

αντί

Περίοδος Β'
Τεύχος 823-824
Παρασκευή
30 Ιουλίου-
9 Σεπτεμβρίου 2004
Τιμή: 6 Ευρώ

Ζήσιμος Λορεντζάτος

νέκδοτα και αθησαύριστα κείμενα

16 ΦΕΒ. 2005

Γράφουν:

- Στυλιανός Αλεξίου
- Ελένη Αρπλιανίτη
- Κώστας Ανδρουλιδάκης
- Σωτήρης Γουνελάς
- Σταύρος Ζουμπουλάκης
- Άγγελος Καλογερόπουλος
- Λάμπρος Καπερίδης
- Δημήτρης Καράμπελας
- Δημήτρης Κοσμόπουλος
- Σωκράτης Κουγέας
- Αικατερίνη Κουμαριανού
- Ανθή Λεούση
- Π. Δ. Μαστροδημήτρης
- Δημήτρης Μαυρόπουλος
- Κώστας Μπουρναζάκης
- Βίκος Ναχμίας
- Ν. Π. Παΐσιος
- Γιώργος Παμπούκης
- Στέλιος Παπαθανασίου
- Αγνή Πικιώνη
- Διονυσία Σέρραρντ
- Σύλλας Τζουμέρκας
- Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλος

ISSN 1108-9822

9 771108 982000

31>

ανακλόνει

AURÉLIE FILIPPETTI

Οι τελευταίες μέρες της εργατικής τάξης

ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ: ANNA KOKKALH

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ: MARIANNA TZIANTZH

Η Φιλιπετί περιγράφει με ευ-
αισθησία (και με πολύ καλή
γραφή) τη ζωή των μεταλλω-
ρύχων και μεταλλουργών στη
Λορραίνη της Γαλλίας, μέσα
από τις περιπέτειες του πατέρα
της, γιου Ιταλού μετανάστη,
που πέθανε στα 54 του χρόνια
μετά από μια ζωή αφιερωμένη
στα μεταλλεία, τον συνδικαλι-
σμό και τον κομμουνισμό (ήταν
δήμαρχος της πόλης Οντέν).
Η συγγενική σχέση της συγ-
γραφέως με τον ήρωά της

προσδίδει στο μυθιστόρημα μια ιδιαίτερη μουσικότητα, που δια-
ποτίζεται ταυτοχρόνως από νοσταλγία, σεβασμό και αγάπη για
τους χαρακτήρες του βιβλίου της.

JACK DION, *Marianne*

Ένας ολόκληρος κόσμος ξαναγεννιέται μέσα από τις στάχτες
των μεταλλείων και μας κάνει να σκεφτούμε τον Ζολά ή μάλ-
λον τον Ροζέ Βαγιάν. Χωρίς πολλούς διαλόγους, με οδυνηρή δι-
αύγεια, ιδιαίτερα για τη φιλοσταλινική στάση του Γαλλικού
Κομμουνιστικού Κόμματος, η Φιλιπετί υπογράφει ένα δυνατό
μυθιστόρημα φωτιάς, οργής και δακρύων. Ένα βιβλίο αξιο-
πρεπές και έντιμο κατ' εικόνα των προσώπων του δράματος.
Βιβλίο, με ουμανιστικό περιεχόμενο, μιας στιλίστας συγγραφέως
που δημιουργεί ένα πρωτότυπο μυθιστορηματικό σύμπαν.

JEAN-RÉMI BARLAND, *Lire*

εκδόσεις

ΠΟΛΙΣ

τηλ.: 210-3617993, 210-3643382

Περίοδος Β' • Έτος 31ο • Τεύχος 823-824

Παρασκευή 30 Ιουλίου 2004

Τιμή τεύχους: 6 ευρώ

ANTI - ΠΟΛΙΤΙΚΗ

ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΗ ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ

Δημοχάρους 60, 115 21 Αθήνα

Τηλ. 210 7232713 - 210 7232819

Fax: 210 7226107

ANTI ON-LINE: <http://www.anti.gr>

e-mail: chrarou@otenet.gr

ΕΚΔΟΤΗΣ: Χρήστος Γ. Παπουτσάκης

ΚΑΛΙΤΕΧΝΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ: Παναγιώτης Τσάρας

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΥΛΗΣ: Νεφέλη Παπουτσάκη

ΥΠΕΥΘΥΝΟΣ ΔΙΑΦΗΜΙΣΗΣ: Τασία Ρούμπου

ΕΚΤΥΠΩΣΗ: ΤΥΠΟΕΚΔΟΤΙΚΗ Α.Ε.

Λεύκης 134, Κρυονέρι, τηλ. 210 6297600

ΣΥΝΔΡΟΜΕΣ:

Ετήσια συνδρομή: 26 τεύχη, **Εξάμηνη:** 13 τεύχη

ΕΣΩΤΕΡΙΚΟΥ: Εξαμ. 39 ευρώ, Ετήσια 78 ευρώ,

Οργανισμών, Τραπεζών, κ.λπ.: 200 ευρώ

Φοιτητική ετήσια: 70 ευρώ

ΕΣΩΤΕΡΙΚΟΥ: ΕΥΡΩΠΗ - ΜΕΣΟΓ. ΧΩΡΕΣ:

Εξαμ.: 74 ευρώ, Ετήσια: 148 ευρώ,

ΗΠΑ - ΚΑΝΑΔΑΣ - ΑΣΙΑ - ΑΥΣΤΡΑΛΙΑ:

Εξαμ. 80 δολ. ΗΠΑ, Ετήσια 160 δολ. ΗΠΑ

ΕΜΒΑΣΜΑΤΑ - ΕΠΙΤΑΓΕΣ: Χρήστος Παπουτσάκης

Δημοχάρους 60, 115 21 Αθήνα

ΠΑΛΙΑ ΤΕΥΧΗ: 6 ευρώ

ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΔΙΑΘΕΣΗ: Για τα βιβλιοπωλεία

της Αθήνας: Περιοδικό ANTI,

για τα βιβλιοπωλεία της Β. Ελλάδας:

Κέντρο του βιβλίου - Α. Πουλουκτσή και Σία Ε.Ε.

Λασσάνη 3, Θεσσαλονίκη, τηλ. 2310 237463

Το Αντί πηγαίνει διακοπές. Το επόμενο τεύχος του (825) θα κυκλοφορήσει την Παρασκευή 10 Σεπτεμβρίου. Καλό καλοκαίρι και καλή ανάγνωση.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

• ΚΥΡΙΟ ΑΡΘΡΟ: Αύγουστος 2004	4
• Νίκος Π. Παΐσιος: Ζήσιμος Λορεντζάτος 1915-2004	5
• Νίκος Π. Παΐσιος: Χρονολόγιο Ζήσιμου Λορεντζάτου 1915-2004	6
• Ζήσιμος Λορεντζάτος: Το μονότονον των Κρητικών Επών	13
• Ζήσιμος Λορεντζάτος: Το ελληνικό κράτος και ο πολιτισμός του. Δύο μελανά σημεία: η ποινή του θανάτου και η καθαρεύουσα	14
• Ζήσιμος Λορεντζάτος: Για τον Μανόλη Τριανταφυλλίδη: Ενός λεπτού σιγή...	18
• Αικατερίνη Κουμαριανού: Ζ. Λορεντζάτος	20
• Στυλιανός Αλεξίου: Αναμνήσεις από τον Ζήσιμο Λορεντζάτο (και μια φιλολογική επιστολή του)	22
• Διονυσία Σέρραρντ: Ανάμεσα στον Ζήσιμο και τον Φίλιππο	26
• Σωκράτης Κουγέας: Με το Ζήσιμο Λορεντζάτο. Καλοκαίρι 1973	31
• Γιώργος Παμπούκης: Θαλασσινά και άλλα με τον Ζήσιμο	32
• Βίκος Ναχμίας: Τα δώρα του Ζήσιμου	37
• Αγνή Πικιώνη: Ο Ζήσιμος Λορεντζάτος όπως τον γνώρισα	38
• Ν.Δ. Τριανταφυλλόπουλος: Συλλαβίζοντας με τον Λορεντζάτο τον Παπαδιαμάντη	40
• Π.Δ. Μαστροδημήτρης: Ο Ζήσιμος Λορεντζάτος και η περιπέτεια της νεοελληνικής παράδοσης	44
• Δημήτρης Μαυρόπουλος: Ο Ζήσιμος Λορεντζάτος και τα εκδοτικά	48
• Σταύρος Ζουμπουλάκης: Πρώτες νύξεις για τη μεταθανάτια έκδοση του έργου του Λορεντζάτου	50
• Λάμπρος Καμπερίδης: Μόνιμο αίτημα - Desideratus εσαεί	53
• Κ. Μπουρναζάκης: Ο ποιητής Ζήσιμος Λορεντζάτος και η <i>Μικρά Σύρτις</i>	58
• Ανθή Λεούση: «Το 'να με τ' άλλο λαμπυρίζουν τα πουλιά»	66
• Σύλλας Τζουμέρκας: Για τη γνωριμία μου με τον Ζήσιμο Λορεντζάτο	70
• Άγγελος Καλογερόπουλος: Το μέσον της τέχνης	73
• Δημήτρης Καράμπελας: Κηφισιά 2004	76
• Δημήτρης Κοσμόπουλος: Το Ζήσιμο και το Γράψιμο	84
• Στέλιος Παπαθανασίου: Μια επιστολή	87
• Κώστας Ανδρουλιδάκης: Ποίηση και μεταφυσική αλήθεια	88
• Σωτήρης Γουνελάς: Για την «μυστική» και «καρδιακή» διάσταση στο έργο του Ζ. Λορεντζάτου	92
• Ελένη Αμπλιανίτη: Δημοσιεύματα για το θάνατο του Ζήσιμου Λορεντζάτου	95
• Ν.Δ.Τ.: Επιλογικό	98

Η φωτογραφία του εξωφύλλου, που απεικονίζει τον Ζήσιμο Λορεντζάτο στην Πάρο το καλοκαίρι του 1956, είναι του Ανδρέα Εμπειρίκου. Ευχαριστούμε τον Λεωνίδα Εμπειρίκο και την Πιερρέττα Λορεντζάτου που επέτρεψαν τη δημοσίευση, καθώς και όλους όσους μάς παραχώρησαν φωτογραφικό υλικό. Την επιμέλεια του αφιερώματος στον Ζήσιμο Λορεντζάτο είχαν οι Ν.Δ. Τριανταφυλλόπουλος και Ν.Π. Παΐσιος. Τα κεφαλογράμματα και τα κοσμήματα του τεύχους είναι της Πιερρέττας Λορεντζάτου.

ΤΟ ΑΦΙΕΡΩΜΑ στον Ζήσιμο Λορεντζάτο, προγραμματισμένο από καιρό, δεν αφήνει χώρο για τα τρέχοντα θέματα της επικαιρότητας. Πολλά συμβαίνουν βέβαια, στην Ελλάδα και διεθνώς, που μας προβληματίζουν σοβαρά. Αλλά κάποιες αξίες διαρκείς αξίζει να μας σταματούν για να ανασαίνουμε.

ΜΑΣ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΙΖΕΙ η κυβέρνηση του Κ. Καραμανλή, που από τα πρώτα δείγματα της πολιτικής της ακροβατεί επικίνδυνα –ανάμεσα σε δεσμεύσεις που της κληροδότησαν οι κυβερνήσεις του ΠΑΣΟΚ, σε υποχρεώσεις που επιβάλλονται από την Ευρωπαϊκή Ένωση, αλλά και στην κατάσταση που διαμορφώνεται διεθνώς– αποφασίζοντας μέτρα που επηρεάζουν αρνητικά την καθημερινότητα του έλληνα πολίτη και την ποιότητα ζωής.

Η ΑΞΙΩΜΑΤΙΚΗ αντιπολίτευση πάλι, του ΠΑΣΟΚ, εξακολουθεί να βρίσκεται μεταξύ φθοράς και αφθαρσίας, αναζητώντας εναγωνίως ένα νέο πρόσωπο και ένα νέο δρόμο που θα την φέρουν κοντά στο λαό και τα προβλήματα του. Η αναζήτηση αυτή όμως εκδηλώνεται συχνά με φαιδρότητες, κρατώντας την μακριά από την καθημερινότητα, στις ανάγκες της οποίας αποκρίνεται με αντικυβερνητικές κραυγές που δεν πείθουν κανένα.

Η ΑΡΙΣΤΕΡΑ από την πλευρά της, είναι η μόνη που φύσει και θέσει διατηρεί τον αυθεντικό καταγγελτικό χαρακτήρα της απέναντι στις αυθαιρεσίες της εξουσίας και τα αντιλαϊκά μέτρα. Έχει όμως κι αυτή τα δικά της προβλήματα, ορισμένα μάλιστα ανυπέρβλητα, που την καθιστούν ευάλωτη και μειώνουν επικίνδυνα την αξιοπιστία της. Την τοποθετούν στο περιθώριο της πολιτικής ζωής.

ΣΤΟΝ ΔΙΕΘΝΗ περίγυρο, η υπερατλαντική υπερδύναμη, αγνοώντας προκλητικά διεθνείς νόμους και κανόνες, προχωρεί στην εφαρμογή σχεδίων για την με κάθε μέσο επιβολή της κυριαρχίας της στον πλανήτη. Με επίκεντρο τη Μέση Ανατολή, την Ασία και την Αφρική, ακολουθούμενη από χώρες που με τις δικές της πλάτες παραβιάζουν κατάφωρα το νόμο, προκαλεί συνειδητά δυναμικές αντιδράσεις, εμπαιξοντας ολόκληρο τον κόσμο. Έναν κόσμο που όλο και περισσότερο νιώθει προδομένος, ανασφαλής, παραδομένος στο κλίμα τρόμου που καλλιεργείται συστηματικά και τον κυκλώνει από παντού.

ΓΙΑ ΜΑΣ στην Ελλάδα ωστόσο, ο ερχόμενος μήνας Αύγουστος είναι ένας ξεχωριστός μήνας. Αιτία οι Ολυμπιακοί Αγώνες, που για χάρη τους η πολιτεία τα τελευταία δύο χρόνια έχει υποκύψει σε κάθε λογής πολιτικές πιέσεις, έχει ξεπουλήσει τα πάντα στο ντόπιο και ξένο οργανωμένο κεφάλαιο, επενδύοντας τάχα, και ταυτόχρονα έχει απεμπολήσει κάθε έννοια ανεξαρτησίας και κυριαρχίας του κράτους, αλλά και δικαιωμάτων των πολιτών. Επιτρέποντας έτσι, οι Ολυμπιακοί Αγώνες, μια πραγματική γιορτή ειρήνης και φιλίας των λαών, να μετατραπούν σε αγώνες προκλητικής χλιδής αλλά και τρόμου. Στη διάρκεια των Αγώνων οι πολίτες όχι μόνο θα πρέπει να αισθάνονται ότι απειλούνται από κάποιο τρομοκρατικό χτύπημα, αλλά και θα θεωρούνται δυνάμει τρομοκράτες, υποκείμενοι σε λογής ελέγχους και διαρκή παρακολούθηση· ταυτόχρονα θα υφίστανται συνεχώς την προσβλητική παρουσία κάθε λογής ξένων κουμπουροφόρων. Τάχα για την ασφάλεια, που στο όνομά της όλοι εμείς, οι πολίτες αυτής της χώρας, θεωρούμαστε ύποπτοι – και θα συνεχίσουμε να θεωρούμαστε και στο μέλλον, αφού τα συστήματα και οι μέθοδοι παρακολούθησης στήθηκαν για να μείνουν.

ΣΤΟΥΣ ΟΛΥΜΠΙΑΚΟΥΣ της αρχαιότητας οι πόλεις έθαβαν τα όπλα και γκρέμιζαν τα τείχη κατά την επιστροφή των νικητών αθλητών. Η Αθήνα όμως ύψωσε, κατ' επιταγήν, νέα τείχη για τους Αγώνες. Τείχη μέσα στα οποία θα κλειστούν οι άμοιροι αθλητές, μαζί με τους διοργανωτές αυτής της χωρίς προηγούμενο φιέστας, τους λογής κουμπουροφόρους και τα συστήματα προστασίας τους, κάποιους «εκλεκτούς» ξένους και φυσικά τα αντίδεα θύματα της προπαγάνδας. Και όλοι οι υπόλοιποι απ' έξω, να χλευάζουν αλλά και να τρέμουν για το άδηλο μέλλον του τόπου. Ευχόμαστε οι Ολυμπιακοί να διεξαχθούν ήρεμα και τίποτε δυσάρεστο να μην ταράξει τον μήνα Αύγουστο – για να επιστρέψουμε σε ρυθμούς λίγο-πολύ φυσιολογικούς.

ΕΜΕΙΣ στο Αντί, γνωρίζοντας πως οι Ολυμπιακοί, χάρη στους παντοδύναμους χορηγούς και στα επίσης παντοδύναμα μέσα ενημέρωσης, θα μονοπωλήσουν το ενδιαφέρον της ελληνικής γνώμης –όπως άλλωστε και της διεθνούς– φεύγουμε για διακοπές. Θα επιστρέψουμε στις αρχές Σεπτεμβρίου, ξεκούραστοι και ίσως σοφότεροι, και θα συνεχίσουμε, ώστε να μη βρεθούμε «στο κελλί της κοινής φυλακής με δεσμοφύλακα το νόμο της αδράνειας» όπως έγραφε ο Ζ. Λορεντζάτος.

αντί

Ζήσιμος Λορεντζάτος 1915-2004

*Τὸ σῶμα αὐτοῦ ἐν εἰρήνῃ
ἐτάφη,
καὶ τὸ ὄνομα αὐτοῦ ζῇ εἰς
γενεὰς γενεῶν.*

*ζήσιμος-η-ο (ζῶ) δημ. ὁ
δυνάμενος νὰ
ζήσει, βιώσιμος
Δ. Δημητράκου, Μέγα
Λεξικόν ὅλης τῆς Ἑλληνικῆς
Γλώσσης*

Ὁ ἐπισκέπτης πού φτάνει
στήν Κηφισιά μὲ τὸ τρένο,
βγαίνει ἀπὸ τὸ σταθμὸ μπρο-
στὰ ἀπὸ τὴν ἀνατολική πύλη
τοῦ ἄλσους, στήν ὁδὸ Στέφα-
νου Δραγούμη. Ἄν ἀνηφορί-
σει τὴν ὁδὸ Ἀδριανοῦ, πού
ὀρίζει πρὸς τὰ ἀριστερὰ τὸ ἄλ-
σος, καὶ στρίψει στὸ δεύτερο
στενὸ, τὴν ὁδὸ Κόκκοτα, δὲ θὰ
ἀργήσει νὰ βρεῖ τὴν πρώτη κά-
θετο, τὴν ὁδὸ Σολωμοῦ. Ὁ
δρόμος σκιάζεται, ὅπως οἱ πε-
ρισσότεροι στήν Κηφισιά, χει-
μῶνα-καλοκαίρι ἀπὸ τὸ φύλ-
λωμα τῶν δέντρων, καὶ ὁδηγεῖ
στὴ Λεωφόρο Κηφισίας, ἀπὸ
ὅπου, μὲ ἐλάχιστη παρέκκλιση
πρὸς τὰ δεξιὰ, ἀρχίζει ἡ ὁδὸς
Παπαδιαμάντη, πού γρήγορα
δίνει τὴ θέση της στήν ὁδὸ
Ἀργυροπούλου. Στὸν ἀριθμὸ
15, ὀρθώνεται ἓνα σπίτι τῆς δε-
καετίας τοῦ '30. Στὴν πρόσοψή
του ἔχει ψηφιδωτὴ μετόπη μὲ
παράσταση τοῦ Αἴαντα νὰ πέ-
φτει πάνω στὸ σπαθί του:

πεπτῶτα τῷδε περὶ νεορρά-

ντῷ ξίφει

*δίπλα του τὰ κοπάδια τῶν
Ἀχαιῶν καὶ στὸ βάθος ποτάμι
καὶ ἡ Τροία μὲ τὰ τείχη της:
κρῆναί τε ποταμοὶ θοῖδε, καὶ
τὰ Τρωϊκὰ
πεδία.*

Στὶς κολόνες εἶναι χαραγμένα
τὰ ἀρχικά ΠΛ. Εἶναι τὸ σπίτι
τοῦ Παναγῆ Λορεντζάτου.
Ἐδῶ ἔζησε ὁ γιὸς του Ζήσιμος
ἀπὸ τὸ 1936, μέχρι τὸ θάνατό
του. Ὁδὸς Σολωμοῦ – ὁδὸς
Παπαδιαμάντη – ὁδὸς Ἀργυ-
ροπούλου. Ἡ πορεία μπορεῖ νὰ
γίνει καὶ ἀνάποδα: ὁδὸς Ἀργυ-
ροπούλου – ὁδὸς Παπαδιαμά-
ντη – ὁδὸς Σολωμοῦ.

Τὴν πορεία αὐτὴ (γιά τρίτη
φορὰ καὶ πιὸ καθαρὰ τώρα:
Σολωμός, Παπαδιαμάντης, Λο-
ρεντζάτος) τὴν ἔχουν κάνει,
νοερὰ ἢ πνευματικά, ὅλοι ὅσοι
συμμετέχουν σὲ τοῦτο τὸ ἀφιέ-
ρωμα. Γράφουν, οἱ περισσότε-
ροι, γιά τὸν ἄνθρωπο – ἢ πληγὴ
τοῦ θανάτου εἶναι ἀκόμα φρέ-
σκια – καὶ λιγότερο γιά τὸ ἔργο.
Ἐκεῖνος, πού μπορούσε νὰ ξε-
κλειδώσει μὲ ἐπιδέξιες κινήσεις
κάθε κείμενο γραμμένο στὴ
γλώσσα τὴν ἑλληνική (καὶ ὄχι
μόνο), κράτησε τὸν ἑαυτό του
σφιχτοκλειδαμπαρωμένο μα-
κριὰ ἀπὸ τὰ γραφτά του. Θέλη-
σε νὰ γίνει ὁ οὐτις τῶν ἑλληνι-
κῶν γραμμάτων· γιά αὐτὸ καὶ
γιά τοὺς ἄλλους, ὅσους τὸν
γνώρισαν, ἔγινε ὁ εἷς. Ἄς εἶναι
τὰ κείμενα αὐτά, μερικές χαρα-

μάδες στὸ τεῖχος πού ὁ Λορεν-
τζάτος ἔχτισε γιά νὰ κρατήσει
τὸ ἐγώ του ἔξω ἀπὸ τὸ ἔργο
του.

Μὲ τοῦτα τὰ λίγιστα λόγια,
κλείνουμε τὸ εἰσαγωγικὸ ση-
μείωμα καὶ ἀφήνουμε τὸν ἀνα-
γνώστη μόνο του μὲ τὰ κείμενα
τοῦ ἀφιερώματος.

Ν.Π. Παῖσιος

Ὁ Ζ.Λ. στὸ σπίτι
του στήν
Κηφισιά, τὴν
ἄνοιξη τοῦ 1999
(Φωτογραφία
Λίας Ζαννῆ).

Χρονολόγιο Ζήσιμου Λορεντζάτου 1915-2004

Η τωρινή μορφή του χρονολόγιου αυτού, είναι ή πρώτη απόπειρα κατάρτισής του. Θα ακολουθήσει πολὺ σύντομα, δεύτερη απόπειρα, πληρέστερη ἀλλὰ ὄχι τελειωτική. Γιὰ νὰ πάρει τὸ χρονολόγιο τὴ σχεδὸν ὀριστική του μορφή, θὰ χρειαστεῖ, ὄχι μόνο νὰ γίνῃ ταξινόμηση τῶν χαρτιῶν πὺν ἄφησε ὁ Ζήσιμος Λορεντζάτος, ἀλλὰ καὶ νὰ ἀναζητηθοῦν πληροφορίες (π.χ. γράμματα) πὺν κοιμοῦνται σὲ ἄλλα, ἰδιωτικά ἢ δημόσια, ἀρχεῖα.

Τὸ Χρονολόγιο Ζ.Λ. εἶναι, στὸ μεγαλύτερο μέρος, χρονολόγιο τοῦ ἔργου του. Στὴν περίπτωσι τοῦ Λορεντζάτου, ὁ ἄνθρωπος εἶναι τὸ ἔργο καὶ τὸ ἔργο εἶναι ὁ ἄνθρωπος. Στοιχεῖα ἀντλήθηκαν ἀπὸ τὴ *Βιβλιογραφία Ζήσιμου Λορεντζάτου 1931-1995* τοῦ Δ. Δασκαλόπουλου (Τιμητικὸς Τόμος Ἀντὶ Χρυσέων. Ἀφιέρωμα στὸν Ζήσιμο Λορεντζάτο, Ἐκδόσεις Δόμος & Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη, Ἀθήνα 1996), καὶ ἀπὸ τὰ *Γράμματα Σεφέρη-Λορεντζάτου (1948-1968)* (Ἐκδόσεις

Δόμος, Ἀθήνα 1990). Δὲ στάθηκε δυνατό νὰ χρησιμοποιηθεῖ ἀρκετὰ τὸ Ἀρχεῖο Ζ.Λ., γιὰτὶ βρίσκεται ἀκόμα σὲ φάσι ἀποσφράγισης, καταγραφῆς καὶ ταξινόμησης. Γιὰ τὰ τελευταῖα δέκα χρόνια –κυρίως, ἀλλὰ ὄχι μόνο– χρησιμοποιήθηκαν καὶ οἱ ἀναμνήσεις φίλων του.

Ὁ ἀναγνώστης δὲ θὰ βρεῖ ἐδῶ ὑποσημειώσεις, ἐκθέτες, παραθέματα πηγῶν, ἐπεξηγήσεις. Ὅλα ὅσα δηλαδὴ στολίζουν, σὰν φτερὰ πολύχρωμου πουλιοῦ, ἓνα κείμενο τέτοιου εἶδους. Ἀξίζει σχετικὰ νὰ ἐπαναλάβουμε τὰ λόγια τοῦ Pascal (*Les Provinciales*, ἐπιστολὴ ἀριθ. 16, ad finem) –πὺν πολὺ ἄρεσαν στὸν Λορεντζάτο καὶ τὰ θυμόταν συχνά– ἀπὸ τὴν ἀνάποδη (ὡς μοῦ συγχωρεθεῖ ἢ ἀντιστροφή αὐτή): «Je n'ai fait celle-ci plus courte que parce que je n'ai pas eu le loisir de la faire plus longue».

Νοσοκομεῖο Σωτηρία,
Καλοκαίρι 2004

Ν.Π. Παῖσιος

Ἡ μητέρα τοῦ Ζ.Λ., Πετρούλα Σωτηροπούλου. Φωτογραφία πὺν δημοσιεύτηκε στὸ περ. *Πινακοθήκη*, ἔτος Α', τχ. ΙΒ', Φεβρουάριος 1902, σελ. 275.

1915 Ἰούνιος 25: Γέννησι τοῦ Ζήσιμου, γιοῦ τοῦ καθηγητῆ τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν Παναγῆ Λορεντζάτου καὶ τῆς Πετρούλας Σωτηροπούλου. Μὲ τοὺς δικούς του, θὰ κατοικήσει ἀρχικὰ στὴν ὁδὸ Πατριάρχου Ἰωακείμ 36.

1921-1931 Ἐγκύκλιες Σπουδές. Θὰ φοιτήσῃ στὸ Μαράσλειο μὲ διευθυντὴ τὸν Ἀλέξανδρο Δελμούζο, καὶ κατόπιν στὸ Γ' Γυμνάσιο Ἀρρένων στὴν ὁδὸ Σόλωνος, μὲ συμμαθητὲς τοὺς ἀνεψιούς τοῦ μεγάλου μαθηματικοῦ Κωνσταντίνου Καραθεοδωρῆ, Ἰωάννη

(μετέπειτα καθηγητὴ τῆς Ὑπολογιστικῆς Μηχανικῆς στὸ Πανεπιστήμιο τῆς Στουτγάρδης) καὶ Κώστα Ἀργύρη (τὸ συγγραφέα Κώστα Χατζηαργύρη), καὶ τοὺς ἑξαδέλφους τοῦ Ζήσιμου καὶ Νάσο Τζάρτζανο.

1927 Θάνατος τῆς μητέρας τοῦ Πετρούλας ἀπὸ ἐπιπλοκὲς χολοκυστεκτομῆς.

1931 Σεπτέμβριος: Εἰσάγεται μεταξὺ τῶν πρώτων στὴ Νομικὴ Σχολὴ τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν. Θὰ ἔχει καθηγητὲς τοὺς Στέλιο Σεφεριάδη (Διεθνὲς Δημόσιο Δίκαιο), Ἀνδρέα Ἀνδρεάδη (Δημόσια Οἰκονο-

μία), Γεώργιο Μαριδάκη (Διεθνές Ίδιωτικό Δίκαιο), Ξενοφώντα Ζολώτα (Πολιτική Οικονομία).

Σεπτέμβριος 15: Πρώτη μνεία στα έλληνικά γράμματα του ονόματος του Ζ.Λ. στη στήλη της Άλληλογραφίας του περ. Νέα Έστία.

1933 Σεπτέμβριος: Έγκαταλείπει τη Νομική και έγγραφεται στο πρώτο έτος της Φιλοσοφικής του Πανεπιστημίου Άθηνών (Α.Μ. 1046). Θά έχει καθηγητές τους Θεόφιλο Βορέα (Φιλοσοφία), Σωκράτη Κουγέα (Άρχαία Ίστορία), Κωνσταντίνο Άμαντο (Βυζαντινή Ίστορία), Φαίδωνα Κουκουλέ (Ίδιωτικός και Δημόσιος Βίος Βυζαντινών), Ίωάννη Συκουτρή (Άρχαία Έλληνική Φιλολογία), και συμμαθητές την Αίκατερίνη Κουμαριανού και τον Τάσο Βουρνά.

1936 Αύγουστος: Δικτατορία της 4ης Αύγουςτου. Ό Παναγής Λορεντζάτος παραιτείται από τη θέση του στο πανεπιστήμιο και εγκαθίσταται μόνιμα με το γιό του στο σπίτι που έχει χτίσει από τις άρχες της δεκαετίας του '30 στην όδο Άργυροπούλου 15 στην Κηφισιά.

Τυπώνεται ή πρώτη του μελέτη Έντγκαρ Πόε. Οί Έξαιρέσεις. Η Φιλοσοφία της Συνθέσεως. Η Ποιητική Άρχή.

1937 Δημοσιεύει τη μετάφραση Εύρηκα. Ένα δοκίμιο για το ύλικό και πνευματικό σύμπαν (Αφιέρωση και τέλος) του Edgar Allan Poe στο τεύχος Μαΐου-Ιουνίου του περιοδικού της Θεσσαλονίκης Μακεδονικές Ημέρες.

Καλοκαίρι: Όλοκληρώνει την τετραετή φοίτησή του στη Φιλοσοφική Σχολή. Άφου έχει περάσει όλα τα μαθήματα των τριών προηγούμενων έτών, εξετάζεται με επιτυχία στο πτυχιακό Έλληνικό και Λατινικό Θέμα, και εγκαταλείπει τη Φιλοσοφική.

1938 Όκτώβριος 20: Παρουσιάζεται στο 1ο Σύνταγμα Πεζικού για να ύπηρετήσει τη στρατιωτική θητεία του (Α.Σ.Μ. 2494).

Γράφει και δημοσιεύει το κείμενο Ό ποιητής Δ.Ι. Άντωνίου στο περιοδικό του Άπόστολου Μελαχρινού, Ό Κύκλος.

1939 Ίανουάριος 31: Προβιβάζεται στο βαθμό του έφεδρου Δεκανέα.

1940 Ίανουάριος 20: Όλοκληρώνει την στρατιωτική του θητεία και απολύεται από το 1ο Σύνταγμα Πεζικού.

Όκτώβριος 28: Ξυπνά το πρωί από τις καμπάνες του Άγίου Δημητρίου Κηφισιάς που αναγγέλλουν την έναρξη του Έλληνοϊταλικού πολέμου. Άποχαιρετά βιαστικά τον πατέρα του, επιστρατεύεται και ταξιδεύει την ίδια μέρα για την Καστοριά.

Νοέμβριος 1: Μετατίθεται στη Διοίκηση Σιάτιστας (Γενικό Στρατηγείο Ήπειρου) όπου θά έχει διοικητή τον Συνταγματάρχη Μαρίνο Δράκο. Στη διάρκεια του πολέμου, θά διατρέξει σχεδόν όλη τη Βόρειο Ήπειρο.

1941 Άπρίλιος, τέλη: Κατάργηση του μετώπου. Θά επιστρέψει με τα πόδια από τη Βόρειο Ήπειρο στην Κηφισιά. Στα Ίωάννινα θά συναντήσει τους έξαδέλφους του Ζήσιμο και Νάσο Τζάρτζανο και θά αντικρίσει πρώτη φορά Σώμα Τεθωρακισμένων του Γερμανικού Στρατού. Στην Κηφισιά θά βρεί βαριά άρρωστο τον πατέρα του, από νόσο των πνευμόνων που τον ταλαιπωρεί από χρόνια.

Αύγουστος 20: Θάνατος Παναγής Λορεντζάτου, στίς 3.00 μ.μ., στο σπίτι του στην Κηφισιά. Διάγνωση στο πιστοποιητικό θανάτου: «Χρόνιος βρογχικός κατάρρους».

Αύγουστος 21: Ξεκινά το γράψιμο των άτακτων ήμερολο-

γιακών σημειώσεών του που θά τους δώσει τον τίτλο Collectedanea.

1941-1944 Στη διάρκεια της γερμανικής Κατοχής, συχνάζει στο Πατάρι του Λουμίδα μαζί με τον έξάδελφό του Γιώργο Κατσιμπαλη, τον Νίκο Έγγονόπουλο και τον Νίκο Γκάτσο. Θά αναγκαστεί να πουλήσει το πιάνο του, και να κάψει στο τζάκι πολλά από τα έπιπλα του πατρικού του σπιτιού για να ζεσταθεί.

1944 Δεκέμβριος 13: Μετά τα Δεκεμβριανά επιστρατεύεται για δεύτερη φορά στο Α Έμπεδον Άθηνών, από όπου θά άποσπαστεί στη Στρατιωτική Βρετανική Ύπηρεσία μέχρι τις 5 Νοεμβρίου 1945. Έκεί θά γνωριστεί και θά συνδεθεί με τους γιους της Λέας Καραγιάννη, Βύρωνα και Δημήτρη.

1945 Νοέμβριος 10: Απολύεται όριστικά από τον έλληνικό στρατό. Έχει ύπηρετήσει συνολικά 31 μήνες.

1945-1946 Γράφει τη μελέτη Δοκίμιο Ι.

1946 Νοέμβριος 8: Παντρεύεται στην Κηφισιά την Έλένη Χατζηφωτίου.

1947 Μάρτιος: Τυπώνεται στο τυπογραφείο Ταρουσόπουλου στο Φάληρο το Δοκίμιο Ι.

Όκτώβριος: Γνωρίζεται με τον Γιώργο Σεφέρη.

1948 Αύγουστος - 1949 Άνοιξη: Γράφει τη μελέτη Ό Θησέ-

Ζ.Λ.: Δοκίμιο Ι, Άθήνα 1947, έξώφυλλο. Τυπώθηκε σε 800 αντίτυπα στο τυπογραφείο Ταρουσόπουλου στο Νέο Φάληρο.

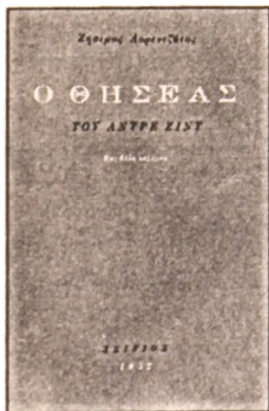

Ό πατέρας του Ζ.Λ., Καθηγητής της Κλασικής Φιλολογίας του Πανεπιστημίου Άθηνών, Παναγής Λορεντζάτος.

Ο Φίλιππος
Σέρραρντ το 1950
στο Menton
(Αρχείο
Διονυσίας
Σέρραρντ).

Ζ.Λ.: *Ο Θησέας
του Άντρε Ζίντ.
Και άλλα
κείμενα*, Σείριος
<Αθήνα> 1952,
έξωφυλλο.

ας του Άντρε Ζίντ. Και άλλα
κείμενα, που θα τυπωθεί τρία
χρόνια αργότερα.

Αύγουστος 31 - Σεπτέμβριος
30: Ταξιδεύει στη Ρόδο. Θα
κρατήσει ήμερολογιακές ση-
μειώσεις που θα τυπώσει δυό
χρόνια αργότερα.

Νοέμβριος, τέλη: Τελειώνει τη
μετάφραση της *Κατάης* του
Έζρα Πάουντ.

1949 Ιούλιος 6: Φεύγει για τη
Γαλλία.

Νοέμβριος: Παρακολουθεί
μαθήματα αγγλικής φιλολο-
γίας στη Σορβόνη.

Νοέμβριος - Δεκέμβριος: Τυ-
πώνεται στο τυπογραφείο Τα-
ρουσόπουλου ή μετάφραση
της *Κατάης* του Έζρα Πά-
ουντ.

1950 Μάρτιος, τέλη: Τελειώ-
νει την έπεξεργασία των ήμε-
ρολογιακών σημειώσεων που
κράτησε στο ταξίδι του στη Ρό-
δο.

Άπριλιος 6: Φεύγει για το
Λονδίνο όπου θα γνωριστεί με
τον Philip Sherrard.

Θα παραμείνει στην Άγγλία
περίπου δύο μήνες και κατόπιν
θα επιστρέψει στο Παρίσι.

Ιούνιος, μέσα - Οκτώβριος:
Παραθερίζει στο Menton (Δυ-
τικές Άλπεις) μαζί με τον
Όδυσσέα Έλύτη και τον Ph.
Sherrard.

Δεκέμβριος 2: Γέννηση της
κόρης του στο Παρίσι, που θα
βαφτιστεί, με ανάδοχο τον Ό.
Έλύτη, με τα όνόματα Πετρού-
λα-Κύνθια.

Τον ίδιο μήνα, τυπώνεται στο
τυπογραφείο Ταρουσόπουλου
το *Ημερολόγιο [Ρόδος]*.

1951 Σεπτέμβριος 27: Στο
Liverpool της Άγγλίας. Μαζί με
τη γυναίκα του αναχωρούν με
πλοίο (S/S Salween) για το Σου-
δάν, όπου θα επισκεφτεί συγ-
γενείς του.

Οκτώβριος 6: Μετά από με-
γάλη θαλασσοταραχή, φτάνει
στο Port Sudan. Θα παραμείνει
μέχρι τις 22 Οκτωβρίου, όποτε
και θα επιστρέψει με αεροπλά-
νο στην Αθήνα.

1952 Τυπώνεται ή μελέτη *Ο
Θησέας του Άντρε Ζίντ. Και
άλλα κείμενα* (Έκδ. Σείριος).

1953 Άπριλιος 15: Στο Λονδί-
νο, όπου, μετά από διαγωνισμό
στην Αθήνα, θα προσληφθεί
στην ελληνική υπηρεσία του
B.B.C., ως βοηθός προγραμμά-
των (Programme Assistant).

Αύγουστος: Άνταποκριτής
της ελληνικής υπηρεσίας του
B.B.C. στο Φεστιβάλ του Έδιμ-
βούργου.

Γράφει και δημοσιεύει τη με-
τάφραση *Οί Γάμοι του Ούρα-
νου και της Κόλασης* του
William Blake στο περιοδικό
Άγγλοελληνική Έπιθεώρηση.
(τχ. 2, Φθινόπωρο), που θα κυ-
κλοφορήσει και σε ανάτυπο
τον επόμενο χρόνο.

1954 Μάρτιος: Άρνείται να
αποκαλέσει τρομοκράτες τους
άγωνιστές της ΕΟΚΑ και πα-
ραιτείται από το B.B.C. Η πα-
ραιτήσή του δε θα γίνει αρχικά
αποδεκτή μέχρι τον Ιούνιο,
όποτε οι αγγλικές αρχές απο-
φασίζουν να τον απελάσουν
στη Γαλλία και του δίνουν πε-
ριθώριο 24 ωρών για να φύγει
από τη χώρα με την οικογένειά
του.

Δεκέμβριος: Τελειώνει το
γράψιμο της ποιητικής συλ-

λογής *Μικρά Σύρτις*.

1955 Τυπώνεται στο τυπο-
γραφείο Ταρουσόπουλου ή
ποιητική συλλογή *Μικρά Σύρ-
τις*.

1956 Μάρτιος 3: Επιστρέφει
όριστικά στην Ελλάδα.

1959 Άπριλιος 26: Δημοσιεύει
στο *Βήμα* κείμενο για τον Μα-
νόλη Τριανταφυλλίδη, με τίτλο
Ένός λεπτού σιγή.

1960 Χριστούγεννα - 1961 Ια-
νουάριος: Γράφει τη μελέτη
*Αλέξανδρος Παπαδιαμάντης.
Πενήντα χρόνια από το θάνα-
τό του*.

1961 Ιανουάριος 7: Δημοσι-
εύει (και την ίδια χρονιά θα τυ-
πώσει σε χωριστό τεύχος) στο
περ. *Ταχυδρόμος* τη μελέτη
*Αλέξανδρος Παπαδιαμάντης.
Πενήντα χρόνια από το θάνα-
τό του*.

Μάρτιος - Ιούνιος: Γράφει
την πιο γνωστή του μελέτη *Το
Χαμένο Κέντρο*, που θα τυπω-
θεί (και σε ανάτυπο την ίδια
χρονιά) στον τόμο *Για τον Σε-
φέρη. Τιμητικό αφιέρωμα στα
τριάντα χρόνια της «Στροφής»*.

1962 Ξεκινά το γράψιμο της
μελέτης *Γιώργος Σαραντάρης*
που θα διακόψει σε προχωρη-
μένο στάδιο.

1963 Αύγουστος 15: Τελειώ-
νει το γράψιμο της εισαγωγής
στα *Σχόλια στον Καβάφη* του
Ι.Α. Σαραγιάννη.

1964 Δεκέμβριος: Τυπώνο-
νται τα *Σχόλια στον Καβάφη*
του Ι.Α. Σαραγιάννη (Έκδ. Ί-
καρος), με πρόλογο Γιώργου
Σεφέρη και εισαγωγή και φρο-
ντίδα του Ζ.Λ.

1965 Ιανουάριος 7-13: Γράφει
τη μελέτη *Τί αν θέλοι ο σπερμο-
λόγος ούτος λέγειν; T.S. Eliot
(1888-1965)*.

Φεβρουάριος: Δημοσιεύει στο
περ. *Εποχές* τη μελέτη *Τί αν
θέλοι ο σπερμολόγος ούτος λέ-
γειν; T.S. Eliot (1888-1965)*.

Ιούνιος - Ιούλιος: Γράφει τη
μελέτη *Ένας όρισμός του Σο-
λωμού για το ύφος (stile)*.

Νοέμβριος 4-11: Έπίσκεψη του Έζρα Πάουντ στην Άθήνα. Θα συναντηθεί με τον Ζ.Λ. και θα επισκεφτούν μαζί το Σούνιο, όπου ο Ζ.Λ. θα φωτογραφίσει τον Πάουντ.

1966 Ιούνιος: Τυπώνεται η πρώτη συναγωγή γραπτών του με τίτλο *Μελέτες*, στις Έκδόσεις Γαλαξία της Έλένης Βλάχου.

Νοέμβριος - 1967 Ιανουάριος: Γράφει τη μελέτη *Ο Σωκράτης Β. Κουγέας και η Μέσα-Ελλάδα*.

Ξεκινά το γράψιμο της μελέτης *Από την Πίζα στην Άθήνα. Η περίπτωση Πάουντ*, που θα ολοκληρώσει είκοσι χρόνια μετά και θα τυπώσει το 1987.

1967 Φεβρουάριος - Μάρτιος: Γράφει τη μελέτη *Ένα τετράστιχο του Χαίλντερλιν*.

Μάρτιος 29: Στη Θεσσαλονίκη όπου διαβάζει -ή πρώτη δημόσια εμφάνισή του- τη μελέτη *Ένα τετράστιχο του Χαίλντερλιν*, στη Μακεδονική Καλλιτεχνική Έταιρεία «Η Τέχνη».

Άπριλιος: Δημοσιεύει (και την ίδια χρονιά τυπώνει σέ χωριστό τεύχος) στο περ. *Έποχές* τη μελέτη *Ο Σωκράτης Β. Κουγέας και η Μέσα-Ελλάδα*.

Άπριλιος - Μάιος: Τυπώνεται η μελέτη *Ένα τετράστιχο του Χαίλντερλιν*.

1968 Άπριλιος 24: Τελειώνει τη μετάφραση του βιβλίου *Γιά να ζήσει ο κόσμος* του Α. Schmemmann.

Φθινόπωρο: Χωρίζει με την Έλένη Χατζηφωτίου.

1968 Τέλη - 1969 Άρχές: Γράφει τη μελέτη *Ο Αρχιτέκτονας Δημήτρης Πικιώνης*.

1969 Ιανουάριος 13: Διαβάζει στην αίθουσα του φιλολογικού συλλόγου «Παρνασσός» ένα μέρος από τη μελέτη *Ο Αρχιτέκτονας Δημήτρης Πικιώνης*, σέ εκδήλωση που όργάνωσε ο Σύλλογος Αρχιτεκτόνων.

Μάρτιος 2: Δημοσιεύει στο *Βήμα* τη μελέτη *Σχόλια σέ ένα*

ποίημα του Καβάφη. Το «Πάρθεν».

Άπριλιος 30: Στη Θεσσαλονίκη όπου διαβάζει τη μελέτη *Ο Αρχιτέκτονας Δημήτρης Πικιώνης*, στη Μακεδονική Καλλιτεχνική Έταιρεία «Η Τέχνη».

Ιούλιος: Τυπώνεται στο τυπογραφείο Ταρουσόπουλου ή ποιητική συλλογή *Άλφαβητάρι. Haiku*. Είναι το τελευταίο βιβλίο που θα τυπώσει το «άγλαότεχνο» τυπογραφείο Ταρουσόπουλου.

Καλοκαίρι: Γράφει τη μελέτη *Ο «Διάλογος» του Σολωμού. Ένας απολογισμός*.

Οκτώβριος: Τυπώνεται η μελέτη *Δημήτρης Πικιώνης* (Έκδ. Ίκαρος).

Οκτώβριος 30 - Νοέμβριος 1: Στο New Jersey, προσκεκλημένος του Πανεπιστημίου του Princeton, όπου θα διαβάσει μεταφρασμένο στα άγγλικά ένα μέρος της μελέτης *Ο «Διάλογος» του Σολωμού. Ένας απολογισμός*.

Νοέμβριος: Στη Νέα Υόρκη, όπου στο St. Vladimir's Orthodox Seminary, θα γνωριστεί με τον Alexander Schmemmann και τον John Meyendorf.

1970 Ιούνιος: Τυπώνεται η μελέτη *Ο «Διάλογος» του Σολωμού. Ένας απολογισμός* (Έκδ. Ίκαρος).

Σεπτέμβριος: Γράφει τον πρόλογο στη μετάφραση του βιβλίου *Γιά να ζήσει ο κόσμος* του Α. Schmemmann, που θα τυπωθεί τον Δεκέμβριο (Έκδ. Άθηνά).

1971 Δημοσιεύει στο τεύχος Ιουνίου-Νοεμβρίου του περ. *Δευκαλίων* τη μελέτη *Ο «Tractatus» του Wittgenstein και ο άναξ ού το μαντεϊον*, που έχει γράψει την ίδια χρονιά.

Γράφει τη μελέτη *Ο Παῦλος Βαλερὺ και τὰ ἐπίχαιρα τῆς λογικῆς*, που θα τυπώσει τον επόμενο χρόνο.

1972 Ιούλιος: Τυπώνονται τὰ *Δύο Κείμενα* (Έκδ. Ίκαρος)

που περιλαμβάνουν τις μελέτες *Ο «Tractatus» του Wittgenstein και ο άναξ ού το μαντεϊον και Ο Παῦλος Βαλερὺ και τὰ ἐπίχαιρα τῆς λογικῆς*.

Δεκέμβριος: Γράφει τον πρόλογο στην ανθολογία *Έλληνική Κριτική Σκέψη*, που θα τυπωθεί τέσσερα χρόνια αργότερα.

Γράφει τη μελέτη για τον Σολωμό *Απόσωμα*, που θα δημοσιευτεί το 1974.

1973 Δημοσιεύεται στον τόμο *Modern Greek Writers* (έπιμ. E. Keeley και P. Bien, Princeton University Press) μετάφραση της μελέτης *Ο «Διάλογος» του Σολωμού. Ένας απολογισμός*.

1974 Ιούλιος 15-20: Παραθερίζει στην Κεφαλονιά.

Αύγουστος: Παραθερίζει με το σκάφος του Βενέτη Κουγέα στη Λακωνική και Μεσσηνιακή Μάνη και κρατάει ήμερολογιακές σημειώσεις.

Δεκέμβριος: Τυπώνεται η συναγωγή των σολωμικών του μελετών με τίτλο *Γιά το Σολωμό, τῇ λύρα τῇ δίκαιη* (Έκδ. Ίκαρος).

1975 Άπριλιος 27: Δημοσιεύει στο *Βήμα*, το κείμενο *Έλευθερία και γλώσσα*.

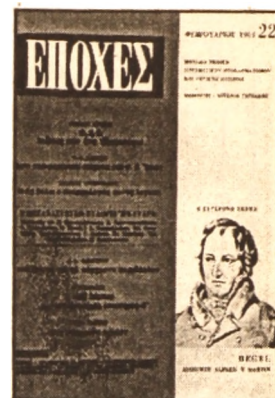
Ιούνιος 12-23: Παραθερίζει στις Κυκλάδες και κρατάει ήμερολογιακές σημειώσεις.

Σεπτέμβριος 14: Δημοσιεύει στο *Βήμα* το κείμενο *Το ελληνικό κράτος και ο Πολιτισμός του. Δύο μελανά σημεία: η ποινη του θανάτου και η καθαρεύουσα*.

1976 Δημοσιεύεται στον τόμο *Ανθολογία Δοκμίων και Άρθρου* (Έκδ. Μαλλιάρη, Θεσσαλονίκη) η μελέτη *Ένας όρισμός του Σολωμού για το ύφος (stile)*.

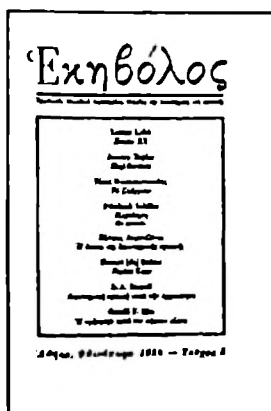
Ιούνιος 11 - Ιούλιος 3: Παραθερίζει με σκάφος σέ Κυκλάδες, Δωδεκάνησα, Πάτμο, και κρατάει ήμερολογιακές σημειώσεις.

Οκτώβριος: Τυπώνεται η αν-

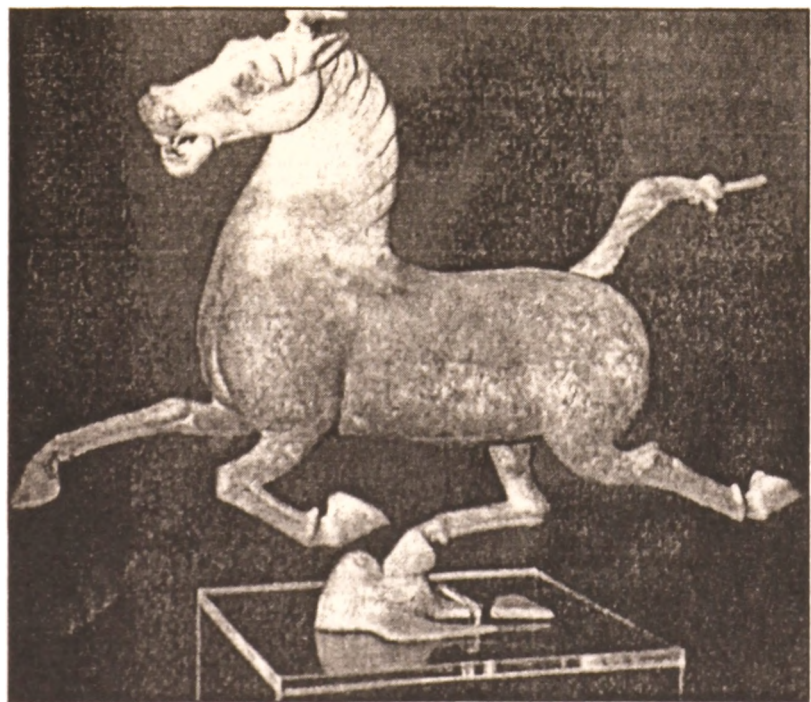
Έποχές, τχ. 22, Φεβρουάριος 1965, έξώφυλλο. Ζ.Λ.: «Τί αν θέλοι ο σπερμολόγος ούτος λέγειν; T.S. Eliot.»

Εκηβόλος, τχ. 5,
Φθινόπωρο
1980, εξώφυλλο.
Ζ.Λ.: «Η έννοια
της λογοτεχνικής
κριτικής».

«Αλογο πού
πετάει στη ράχη
χελιδονιού,
χαλκός 24,5x45
εκ., 2-3ος αιώνας
μ.Χ., Δυναστεία
των Χάν, από το
Wu-wei της
επαρχίας Kansu,
Λαϊκή
Δημοκρατία της
Κίνας. Βλ. το
ποίημα του Ζ.Λ.,
«Πετούμενο
Αλογο, 2ος
Αιώνας Μ.Χ.»
από τη Συλλογή,
Αθήνα 1991.

Οολογία Έλληνική Κριτική
Σκέψη με πρόλογο του Ζ.Λ.
(Έκδ. Ίκαρος).

Νοέμβριος 17: Τελειώνει το
γράψιμο της μελέτης *Οί Ρω-
μιές*, που θα τυπωθεί το 1979.

Γράφει τη μελέτη *Αναλυτικά
Ύστερα*, που θα τυπωθεί τον
επόμενο χρόνο στα *Μικρά ά-
ναλυτικά στον Καβάφη*.

Γράφει τη μελέτη *Παλίμψη-
στο του Όμηρου*.

1977 Δημοσιεύεται στο τεύχος
Ίανουαρίου του περ. *Τομές*, το
κείμενο *Εισαγωγικά από μια
βιβλιοκρισία* σχετικό με το βι-
βλίο του Κορνήλιου Καστοριά-
δη *L' institution imaginaire de la
société*.

Ίανουάριος 17: Δημοσιεύει
στο *Βήμα* τη μετάφραση *Ένα
παλιό μήνυμα για το σύγχρονο
κόσμο*.

Φεβρουάριος: Γράφει τη με-
λέτη *Αρχαίοι Κριτικοί*, που θα
τυπωθεί τον επόμενο χρόνο.

Απρίλιος: Τυπώνονται τα
*Μικρά αναλυτικά στον Καβά-
φη* (Έκδ. Ίκαρος).

1978 Ίανουάριος: Τυπώνεται
ή μελέτη *Παλίμψηστο του Ό-
μήρου* (Έκδ. Έταιρεία «Θυμέ-
λη»).

Μάρτιος: Ξανακοιτάζει και
αναθεωρεί τη μελέτη *Αλέξαν-
δρος Παπαδιαμάντης. Πενή-
ντα χρόνια από το θάνατό του*.

Ίούνιος 9-17: Παραθερίζει με

σκάφος στις Κυκλάδες και
κρατάει ήμερολογιακές σημει-
ώσεις.

Ίούλιος: Τυπώνεται ή μελέτη
Αρχαίοι Κριτικοί (Έκδ. Ίκα-
ρος).

Γράφει πρόλογο για τη συνα-
γωγή μελετών *The Lost Center
and other essays in Greek Poetry*
(μετάφραση στα αγγλικά:
Καίη Τσισέλη) που θα τυπωθεί
δυό χρόνια αργότερα.

1978-1979 Γράφει τη μελέτη
*Καταγραφές. Σκέψεις για το
Ήμερολόγιο 1937-1939 του
David Gascoyne*, που θα δημοσι-
εύσει δύο χρόνια αργότερα.

1979 Φεβρουάριος: Τυπώνε-
ται στο τυπογραφικό εργαστή-
ριο της *Λέσχης* από τον Λάζα-
ρο Ι. Γεωργιάδη, ή δεύτερη
έκδοση της *Κατάης* με νέο πρό-
λογο.

Ανοιξη: Γράφει τη μελέτη *Η
έννοια της λογοτεχνικής κρι-
τικής* που θα δημοσιεύσει τον
επόμενο χρόνο.

Απρίλιος: Τυπώνεται στο τυ-
πογραφείο Μ. Μπορμπουδάκη
από τον Φίλιππο Βλάχο, ή με-
λέτη *Οί Ρωμιές (o altra cosa)*
(Έκδ. Δόμος).

Ίούνιος 1-17: Παραθερίζει με
σκάφος στις Κυκλάδες και
κρατάει ήμερολογιακές σημει-
ώσεις.

Το ποιητικό έργο του ανθολο-
γείται για πρώτη φορά στον τό-
μο *Η Έλληνική Ποίηση. Αν-
θολογία Γραμματολογία. Νεω-
τερικοί Ποιητές του Μεσοπο-
λέμου* (έπιμ. Αλέξανδρος Αρ-
γυρίου, Έκδ. Σοκόλη).

1980 Σεπτέμβριος: Δημοσιεύει
(και τυπώνει ταυτόχρονα σε
χωριστό τεύχος εκτός έμπορί-
ου) στο περ. *Εκηβόλος*, τη με-
λέτη *Η έννοια της λογοτε-
χνικής κριτικής*. Κυκλοφορεί ή
συναγωγή μελετών *The Lost
Center and other essays in Greek
Poetry* (Έκδ. Princeton Univer-
sity Press).

1981 Ίούνιος 11-24: Παραθε-
ρίζει με σκάφος στη Λακωνική

Μάνη, Κύθηρα, Μονεμβάσια,
και κρατάει ήμερολογιακές ση-
μειώσεις.

Δημοσιεύει στο περ. *Εκηβό-
λος* (τχ. 8-9, Καλοκαίρι-Φθινό-
πωρο) τη μελέτη *Καταγραφές.
Σκέψεις για το Ήμερολόγιο
1937-1939 του David Gascoyne*.

Γράφει τον πρόλογο για τον
τόμο: Δημήτρη Πικιώνη, *Κεί-
μενα*, που θα κυκλοφορήσει
πέντε χρόνια αργότερα.

1982 Δημοσιεύει στο περ.
Εκηβόλος (τχ. 12, Άνοιξη) τη
μελέτη *Χωρομετρήσεις (Τρισά-
γιο σε τρεις ποιητές)*.

Δημοσιεύει στο περ. *Εκηβό-
λος* (τχ. 13, Καλοκαίρι) το ποί-
ημα *Μετάφραση*. Είναι ή μονα-
δική φορά που θα δημοσιεύσει
ποίημά του σε περιοδικό.

1983 Έπεξεργάζεται τις ήμε-
ρολογιακές σημειώσεις που εί-
χε κρατήσει από τα ταξίδια του
στην Ελλάδα το 1974-1976,
1978-1979 και 1981, και τις συ-
γκεντρώνει στο βιβλίο *Στου τι-
μονιού το αυλάκι*.

Νοέμβριος: Τυπώνεται το βι-
βλίο *Στου τιμονιού το αυλάκι*
(Έκδ. Δόμος).

1984 Καλοκαίρι: Γράφει τη
μελέτη *Το τετράδιο του Μα-
κρυγιάννη (MSS 262)* που θα
τυπωθεί τον Δεκέμβριο (Έκδ.
Δόμος).

1985 Σεπτέμβριος: Γράφει
(και αργότερα τον ίδιο χρόνο
τυπώνει) τη μελέτη *Όσοι ξεκι-
νούν ...* (Έκδ. Δόμος).

Δεκέμβριος: Γράφει μελέτη
για τον Α. Παπαδιαμάντη που
θα περιληφθεί τον επόμενο
χρόνο στο *Δίπτυχο*.

1986 Δημοσιεύεται ό πρόλο-
γος στον τόμο Δημήτρη Πικιώ-
νη, *Κείμενα* (Έκδ. Μορφωτι-
κού Ίδρύματος Έθνικής Τρα-
πέζης).

Ίανουάριος: Γράφει τη μελέ-
τη για τον Α. Σικελιανό, που
θα περιληφθεί τον ίδιο χρόνο
στο *Δίπτυχο*.

Μάρτιος: Τυπώνεται ή β'
έκδοση της μετάφρασης *Οί Γά-*

μοι του Ούρανοῦ καὶ τῆς Κόλασης του William Blake (Ἐκδ. Διάττων).

Ἀπρίλιος: Τυπώνεται τὸ Δίπτυχο (Ἐκδ. Δόμος) ποὺ περιλαμβάνει δύο μελέτες γιὰ τὸν Ἀ. Παπαδιαμάντη καὶ τὸν Ἀ. Σικελιανό.

Δημοσιεύει στὸ περ. Ἐκηβόλος (τχ. 14, Ἀνοιξη) τὴ μετάφραση τοῦ ποιήματος *Τὰ Μισὰ τῆς Ζωῆς* τοῦ Friederich Hölderlin.

Τελειώνει τὸ γράψιμο τῆς μελέτης Ἀπὸ τὴν Πίζα στὴν Ἀθήνα. Ἡ περίπτωση Πάουντ.

1987 Αὐγούστος: Τυπώνεται στὸ τυπογραφικὸ ἐργαστήριο «Δόμος» ἡ μελέτη Ἀπὸ τὴν Πίζα στὴν Ἀθήνα. Ἡ περίπτωση Πάουντ (Ἐκδ. Δόμος).

Δημοσιεύει (καὶ σὲ ἀνάτυπο τὴν ἴδια χρονιά) στὸ περ. Ἐκηβόλος (τχ. 16-17, Φθινόπωρο) τὴ μετάφραση τῆς ποιητικῆς συλλογῆς *Τὰ Ξένια* τοῦ Eugenio Montale.

1988 Καλοκαίρι: Γράφει τὴ μελέτη Ὁ Καρυωτάκης.

Ὁκτώβριος 17: Τοῦ ἀπονέμεται τὸ Κρατικὸ Βραβεῖο Δοκιμίου γιὰ τὴ μελέτη Ἀπὸ τὴν Πίζα στὴν Ἀθήνα. Ἡ περίπτωση Πάουντ. Μὲ δήλωσή του ἀρνεῖται τὸ βραβεῖο καὶ παρακαλεῖ νὰ μεταβιβαστεῖ τὸ σχετικὸ χρηματικὸ ἔπαθλο σὲ νέο κριτικὸ.

Νοέμβριος: Τυπώνεται στὸ τυπογραφικὸ ἐργαστήριο «Δόμος» ἡ μελέτη Ὁ Καρυωτάκης (Ἐκδ. Δόμος).

1989 Νοέμβριος: Τυπώνεται ἡ μελέτη Φόρος τιμῆς στὸν Ε.Α. Blair (Ἐκδ. Δόμος), ποὺ ἔχει γράψει τὴν ἴδια χρονιά.

1990 Μάρτιος: Τυπώνονται τὰ Γράμματα Σεφέρη-Λορεντζάτου (1948-1968) μὲ ἐπιμέλεια τοῦ Ν.Δ. Τριανταφυλλόπουλου.

1991 Ἀνοιξη: Τυπώνεται ἡ ποιητικὴ συλλογὴ Συλλογὴ καὶ οἱ Πηγές ποὺ τὴν συνοδεύουν μὲ ἐπεξηγηματικὰ σχόλια

(Ἐκδ. Δόμος).

Χειμώνας - 1992 Καλοκαίρι: Γράφει τὴ μελέτη *Τὰ Αὐτοβιογραφικά (Autobiographisches)* ἑνὸς μεγάλου.

1992 Δεκέμβριος: Τυπώνεται ἡ μελέτη *Τὰ Αὐτοβιογραφικά (Autobiographisches)* ἑνὸς μεγάλου (Ἐκδ. Δόμος).

1993 Σεπτέμβριος: Γράφει σύντομο προλογικὸ σημείωμα γιὰ τὴ μετάφραση στὰ ἀγγλικά τοῦ διηγήματος τοῦ Παπαδιαμάντη Ὁ ἔρωτας στὰ χιόνια, ποὺ ἔκανε μαζί μὲ τὴ Janet Coggin. Θὰ τυπωθεῖ τὸν ἴδιο χρόνο μὲ τὸν τίτλο *Love in the snow* (Ἐκδ. Δόμος).

Χειμώνας: Ξαναρχίζει τὸ γράψιμο τῆς μελέτης *Γιώργος Σαραντάρης*.

1994 Μάρτιος: Γράφει τὸν πρόλογο στὴν ἔκδοση *Οἱ μεταφράσεις τοῦ Κ.Γ. Καρυωτάκη* (Ἐκδ. Τὸ Ροδακιό), ποὺ θὰ τυπωθεῖ τὸν ἐπόμενο μήνα.

Ὁκτώβριος: Τυπώνεται σὲ δύο τόμους ἡ δευτέρη ἑλληνικὴ συναγωγὴ τῶν μέχρι τότε δημοσιευμένων μελετῶν του μὲ τίτλο *Μελέτες* (Ἐκδ. Δόμος).

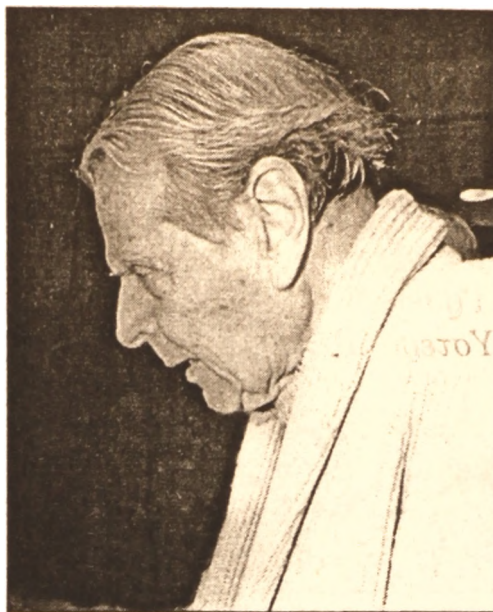
1996 Χειμώνας: Τελειώνει τὸ γράψιμο τῶν μελετῶν *Γιώργος Σαραντάρης καὶ Δημήτριος Καπετανάκης*, ποὺ θὰ τυπωθοῦν μαζί τὸν ἐπόμενο χρόνο.

1997 Ἀνοιξη: Νοσηλεύεται, γιὰ περίπου δύο ἑβδομάδες, στὴ Γενικὴ Κλινικὴ Ἀθηνῶν, μὲ πνευμονία.

Ἀπρίλιος: Τυπώνονται οἱ *Διόσκουροι* (Ἐκδ. Δόμος) ποὺ περιλαμβάνουν τὶς μελέτες *Γιώργος Σαραντάρης καὶ Δημήτριος Καπετανάκης*.

Δημοσιεύει (καὶ σὲ ἀνάτυπο) στὸ περ. Ἐκηβόλος (τχ. 18, Χειμώνας) τὴ μετάφραση τοῦ ποιήματος *Lapis Lazuli* τοῦ W.B. Yeats.

1998 Ἰανουάριος: Μεταφράζει καὶ προλογίζει κείμενο τοῦ Κορνήλιου Καστοριάδη, ποὺ θὰ τυπωθεῖ τὸν ἴδιο μήνα μὲ τίτλο *Μνημόσυνο γιὰ τὸν Κορ-*

νήλιου Καστοριάδη ἀπὸ τὸν Ζήσιμο Λορεντζάτο, ἓνα φίλο του (Ἐκδ. Τὸ Ροδακιό).

Γράφει τὴ μελέτη *Διακόσια χρόνια ἀπὸ τὴ γέννηση τοῦ Σολωμοῦ*, ποὺ θὰ δημοσιεύσει τὸ Δεκέμβριο στὸ περ. *Νέα Ἑστία*.

Φεβρουάριος, ἀρχές: Γράφει τὸν πρόλογο στὴν ἔκδοση *Τραγούδια τοῦ κάτω κόσμου. Μοιρολόγια τῆς Μεσσηνιακῆς Μάνης. Συλλογὴ τοῦ ἀκαδημαϊκοῦ Σωκράτη Κουγέα*, ποὺ στὶς 28 τοῦ ἴδιου μήνα διαβάζει σὲ στενὸ κύκλο φίλων στὰ γραφεῖα τοῦ ἐκδοτικοῦ οἴκου Τὸ Ροδακιό, στὴν ὁδὸ Ἀπόλλωνος 35 στὴν Πλάκα.

Φεβρουάριος 25: Διαβάζει στὴν Ἀκαδημία Ἀθηνῶν σύντομο χαιρετισμό, μὲ ἀφορμὴ τὴν ἔκδοση Δ. Πικιώνη, *Ζωγραφικά* (δημοσιεύτηκε στὸ περ. *Νεφούρια*, τχ. 6, Ἰούλιος 2001). Εἶναι ἡ πέμπτη καὶ τε-

Ὁ Ζ.Α. στὴν ἔκθεση τοῦ Μουσείου Μπενάκη «Δ. Πικιώνη: Ἡ Ἀρχιτεκτονικὴ τῆς Χίου», 18.12.2001 (Φωτογραφία Κώστα Κ. Μανώλη).

Ὁ Ζ.Α. μὲ τὸν Ἐντμουντ Κήλυ στὴν κηδεῖα τοῦ Φίλιππου Σέρραρντ, τὸν Ἰούνιο τοῦ 1995 (Ἀρχεῖο Διονυσίας Σέρραρντ).

‘Ο Ζ.Λ. με τόν
Έντμουντ Κήλυ
στήν κηδεία του
Φίλιππου
Σέρραρντ, τόν
Ίούνιο του 1995
(Αρχείο
Διονυσίας
Σέρραρντ).

λευταία δημόσια εμφάνισή
του.

Άπρίλιος - Μάιος: Γράφει τή
μελέτη *‘Αποδοχή και έπιφύλα-
ξη - Δυό ποιήματα*, πού θά δη-
μοσιεύσει τó Σεπτέμβριο στό
περ. *Νέα Έστία*.

Καλοκαίρι: Γράφει τόν πρό-
λογο και επιλέγει τά ποιήματα
στήν *‘Ανθολογία Σικελιανού*
πού θά τυπωθεί τόν Δεκέμβριο
(Έκδ. Ίκαρος).

Χριστούγεννα: Τελειώνει τή
μετάφραση τών ποιημάτων
Δύο μαϊμούδες του Μπρέγκελ
τής Wislawa Szymborska, και
Musée des Beaux Arts του W.H.
Auden, μαζί με άναπαραγωγή
δυό πινάκων του Peter Brue-
ghel.

Καλοκαίρι: Γράφει τή μελέτη
Ένας ποιητικός περίπατος,
πού θά τυπώσει τόν ‘Οκτώβριο
(Έκδ. Δόμος).

Γράφει μικρό πρόλογο για
τήν έκδοση *Γιώργος Σεφέρης*
Ήμερολόγιο 2000 (Έκδ. Διά-
μετρος) πού θά τυπωθεί τόν
Νοέμβριο.

2000 Μάρτιος: Τυπώνεται ή
έκδοση *Τραγούδια του κάτω
κόσμου. Μοιρολόγια της Μεσ-
σηνιακής Μάνης. Συλλογή του*
*άκαδημαϊκού Σωκράτη Κου-
γέα* (Έκδ. Τό Ροδακίό), με
πρόλογο του Ζ.Λ.

Καλοκαίρι: Γράφει τή μελέτη
Δημήτρης Χατζής, πού θά δη-
μοσιεύσει τόν Ίούλιο στό περ.
Νέα Έστία, και θά τυπώσει τόν

‘Οκτώβριο.

Αύγουστος 3: Γράφει γράμμα
πρός τή διεύθυνση του περ.
Νέα Έστία, σχετικά με διορθώ-
σεις στη δημοσίευση της μελέ-
της *Δημήτρης Χατζής*, πού θά
δημοσιευτεί τó Σεπτέμβριο στό
ίδιο περιοδικό. Είναι ή μονα-
δική φορά πού θά άπευθύνει
δημόσια έπιστολή.

Φθινόπωρο: Γράφει τή μελέ-
τη *«Στά 200 π.Χ.»* πού θά τυ-
πώσει τόν ‘Οκτώβριο.

Σεπτέμβριος: Γράφει τόν
πρόλογο για τήν επανέκδοση
τής δοκιμής του Γ. Σεφέρη,
Τρεῖς μέρες στα μοναστήρια
τής *Καππαδοκίας*, πού θά τυ-
πωθεί τόν ίδιο χρόνο (Έκδ. Κέ-
ντρου Μικρασιατικών Σπου-
δών).

Γράφει τή μελέτη *Φιλοσοφία*
και *Έπιστήμη* πού θά τυπώσει
τόν επόμενο μήνα.

‘Οκτώβριος: Γράφει τή μελέτη
‘Αποσιωπήσεις πού θά τυπώσει
τό Δεκέμβριο.

Τυπώνονται στό τυπογρα-
φικό εργαστήριο «Δόμος» τά
Τρία Κείμενα (Έκδ. Δόμος)
πού περιλαμβάνουν τις μελέτες
Δημήτρης Χατζής, *«Στά 200*
π.Χ.», και *Φιλοσοφία και Έπι-
στήμη*.

Νοέμβριος 19: Έχογραφεῖ
μαζί με τήν Άννα Σικελιανού
και τήν Άννα Συνοδινού, άπο-
σπάσματα από τó ποίημα *Μή-
τηρ Θεού* του Σικελιανού, πού
μέρος τους θά κυκλοφορήσει
τόν επόμενο χρόνο σέ ψηφιακό
δίσκο άκτίνας (CD).

Δεκέμβριος: Τυπώνεται ή με-
λέτη *‘Αποσιωπήσεις* (Έκδ. Τό
Ροδακίό).

Δεκέμβριος 31 - 2001 Φεβρου-
άριος άρχές: Νοσηλεύεται με
βαριάς μορφής πνευμονική νό-
σο στη Γενική Κλινική Ά-
θηνών, και χάνει μεγάλο μέρος
τής όρασής του.

Τυπώνεται ή δεύτερη άγγλική
συναγωγή μελετών *The drama*
of quality μεταφρασμένη στα
άγγλικά από τήν Liadain

Sherrard (Έκδ. Denise Harvey).

2001 Άπρίλιος - Μάιος: Γρά-
φει κείμενο για τήν έκδοση
*Άγγελος Σικελιανός, Γράμμα-
τα* (Έκδ. Ίκαρος), πού θά δη-
μοσιευτεί στις 24 Ίουνίου στό
Βήμα.

Καλοκαίρι: Γράφει τόν πρό-
λογο στην *Άλληλογραφία Γ.*
Σεφέρη-Γ. Άποστολίδη, (έπιμ.
Βασιλική Κοντογιάννη) πού
θά τυπωθεί τόν ίδιο χρόνο
(Έκδ. Ίκαρος).

Δεκέμβριος: ΈΗ Άκαδημία
Άθηνών του άπονέμει τó Βρα-
βείο του Ίδρύματος Κώστα και
Έλένης Ούράνη για τó σύνολο
του έργου του.

2002 Τελειώνει τó γράψιμο
τής μελέτης *Δοκίμιο II* (Κάλ-
βος).

Σεπτέμβριος: Τυπώνεται ή με-
λέτη *Δοκίμιο II* (Κάλβος)
(Έκδ. Δόμος).

‘Οκτώβριος: Γράφει τόν πρό-
λογο για τά *Τέσσαρα Διηγήμα-
τα* του Α. Τσέχωβ σέ μετάφρα-
ση Ά. Παπαδιαμάντη, πού θά
τυπωθούν τόν ίδιο χρόνο
(Έκδ. Δόμος).

Νοέμβριος 6-11: Γράφει κεί-
μενο για τó βιβλίο της Σοφίας
*Άναστασιάδη Μνήμες Καπ-
παδοκίας*, πού θά δημοσιευτεί
στις 22 Δεκεμβρίου στό *Βήμα*.

2003 Φθινόπωρο: Γράφει τόν
πρόλογο και επιλέγει τά ποιή-
ματα στην *Άνθολογία Κ.Π.*
Καβάφη πού θά τυπωθεί τόν
Άπρίλιο του 2004 (Έκδ. Ίκα-
ρος).

2004 Ίανουάριος: Όλοκλη-
ρώνει τις τυπογραφικές διορ-
θώσεις για τήν *Άνθολογία*
Κ.Π. Καβάφη και προσθέτει λί-
γες γραμμές στόν πρόλογό του.

Ίανουάριος 31: Εισάγεται
στό Θεραπευτήριο «Υγεία» με
συμπτώματα λοίμωξης άνα-
πνευστικού.

Φεβρουάριος 3: Θάνατος Ζή-
σιμου Λορεντζάτου, περίπου
στις 4.00 π.μ., στην Μονάδα
Έντατικής Θεραπείας του Θε-
ραπευτηρίου «Υγεία».

Τὸ μονότονον τῶν Κρητικῶν Ἐπῶν

τοῦ Ζήσιμου Λορεντζάτου

Τὸν Ἐρωτόκριτο ἡ λέξη *λμιώνας* σημαίνει *λιμάνι*, ἡ λέξη *ξύλο* σημαίνει *καράβι*, ἡ λέξη *πλάτη* σημαίνει *ἐπιφάνεια*.

Ὁ Σολωμὸς γνώριζε τὸν Ἐρωτόκριτο. Τὸ ἴδιο τὸν γνώριζε καὶ ὁ Κάλβος.

Διαβάζομε στὸν Ἐρωτόκριτο «γιαλοῦ *λμιώνα*» (B 632) καὶ «τὸ *ξύλο* πού 'τον στὸ γιαλό» (Δ 61).

Στὴ στροφή 125 τοῦ «Ὑμνου» διαβάζομε:

*κάθε ξύλο κινδυνεύει
καὶ λμιώνα ἀναζητεῖ.*

Ξέρομε ποῦ πατᾶμε.

Διαβάζομε στὸν Ἐρωτόκριτο –εἶπαμε– «τὸ *ξύλο* πού 'τον στὸ γιαλό».

Στὴ στροφή ΙΣΤ' τοῦ «Ὁ φιλόπατρις» διαβάζομε «θαλάσσια *ξύλα*», ἔκφραση πού ἐξασκήσε μεγάλη γοητεία στὴ νεότερη λογοτεχνία μας.

Πάλι διαβάζομε στὸν Ἐρωτόκριτο «στοῦ ποταμοῦ τὴν *πλάτη*». (Δ' 65).

Στὴ στροφή η' τοῦ «Εἰς τὴν νίκην» διαβάζομε «ἡ *πλάτη* τῶν ὑδάτων», ἄλλη μιὰ ἔκφραση τοῦ Κάλβου παράξενη, πού βρίσκομε στὸν Κορνάρο τὴν ἀφετηρία της.

Ξέρομε ποῦ πατᾶμε.

Τὸν Ἐρωτόκριτο τὸν γνώριζε καὶ ὁ Σεφέρης. Γιὰ τὸν Ἐρωτόκριτο ἔγραψε τὴν καλύτερη ἀπὸ τίς «δοκιμές» του. Παντοῦ στὸ ἔργο του διαβάζομε λέξεις ἀπὸ τὸν Ἐρωτόκριτο, ὅπως τὴ λέξη *παιδωμή*, τὴ λέξη *σκοτεινάγρα* καὶ ἄλλες. Διαβάζομε

ἀκόμα ποιητικὲς ἐκφράσεις, ὅπως «δροσερὸ κλωνάρι», (ἡ Ἀρετούσα παιδούλα στὸ Α' 57 – χρησιμοποιεῖ καὶ ὁ Σολωμὸς στὸν «Κρητικὸ» τὴν ἔκφραση αὐτή), μὲ τὸ ὠραῖο συμπλήρωμα τοῦ Σεφέρη γιὰ τὴ νεαρή γυναῖκα πού βγαίνει ἀπὸ τὴ θάλασσα: «δροσερὸ κλωνάρι στολισμένο στάλες» ἢ ὅπως τὸ σχῆμα «δὲν ξέροντας», ἀπὸ τὸ Α' 1365 στὴν παλιὰ ἔκδοση τοῦ Σ. Ξανθοουδίδου (1915) καὶ τώρα Α' 1325 στὴ νέα ἔκδοση τοῦ Σ. Ἀλεξίου (1980) – καὶ τὰ δυὸ χωρία ἀπὸ τὸ ποίημα «Κίχλη». Καὶ στὸ Σολωμὸ καὶ στὸ Σεφέρη ἀνταμώνομε ἀκόμα τὴν ποιητικὴ ἔκφραση «ἀγκάλες τ' οὐρανοῦ» ἀπὸ τὸν Ἐρωτόκριτο. (Στὰ «Τρία κρυφὰ ποιήματα» ὁ Σεφέρης χρησιμοποιεῖ καὶ τὴν ἔκφραση «γι' ἄγριο κανένα δάσο» ἀπὸ τὴν τρίτη πράξη τῆς Ἐρωφίλης. Κορνάρος καὶ Χορτάτζης στάθηκαν οἱ δυὸ μεγάλες ἀγάπες του).

Στὸ ποίημα «Γράμμα τοῦ Μαθιοῦ Πασχάλ» διαβάζομε «πνιγερὸς καὶ ἀνήμπορος *λμιώνας*». Οἱ ξένοι μεταφράζουν *marshes*. Τί νὰ συνέβηκε ἐδῶ μὲ τὴ λέξη *λμιώνας*; Καμιά σύμφυση;

Ἐδῶ, ἀντίθετα μὲ τοὺς δύο προηγούμενους ποιητές, δὲν ξέρομε ποῦ πατᾶμε.

Τελευταία βεβαιώθηκα γιὰ τὴν ἐντύπωση αὐτὴ ἀπὸ μιὰ ἀδημοσίευτη μετάφραση τοῦ ποιήματος «*La belle dame sans merci*» τοῦ John Keats ἀπὸ τὸ Σεφέρη (1924):

*The sedge is wither'd from the lake,
And no birds sing.*

*Μαράθη ὁ καλαμιώνας τοῦ
λμιώνα,
Κι οὔτε πουλὶ τραγουδεῖ.*

Τελικὰ φαίνεται πῶς, ἀπὸ νωρίς, ἡ λέξη *λμιώνας* εἶχε ἀσυνείδητα πάψει νὰ σημαίνει ἀποκλειστικὰ *λιμάνι* γιὰ τὸν τρίτο ποιητὴ μας.

Ὁ τίτλος εἶναι τοῦ Κάλβου καὶ ὄχι δικός μου. Τὸν χρησιμοποίησα γιὰ τὴν εἰρωνεία του. Τὸ «μονότονον» δὲν ἐμπόδισε καὶ τοὺς τρεῖς διαφορετικοὺς ποιητές μας νὰ μαθητέψουν γόνιμα στὰ «κρητικὰ ἔπη».

Κηφισιά 1999

Ὁ Ζ.Λ. στὴν Ἀκαδημία Ἀθηνῶν, 25.2.1998, στὴν παρουσίαση τῆς ἔκδοσης Δ. Πικιώνη, Ζωγραφικά (δημοσιεύτηκε στὴν Ἐλευθεροτυπία, 9.2.2004).

(Σ.τ.έ.: Τὸ κείμενο εἶχε δοθεῖ γιὰ δημοσίευση στὸ περιοδικὸ Ἐκρηβόλος τὸ Γενάρη τοῦ 2000.)

Τὸ ἑλληνικὸ κράτος καὶ ὁ πολιτισμὸς του

Δύο μελανὰ σημεῖα: ἡ ποινὴ τοῦ θανάτου καὶ ἡ καθαρεύουσα

τοῦ Ζήσιμου Λορεντζάτου

Αρχίζω ἀπὸ τὴν ἀρχή. Πρῶτα πρῶτα μὲ τὸν τίτλο μιλάω σοβαρά, δὲν κάνω πνεῦμα. Δὲν εἶναι μήτε οἱ ὥρες κατάλληλες μήτε τὰ θέματα. Λέω τὸ ἑλληνικὸ κράτος καὶ ὁ πολιτισμὸς του γιὰ νὰ διαχωρίσω τὸν πολιτισμὸ τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους ἀπὸ τὸν πολιτισμὸ τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ. Δυὸ πολιτισμοὶ διαφορετικοὶ καὶ γιὰ τοῦτο τὶς περισσότερες φορὲς ἀταύτιστοι. Κράτος καὶ λαὸς στὴν Ἑλλάδα εἶναι ἄλλωστε δυὸ πράγματα ὁλότελα διαφορετικά, ἀφοῦ χρησιμοποιοῦν ἀκόμα καὶ διαφορετικὲς γλῶσσες. Θέλω νὰ πῶ πραγματικὰ διαφορετικὲς. Δυὸ γλῶσσες μὲ δυὸ γραμματικὲς. Ἄλλη γλῶσσα χρησιμοποιεῖ τὸ κράτος (ἐπίσημη), ἄλλη γλῶσσα ὁ λαός. Καὶ μπαίνω ἀμέσως στὸ θέμα.

Μὲ τὴν ποινὴ τοῦ θανάτου τὸ ἑλληνικὸ κράτος ἐξοντώνει τὰ κορμιά τῶν Ἑλλήνων πολιτῶν καὶ μὲ τὴν καθαρεύουσα ἐξοντώνει ἢ στρεβλώνει τὸ πνεῦμα καὶ τὴν ψυχὴ τους. Δὲν ἐξετάζω τί γίνεται ἄλλου σχετικὰ μὲ τὸ πρῶτο ζήτημα. Θὰ μᾶς πηγαινέ μακριά. Μὲ ἐνδιαφέρει μονάχα τί κάνουμε ἐμεῖς ἐδῶ. Οἱ σημερινοὶ κυβερνήτες, μὲ τὴν ἀνεπανάληπτη κοινοβουλευτικὴ πλειοψηφία τους, μποροῦσαν νὰ καταργήσουν τὴν ποινὴ τοῦ θανάτου –αὐτὸ ζήτησαν στὸ κοινοβούλιο ἀντιπρόσωποι ἀπ' ὅλες τὶς πα-

ρατάξεις– ἀλλὰ ἀρνήθηκαν νὰ τὸ κάνουν ἀκόμα καὶ προοδευτικά, δηλαδὴ στὴν ἀρχὴ γιὰ τὰ πολιτικὰ ἐγκλήματα, ὕστερα γιὰ τὰ σύνθετα καὶ ἀργότερα γιὰ τὰ ὑπόλοιπα. Ἡ μὴ ἐκτέλεση κάποιας θανατικῆς ποινῆς δὲ χρειάζεται «γενναιότητα», καταπῶς ἀποφαινόταν πρόσφατο κυβερνητικὸ σχόλιο. Ἄλλες σκοπιμότητες τὴν ἀποφασίζουν. Γενναιότητα καὶ θάρρος πνευματικὸ χρειάζεται ἢ κατάργηση τῆς θανατικῆς ποινῆς. Καὶ τέτοια γενναιότητα, παράλληλη μὲ τὴ γενναιότητα τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ, δὲν τὴν ἔδειξε ἀκόμα τὸ ἑλληνικὸ κράτος. Παρακαλᾶμε καὶ εὐχόμεστε κάποτε νὰ τὴ δείξει.

Ξαναλέω πῶς δὲν ἐνδιαφέρει ἐδῶ τί γίνεται ἄλλου. Καὶ παρὰ τὴν ἀκόλουθη θαυμαστὴ ἀποτίμηση γιὰ τὴ θανατικὴ ποινὴ, καμωμένη ἐφέτος στὴν ἐφημερίδα «Καθημερινή» (19.2.1975) ἀπὸ τὸν καθηγητὴ Φ. Βεγλερῆ, πού ἔχει τόσο καλὰ συλλάβει τὴν ἀντιδρομὴ τῶν δύο πολιτισμῶν, τοῦ κρατικοῦ καὶ τοῦ λαϊκοῦ, στὸν τόπο μας καὶ συχνὰ ἐπισημάνει, σὲ ἀνησυχητικὲς περιπτώσεις ἀπὸ τὸ δημόσιο βίο μας, τὴν κατωτερότητα ἀπὸ τὴ μεριὰ τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους καὶ τὴν ἀνωτερότητα ἀπὸ τὴ μεριὰ τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ. «Ὅποιοιδήποτε καὶ ἂν εἶναι οἱ δικαστικοὶ ὄροι καὶ ὅποιαδήποτε τὰ μέσα τῆς ἐκτελέσεώς

της (λαιμητόμος, ἀγχόνη τοῦ ἐνὸς ἢ ἄλλου τύπου, τυφεκισμός, ἠλεκτρικὴ καρέκλα, ἀέριον, δηλητήριο), ἡ ποινὴ τοῦ θανάτου ἀνήκει στὰ βασανιστήρια καὶ εἶναι ἓνα ἀπὸ τὰ πιὸ φρικτά, ἀφοῦ περιέχει μαζὶ μὲ τὴν σωματικὴ ὁδύνη, τὸ πιὸ ἀπάνθρωπο ἠθικὸ μαρτύριο, τὴν γνώση τῆς στιγμῆς καὶ τοῦ τρόπου τοῦ θανάτου, αὐτῆς δηλαδὴ τῆς ἀφόρητης βεβαιότητος, πού ἡ φύση ἀρνήθηκε στὸν ἄνθρωπο σὰν ἀπὸ ὑπέρτατο οἶκτο». Σὲ ἓνα αἰῶνα σὰν τὸ δικό μας, ὅπου ἡ ζωὴ ἔχει χάσει ὁλωσδιόλου τὴν ἱερότητά της ἢ δὲ μετράει γιὰ τίποτα στοὺς λογαριασμοὺς πού κάνουν οἱ περισσότερες ἀπὸ τὶς τρεχάμενες πολιτικὲς φιλοσοφίες, φτάνει νὰ διαιωνίσουν δυναμικὰ στὸν κόσμον τὸ Κράτος καὶ τὴ Βία τοῦ Αἰσχύλου –τὸ βασίλειον τοῦ Καίσαρα– ποιά ἀπήχηση καρτερεῖ νὰ βρῇ ἀνάμεσα στοὺς διαφεντευτὲς τοῦ σύγχρονου κράτους, εἴτε σοσιαλιστικοῦ εἴτε κεφαλαιοκρατικοῦ, ὁ ὑπέρτατος οἶκτος πού μπορεῖ νὰ ἐπικαλεσθῇ τὸ ἀδύναμον ἄτομον ἢ τὸ πρόβατον πού τὸ περιδρομιάζει ὁ λύκος; Ὡστόσο τὸ πρόβατον ἐπιμένει στὸν ὑπέρτατον οἶκτον. Εἶναι μέσα στὴν προβατίσια φύση του νὰ μὴν πείθεται ἀπὸ τὸ λυκοφάγωμα. Γιατὶ ἡ δύναμη μπορεῖ νὰ ἐπιβάλλεται, ἀλλὰ ἡ δύναμη δὲν πείθει. Καὶ ὁ πολιτισμὸς ἐνὸς κράτους κρίνεται ἀπὸ τὴν πει-

Πρώτη
δημοσίευση: ἐφ.
Τὸ Βῆμα, 14
Σεπτεμβρίου
1975.

θώ, όχι από την επιβολή. 'Ο πολιτισμός του ελληνικού λαού ζήτησε την κατάργηση της ποινής του θανάτου. 'Ο πολιτισμός του ελληνικού κράτους την αρνήθηκε. 'Αντιδρομή των δυο πολιτισμών με καθυστέρηση του δεύτερου. 'Εδώ έχουμε το ένα μελανό σημείο.

Το δεύτερο μελανό σημείο το έχουμε στην καθαρεύουσα. 'Η γλώσσα του ελληνικού κράτους (ἐπίσημη) διαφέρει από τη γλώσσα του ελληνικού λαού. Καί λέγοντας διαφέρει κυριολεκτώ. Θέλω να πω με αυτό πώς στην 'Ελλάδα έχουμε δυο γλώσσες πραγματικά διαφορετικές, τη γλώσσα του κράτους (ἐπίσημη) με μιὰ γραμματική—κάθε διαφορετική γλώσσα έχει διαφορετική γραμματική—και τη γλώσσα του λαού με ἄλλη γραμματική, δηλαδή δυο διαφορετικές γλώσσες και δυο γραμματικές. Μὲ δυο γλώσσες και δυο γραμματικές σὲ ἓνα τόπο μπορεί νὰ ἔχης 'Υπουργεῖο Παιδείας (καὶ ὑπουργό), ἄλλὰ δὲν μπορεί νὰ ἔχης παιδεία. 'Η ἂν ἔχης θὰ εἶναι σὰν τὴ δική μας, τέρας. 'Αναίτιες γενιὲς θὰ πασχίζουν νὰ μάθουν γράμματα με δυο γλώσσες καὶ δυο γραμματικές ἀσυνταίριαστες, με ἀποτέλεσμα οἱ γενιὲς αὐτὲς νὰ μένουν ἀγράμματα καὶ ἄγλωσσες καὶ ἡ γλωσσικὴ παιδεία νὰ ἀνήκη στὴν τερατολογία. Δυο διαφορετικὲς γλώσσες, καὶ δυο διαφορετικὲς γραμματικὲς, θὰ μένουν πάντα δυο διαφορετικὲς γλώσσες καὶ δυο διαφορετικὲς γραμματικὲς, ὅσα χρόνια καὶ ἂν περάσουν. "Ὡς τὴ συντέλεια τοῦ κόσμου. Tertium non datur. Μὲ τὸν καιρὸ μήτε θὰ πλησιάζουν μήτε θὰ ξεμακραίνουν. Νὰ ματίσης δυο γλώσσες με δυο διαφορετικὲς γραμματικὲς δὲ γίνεται, ἀποτελεῖ ἀφύσικη ἀνωμαλία με ἀποτελέσματα τερατολογικά.

Μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ ἡ γλώσσα

Τὸ ἐλληνικὸ κράτος καὶ ὁ πολιτισμὸς του

ΑΡΧΙΖΩ ἀπὸ τὴν ἀρχή. Πρῶτα πρῶτα με τὸν τίτλο μιλάω σοῦ θανάτου, δὲν πᾶνω πνεύμα. 'Δὲν εἶναι μήτε οἱ ὅρες κατέλληλες μήτε τὰ θέματα. Λέω τὸ ἐλληνικὸ κράτος καὶ ὁ πολιτισμὸς του γιὰ νὰ διαχωρίσω τὸν πολιτισμὸ τοῦ ἐλληνικοῦ κράτους ἀπὸ τὸν πολιτισμὸ τοῦ ἐλληνικοῦ λαοῦ. Δυο πολιτισμοὶ διαφορετικοὶ καὶ γιὰ τοῦτα τίς περισσότερες φορές ἀντιτίθενται. Κράτος καὶ λαὸς στὴν 'Ελλάδα εἶναι ἄλλωστε δυο πράγματα ὁλόκληρα διαφορετικά, ἀφοῦ χρησιμοποιοῦν ἄκουσα καὶ διαφορετικὲς γλώσσες. Θέλω νὰ πῶ πραγματικὰ διαφορετικὲς. Δυο γλώσσες με δυο γραμματικὲς. 'Ἄλλη γλώσσα χρησιμοποιοῦν τὸ κράτος (ἐπίσημη), ἄλλη γλώσσα ὁ λαός. Καὶ μπαίνομε ἀπὸ τὴν ἀρχή.

Μὲ τὴν καὶ τὸ θανάτου τὸ ἐλληνικὸ κράτος ἐξοστύνει τὰ κομμάτια τῶν 'Ελλήνων πολιτῶν καὶ με τὴν καθαρεύουσα ἐξοστύνει ἡ στρεβλὴν τὸ πνεῦμα καὶ τὴν ψυχὴ τους. Δὲν ἐξελίξω τί γίνεται ἄλλωστε ἀπὸ τὴν

ΔΥΟ ΜΕΛΑΝΑ ΣΗΜΕΙΑ : Ἡ ΠΟΙΝΗ ΤΟΥ ΘΑΝΑΤΟΥ ΚΑΙ Ἡ ΚΑΘΑΡΕΥΟΥΣΑ

μέρη — τὸ κράτος χωρίζεται ἀπὸ τὸ λαὸ καὶ ὁ λαὸς χωρίζεται ἀπὸ τὸ κράτος ἀκόμα καὶ με τὴ γλώσσα. 'Εχετε ξανακούσει ἐστὶς νὰ ἔχη ἄλλη γραμματικὴ ἡ γλώσσα ἑνὸς κράτους — ὅς ποῦμε τοῦ γαλλικοῦ, τοῦ ἀλβανικοῦ ἢ τοῦ ἐγγλέζικου, γιὰ νὰ περιοριστοῦμε στὴν Εὐρώπη — καὶ ἄλλη γραμματικὴ ἡ γλώσσα τοῦ λαοῦ σὲ ἴδιο κράτος; καὶ τὸ κράτος αὐτό —

Τοῦ

ΖΗΣ. ΛΟΡΕΝΤΖΑΤΟΥ

γραμματικὲς, ἀπὸ τὴ μιὰ μεριὰ τὴ γλώσσα τοῦ κράτους (ἐπίσημη) καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη τὴ γλώσσα τοῦ λαοῦ.

σημεῖα. Καὶ — τὰ δυο ζητήματα πνευματικὴς ἢ ψυχολογικῆς καλλιέργειας ἀπὸ μέρος τῶν ἐκπαιδευτικῶν ἑνὸς κράτους, ζητήματα πολιτισμοῦ ἑνὸς κράτους ἢ καυστήρη τοῦ, ὅχι ἀπάντησες. Τὸ πνεῦμα καὶ παραπᾶνω σὲ πνεῦμα νὰ θέλω σὲ (τὸ κράτος). Καὶ αὐτὸν ζῶν καὶ ἡ καθαρεύουσα. Καὶ οἱ ἐλληνικοὶ δὲν ταυτίζονται πιά με τὴ σοφία γιὰ κανένα.

Οἱ προσωπικότητες πνευματικῆς ἀντιλάττουν. 'Ο ἀσπρῆς ἐμεῖς, καὶ πλημμυρὶ τὸ τιμῆμα πάντοτε στὸ ἀκέραιο, πῶς μπορεί νὰ γράφῃς ἢ νὰ ἀρραβωνῇς ἐλληνικοὺς καὶ νὰ εἶσαι τεχνικὲς ἐργασίες. 'Οχι, μόνον ἀντιένδειξη δὲν ὑπάρχει σ' αὐτό, ἄλλὰ τὴς προσηγορίας μάλιστα φέρεις τὰ

τοῦ ἐλληνικοῦ κράτους μένει μακριὰ ἀπὸ τὴ γλώσσα τοῦ ἐλληνικοῦ λαοῦ καὶ ἡ γλώσσα τοῦ ἐλληνικοῦ λαοῦ μένει μακριὰ ἀπὸ τὴ γλώσσα τοῦ ἐλληνικοῦ κράτους, πού σημαίνει τελικὰ πῶς στὴν 'Ελλάδα — σὰν νὰ μὴν ἔφταναν τόσοι ἄλλοι λόγοι κανονικοῦ διαχωρισμοῦ, καθὼς συμβαίνει σὲ ὅλα τὰ μέρη — τὸ κράτος χωρίζεται ἀπὸ τὸ λαὸ καὶ ὁ λαὸς χωρίζεται ἀπὸ τὸ κράτος ἀκόμα καὶ με τὴ γλώσσα. 'Εχετε ξανακούσει ἐστὶς νὰ ἔχη ἄλλη γραμματικὴ ἡ γλώσσα ἑνὸς κράτους — ὅς ποῦμε τοῦ γαλλικοῦ, τοῦ ἀλβανικοῦ ἢ τοῦ ἐγγλέζικου, γιὰ νὰ περιοριστοῦμε στὴν Εὐρώπη — καὶ ἄλλη γραμματικὴ ἡ γλώσσα τοῦ λαοῦ σὲ ἴδιο κράτος; καὶ τὸ κράτος αὐτό — τὸ γαλλικὸ, τὸ ἀλβανικὸ, τὸ ἐγγλέζικον — νὰ στηρίζῃ τὴν παιδεία τοῦ ἀπάνω σὲ αὐτὴ τὴ διαφοροῦμενη βάση; Καὶ ὅμως στὴν 'Ελλάδα αὐτὸ ἔχουμε. Τὸ ἐλληνικὸ κράτος συνεχίζει νὰ μᾶς μαθαίνει με τὴν παιδεία τοῦ τὰ ἐλληνικὰ με δυο γλώσσες καὶ δυο γραμματικὲς,

ἀπὸ τὴ μιὰ μεριὰ τὴ γλώσσα τοῦ κράτους (ἐπίσημη) καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη τὴ γλώσσα τοῦ λαοῦ ἢ τὴ δική μας. "Αφερμι! Τὸ δεχόμαστε (χωρὶς νὰ τὸ παραδεχόμαστε). Καὶ καλὰ τὸ κράτος στὴν 'Ελλάδα νὰ τὴν ἔχη, ἀφοῦ τὴ θέλει, τὴν ἐπίσημη γλώσσα τοῦ — καὶ μάλιστα νὰ τὴ χαίρεται — ἄλλὰ νὰ ὑποχρεῶνῃ καὶ τὸν ἄνθρωπο πού πλησιάζει τίς διάφορες ὑπηρεσίες τοῦ κράτους νὰ χάνῃ ξαφνικὰ τὴ φυσικὴ λαλιά του καὶ, ἀπὸ κανονικὸς ἄνθρωπος πού ἦταν ὡς τὴ στιγμὴ ἐκείνη, νὰ «λαμβάνῃ τὴν τιμὴν» στὰ καλὰ καθούμενα «ἐπὶ ἡμικλάστου» καὶ νὰ γίνεται «εὐπειθέστατος ὁ αἰτῶν» ἢ «ὁ κάτωθι ὑπογεγραμμένος», αὐτὸ πῶς τὸ σηκώνουμε; Μπορεῖ νὰ μοῦ πῇ: τί δίνει ὁ Θεὸς καὶ δὲν τὸ σηκώνει ὁ ἄνθρωπος. Ναί, ἄλλὰ ἐπιτέλους τὸ κράτος δὲν εἶναι Θεὸς — ἀκόμα καὶ σὲ ἓνα αἰῶνα σὰν τὸ δικό μας.

'Εδῶ δὲν ὑπάρχουν πολλὰ παζαρέματα. 'Απὸ τὰ δυο τὸ ἓνα. "Η θὰ συνεχίσουμε οἱ 'Ελληνες τὴν ἀνωμαλία — καὶ λέω

'Απὸ τὸ φύλλο τοῦ *Βήματος* τῆς 14ης Σεπτεμβρίου 1975.

οί Έλληνες, γιατί μπορεί νά μὴν ἔχουμε κοινὴ γλῶσσα καὶ κοινὴ γραμματικὴ μὲ τὸ κράτος, ἀλλὰ ἔχουμε κοινὴ προέλευση μὲ τὸ προσωπικὸ τοῦ κράτους, ἀρχόμενοι καὶ ἀρχοντες Ἕλληνες λογιζόμαστε— ἢ θὰ ἀλλάξουμε κάποια μέρα χαβᾶ. Καὶ ἐπειδὴ κανένας λαὸς δὲν μπορεί νὰ ἀλλάξῃ τὴ γλῶσσα του —καὶ νὰ θέλῃ— θὰ πρέπει τὸ κράτος νὰ ἀλλάξῃ τὴ δική του, ποὺ μπορεί (φτάνει νὰ θέλῃ). Πόσο πνευματικὸ ἢ ψυχικὸ βασανιστήριον κρύβεται μέσα στὴ μικρὴ αὐτὴ παρένθεση. Πόσα πάθη, πόση κακία, πόσα μίση, πόση τύφλα, πόσο δόλο καὶ τελικὰ πόση ἀμαθία, καθὼς δίδασκε ὁ Πλάτωνας, δὲ ζαλώθηκε στὴν πλάτη του ἑκατὸν πενήντα χρόνια τώρα ἓνας τόπος μικρὸς καὶ ἀναγκασμένος, χωρὶς ποτὲ νὰ σαλέψῃ ἀπὸ τὴν καταφρονημένη πνευματικὴ βάση τοῦ ὁ λαός, ἃς μουντζούρωναν ὅλο αὐτὸ τὸ διάστημα τὰ τεφτέρια τοῦ κράτους καὶ τὰ κατὰστιχα τῆς παιδείας οἱ σοφολογιώτατοι καὶ οἱ καλαμαράδες, ὅσοι βαστοῦσαν πάντα, ἀπὸ τὰ χρόνια τοῦ Ἀγώνα, στὸ σελάχι τους ἀπειλητικὰ τὶς ἐπίσημες μαυρομύτες. Γιατὶ ἡ καθαρεύουσα —ὡς γράμμα καὶ ὡς πνεῦμα— ἀνήκει στὰ πνευματικὰ ἢ ψυχικὰ βασανιστήρια γιὰ τοὺς Ἕλληνες καὶ ἀποτελεῖ, μαζί μὲ τὴν ποινὴ τοῦ θανάτου, δύο μελανὰ σημεῖα στὸν πολιτισμὸ τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους. Τὸ ἓνα λέγαμε στὴν ἀρχὴ χαλάει τὰ κορμιά τῶν Ἑλλήνων πολιτῶν (καὶ ὄχι μονάχα τῶν Ἑλλήνων), τὸ ἄλλο χαλάει τὸ πνεῦμα καὶ τὴν ψυχὴ τους.

Καὶ εἴτε τὸ θέλουμε εἴτε ὄχι, ὁ πολιτισμὸς τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους καθυστερεῖ στὰ δύο αὐτὰ σημεῖα ἀπὸ τὸν πολιτισμὸ τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ. Μονάχα ἓνα δημοψήφισμα θὰ φανέρωνε, γιὰ ὅσους ἀμφι-

βάλλουν, τὶς διαφορὲς τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους καὶ τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ στὸ ζήτημα τῆς καθαρεύουσας. Οἱ σημερινοὶ κυβερνῆτες, μὲ τὴν ἀνεπανάληπτη κοινοβουλευτικὴ πλειοψηφία τους, μπορούσαν νὰ σταματήσουν τὴν ἀνωμαλία στὸ ζήτημα αὐτὸ τῆς γλῶσσας (ποὺ εἶναι ζήτημα πολιτισμοῦ τοῦ κράτους, παιδείας τοῦ κράτους καὶ πνευματικῆς στάσης τοῦ κράτους ἢ νοοτροπίας γενικά) ὥστε — γλῶσσα τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους νὰ εἶναι ἡ γλῶσσα τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ καὶ ὄχι γλῶσσα τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ νὰ εἶναι ἡ γλῶσσα τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους. Ἀπερίφραστα ἀρνήθηκαν τὴν ἀλλαγὴ, ἀρχίζοντας ἀπὸ τὸν καταστατικὸ χάρτη τῆς πολιτείας ποὺ γράφτηκε, σύμφωνα μὲ τὴ στερεότυπη παράδοση ὅλων τῶν προκατόχων τους ἀπὸ τὸν περασμένο αἰῶνα —καὶ ἃς ζήτησαν τὸ ἀντίθετο ἀντιπρόσωποι ἀπὸ τὶς ἄλλες παρατάξεις— πάλι στὴ γλῶσσα τοῦ κράτους (ἐπίσημη) καὶ ὄχι στὴ γλῶσσα τοῦ λαοῦ. Ἄν ὁ λαὸς παρουσιάζεται παντοῦ κυρίαρχος, σύμφωνα μὲ τὸν καθιερωμένο ἀπὸ ὅλους εὐφημισμὸ —ἀγαθῇ κλήσει περιστέλλον τὸ φαῦλον, σχολιάζει τὸ σχῆμα αὐτὸ ὁ Εὐστάθιος Θεσσαλονίκης— δὲν πρέπει νὰ παρουσιάζεται καὶ κυρίαρχος τουλάχιστο στὴ γλῶσσα του; Ἀπορημένος βλέπει ὁ λαὸς νὰ τοῦ ἀπαγορεύουν τὴ γλῶσσα του. Καὶ ὅμως τὸ πλησίασμα τοῦ κράτους καὶ τοῦ λαοῦ θὰ ἦταν εὐκολο καὶ στὶς δύο περιπτώσεις γιὰ τὶς ὁποῖες μιλάμε.

Καὶ ἡ ποινὴ τοῦ θανάτου καὶ ἡ καθαρεύουσα εἶναι σήμερα ζητήματα ἀνώδυνα, ἀπὸ τὴν ἀποψη πὼς δὲ φέρουν κοινωνικὲς ἀναστατώσεις ὅπως ἄλλα ζητήματα, λόγου χάρι τὸ οἰκονομικὸ ἢ τὸ κοινωνικὸ, καὶ —ἃς κηρύχνουν συστηματικὰ τὸ ἀντίθετο καὶ τὰ δύο λε-

γόμενα πολιτικὰ ἄκρα τοῦ τόπου— ἡ ἀλλαγὴ δὲ θὰ ἀπαυτοῦσε ὑποχρεωτικὰ προσήλωσιν σὲ καμιά ἀπὸ τὶς τρεχάμενες πολιτικὲς φιλοσοφίες. Καμιά ἀνατροπὴ τοῦ καθεστώτος δὲ χρειάζεται ἢ ἀλλαγὴ τοῦ κοινωνικοῦ συστήματος γιὰ νὰ σβῇ τὸ ἑλληνικὸ δημόσιο ἀπὸ τὸ παθητικὸ του τὰ δύο αὐτὰ μελανὰ σημεῖα. Καὶ τὰ δύο ζητήματα πνευματικῆς ἢ ψυχολογικῆς καλλιέργειας ἀπὸ μέρους τῶν ἐκπροσώπων ἑνὸς κράτους, ζητήματα πολιτισμοῦ ἑνὸς κράτους ἢ καθυστέρησής του, ὄχι ἐπανάστασης. Τὸ ξανάπαμε καὶ παραπάνω. Φτάνει μονάχα νὰ θελήσῃ (τὸ κράτος). Κανένα δὲν ξιπάζει πιά ἢ καθαρεύουσα. Καὶ οἱ ἑλληνικοῦρες δὲν ταυτίζονται πιά μὲ τὴ σοφία γιὰ κανένα.

Οἱ προσωπίδες πέφτουν ἀργά, ἀλλὰ πέφτουν. Ὁ κοσμάκης ἔμαθε, καὶ πλήρωσε τὸ τίμημα πάντοτε στὸ ἀκέραιο, πὼς μπορεί νὰ γράφῃς ἢ νὰ ἀραδιάζῃς ἑλληνικοῦρες καὶ νὰ εἶσαι τενεκὲς ξεγάνωτος. Ὅχι μόνον ἀντένδειξη δὲν ὑπάρχει σ' αὐτό, ἀλλὰ τὶς περισσότερες μάλιστα φορὲς τὰ δύο πηγαίνουν μαζί. Αὐτὰ ὅλοι τὰ ξέρουν. Τὸ κράτος δὲν κερδίζει ἀπὸ τὶς ἑλληνικοῦρες μέσα στὰ λογιῆς ἀδιάβαστα κιτάπια τοῦ ἢ κυκλοφορῶντας στὰ ἀπαθλιωμένα δημόσια κατστήματα ντυμένο τὴ μεγάλη γλωσσικὴ στολή του. Μονάχα ἢ Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία στὴν Ἑλλάδα βρῖσκει πνευματικὴ δικαίωση νὰ διατηρῇ, παράλληλα μὲ τὴ φωνὴ τοῦ λαοῦ, τὴν ξέχωρη λειτουργικὴ φωνὴ της. Ὁ λόγος της εἶναι ἀλήθεια. Μὲ τὴ χρησιμοποίησιν τῆς καθαρεύουσας τὸ κράτος ἀντίθετα χάνει τὸ κύρος του, ξεπέφτει καὶ φθείρεται στὰ μάτια τοῦ κόσμου. Μνημεῖο ἢ καθρέφτης μαγικὸ τοῦ πολιτισμοῦ του, ὁ λαὸς περηφανεύεται γιὰ τὴ

γλώσσα του και τὸ κράτος κα-
τάντησε νὰ ντρέπεται γιὰ τὴ
δική του. Συμπέρασμα καὶ ἐπι-
μύθιο. Ὁ λαὸς τρώει γλωσσικὸ
ψωμὶ καὶ τὸ κράτος τρέφεται
μὲ τὰ ἀποσκυβαλίδια τοῦ μύ-
λου. Μαζὶ μὲ τὴ διχόνοια, ποὺ
ξόρκιζε γιὰ τὴν ἑλληνικὴ φυλὴ
ὁ Σολωμός, μήπως παρουσιά-
ζουμε χαρακτηριστικὸ σύμ-
πτωμα καὶ τὴν ἀκατανόητη
μανία τῆς αὐτοκαταστροφῆς;

Καὶ κάτι ἄλλο ἀκόμα. Στα-
ματώντας τὴν ἀνωμαλία στὸ
ζήτημα αὐτὸ τῆς γλώσσας, χῶ-
ρια ποὺ ἡ στάθμη τοῦ κρατι-
κοῦ πολιτισμοῦ θὰ ἀνέβαινε
καὶ οἱ δύο ἀταύτιστοι πολιτι-
σμοὶ θὰ ταυτίζονταν σὲ ἓνα
κρίσιμο ἀλήθεια θέμα, τὸ κρά-
τος στὴν Ἑλλάδα θὰ μπο-
ροῦσε μὲ μιὰ μονοκοντυλιά νὰ
ἀποστομώσῃ ἔμπραχτα καὶ τὰ
δυὸ ἀντίθετα δυναμικὰ ἄκρα
τοῦ τόπου –ποὺ τόσο βάναν-
σα ταλανίζουν πάντα τὸν
ὑπόλοιπο ἀδύναμο, ἀλλὰ κύ-
ριο ὄγκο τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ–
στὴν κοινὴ (παράξενο) κοσμο-
θεωρητικὴ πεποίθησή τους.– :
Πρῶτα πῶς τὸ ζήτημα τῆς
γλώσσας εἶναι ζήτημα κοινω-
νικό. Καὶ ὕστερα πῶς μονάχα
ἂν ἀλλάξῃ τὸ κοινωνικὸ σύ-
στημα (σύμφωνα μὲ τὸ ἓνα
ἄκρο) θὰ φύγῃ καὶ ἡ καθαρεύ-
ουσα ἢ πῶς ἂν φύγῃ ἡ καθα-
ρεύουσα (σύμφωνα μὲ τὸ ἄλ-
λο ἄκρο) θὰ ἀλλάξῃ καὶ τὸ
κοινωνικὸ σύστημα.

Ἀναγνωρίζουμε στὸ σημεῖο
τοῦτο, ἀπὸ τὴ μαρξιστικὴ φι-
λοσοφία, τὴ λεγόμενὴ θεωρία
τοῦ πνευματικοῦ ἐποικοδομή-
ματος –καθὼς μεταφράζουν
τὸ γερμανικὸ *Überbau*– γιὰ τὴν
ὁποία δὲ σκοπεύουμε διόλου
νὰ μιλήσουμε ἐδῶ. Μήτε εἶναι
καὶ δουλειά μας. Ὡστόσο ση-
μαδεύουμε τὸ σημεῖο τῆς συ-
νάντησης. Μὲ ποιὸ τρόπο τῶ-
ρα θανάσιμες κοσμοθεωρη-
τικὲς διαφορὲς βρίσκουν κα-
ταφυγὴ κάτω ἀπὸ κοινὴ θεω-
ρητικὴ σκέπη, αὐτὸ εἶναι μο-

νάχα ἓνα ἀπὸ τὰ πολλὰ φιλο-
σοφικὰ ἀντιλεγόμενα σημεία
τῶν νέων καιρῶν. Στὸ ζήτημα
τῆς ποινῆς τοῦ θανάτου τὰ
μύστικα τῆς θεωρίας φαίνου-
νται καθαρότερα, μιὰ καὶ ἡ
ποινὴ τοῦ θανάτου προκόβει
ἀνεμπόδιστα, καθὼς βλέπου-
με, καὶ μὲ τὸ σοσιαλιστικὸ καὶ
μὲ τὸ κεφαλαιοκρατικὸ σύστη-
μα. Κανένας δὲν ἐπικαλέστηκε
τὴ θεωρία αὐτὴ γιὰ τὴ θανα-
τικὴ ποινὴ. Ἀλλωστε ὁ θάνα-
τος, γιὰ τὴ νεώτερη πολιτικὴ
φιλοσοφία γενικά, εἶναι ψιλο-
πράματα.

Οἱ σημερινοὶ κυβερνήτες, μὲ
τὴν ἀνεπανάληπτη κοινο-
βουλευτικὴ πλειοψηφία τους
–στερνὴ φορὰ ποὺ τὸ λέω–
μποροῦσαν νὰ ταυτίσουν τὸν
πολιτισμὸ τοῦ ἑλληνικοῦ κρά-
τους καὶ τὸν πολιτισμὸ τοῦ
ἑλληνικοῦ λαοῦ στὰ δυὸ αὐτὰ
σημεῖα. Καὶ νὰ βάλουν τὶς βά-
σεις γιὰ νὰ ἀκολουθήσουν καὶ
ἄλλοι ταυτισμοί. Ἔτσι νὰ νιώ-
σῃ ὁ τόπος περισσότερη ἀρχο-
ντιὰ καὶ ἀπλοχεριά, λιγότερη
μιζέρια, σὲ ζητήματα πνευμα-
τικὰ ἢ ψυχικὰ ποὺ πνίγουν τὴν
ἀτμόσφαιρα. Δὲν τὸ θέλησαν.
Ἀκόμα. Παρακαλᾶμε καὶ
προσμένουμε. Πιστεύουν τάχα
στὴν ποινὴ τοῦ θανάτου καὶ
στὴν καθαρεύουσα; Ἡ κιότε-
ψαν; Ἡ καλὴ μέρα φαίνεται
ἀπὸ τὸ πρωί. Ὅταν τὸ κράτος
δὲν μπορῇ νὰ κάνῃ τὸ βασικό,
νὰ μὴν ἐξοντώνῃ τὰ κορμιά
τῶν Ἑλλήνων πολιτῶν ἢ νὰ μὴ
στρεβλώνῃ τὸ πνεῦμα καὶ τὴν
ψυχὴ τους, μὲ τὴν ποινὴ τοῦ
θανάτου καὶ μὲ τὴν καθαρεύ-
ουσα, πῶς θὰ κάνῃ τὰ τόσα
ἄλλα ἢ πῶς θὰ προχωρήσῃ σὲ
ἐκεῖνα τὰ τόσα ἄλλα ἀπὸ τὰ
ὁποῖα ὑποφέρει σήμερα ὁ κό-
σμος; Ὅταν θέλῃ νὰ προβάλ-
ῃ τὸν πολιτισμὸ τοῦ τόπου, τὸ
κράτος προβάλλει τὸ ἔργο τοῦ
λαοῦ ἢ τὰ γραφτὰ μνημεῖα τῆς
γλώσσας του. Ἐκεῖνα ἔχουμε,
ἐκεῖνα τὸ ἀντιπροσωπεύουν.
Καὶ ταυτόχρονα τὸ κράτος μὲ

τὴ δική του γλώσσα (ἐπίσημη)
δὲν ἀντιπροσωπεύει τὸ λαό,
ποὺ κάνει τὰ ἔργα τοῦ πολιτι-
σμοῦ μὲ τὴ δική του γλώσσα,
ἄλλη. Ἐδῶ χρειάζεται προσο-
χή. Καθὼς λέγαμε καὶ γιὰ τὸ
Ἑπουργεῖο Παιδείας, τὸ νὰ
ἔχῃ ἓνα κράτος Ἑπουργεῖο
Πολιτισμοῦ (καὶ ὑπουργό)
εἶναι εὐκόλο. Δύσκολο εἶναι
νὰ ἔχῃ ἓνα κράτος πολιτισμό.
Ἄλλο πρόθεση, ἄλλο θέση. Δὲ
συλλαβίζω τεθλασμένες γρα-
φές. Μιλᾶω ἀπλά.

Ἐκαναν πολλὰ οἱ σημερινοὶ
κυβερνήτες, ἀλλὰ καὶ ἡ εὐκαι-
ρία, ὕστερα ἀπὸ τὰ τελευταῖα
δέκα χρόνια, φαίνεται μοναδι-
κὴ. Βγήκαμε σὲ ἓνα ξάνεμο. Δὲ
θὰ μείνουμε γιὰ πολὺ. Ξέρου-
με πῶς τὸ ξάνεμο αὐτὸ βρίσκε-
ται κυκλωμένο ἀπὸ σκοτεινὸ
δάσος. Τὸ ξαναπάθαμε τὸ
χουνέρι. Αὐτὸς εἶναι ὁ κλῆρος
τῆς ζωῆς. Κάθε τόσο στὴν πο-
ρεία τῆς κάθε φυλῆς παρου-
σιάζεται μιὰ μικρὴ ἢ μεγάλῃ
εὐκαιρία. Ἄν τὴν ὥρα τῆς
πανδημικῆς ἀνάτασης δὲν κά-
νουμε τίποτα καὶ ἀφήσουμε
τὴν περίστασι νὰ χαθῇ ἀπάνω
ποὺ νιώθαμε τὸν ἀσυνήθιστο
ἐνθουσιασμό καὶ τὴν ψυχὴ νὰ
φτερώνεται, ὅπως λέει ὁ Πλά-
τωνας στὸ «Φαῖδρος», ὑπάρχει
φόβος ἀπὸ κάποια ἀναπάντε-
χη κορυφὴ νὰ πέσουμε στὸ
ἀντικόρυφο ἢ νὰ ξαναγυρί-
σουμε, ὡς σύνολο, στὴ συνηθι-
σμένη κανονικὴ κατάστασι,
μακριὰ ἀπὸ ἀσυνήθιστες ἀλ-
λαγές. Καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη με-
ριά, ὡς κράτος, ὑπάρχει φόβος
νὰ ξαναμποῦμε στὸ κελλὶ τῆς
κοινῆς φυλακῆς μὲ δεσμοφύ-
λακα τὸ νόμο τῆς ἀδράνειας.
Καὶ μιὰ τέτοια ἔκβασι, γιὰ
ὅσους μπορεῖ νὰ τὴ βλέπουν
νὰ ἔρχεται, σημαίνει πάντα με-
γάλῃ συντριβή.

Γιὰ τὸν Μανόλη Τριανταφυλλίδη Ἐνὸς λεπτοῦ σιγῇ...

τοῦ Ζήσιμου Π. Λορεντζάτου

Μανόλης Τριανταφυλλίδης

1. Ἔτσι, «σύνεφο», εἶναι τυπωμένο στὴν ἐφημερίδα. Νομίζω ὅτι ὁ Ζήσιμος Λορεντζάτος ἔγραψε «σύνεφο» (Ν.Δ.Τ.).
2. Εἰκάζω ὅτι ὁ Ζ.Λ. εἶχε γράψει «ὄσοι» (Ν.Δ.Τ.).

Πέθανε τὴν Δευτέρα στὴν Ἀθήνα ὁ Μανόλης Τριανταφυλλίδης.

Γεννημένος στὴν Ἀθήνα τὸ 1883, ἀνῆκε στὴν πλειάδα τῶν ἀνθρώπων ποὺ ξεχωρίσανε γύρω ἀπὸ τὴν γενικώτερη πολιτική ἢ πολιτιστική προσπάθεια τοῦ 1910 μὲ κέντρο τὸν Ἐλευθέριο Βενιζέλο – ἄσχετα μὲ τὸ πῶς πρόκειται νὰ τοποθετηθεῖ τελικὰ ἡ προσπάθεια αὐτὴ μέσα στὴ συνολικὴ πορεία τῆς νεώτερης Ἑλλάδας, ὡς ἑνὸς χώ-

ρου ὅπου δοκιμάζονται –μὲ τίς δύο ἔννοιες– ἡ πραγματοποιοῦνται οἱ ἀξίες, ὅσες ἀποτελοῦνε, γιὰ τὴν κάθε χώρα, τρόπο ζωῆς, *modus vivendi*, δηλαδὴ –στὸ προκείμενο– νεοελληνικὸ πολιτισμὸ. Ἐκεῖ ἀνῆκε ἱστορικά.

Πέρα, ὅμως, ἀπὸ τὴν κίνηση αὐτὴ μέσα στὴν ὁποία ἐντάσσεται –μαζὶ μὲ μιὰ πλειάδα ἄλλων– καὶ ὁ Μανόλης Τριανταφυλλίδης ὡς ἐπιστήμονας ἢ ὡς ἄνθρωπος, τὸ δικό του κοιντάρι χτυπάει ἓνα στόχο ὅπου ξεπερνάει τὸ ὁρισμένο σύνεφο¹ ποὺ διάγραφε ἡ ἐποχὴ του στὰ λογιῶν ζητήματα, ὅσα προσωρινὰ τὴν ἀπασχολήσανε (ὅλες οἱ ἐποχὲς εἶναι προσωρινές) ἢ ἀποτελέσανε βασικὲς ἐπιδιώξεις τῆς. Ὁ στόχος αὐτὸς δὲν ἔχει ἐποχὴ καὶ δὲν ταυτίζεται μὲ καμιὰ κίνηση πολιτική ἢ πολιτιστική – ἂν καὶ παίζει ρόλο ἡ στάση τῆς πολιτείας. Ὁ στόχος αὐτὸς ταυτίζεται μὲ τὴν Ἑλλάδα.

«Ἡ γλῶσσα μας συνεχίζει τὴ γλῶσσα ποὺ στάθηκε ἐκφραστικὸ μέσο τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων», γράφει στὸν Πρόλογο τῆς «Νεοελληνικῆς Γραμματικῆς» –Πρῶτος Τόμος, Ἱστορικὴ Εἰσαγωγή, Ἀθήνα 1938– «καί, στὴ σημερινή της μορφή, μητρικὴ γλῶσσα τῶν νέων Ἑλλήνων, θὰ γίνη, κατάλληλα καλλιεργημένη, ἄξιο ὄργανο ἑνὸς νεοελληνικοῦ πολιτισμοῦ». Ὁ στόχος αὐτὸς ξεπερνάει τίς ἐποχὲς ἢ τίς φάσεις ποὺ διανύει ἡ ἀνθρώπινη πολιτεία,

ὅπως ἡ παράδοση τοῦ χριστιανισμοῦ ξεπερνάει τοὺς διάφορους αὐτοκράτορες, ὅσους² ἀνεβαίνανε στὸ θρόνο τοῦ Βυζαντίου ἢ τῆς Δύσης. Ὁ στόχος αὐτὸς ξεπερνάει τὸν ἄνθρωπο στὰ ἱστορικὰ καὶ χρονολογικά του κατέκαστα. Ἡ γλῶσσα, ὅπως ἡ ζωὴ –καὶ ὁ θάνατος–, εἶναι δῶρημα Θεοῦ.

Στηριγμένος στὴ γλῶσσα ὁ Μανόλης Τριανταφυλλίδης στηρίχτηκε στὴν Ἑλλάδα. Καὶ στὸ πρῶτο αὐτὸ μέρος παρουσιάστηκε ἀμέσως μπροστά του –γι' αὐτὸ εἶμαι βέβαιος– οἱ σκιὲς τῶν πατέρων, πρώτη τοῦ Σολωμοῦ: «*Chiudi nella tua anima la Grecia (o altra cosa). Ti sentirai fremere per entro ogni genere di grandezza e sarai felice*».

Καὶ ὁ Μανόλης Τριανταφυλλίδης εὐτύχησε.

Τὸ δεύτερο μέρος εἶτανεπραχτικό.

Ἀφοροῦσε τὴν ἐφαρμογὴ τῆς ἀλήθειας, ἄσχετα ἀπὸ τίς ἀμφισβητήσεις ἢ τίς ἐπιδιώξεις ἀντιπάλων καὶ φίλων στὴ γλωσσολογικὴ ἐπιστῆμη ἢ ἄλλοῦ. Ἡ ἀλήθεια διατυπωνότανε ὡς ἐξῆς: «...στὴ σημερινή της μορφή, μητρικὴ γλῶσσα τῶν νέων Ἑλλήνων». Αὐτὸ δὲν τὸ ἀρνήθηκε κανένας – μήτε ὅσοι θολώνουνε τὰ νερά, μήτε –ἴσως στὰ κατάβαθμά τους– τὰ βοῦρλα ἢ καὶ τὰ σκουλήκια τῆς λάσπης.

Ἡ πραχτικὴ ἐφαρμογὴ τῆς ἀλήθειας νὰ πῶς κανονίστηκε,

έγινε δηλαδή κανόνας, από τον Μανόλη Τριανταφυλλίδη: «Η ένιαία ελληνική παιδεία πρέπει να έχει ένιαία γλώσσα, και η μονογλωσσία του ελληνικού σχολείου έχει να προετοιμάσει τη μονογλωσσία της ελληνικής κοινωνίας». Αυτή ήταν η πραγματική γενικότητα.

Τώρα οι λεπτομέρειες της γενικότητας – γύρω από τις οποίες βολοδέρνουνε αλληλοδιάδοχα οι ελληνικές γενεές που στέλνουμε κάθε χρόνο τροφή στο Μινώταυρο – : «Η γλώσσα όμως της παιδείας ως μέσα στο Πανεπιστήμιο δεν μπορεί να είναι διαφορετική γραμματικά από τη γλώσσα της Α' του δημοτικού και γι' αυτή δεν υπάρχει άλλη από τη δημοτική. Η δημοτική έχει πια επιβληθεί στην κοινή συνείδηση ως πρώτη σχολική γλώσσα. Παιδικά βιβλία σε καθαρεύουσα δε διαβάζονται πια από τα σημερινά παιδιά, ούτε και από τους γονείς τους. Και δεν υπάρχει πολιτισμένο έθνος (και θα τολμούσε κανείς να προσθέσει: ή ομάδα ανθρώπινη μέσα στα δάση), που να δια-

τηρεί δύο γραμματικές για τη γλώσσα της παιδείας του».

Αυτή είναι η θεωρία. Και η πράξη. Τα δύο μέρη. Το κοντάρι του Μανόλη Τριανταφυλλίδη και ο στόχος. Πάνω στον άξονα αυτόν θα κρίνονται αδιάκοπα οι προσπάθειες των ελληνικών γενεών ή θα αποφασίζεται ανάλογα το μέτρο της προσφοράς τους στη δημιουργία νέου ελληνικού πολιτισμού.

Χωρίς να είναι, φυσικά, ο μόνος, ο άξονας αυτός πάντα θα δείχνει τα σημεία των καιρών.

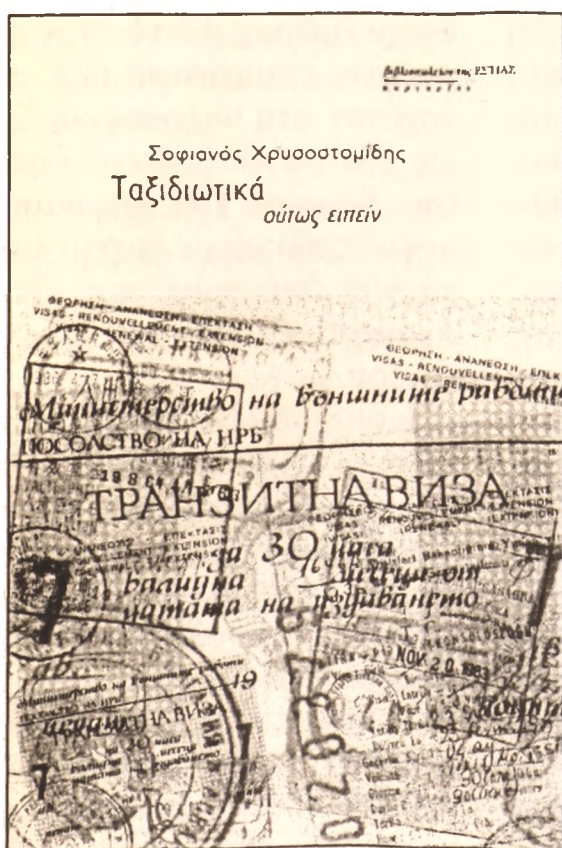
Τη στιγμή τούτη βρισκόμαστε μακριά από το στόχο. Κανένας δεν ξέρει πόσο μακριά. Όπως και σε άλλα σοβαρά ζητήματα του βίου μας, μπορεί η σωτηρία να κρύβεται κοντά κάπου – κοντύτερα από τις προβλέψεις των ανθρώπων. Τα ζητήματα τούτα δεν είναι άσχετα με το Μανόλη Τριανταφυλλίδη. Σήμερα που ο τόπος αυτός – μαζί με άλλους τόπους σε όλη τη γη – ακολουθάει ένα δρόμο που κανένας δεν ξέρει πού πρόκειται να τον οδηγήσει και καθένας κοιτάζει απορημένος τριγύρω

όσους, καθώς το θέλει ή πλατωνική παράδοση, «άνευ σωφροσύνης και δικαιοσύνης λιμένων και νεωρίων και τειχών και φόρων και τοιούτων φλυαριών έμπεπλήκασιν την πόλιν» (Γοργίας 519), αξίζει να σταματάμε (έστω με ένα σημείωμα έφημερίδας ή όση ώρα χρειάζεται ώσπου να κάνουμε το σταυρό μας) μπροστά στους νεκρούς που δεν «άμαρτήσανε», δηλαδή χτυπήσανε με το κοντάρι τους άπάνω στο στόχο.

Μέσα στην καρδιά της άττικής άνοιξης ο Μανόλης Τριανταφυλλίδης κατέβηκε – άξιος – μέσα στη γη των πατέρων του και από προχτές κοιμάται τον ύπνο του Χριστού. Όσο μακριά και να ψάξουμε, γνωστοί και φίλοι, μέσα στις πιο άπιθανες πτυχές της ζωής του, ο άνθρωπος ήτανε άμεμπτος.

Αιώνια ή μνήμη του.

(Πρώτη δημοσίευση: έφημ. Το Βήμα, 26 Απριλίου 1959. Δεν έγινε καμιά επέμβαση στην κάπως άσυνεπή όρθογραφία της πρώτης δημοσίευσης).

Σοφιανός Χρυσοστομίδης: *Ταξιδιωτικά, ούτως ειπείν*

Εκδόσεις Βιβλιοπωλείον της ΕΣΤΙΑΣ, σειρά «μαρτυρίες»

Οι πόλεις, έλεγε ο Ιταλό Καλβίνο, είναι τόποι ανταλλαγών όχι μόνον εμπορευμάτων, αλλά και λέξεων, αναμνήσεων, επιθυμιών, διαδρομών. Ο Σοφιανός Χρυσοστομίδης, ο δικός μας Αντήνωρ, πολύπειρος δημοσιογράφος και αναλυτής, συγκεντρώνει στο βιβλίο αυτό τις δικές του λέξεις από τα πολλαπλά ταξίδια του στο εξωτερικό: Βρυξέλλες, Κάιρο, Πόλη του Μεξικού, Ουάσιγκτον, Πεκίνο, Τόκιο, Μεμβούρνη, Λευκωσία, Κωνσταντινούπολη, αλλά και στο εσωτερικό της χώρας: Μονεμβασιά, Άγιο Όρος, Πύλος, Έβρος – το μεγάλο ποτάμι. Ο συγγραφέας διατείνεται ότι δεν κατέχει τη μεταφυσική των ταξιδιών. Από τα κείμενά του όμως προκύπτει ότι ξέρει να συνδυάζει την πολιτική ανάλυση με τη φαντασίωση του τοπίου, και τον παρελθόντα χρόνο με τα πάθη και τις προσδοκίες του σημερινού ανθρώπου. Το *Ταξιδιωτικά, ούτως ειπείν* περιλαμβάνει κείμενα που γράφτηκαν μέσα στο κλίμα της τελευταίας πολυκύμαντης εικοσαετίας, πριν και μετά την κατάρρευση των τειχών – κείμενα εντυπώσεων αλλά και αναζητήσεων.

Ζήσιμος Λορεντζάτος

τῆς Αἰκατερίνης Κουμαριανοῦ

Τὸ προαύλιο τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν ἔσφυζε ἀπὸ ζωὴ τὰ ταραγμένα ἐκεῖνα χρόνια, ἀνάμεσα στὰ κινήματα, πολιτικά καὶ στρατιωτικά, βενιζελικά καὶ μὴ, καὶ τὴν μεταξική δικτατορία.

Φοιτητὲς καὶ φοιτήτριες, ὀργανωμένοι σὲ ἀριστερὲς καὶ δεξιὲς παρατάξεις, διεκδικοῦσαν τὴν ἡγεσία τοῦ φοιτητικοῦ κινήματος. Οἱ μὲν ὀργάνωναν ἀπεργιακὲς κινητοποιήσεις, ἄλλοι τὶς ἀντιμάχονταν, ὅλοι ὡστόσο, καὶ πάντως οἱ περισσότεροι, ἦταν ἔτοιμοι γιὰ ἀντιπαραθέσεις πολὺ συχνὰ μὲ λόγια, κάποτε καὶ μὲ ἔργα.

Ἦταν ἡ ἐποχὴ τῶν καλῶν φοιτητῶν, μὲ διάθεση νὰ μάθουν, νὰ μυηθοῦν στὴ γνώση, ἡ ἐποχὴ τοῦ κύκλου Συκουτρῆ, μὲ ἀθρόα προσέλευση καὶ κοσμικῶν Ἀθηναίων, ἰδίως κυριῶν, ἀλλὰ καὶ ἰδίως μιᾶς ὁμάδας πολὺ ἀφοσιωμένων μαθητῶν ποὺ ἐτίμησαν μὲ ἀγάπη καὶ ἀφοσίωση τὴ μνήμη του ἔκτοτε καὶ στὰ κατοπινὰ χρόνια.

Ἦταν ὅμως καὶ ἡ ἐποχὴ τῶν ἀνήσυχων ἀριστερῶν φοιτητῶν ποὺ ὅλο καὶ ἐνέτειναν τὶς δραστηριότητές τους καθὼς ἔβλεπαν νὰ πληθαίνουν γύρω τὰ ἀντιδραστικά συνθήματα ἀλλὰ καὶ οἱ ἐνέργειες τῆς πολιτείας ποὺ ἔξαπέλυε, κάθε τόσο ἀπειλὲς καὶ ἔπαιρνε μέτρα ἐναντίον τους.

Ἡ παρέα μας εἶχε κάνει περίπου κατάληψη στὸ προαύλιο καὶ στὸ ὑπάρχον ἐκεῖ κουβούκλιο. Ἀριστερῶν αἰσθημάτων

καὶ ἀπόψεων, ἀριστερῆς ἰδεολογίας οἱ περισσότεροι – πολλοὶ ἐντάχθηκαν τότε ἢ καὶ ἀργότερα στὸ ἀριστερὸ κίνημα, κάποιοι καὶ μὲ ἡγετικὲς εὐθύνες ἀλλὰ συνάμα καὶ μὲ δραματικὲς συνέπειες. Τότε, ἤμασταν ἀκόμη σχεδὸν παιδιά. Μὲ ἐνδιαφέροντα καὶ ἀνησυχίες, μὲ βαθιὰ ἀγάπη γιὰ τὸν ἄνθρωπο καὶ τὴν δικαιοσύνη, καὶ γιὰ τὴν ποίηση. Ὁ Καβάφης καὶ ὁ Καρυωτάκης στίς ἄμεσες λογοτεχνικὲς προτιμήσεις μας. Διαβάσαμε τὰ ποιήματά τους σὲ σκιερὲς γωνιὲς τοῦ Ζαπτείου.

Σ' αὐτὴ τὴν ταραγμένη, ἀλλὰ καὶ χαρούμενα ἀνέμελη πανεπιστημιακὴ ἀτμόσφαιρα ἔκανε τὴν ἐμφάνισή του μιὰ μέρα στὸ προαύλιο ἓνας ψηλός, ἔμορφος νέος, ποὺ ξεχώρισε ἀμέσως μέσα στὸ φοιτητικὸ πλῆθος, μὲ τὴν κομψὴ παρουσία του.

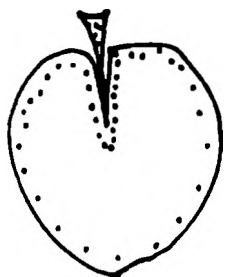
Σταματήσαμε νὰ τὸν περιεργασθοῦμε, περιεργοὶ γιὰ τὸ πῶς βρέθηκε μέσα σ' αὐτὴ τὴν βαβούρα τῶν κακοντυμένων, ἄκομψων ἐμφανίσεων ἓνας τόσο ἐνδιαφέρων τύπος. Βέβαια, πρέπει νὰ ποῦμε πῶς ἡ ὁμάδα τῶν ἀφοσιωμένων μαθητῶν τοῦ Συκουτρῆ, μερικοὶ ἀπὸ τοὺς Ἀθηναίους φοιτητὲς τῆς Φιλοσοφικῆς, διακρίνονταν γιὰ τὴν κομψή, ἐπιμελημένη τους ἐμφάνιση. Ὅμως τὸν μεγάλο ἀριθμὸ τῶν φοιτητῶν τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς, τὸν ἀποτελοῦσαν παιδιά ἀπὸ τὴν ἐπαρχία ποὺ φοιτοῦσαν στὴ σχολὴ μὲ τὴν προσδοκία ἐνὸς διορισμοῦ στὴν δημόσια ἐκπαίδευση ποὺ θὰ τοὺς ἐξασφάλιζε μιὰν χωρὶς ἐκπλήξεις ζωὴ καὶ ἐντέλει μιὰν ἰσόβια σύνταξη.

Ὁ Ζήσιμος Λορεντζάτος ἦταν ὁ καινούργιος συμφοιτητὴς μας, ὅπως σύντομα πληροφορηθήκαμε. Γιὸς τοῦ πολὺ ἀγαπημένου δασκάλου μας, τοῦ Παναγῆ Λορεντζάτου, ποὺ ἐδίδασκε καὶ ἐρμήνευε μὲ γνώση καὶ εὐαισθησία τὸν «Αἶντα» τοῦ Σοφοκλῆ ἐκεῖνο τὸν χρόνο. Φωτισμένος δάσκαλος, δημοτικιστὴς, εἶχε ἀφιερῶσει τὸ βιβλίο του, σ' ἐμᾶς «Στὰ παιδιά ποὺ σπουδάζουν φιλολογία, σ' αὐτοὺς ποὺ θὰ δώσουν στὸ ἔθνος τὴ μορφωμένη του τάξη καὶ τοὺς δασκάλους τοῦ λαοῦ». Τὸν φιλελευθερισμὸ του, τὴν ἀγάπη γιὰ τοὺς νέους τὴν χρεώθηκε ὡς ἀμάρτημα ἀπὸ τὴν μεταξική δικτατορία ποὺ ἔσπευσε νὰ τὸν ἀπολύσει, μαζὶ μὲ τὸν Νικόλαο Βέη, ὅταν κατέλυσε τὸ κράτος καὶ πῆρε βίαια τὴν ἐξουσία.

Ἡ ἀγάπη καὶ ὁ σεβασμὸς ποὺ εἶχαμε γιὰ τὸν δάσκαλο μᾶς ἔφερε ἀμέσως κοντὰ στὸν καινούργιο συμφοιτητὴ μας, ποὺ ἐρχόταν στὴ Φιλοσοφικὴ Σχολὴ ὕστερα ἀπὸ διετὴ θητεία στὰ Νομικά. Τὸν πλησιάσαμε καὶ μᾶς πλησίασε, πάντα ὅμως μὲ τὴν ἀπόσταση ποὺ ἔβαζε ἀνάμεσα σ' αὐτὸν καὶ τοὺς γύρω του.

Γίναμε σὲ λίγο καιρὸ στενοὶ φίλοι. Τοῦ ὀφείλω πολλά. Τὴν γνωριμία μὲ τὸν Σαίξπηρ, ἰδιαίτερος μὲ τὸν Ἀμλετ, ποὺ μοῦ ἀνοιξε ἓναν ὁλόκληρο κόσμον ποιητικῶν ἀναζητήσεων καὶ ἀπολαύσεων.

Κάναμε πολλὲς βόλτες μὲ τὸν Ζήσιμο, στὴν προπολεμικὴ Ἀθήνα μὲ τοὺς ἡσυχούς δρόμους καὶ τὶς ἔμορφες ἀθη-

ναϊκές γειτονιές. Ἡ ποίηση, ἑλληνική καὶ ξένη, πὺν γνῶριζε καλά, βρισκόταν πάντα στὸ ἐπίκεντρο τῶν συζητήσεων καὶ τῶν περιπλανήσεών μας.

Τὰ χρόνια πὺν πέρασαν μένα-
με πάντα φίλοι. Ὁ καθένας μὲ
τὴν δική του ζωή, πάντα ὅμως
μὲ ἐνδιαφέρον ὁ ἕνας γιὰ τὴ
ζωή τοῦ ἄλλου.

Στὴν κατοχή βλέπομαστε πὺν
ἀραιά, ἀλλὰ δὲν πάψαμε ποτὲ
νὰ βρισκόμαστε ὅποτε καὶ ὅταν
μᾶς τὸ ἐπέτρεπαν οἱ δύσκολες
μετακινήσεις. Τὰ γκαζοζὲν δὲν
ἦταν τὰ καλύτερα μέσα μετα-
φορᾶς. Ὁ Ζήσιμος στὴν Κηφι-
σιὰ, ἐγὼ στὴν Ἀθήνα. Ὡστόσο,
μαζὶ καὶ μὲ τὴν ἀλησμόνητη φί-
λη, τὴν Εὐγενία Χατζηδάκη,
καταφέραμε πότε-πότε νὰ συ-
ναντιόμαστε. Τότε ἦταν ἡ ἐπο-
χή τοῦ Proust. Τὸν διαβάσαμε
ἐπίμονα ἡ Εὐγενία καὶ ἐγὼ
ἀνταλλάσσοντας τὶς σκέψεις
καὶ τὶς ἀντιδράσεις μας ἀπὸ τὴν
ἀνάγνωση τῶν μοναδικῶν αὐ-
τῶν κειμένων. Σκέψεις τὶς ὁποῖ-
ες κοινωνοῦσαμε στὸν Ζήσιμο,
στὶς συναντήσεις μας.

Τότε ζούσαμε πολὺ ὁ καθέ-
νας ἀπὸ μᾶς στὴν περιοχὴ του.
Βλέπαμε τοὺς φίλους πὺν κα-
τοικοῦσαν ἕνα γύρω στὴν ἴδια
γειτονιά, τοὺς ὁποῖους μπο-
ρούσαμε νὰ συναντοῦμε ἀκόμη
καὶ σὲ ὥρες ἀπαγόρευσης τῆς
κυκλοφορίας.

Τὸ σπίτι μας, στὴν ὁδὸ Κε-
φαλληνίας, εἶχε περίπου κοινὸ
τοιχο μὲ τὸ σπίτι τοῦ ποιητῆ
Μίμη Ἀντωνίου καὶ τῆς οἰκο-
γένειάς του, στὴν ὁδὸ Χανίων.
Ἡ πρόσβαση γινόταν εὐκόλα
μὲ μιὰ σκάλα πὺν βοηθοῦσε
τὴν ἐπικοινωνία μας.

Ὁ Ζήσιμος ἐγνώριζε τὴ φιλία
μου μὲ τὸν καπετάνιο-ποιητῆ.
Καὶ μοῦ ζήτησε νὰ τὸν συ-
ναντήσῃ. Ἔτσι, κανόνισα μιὰ
πρῶτη γνωριμία τους στὸ σπίτι
μου. Ἦρθαν ὁ ἕνας μετὰ τὸν
ἄλλο ἕνα ἀπόγευμα. Βουλευτή-
καμε στὸ καθιστικό. Οἱ δύο
τους σιωπηλοὶ καὶ ἐγὼ στὴ μέ-

ση μὲ τὴν ἀγωνία νὰ πάει καλά
ἢ συνάντηση. Γιὰ πολλὴν ὥρα
δὲν μιλοῦσαν, οὔτε ὁ ἕνας οὔτε
ὁ ἄλλος. Τοὺς ἔκωνε βέβαια ἡ
ἀγάπη καὶ ἡ ἀφοσίωσή τους
στὴν ποίηση πὺν καὶ γιὰ τοὺς
δύο ἦταν κανόνας ζωῆς. Τοὺς
ἔκωνε ἡ ἀσυνήθιστη γνώση
τους τῆς ἀγγλικῆς καὶ τῆς γαλ-
λικῆς λογοτεχνίας. Εἶχαν χιλιά-
δες πράγματα νὰ ποῦν. Δὲν μι-
λοῦσαν ὅμως. Ἡ ὥρα περ-
νοῦσε καὶ ἐγὼ ἀγωνιοῦσα. Κά-
ποια στιγμή, ἀργὰ πλέον πρὸς
τὸ βραδάκι ὁ πάγος ἔσπασε καὶ
ἡ συζήτηση ξεκίνησε σὲ θέματα
προσφιλή. Ἡ βραδιά ἔφθανε
πλέον πρὸς τὸ τέλος της. Χωρι-
στήκαμε κάποια στιγμή, οἱ δύο
τους εὐχαριστημένοι, πιστεύω,
ἀπὸ αὐτὴ τὴν πρώτη ἐπαφή,
ἐνῶ ἐγὼ θυμοῦμαι πὺς πέρασα
τὴν ὑπόλοιπη βραδιά μὲ φο-
βερὸ πονοκέφαλο ἀπὸ τὴν
ἀγωνία μου ἂν εἶχε ἐπιτύχει
αὐτὴ ἡ πρώτη ἐπαφή τῶν δύο
ἀγαπημένων φίλων μου.

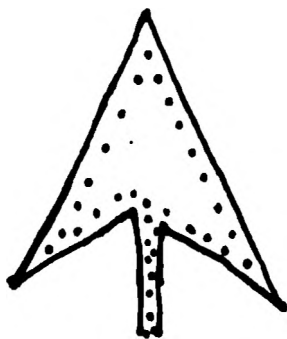
Μὲ τὸ τέλος τοῦ πολέμου ὁ Ζή-
σιμος ταξίδεψε πολὺ. Ἔζησε
γιὰ ἀρκετὰ χρόνια ἔξω ἀπὸ τὴν
Ἑλλάδα, μακριὰ ἀπὸ τὴν Ἀθή-
να. Ὅμως τὴ σχέση καὶ τὴ φιλία
μας ἀνανέωνε κάθε φορὰ ἡ
προσφορὰ τῶν βιβλίων του,
ἀπὸ τὰ πρῶτα δοκίμια, τὶς μετα-
φράσεις, τὶς συμβολές του στὴν
μελέτη τῆς νέας ἑλληνικῆς λογο-
τεχνίας. Ἐφταναν ὅλα στὰ χέ-

ρια μου, πολύτιμες μαρτυρίες,
τεκμήρια μιᾶς φιλίας πὺν εἶχε
περάσει ἀπὸ τὰ νεανικά μας
χρόνια καὶ ἐξοῦσε πάντα, ὅσο
κι ἂν ὁ καθένας εἶχε δημιουργή-
σει τὴν δική του, διαφορετικὴ
πορεία στὴν ζωή. Σύντομες,
ἀγαπημένες ἀφιερώσεις, σὲ κά-
θε καινούργιο βιβλίο του ἀνα-
νέωναν μιὰ φιλία ξεκινημένη
ἐνωρὶς πὺν συνεχιζόταν ἡρεμα
στὶς ὥρες τῆς ὠριμότητας.

Γυρίζοντας ἀπὸ τὶς περιπλα-
νήσεις του μὲ τὴν σύντροφο τῆς
ζωῆς του, τὴ Λένα, ἦρθε μιὰ μέ-
ρα νὰ μᾶς ἐπισκεφθεῖ, στὸ σπίτι
τῆς Πατριάρχου Ἰωακείμ. Μα-
ζὶ του ἔφερε τὴν ἀγαπημένη
του κόρη, τὴν Πιερρέττα, μι-
κρότερη ἀπὸ τὴν δική μου κό-
ρη, τὴ Μαρία, καὶ τὴν λίγο με-
γαλύτερη ἀδελφή της, κόρη τῆς
Λένας, τὴ Λίλη. Ἦταν ἔμορφη
αὐτὴ ἡ ἐπανασύνδεση, ἰδίως
γιατὶ μὲ τὸν καιρὸ δημιουργή-
θηκε μιὰ ἀγάπη καὶ φιλία τώρα
καὶ στὴν ἐπόμενη γενιά, στὰ
παιδιά μας. Ἀγάπη καὶ φιλία
πὺν συνεχίζεται ἀδιάλειπτα
κρατώντας μας ὅλους, τοὺς με-
γαλύτερους καὶ τὶς νεώτερες
γενιές, δεμένους μεταξύ μας σὲ
μιὰν σχεδὸν ἀδιατάρακτη, βα-
θιά, πολύτιμη σχέση.

Πρὶν ἀπὸ ἕνα περίπου χρόνο ὁ
Ζήσιμος μοῦ τηλεφώνησε. Ἐ-
νας φίλος του, ὅπως μοῦ εἶπε,
εἶχε στὴν κατοχή του κάποια

Ἐκδρομὴ στὴν
Παλλήνη τὸ
Μάρτιο τοῦ 1936.
Οἱ τέσσερις
πρῶτοι ἀπὸ
ἀριστερά:
Ζ. Λορεντζάτος,
Αἰκατερίνη
Κουμαριανοῦ,
Ἀντώνης
Μπρούσαλης,
Ἑλένη Ρομπάκη-
Γονατοπούλου.
Στὸ κάτω μέρος
τοῦ ἴδιου
φωτογραφικοῦ
χαρτιοῦ, μερικὴ
ἐμφάνιση καὶ
δεύτερου
ἀρνητικοῦ, ὅπου
διακρίνεται καὶ
πάλι ὁ Ζ.Λ.
(Ἀρχεῖο
Αἰκατερίνης
Κουμαριανοῦ).

Ἀναμνήσεις ἀπὸ τὸν Ζήσιμο Λορεντζάτο (καὶ μιὰ φιλολογικὴ ἐπιστολή του)

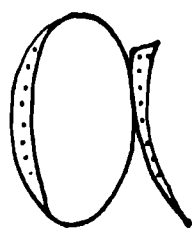
τοῦ Στυλιανοῦ Ἀλεξίου

Ἐκδρομὴ στὴν
Παλλήνη τὸ
Μάρτιο τοῦ 1936.
Οἱ τρεῖς πρῶτοι
ἀπὸ ἀριστερά: Ζ.
Λορεντζάτος,
Ἀντώνης
Μπρούσαλης,
Ἑλένη Ρομπάκη-
Γονατοπούλου
καὶ στὴν ἄκρη
δεξιὰ μπροστὰ, ὁ
Κώστας
Μανιαδάκης
(Ἀρχεῖο
Αἰκατερίνης
Κουμαριανοῦ).

οἰκογενειακὰ γράμματα: ἐπρό-
κειτο γιὰ ἐπιστολὲς τοῦ Ἐλευθε-
ρίου Βενιζέλου σὲ προσφιλές
του πρόσωπο, τὶς ὁποῖες ὁ κάτο-
χός τους ἐπιθυμοῦσε νὰ δημοσι-
εύσει. Μοῦ πρόσθεσε πὼς εἶχε
προτείνει στὸν φίλο του νὰ μοῦ
ἐμπιστευθεῖ τὴν ἔκδοση, καὶ μέ-
ρωτοῦσε ἂν θὰ ἐνδιαφερόμουν
νὰ τὴν ἀναλάβω. Τὴν πρότασή
του δέχθηκα μὲ εὐχαρίστηση
ἀφοῦ γιὰ μένα ἀποτελοῦσε ἓνα
ἀκόμη δεῖγμα τῆς φιλίας μας
ἀλλὰ καὶ ἔκφραση ἐκτίμησης
γιὰ τὴν δουλειά μου. Ἡ πρότα-
ση ἄλλωστε ἦταν πολὺ ἐλκυ-
στικὴ ἀφοῦ ἐπρόκειτο γιὰ κείμε-
να τοῦ πολιτικοῦ τὸν ὁποῖο ἀγα-
ποῦσε καὶ τιμοῦσε ἀνέκαθεν ἡ
οἰκογένειά μου. Εἶχα πράγματι
μεγαλώσει σὲ περιβάλλον ἀλη-
θινῆς λατρείας γιὰ τὸν Βενιζέλο.
Μιλῆσαμε γιὰ κάμποση ὥρα στὸ
τηλέφωνο, μοῦ ἔδωσε ὅλες τὶς
πληροφορίες. Ὅρισαμε συνά-
ντηση μὲ τὸν φίλο του, πού σύ-
ντομα πραγματοποιήθηκε. Τὸ
πράγμα ἔμεινε ἕως ἐκεῖ.

Αὕτὴ ἦταν καὶ ἡ τελευταία
φορὰ πού μίλησα μὲ τὸν Ζήσι-
μο, πολῦτιμο, ἀξέχαστο φίλο
πάντα.

Ἰούλιος 2004

κουσα γιὰ πρώτη
φορὰ τὸ ὄνομα
Λορεντζάτος
ὅταν ἤμουν μα-
θητὴς στὸ Γυμνά-
σιο, στὸ Ἡρά-
κλειο. Ὁ καθηγητὴς τῶν ἑλλη-
νικῶν, πού ἦταν ὁπαδὸς τῆς
καθαρεύουσας, μᾶς διηγήθηκε
στὴν τάξη ὅτι εἶχε ἀκούσει τὸν
Παναγὴ Λορεντζάτο νὰ λέει,
στὸ μάθημά του, στὸ Πανεπι-
στήμιο, «τὸν ὀφθαλμὸν μάτι,
καὶ τὸν βραχίονα μπράτσο»!
Πολὺ ἀργότερα ἔμαθα γιὰ τὸν
Ζήσιμο, ὅτι ἦταν γιὸς τοῦ Λο-
ρεντζάτου ἐκείνου, πού εἶχε
τὴν τόλμη νὰ εἶναι δημοτικι-
στής στὸ τότε Πανεπιστήμιο
Ἀθηνῶν. Ἡ γλωσσικὴ τοποθέ-
τηση, ἡ καλλιέργεια, καὶ τὰ
πλατιά λογοτεχνικά ἐνδιαφέ-
ροντα τῶν Λορεντζάτων, σχε-
τίζονται ἀσφαλῶς μὲ τὴν ἐπα-
νησιακὴ καταγωγὴ τῆς οἰκογέ-
νειας.

Γνώρισα προσωπικὰ τὸν Ζή-
σιμο, ὅταν ἦλθε γιὰ πολλὰ μέ-
ρες στὴν Κρήτη τὸ καλοκαίρι
τοῦ 1967, μαζί μὲ τὴν κόρη του
Πιερρέττα, μικρὸ κορίτσι τότε.
Ἦμουν διευθυντὴς τοῦ Μου-
σείου Ἡρακλείου, καὶ περνού-
σαμε μαζί τὰ βράδια στὴ δρο-
σερὴ βεράντα, πάνω ἀπὸ τὸν

ὑπαρκτὸ ἀκόμη τότε ὠραῖο
κῆπο.

Ἦξερα τὶς θέσεις τοῦ Ζήσι-
μου γιὰ τὸν Χριστιανισμό καὶ
τὸ Βυζάντιο, καὶ τὶς συμεριζό-
μουν. Βλέπαμε ὅτι ὁ ἀφιλοσό-
φητος νεώτερος κόσμος μὲ τὰ
ἄψυχα «ὀράματά» του (πού
εἶναι οἰκονομικά καὶ τεχνολογι-
κά), ἀπὸ πολὺ καιρὸ εἶχε χάσει
τὸ νόημα καὶ τὸ «κέντρο του».
Στὴν Κρήτη, τὸ πράγματι πολὺ
χαμηλὸ βιοτικὸ ἐπίπεδο βελ-
τιωνόταν, μὲ τὴν «ἀνάπτυξη»,
ἀλλὰ ὑπῆρχαν καὶ οἱ δυσάρε-
στες πλευρές. Ἡ βάση τῆς πα-
ραδοσιακῆς κοινωνίας, ὁ γεωρ-
γός, ὁ κτηνοτρόφος, ὁ ψαράς, ὁ
μικροαστός, εἶχαν σὲ μεγάλη
ἐκταση μεταλλαχθεῖ σὲ ὑπηρε-
τες τοῦ μαζικοῦ τουρισμοῦ. Ἡ
γεωργικὴ γῆ καταστρεφόταν.
Οἱ ἀκρογιαλιές τῆς Κρήτης
εἶχαν ἀρχίσει νὰ σκεπάζονται
ἀπὸ τυποποιημένα «τουρι-
στικὰ συγκροτήματα». Ἡ
στρατιωτικὴ δικτατορία εὐνο-
οῦσε τὴ νοοτροπία τῆς συνε-
χοῦς αὐξησης «τοῦ κατὰ κε-
φαλὴν εἰσοδήματος», ὅπως
ἔλεγαν τότε. Ποῦ θὰ ὀδηγοῦσε
μακροπρόθεσμα ὁ μονόδρομος
αὐτός; Μήπως στὴ γενικὴ δια-
φθορά; Λύνονταν πράγματι τὰ
οἰκονομικά προβλήματα; Τί θὰ

ἔφερνε ἢ τηλεόραση πού μόλις εἶχε εἰσαχθεῖ; Μήπως τή φλυαρία, τήν ἀσημαντολογία, τήν προχειρότητα, τήν κακή ταινία, τὸ ὑπερβολικὸ ἄκουσμα μιᾶς ξένης γλώσσας, τὶς ἀνορθογραφίες, τή βλακεία τῶν «διαφημίσεων», τήν ἰσοπέδωση; Τί μυαλὸ θὰ εἶχε ἡ ἐπόμενη γενιά, πού θὰ μεγάλωνε μὲ τήν τηλεόραση; Τὰ συζητούσαμε αὐτὰ μὲ τὸν Ζήσιμο. Δὲν ὑπῆρχαν ἀκόμη τότε τὰ «ριάλιτι», οὔτε ἡ ὁλονύχτια τηλεόραση.

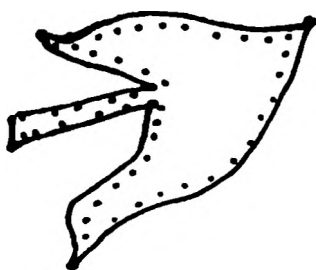
“Ὅταν γύρισε στὴν Ἀθήνα, ἀρχίσαμε νὰ ἀλληλογραφοῦμε. Ἀργότερα, τὸν ἐπισκέφθηκα στὴν Κηφισιά, ξαναῆλθε κι αὐτὸς στὰ 1990 στὸ σπίτι μου στὸ Ἡράκλειο. Θυμᾶμαι χαρακτηριστικὲς γνώμες του γιὰ τὴ νεοελληνικὴ πραγματικότητα. Μοῦ εἶχε διηγηθεῖ ὅτι κάποτε ἕνας ἐπισκέπτης, στὸ σπίτι του, τοῦ εἶπε νὰ σηκωθεῖ νὰ κοιτάξει ἀπὸ τὸ παράθυρο τοὺς ὄγκους τῶν τσιμέντων πού ὑψώνονταν γύρω του στὴν Κηφισιά. Ὁ Ζήσιμος δὲν σηκώθηκε. «Ἀρνοῦμαι νὰ εἶμαι δυστυχής», ἀπάντησε στὸν ἐπισκέπτη. Μοῦ μιλοῦσε γιὰ τὶς μικρὲς βιβλιοθηκὲς τῶν ἐπιστημόνων τῆς προηγούμενης γενιᾶς (τοῦ πατέρα του, καὶ τοῦ ἐρευνητῆ τῶν Μυκηναίων Χρήστου Τσουντα). Οἱ σημερινοὶ σωροὶ βιβλίων δὲν τοῦ ἦταν συμπαθεῖς. Σχετικὰ μὲ τὴν κριτικὴ στὴ σημερινὴ Ἑλλάδα, ὁ Ζήσιμος ρωτοῦσε: «Μὰ ὑπάρχει κριτική;». Γιὰ τὶς λεγόμενες «ἀναλυτικὲς» ἐκδόσεις σολωμικῶν ἔργων, μοῦ ἔγραφε: «περισσότερο μπερδεύομαι, παρὰ ξεκαθαρίζω».

Μὲ τὴν ἐνημέρωση πού εἶχε σὲ θέματα τῆς παγκόσμιας λογοτεχνίας καὶ ἱστορίας, μὲ βοήθησε, σὲ συγκεκριμένα σημεῖα, στὴν ἐκδοση τῆς βυζαντινῆς ἡρωικῆς ποίησης.¹ Μοῦ ἔδωσε πληροφορίες γιὰ τὸ ρωσικὸ μεσαιωνικὸ κείμενο *Λόγος τοῦ*

Igor, πού παρουσιάζει ἀναλογίες μὲ τὰ βυζαντινὰ ἡρωικὰ τραγούδια. Μοῦ ἔστειλε σὲ φωτοαντίγραφο ἕνα ὁλόκληρο δυσεύρετο βιβλίο, σχετικὸ μὲ ἀραβικὲς πολιτικὲς δραστηριότητες στὴ Συρία τοῦ 12ου αἰώνα, γιὰ τὶς ὁποῖες ὑπάρχουν νύξεις στὸν *Διγενὴ Ἀκρίτα* τοῦ πολύτιμου χειρογράφου Ἑσκοριάλ.

Ὁ Ζήσιμος Λορεντζάτος ἐνδιαφερόταν ζωηρὰ γιὰ τὴν τόσο παραγνωρισμένη ἀκριτικὴ ποίηση σὲ δημώδη γλώσσα. Ἡ ἐξοικειώσή του μὲ τὰ κείμενα, θὰ μπορούσε νὰ παραβληθεῖ μὲ ἐκείνην τοῦ Στίλπωνος Κυριακίδη καὶ τοῦ Λίνου Πολίτη. “Ὅταν κυκλοφόρησε ἡ μεγάλη ἐκδόσή μου τοῦ 1985, ὁ Ζήσιμος μοῦ ἔγραψε μιὰ πολὺ σημαντικὴ ἐπιστολή, τὴν ὁποία δημοσιεύω ἐδῶ.² Συγκινητικὴ λεπτομέρεια: στὸ γράμμα, χρησιμοποιεῖ ἕναν στίχο τοῦ *Τραγουνδιοῦ τοῦ Ἀρμούρη*, γιὰ τὴν Πιερρέττα.

Ἡ δημοσίευση μιᾶς ἐπιστολῆς τοῦ Λορεντζάτου ἀπὸ τὴν ἀλληλογραφία μας, ἦταν ἰδέα τοῦ κ. Ν.Δ. Τριανταφυλλόπουλου, καὶ τὸν εὐχαριστῶ θερμὰ γι’ αὐτό. Μιὰν ἄλλη, ἐπίσης διεξοδικὴ ἐπιστολή, πού μοῦ εἶχε γράψει γιὰ τὰ *Διονυσίου Σολωμοῦ Ποιήματα καὶ Πεζά* («Στιγμή» 1994), τὴν ἐδημοσίευσε, σχεδὸν ὁλόκληρη, ὁ ἴδιος ὁ Ζήσιμος.³ Ἴσως ἀργότερα θὰ καταστεῖ δυνατὴ ἡ δημοσίευση καὶ ἄλλων ἐπιστολῶν τοῦ ἐξαίρετου πνευματικοῦ ἀνθρώπου πού χάσαμε.

Κηφισιά 20 Δεκ. 1985

Ἀγαπητὲ φίλε

Τὸ βιβλίο σου, τὸ διάβασα (τὸ πρῶτο χέρι). Μέσα στὴ γενικὴ κατρακύλα τῆς ποιότητας ὑπάρχουν λιγοστοὶ ἀνθρωποι, πού κάνουν σοβαρὰ καὶ ἀθόρυβα τὴ δουλειά τους καὶ ὅποιος τὸ καταλάβει τὸ κατάλαβε. Ἕνας ἀπ’ αὐτοὺς εἶσαι καὶ ἐσύ, καὶ δὲν ἀναφέρομαι μοναχὰ στὸ Ρωμαῖκο. Μὲ τὸν *Ἐρωτόκριτο* πρὶν λίγο καιρὸ καὶ τώρα μὲ τὸν *Ακρίτη-Ἀρμούρη* παίρνεις δικαιοματικὰ θέση ἀνάμεσα στοὺς μεγάλους ἐκδότες κειμένων, ὄχι μοναχὰ γιὰ τὸ τεχνικὸ φιλολογικὸ μέρος τῆς δουλειᾶς, ἀλλὰ γιὰ τὴ θερμὴ τῆς ἀγάπης σου γιὰ τὰ κείμενα αὐτά, πού δὲν τὴν εἶχαν, μὲ τέτοιο τρόπο, ἄλλοι μεγάλοι ἐκδότες, ὅσο νὰ τοὺς τιμᾶμε ἢ νὰ τοὺς σεβόμαστε. Ἀπὸ τὰ χρόνια τοῦ Μουσείου στὸ Ἡράκλειο, ὅταν σὲ γνώρισα μαζί μὲ τὴν *θυγατέρα μου, τὴν ἔχω φῶς καὶ ὁμμάτια*, ἐσένα καὶ τὴν εὐγενικὰ γυναῖκα σου, ἀδιάκοπα ξέρω πὼς ὑπάρχει ἐκεῖ ἕνας σοβαρὸς ἄνθρωπος, πού καταπιάνεται μὲ τὰ δύσκολα καὶ κάθε δημοσίευσμά σου ἀπὸ τότε δυναμώνει τὴν πρώτη ἐντύπωση, πού μοῦ ἄφησες. Εἶναι γιὰ μένα αὐτὸ παρηγοριὰ καὶ βοήθεια.

Δὲν ἀνήκω, ὅπως ἐσύ, στὸ σινάφι τῶν ἀκαδημαϊκῶν ἀνδρῶν καὶ ἡ σχέση μου μὲ τὰ κείμενα εἶναι ἄλλη. Ἐχουμε ὅμως κοινὴ τὴ μέριμνα γιὰ τὴν ἐλληνικὴ λαλιά, ἐσύ ἀπὸ τὴν πλευρά σου, ἐγὼ ἀπὸ τὴ δική μου καὶ αὐτὸ φτάνει καὶ περισσεύει γιὰ νὰ ἀνταμώσουμε στὸ δισταύρι πού βγάζει στὰ δυὸ προσκυνήματα, τῆς πίστης μας καὶ τῆς γλώσσας μας. Μοναχὰ ἀνόητοι ἄνθρωποι μπορούσαν –φαντάσου– νὰ δείχνουν προτιμήσεις (ἢ τὸ

1. Στυλ. Ἀλεξίου, *Βασίλειος Διγενῆς Ἀκρίτης καὶ τὸ Ἄσμα τοῦ Ἀρμούρη*, «Ἐρμῆς» 1985, μικρὴ ἐκδοση (πού περιλαμβάνει καὶ τὸν *Υἱὸν τοῦ Ἀνδρονίκου*), «Ἐρμῆς» 1990, «Ἐστία» 1995. Ἡ τελευταία πρόκειται νὰ ἐπανεκδοθεῖ.
2. Σχετικὰ μὲ τὴν ἔκφραση «κάνω (τόν) ἔρωτα», γιὰ τὴν ἐλληνικότητα τῆς ὁποίας ἀμφέβαλλε ὁ Ζ.Λ., πβ. Ἀ. Παπαδιαμάντη *Ἄπαντα*, κριτικὴ ἐκδοση Ν.Δ. Τριανταφυλλόπουλου, «Δόμος» 1984, 1, σ. 48, 3, σ. 58, καὶ στὸ Γλωσσάριο, λ. *ἔρωτος*. Ἡ λ. *λαγοῦτο* πέρασε, κατὰ γενικὴ παραδοχὴ τῶν λεξικογράφων, ἀπὸ τὰ ἀραβικά (*al-ʿūd*, τὸ οὔτι τῶν Ποντίων) στὰ ἐλληνικά, ἰταλικά, γαλλικά καὶ σ’ ὅλες σχεδὸν τὶς εὐρωπαϊκὲς γλώσσες (καὶ τὶς σλαβικὲς). Ἡ μονομερὴς

ἀντίθετο) για ὀρισμένες ἐποχές τῆς γλώσσας καὶ ὀρισμένες ἐποχές τῆς πίστεως καὶ νὰ βλέπουν τὰ μεσαιωνικὰ ἑλληνικὰ κατώτερα (τί θὰ μπορούσε νὰ σημαίνει αὐτὸ δὲν τὸ καταλαβαίνω) ἀπὸ τὰ ἑλληνικὰ τοῦ τέταρτου αἰῶνα π.Χ., ἢ τὴν πίστη τῶν πρώτων αἰώνων τοῦ Χριστιανισμοῦ διαφορετικὴ ἀπὸ τὴ σημερινή (ὅπου ὑπάρχει) στὴν οὐσία της.

Δὲν ἔχω νὰ σοῦ πῶ τίποτα γιὰ τὴν ἀξία τῆς δουλειᾶς σου ἢ γιὰ τὸ μόχθο καὶ τὴν προσοχή, πού προϋποθέτει. Τὰ ξέρεις καλύτερά μου. Τέτοιες δουλειές χρειάζονται κότσια καὶ τὰ κότσια λείπουν σήμερα ὅθε νὰ κοιτάξεις. Ὁ Θεὸς νὰ σὲ ἔχει καλά: *μουσικὴν ποιεῖ καὶ ἐργάζου.*

Ἐκεῖ πού μπορούσα νὰ κρίνω συμφώνησα μὲ τὶς ἐκτιμήσεις σου, καὶ δίκαια, νομίζω, ξεσκέπασες τὸ Μανρογορνάτο λόγου χάρι – πού καὶ μοναχὰ ἢ μετάφραση τοῦ Καβάφη στὰ ἐγγλέζικα ἔφτανε γιὰ νὰ δείξει ποιὸς ἦταν ὁ ἀνὴρ – ἢ τὸ Θεοδωρόπουλο (Ἅγι Θέρο) πού ἦταν καλοκάγαθος ἄνθρωπος, ὁ συχωρεμένος (τὸν ἤξερα ἐδῶ στὴν Κηφισιά), ἀλλὰ «*persona buffa*».

Σοῦ σημειώνω μερικὰ πού σταμάτησαν τὴν προσοχή μου στὸ πρῶτο διάβασμα: σελ. μα', νὰ, ἢ ἔκφραση «κάνω ἔρωτα», «*to make love*», ἢ «*faire l'amour*», μπορεῖ νὰ γελιέμαι, ἀλλὰ δὲ μοῦ μοιάζει γιὰ ἑλληνική. Στὴ σελ. 248, στὸ *φιλῶ* (Γλωσσάρι), τὴν ξαναβρίσκω πρὶν ἀπὸ τὸ ἀγαπιέμαι.

Σελ. πβ', γιὰ τὸ *λαγοῦτο*, κοίταξες τὸν Ἀνδριώτη; Ἀναφέρει κάποιον Κ. Lokotsch: ἀπὸ τὸ ρουμανικὸ *lauta*· τὸ σημειώνω χρονολογικὰ.

Στὴν ἴδια σελ. πβ', γιατί, ἀλήθεια, «17συλλάβους, 12συλλάβους, 8συλλάβους, 7συλλά-

Ὁ Ζ.Α. στὴ Γλυφάδα, τὸ καλοκαίρι τοῦ 1984 (Ἀρχεῖο Δημήτρη Μαυρόπουλου).

βους», καὶ ὄχι προπαροξύτονα;

Σελ. ρλγ', στὰ τοπωνύμια, θυμήθηκα τὴν *Πέτρα τοῦ Διγενῆ* ἢ *Πέτρα τοῦ Ρωμιοῦ* στὴν Κύπρο.

Σελ. ρλε', τὴν παρένθεση τὴ βρίσκω λίγο ὑπερτονισμένη («πρωτοφανής» κ.λπ.) γιὰ τὸν Ν. Πολίτη καὶ χωρὶς αὐτὴ φαίνεται ἡ παρατιμονιά του.

Σελ. 3 καὶ 53 (στίχοι 2 καὶ 1385) τὸ *παρὰ* δὲν τὸ ἀκούω ὅπως στὸ *παρὰ σαράντα χρόνια σκλαβιά καὶ φυλακή*. Νομίζω πὼς στὸ γλωσσάρι χρειάζεται νὰ προστεθεῖ ἡ σημασία τοῦ «περισσότερο, ὑπέρ» (μὲ παραδείγματα τοὺς δύο παραπάνω στίχους, ὅπου τὸ *παρὰ* λειτουργεῖ ἀκριβῶς ὅπως στὴν *Πρὸς Ρωμ.* 1, 25: *ἐλάτρευσαν τῇ κτίσει παρὰ τὸν κτίσαντα*, καὶ ἄλλα) νομίζω κοίταξέ το καλύτερα.

Σελ. 19 (στίχος 472) μὲν ὡς εἶναι *χρυσόμορφή μου* [καὶ ὄχι –*φέ μου*] εἰκόνα;

Σὲ εὐχαριστῶ ἀκόμη
μία φορὰ ἀπὸ καρδιάς
Καλὲς γιορτὲς
καὶ στοὺς δυὸ σας.
Ζήσιμος

Υ.Γ. Βάζω μαζί τὶς σελίδες 13, 14 καὶ 15 τοῦ D.S. Mirsky πού μπορεῖ νὰ σὲ ἐνδιαφέρουν. Ἡ δουλειά σου εἶναι μεγάλη δουλειά.

Ὁ ἴδιος

«ρουμανική»
παραγωγή πού
δέχεται ὁ
Ἀνδριώτης,
δείχνει τὴ
συνηθισμένη σ'
αὐτὸν ἑλλειψη
ἐποπτείας τοῦ
ἱστορικοῦ
συνόλου. Σωστή ἢ
προσθήκη τοῦ
Ζ.Α. στὰ ἀκριτικὰ
τοπωνύμια, καθὼς
καὶ ἡ ἐρμηνεία τῆς
πρόθεσης *παρὰ*.
Τὴν περιέλαβα
στὸ Γλωσσάρι
τῆς μικρῆς
ἐκδόσεως, σ. 223.
Πιθανὸς καὶ ὁ
τύπος
χρυσόμορφη. Γιὰ
τὶς γνώμες μου, τὶς
ὁποῖες σχολιάζει ὁ
Ζ.Α., σχετικά μὲ
τοὺς J.
Manrogor dato, N.
Πολίτη καὶ Ἅγι
Θέρο, βλ. μεγάλη
ἐκδοση 1985,
ἀντιστοιχῶς σσ.
ια', ρλε', 170. Γιὰ
τὸν D.S. Mirsky:
Ζ.Α., *Μελέτες*,
«Γαλαξίας» 1966,
σ. 136, Ἀπαντα,
Μελέτες, «Δόμος»
1994, τομ. Β', σ.
300.
3. *Νέα Ἑστία*, τόμ.
144, τχ. 1707, Δεκ.
1998, σσ. 1198-
1204.

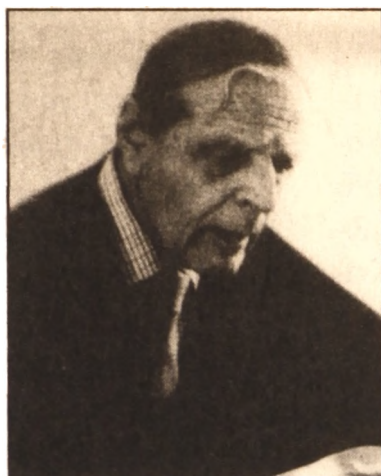
ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΔΟΜΟΣ

Μαυρομιχάλη 16, 106 80 Ἀθήνα - Τηλ. 210 3605532

Fax 210 3637304, e-mail: domosbooks@internet.gr

Ζήσιμος Λορεντζάτος

1915-2004

Βιβλία που κυκλοφορούν από τις Ἐκδόσεις Δόμος

Μελέτες. Τόμ. Α & Β. [Περιέχουν ὅλο τὸ δοκιμακὸ ἔργο μέχρι τὸ 1994.]

Σχῆμα 17×23. Σελ. 566+624. € 48,00.

Διόσκουροι. 1. Γιώργος Σαραντάρης, 2. Δημήτρης Καπετανάκης. Σχῆμα 17×23. Σελ. 384. € 17,50.

Ἕνα αὐστηρὸ ἑλληνικὸ ποίημα - «Οἱ βράχοι τῆς Ὑδρας» Νίκου Καρούζου.

Σχῆμα 17×23. Σελ. 32. € 6,50.

Ἕνας ποιητικὸς περίπατος. [Σχόλιο στὸ ποίημα τοῦ Καβάφη «Ἐν τῷ Μηνὶ Ἀθύρῳ».] Σχῆμα 17×23. Σελ. 24. € 6,50.

Οἱ Ρωμιές. [Ἐμπεριέχεται καὶ στὸ δίτομο **Μελέτες**.] Σχῆμα 17×23. Σελ. 40. € 5,00.

Στοῦ τιμονιοῦ τὸ αὐλάκι. Σχῆμα 17×23. Σελ. 160. € 8,00.

Τρία Κείμενα. [1. Δημήτρης Χατζῆς, 2. Καβάφη, «Στὰ 200 π.Χ.», 3. Φιλοσοφία καὶ ἐπιστήμη] Σχῆμα 16×25. Σελ. 48. € 7,50.

Δοκίμιο II (Κάλδος). Σχῆμα 17×24. Σελ. 56. € 10,00.

Γράμματα Σεφέρη - Λορεντζάτου (1948-1968). Σχῆμα 16×22. Σελ. 222. € 10,00.

Ἀντὶ χρυσέων. Ἀφιέρωμα στὸν Ζήσιμο Λορεντζάτο. Σχῆμα 16×23. Σελ. 592. € 20,50.

Βιβλία ἐξαντλημένα πὺν τὰ κείμενά τους ἐμπεριέχονται στὸ δίτομο **Μελέτες**

Ἀπὸ τὴν Πίζα στὴν Ἀθήνα. Ἡ περίπτωση Ἕζρα Πάουντ. – Δίπτυχο. – Ὁ Καρυωτάκης. – Παλίμψηστο τοῦ Ὅμηρου. – Τὸ Τετράδιο τοῦ Μακρυγιάννη – Φόρος τιμῆς στὸν E. A. Blair.

Μεταφράσεις: Ἀλεξάνδρου Σμέμαν, **Γιὰ νὰ ζήσει ὁ κόσμος.** Σχῆμα 14×21. Σελ. 176. € 9,00. – Alexandros Papadiamantis, **Love in the snow.** Σχῆμα 15×22. Σελ. 32. € 4,80. – Szyborska - Brueghel - Auden, **Δύο πίνακες, δύο ποιήματα.** Σχῆμα 16×23. Σελ. 24. € 6,00.

Στὶς τιμές δὲν συμπεριλαμβάνεται ΦΠΑ 4%.

Ἀνάμεσα στὸν Ζήσιμο καὶ τὸν Φίλιππο

τῆς Διονυσίας Σέρραρντ

Η πρώτη μου συνάντηση με τὸν Ζήσιμο Λορεντζάτο ἦταν σ' ἓνα δημοφιλές, πρωτοποριακὸ δισκοπωλεῖο, στὸν πρῶτο ὄροφο ἑνὸς κτηρίου στὸ Κολωνάκι, ὅπου, τὸ 1977, διέθετα ἓνα μικρὸ βιβλιοπωλεῖο καὶ εἶχα ἐκεῖ τὸ γραφεῖο μου. Μπῆκε ἀπροσδόκητα, φορώντας ἄψογα μιὰ ἀγγλικὴ καμπαρντίνα, ἓνα κασκὸλ καὶ γυαλισμένα παπούτσια Ὁξφόρδης· κάθισε στὴν καρέκλα μπροστὰ στὸ γραφεῖο μου, καὶ μοῦ χαμογέλασε. Ἦταν ἓνα θαυμάσιο χαμόγελο, ἐντελῶς ἀφοπλιστικὸ, ἔντονο, καὶ φαινόταν σὰν νὰ πῆγαζε ἀπὸ κάποια φωτεινὴ ἐσωτερικὴ πηγὴ πού μεταμόρφωνε ὁλόκληρο τὸ πρόσωπό του. Ἀφοπλίστηκε, προπάντων γιατί δὲν ἀκούστηκε κανένας ὑπαινιγμὸς ἀποδοκimasίας γιὰ τὸ μᾶλλον παράξενο, γι' αὐτόν, περιβάλλον στὸ ὁποῖο εἶχε βρεθεῖ. Μοῦ εἶπε ποιὸς ἦταν καὶ πρόσθεσε πὼς εἶχε ἔρθει γιὰ νὰ συζητήσει τὴ δυνατότητα νὰ τοῦ ἐκδώσω ἓνα βιβλίο.

Τὴν προηγούμενη χρονιά εἶχα συναντήσει τὸν Φίλιππο Σέρραρντ. Μὲ παρόμοιο τρόπο εἶχε ἔρθει κι αὐτὸς στὸ γραφεῖο μου, πού τότε βρισκόταν σ' ἓνα ὑπόγειο στὴν ὁδὸ Ζαλοκώστα, χωρὶς ὅποιαδήποτε προειδοποίηση, γιὰ νὰ μάθει ποιὰ ἤμουν καὶ τί ἔκανα. Κατόπι μοῦ εἶπε πὼς εἶχε ἔρθει σπρωγμένος ἀπὸ μιὰ παρόρμηση, ὅταν εἶδε ἐκεῖνο τὸ πρῶτο σ' ἓνα βιβλιοπωλεῖο τῆς Ἀθήνας μιὰ μικρὴ συλλογὴ ποιημάτων πού εἶχα δημοσιεύσει στὰ ἑλληνικά.

Στὴν ἐπόμενη ἐπίσκεψή του εἶχε μαζί του τὸ δακτυλογράφο μιᾶς μικρῆς συλλογῆς ἀπὸ δοκίμιά του καὶ ρώτησε ἂν θὰ ἤθελα νὰ τὰ διαβάσω μὲ προσωπικὴ τὴν ἔκδοσή τους.

Ὁ Φίλιππος ἦταν ὁ πρῶτος πού μοῦ μίλησε γιὰ τὸν Ζήσιμο, γιὰ τὸν ὁποῖο ποτὲ πρὶν δὲν εἶχα ἀκούσει τίποτε, καὶ ἔτσι εἶχα κάποια ἰδέα γιὰ τὸ ποιὸς καθόταν ἀπέναντί μου. Τὴν ἴδια στιγμὴ πού αἰσθανόμουν ἀφοπλισμένη, συνειδητοποιοῦσα καὶ τὴν ἀξιοσημείωτη αὐστηρότητα τοῦ ἀνθρώπου πού εἶχα μπροστὰ μου· ὑπῆρχε κάτι ἰδιαίτερο στὸ παρουσιαστικὸ του, στὴν περίσκεψη καὶ τὴν προσοχή πού διέκριναν τὴν κάθε κίνησή του, στίς γραμμὲς τοῦ προσώπου του. Ἐβγαλε ἀπὸ τὴν τσέπη του τὴν ἴδια ἀκριβῶς ποιητικὴ συλλογὴ πού εἶχε φέρει τὸν Φίλιππο σέ μένα, καὶ μοῦ εἶπε πὼς τοῦ ἄρεσε ἡ στοιχειοθεσία καὶ ἡ γενικὴ ἐμφάνιση τοῦ βιβλίου καὶ πὼς θὰ ἐπιθυμοῦσε νὰ κάνει κάτι παρόμοιο μὲ ἓνα κείμενο πού ἤθελε νὰ τυπώσει. Συζητήσαμε τίς διάφορες τεχνικὲς πτυχὲς σχετικὰ μὲ τὴν ἔκδοση – ἡ ποιητικὴ συλλογὴ ἦταν στοιχειοθετημένη ἠλεκτρονικά, μιὰ μέθοδος μὲ τὴν ὁποία δὲν ἦταν ἐξοικειωμένος. Μοῦ ζήτησε νὰ ἐτοιμάσω μερικὰ δείγματα, σὲ διάφορα μεγέθη καὶ οἰκογένειες στοιχείων, καὶ εἶπε πὼς θὰ ἐπέστρεφε τὴν ἐπόμενη ἐβδομάδα γιὰ νὰ τὰ δεῖ.

Δὲν ἐπέστρεψε μόνο τὴν ἐπόμενη ἐβδομάδα, ἀλλὰ ἀρκετὲς φορές, ὅμως παρ' ὅλες τίς προσπάθειές μου νὰ φτιάξω κάτι

πού θὰ τὸν ἱκανοποιοῦσε, δὲν ἔμεινε εὐχαριστημένος. Ὑπῆρχε, φαίνεται, κάτι σὲ ὅλη τὴ διαδικασία τῆς ἠλεκτρονικῆς στοιχειοθεσίας πού τὸ εὑρίσκει ἐντελῶς ἀπογοητευτικὸ. Ἀργότερα θὰ καταλάβαινα πὼς, μαζί μὲ τὸν Φίλιππο, πίστευε ὅτι τὸ ἀνθρώπινο στοιχείο πρέπει, ὅσο γίνεται, νὰ εἶναι παρὸν στὰ πάντα, πὼς τὸ γράψιμο ἑνὸς κειμένου, αὐτὴ ἡ ροὴ ἐνέργειας ἀπὸ τὸ μυαλὸ στὸ χέρι πού κρατᾷ τὴν πένα καὶ σχηματίζει τίς λέξεις στὸ χαρτί, θὰ ἔπρεπε νὰ συνυπάρχει καὶ νὰ προσδίδει ἀξιοπρέπεια στὴν ἐργασία τοῦ τυπογράφου, ὁ ὁποῖος, μὲ ἴση ἐπιμέλεια, ὑπομονὴ καὶ ἱκανότητα, δημιουργεῖ τὰ δικά του ἰδιαίτερα ἔργα τέχνης. Ἐκεῖνο τὸ κείμενο, *Οἱ Ρωμιές*, ἔγινε τὸ πρῶτο βιβλίο τοῦ Λορεντζάτου πού δημοσίευσε ὁ Δημήτρης Μαυρόπουλος στὸν καινούργιο ἐκδοτικὸ οἶκο του, τὸν Δόμο, τὸ 1979. Εἶμαι βέβαιη πὼς ὁ Δημήτρης ὑποβλήθηκε στίς ἴδιες δοκιμασίες πού εἶχα ὑποβληθεῖ κι ἐγὼ – τὴν ἡμέρα τῆς κηδεῖας τοῦ Ζήσιμου, μοῦ εἶπε: «καὶ ποιὸν θὰ ἔχω τώρα γιὰ νὰ μὲ τυραννάει;», ἀλλὰ ἦταν σὲ θέση τότε (ὅπως καὶ κατόπι) νὰ φτιάχνει ὅ,τι ἤθελε ὁ Ζήσιμος. *Οἱ Ρωμιές* στοιχειοθετήθηκαν μὲ τὸ χέρι στὸ ἐργαστήρι τοῦ Φίλιππου Βλάχου, τυπώθηκαν στὸ ἐργαστήρι τοῦ Μιχάλη Μπορμπουδάκη, καὶ τὸ δέσμὸ τους ἔγινε μὲ τὸ χέρι: μιὰ ὁμορφὴ, ἀλήθεια, ἔκδοση. Στὸ ἀντίτυπο πού ἔχω ἐδῶ στὰ Κατουνία ὑπάρχει ἡ ἀφιέρωση: Τοῦ Φίλιππου, ὁ φίλος τοῦ Ζήσιμου.

(Σ.τ.ἐ.: Τὸ κείμενο τῆς Διονυσίας Σέρραρντ γράφτηκε στὰ ἀγγλικά καὶ μεταφράστηκε ἀπὸ τὸν Ἰωσήφ Ροηλίδη, πού ἐπικουρήθηκε σὲ ὁρισμένα σημεῖα ἀπὸ τὴν Ἀνθὴ Λεοῦση. Τίτλοι βιβλίων, δοκιμίων, ποιημάτων καὶ παραθέματα κειμένων ἢ συγγραφέας συχνὰ τὰ γράφει ἑλληνικά. Δὲν ἐπισημάνσαμε μὲ ὑποσημειώσεις αὐτὲς τίς περιπτώσεις.)

* * *

‘Ο Ζήσιμος ήταν ο παλαιότερος και στενότερος “Ελληνας φίλος του Φίλιππου. ‘Ο Φίλιππος είχε γράψει κάτι γι’ αυτή τη φιλία τους στο κείμενό του «Ζήσιμος Λορεντζάτος: Τά Κρίσιμα Χρόνια, Μιά Προσωπική ‘Ανάμνηση» δημοσιευμένο στον τιμητικό τόμο ‘Αντί Χρυσέων. Τό κείμενο είχε εκφωνηθεί αρχικά στην τιμητική εκδήλωση «‘Αναφορά στον Ζήσιμο Λορεντζάτο» στο ‘Αετοπούλειο Πολιτιστικό Κέντρο του Δήμου Χαλανδρίου στις 11 Μαΐου 1994, ή οποία είχε οργανωθεί από την Βάνα Ξένου. Τήν όμιλία είχε έν μέρει έμπνεύσει στον Φίλιππο τό γεγονός ότι σχετικά πρόσφατα είχε αποκτήσει αντίγραφα τών έπιστολών του προς τόν Σεφέρη. Ουμᾶμαι πώς ή κατάληξη της προκάλεσε κάποια αναστάτωση στο άκροατήριο:

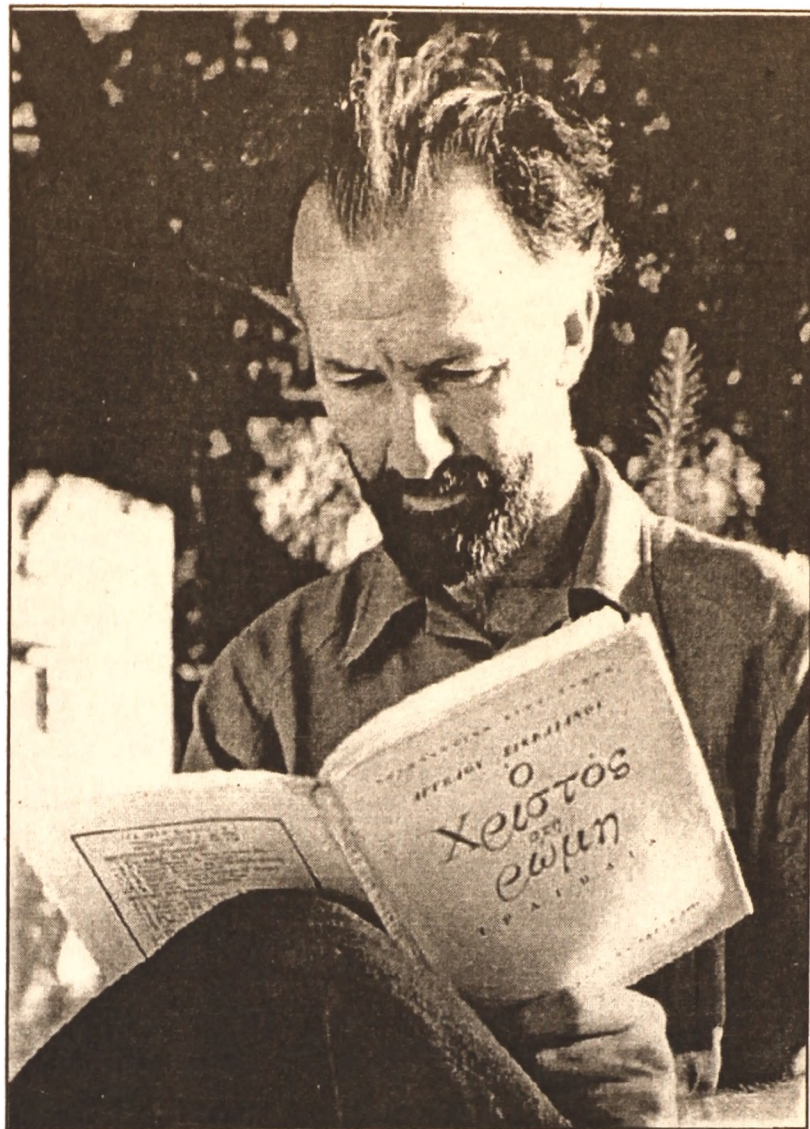
«...‘Η κατανόηση του Λορεντζάτου για τήν ανάγκη μιᾶς κοινωνίας και τής τέχνης αυτής της κοινωνίας νά είναι “μιά μίμηση τών υπερβατικών προτύπων – μιά έφαρμοσμένη ή έμπράγματη μεταφυσική”, αν “ή ζωή τους δέν είναι νά αυτοκαταλυθεί στο κενό”, δέν ήταν κάτι που έμαθε στην ‘Ελλάδα ή από “Έλληνες συγγραφείς (μ’ εξαίρεση τόν Σικελιανό). Τό έμαθε διαβάζοντας κάποιους συγκεκριμένους συγγραφείς –άνεφερα τά όνόματα μερικῶν από αυτούς– που ανήκουν στον κόσμο τής δυτικής Εύρώπης και τής κουλτούρας της. Ούτε φανερώνει αυτή ή κατανόηση μέ κανένα τρόπο πώς είδε στην όρθοδοξία μιά διέξοδο από τή δυσάρεστη κατάσταση μέσα στην όποια βρίσκεται ό σύγχρονος Εύρωπαίος, όταν αΐφνης αντιλαμβάνεται τά πράγματα μέ τόν τρόπο που τά αντιλήφθηκε κι ό Λορεντζάτος. Γι’ αυτό αισθάνομαι πώς είναι λάθος νά δοῦμε τήν αλλαγή προσανατο-

λισμοῦ στην πορεία του Λορεντζάτου σαν μιά μετατόπιση από ένα δυτικοκεντρισμό σέ κάποιο είδος έλληνοκεντρισμοῦ. Είναι κάτι που πρέπει πολύ περισσότερο νά τό δοῦμε ως μιά αλλαγή συνειδητότητας – μιά μετατόπιση από μιά κυρίαρχα ούμανιστική (ύλιστική και “έπιστημονική”) κατανόηση τής πραγματικότητας σέ μιά θεοκεντρική (μεταφυσική και πνευματική) κατανόηση. Κι ό άνθρωπος που τήν πραγματοποιεί είναι έξίσου απομονωμένος πνευματικά από τήν υπόλοιπη κοινωνία, είτε είναι Δυτικοευρωπαίος είτε ‘Ανατολικοευρωπαίος.»

‘Ελεγε επίσης, αρκετά κατηγορηματικά, πώς ή αναζήτησή του για κάποιο χαμένο μεταφυσικό κέντρο δέν ήτανε αυτή τήν εποχή για τόν Λορεντζάτο συνδεδεμένη μέ μιά έπιβεβαίωση τής χριστιανικής παράδοσης, είτε στην όρθόδοξη είτε σέ όποιαδήποτε άλλη μορφή. Καί, αργότερα, έλεγε πώς μόνο μετά τήν έπιστροφή στην ‘Ελλάδα, ύστερα από μακροχρόνια απουσία, προσώπων όπως ό Δημήτρης Κουτρομπής και ό πατήρ ‘Ιωάννης Ρωμανίδης, ό Λορεντζάτος θά μπορούσε νά βρεί ανάμεσα στους συμπατριώτες του κάποιον του δικού του διανοητικού αναστήματος και τών δικῶν του ενδιαφερόντων, που θά μπορούσε νά τόν εισαγάγει στην «άλλη πλευρά» τής χριστιανικής παράδοσης.

‘Ο Ζήσιμος δέν παρευρέθηκε στην εκδήλωση, αν και οί φίλοι του που ήταν εκεί αναμφισβήτητα του μετέφεραν τί είχε ειπωθεί. ‘Απ’ όσο γνωρίζω, ποτέ δέν έκανε όποιοδήποτε σχόλιο στην όμιλία του Φίλιππου· τό κείμενό της δημοσιεύθηκε λίγο προτού πεθάνει ό Φίλιππος, έναν χρόνο αργότερα.

‘Όταν ξανασκέφτομαι, ωστόσο, αυτά τά πράγματα, μου φαίνεται πώς ή δήλωση του Φίλιππου ότι ή αναζήτησή του

Ζήσιμου δέν συνδεόταν εκείνα τά χρόνια μέ τήν έπανεύρεση τής όρθόδοξης χριστιανικής παράδοσης, δέν λέει όλόκληρη τήν ιστορία. ‘Ισως ό Φίλιππος νά έγραψε ό,τι έγραψε, έπειδή, άφενός, έπιθυμούσε νά καταστήσει σαφές πώς τό Πνεῦμα πνέει και σέ χώρους άπαράδεκτους για μερικούς –ίσως πολλούς– ‘Ελληνορθόδοξους, και, άφετέρου, από σεβασμό στον Ζήσιμο και τήν προσωπική του συνάντηση μέ τή «θρησκεία τών πατέρων του». ‘Ελπίζω πώς αυτές οί λίγες παρατηρήσεις δέν είναι παραπλανητικές. ‘Η κύρια πηγή τους είναι ή άλληλογραφία ανάμεσα στον Φίλιππο και στον Γιώργο Σεφέρη, ή ίδια πηγή δηλαδή από τήν όποία άντλούσε ό Φίλιππος, όταν έγραφε τήν προσωπική του ανάμνηση.

Τά «κρίσιμα χρόνια», για τά όποια είχε μιλήσει ό Φίλιππος, ήταν τά έτη 1950-1956. Στην περίοδο αυτή ακριβώς και ό ίδιος «ανακάλυπτε» τήν όρθόδοξη παράδοση. ‘Όσο παράξενο κι αν φαίνεται, στην αρχή συνάντησε τήν επίδρασή της στην

‘Ο Φίλιππος Σέρραρντ γύρω στο 1960 (‘Αρχείο Διονυσίας Σέρραρντ).

Ὁ Φίλιππος
Σέρραρντ στὰ
Κατούνια
Λίμνης Εὐβοίας
τὸ Πάσχα τοῦ
1995
(Ἀρχεῖο
Διονυσίας
Σέρραρντ).

ποίηση τοῦ Σεφέρη, ὅταν πρωτοῆρθε στὴν Ἑλλάδα ὡς νεαρός στρατιώτης στὰ τέλη τοῦ πολέμου, τὸ 1946. Σ' ἓνα εἰσαγωγικὸ κείμενο στὴν ἀλληλογραφία του μὲ τὸν Σεφέρη (ἡ ὁποία θὰ δημοσιευθεῖ ἀργότερα ἐφέτος), ποὺ τοῦ ἔδωσε τὸν τίτλο «Ὁ ἄλλος νοῦς τῆς Εὐρώπης», ἐξηγεῖ κάτι ἀπὸ τὴ φύση αὐτῆς τῆς συνάντησης:

«...Ὅταν ἄρχισα νὰ διαβάζω αὐτὰ τὰ ποιήματα κατὰλαβα ἀμέσως πὼς ἐδῶ ὑπῆρχε μιὰ φωνή, μιὰ ἡχώ, μιὰ ἀνταπόκριση στὴ ζωὴ—ὀνομάστε το ὅπως θέλετε—ἡ ὁποία, παρόλους τοὺς δεσμούς της μὲ ὅση Εὐρωπαϊκὴ καὶ Ἀμερικάνικη ποίηση ἤξερα, διέθετε μιὰ ἰδιότητα ποὺ ποτὲ πρὶν δὲν εἶχα συναντήσει. Ξήλωνε κυριολεκτικὰ, τὸ πλαίσιο τῶν ἀναφορῶν μου, ἀμφισβητοῦσε, τρόπον τινά, ὅλο τὸ ἔδαφος ὅπου στεκόμουν, ἀξίωνε ἀπὸ μένα νὰ περάσω μιὰ πόρτα ποὺ δὲν ἤξερα κἀν πὼς ὑπῆρχε. Ἦταν φοβερὰ συναρπαστικό... [καί] ἀποφάσισα νὰ δεχθῶ τὴν πρόκληση τῆς ποίησης τοῦ Σεφέρη—ἀποφάσισα νὰ ψάξω γιὰ τὶς ρίζες ἐκείνου τοῦ ὁράματος τοῦ ὁποίου ἔκ-

φραση ἦταν αὐτὴ ἡ ποίηση».

Ἐκείνη ἡ ἀναζήτησις τὸν ὀδήγησε στὸν Ἄθω—«μόλις γύρισα ἀπὸ ἓνα δεκαπενθήμερο στὸ Ἅγιον Ὄρος, ποὺ γιὰ μένα εἶναι ὁ πιὸ ἐξαιρετικὸς ἀπὸ τοὺς πολλοὺς ἐξαιρετικοὺς τόπους σ' αὐτὴ τὴ γῆ σας» (Σέρραρντ πρὸς Σεφέρη, τὴν 1ῃ Μαΐου 1951)—, καὶ στοὺς Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας—τὰ ἔβαλε μὲ τὸν Σεφέρη γιὰ ἐκείνη τὴν τόσο ἀμφισβητήσιμη πλέον φράση του, «εἴμαστε ἓνας λαὸς μὲ μεγάλους πατέρες τῆς ἐκκλησίας, ἀλλὰ χωρὶς μυστικούς», δώδεκα χρόνια πρὶν ὁ Λορεντζάτος κάνει τὸ ἴδιο στὸ *Χαμένο Κέντρο* του (Σέρραρντ πρὸς Σεφέρη, 2 Μαρτίου 1950),—καὶ ἔδωσε μιὰ διάλεξη γιὰ τὸν Ἅγιο Συμεὼν τὸν Νέο Θεολόγο στὴν ἐτήσια συνέλευση τῆς Βρετανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Σχολῆς, λίγο μετὰ ἀπὸ τὴν ἐπισκεψή του στὸν Ἄθω. Ἐκείνη ἀκριβῶς ἡ ἀναζήτησις τὸν ὀδήγησε, τελικὰ, νὰ εἰσέλθει, μέσω τοῦ βαπτίσματος, στὴν Ἑλληνικὴ Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία τὸ 1956. Θὰ ἦταν παράδοξο—ἀδύνατο θὰ ἔλεγα—ἂν κατὰ τὴ διάρκεια αὐτῶν τῶν ἐτῶν, ὅταν καὶ οἱ δύο ἄνδρες, σύμφωνα μὲ τὸν Φίλιππο, διάβαζαν τὰ ἴδια βιβλία καὶ μοιράζονταν τὶς ἴδιες σκέψεις (Ἀντὶ Χρυσέων, σελ. 53), ἂν, λοιπόν, οἱ σκέψεις αὐτὲς καὶ τὰ βιβλία δὲν ἀφοροῦσαν ὀρθόδοξα θέματα, καθὼς ἐπίσης καὶ τὰ γραπτὰ καὶ τὶς σκέψεις τῶν Ananda K. Coomaraswamy, René Guénon, Antonin Artaud, William Blake καὶ W.B. Yeats, συγγραφεῖς στοὺς ὁποίους ἀναφέρθηκε συγκεκριμένως ὁ Φίλιππος στὴν «Προσωπικὴ Ἀνάμνησή» του.

Ἐχὼ ἐπίσης τὴν αἴσθησις πὼς τὸ ταξίδι τοῦ Ζήσιμου ἦταν λίγο σὰν αὐτὸ τοῦ διακεκριμένου λογίου καὶ θεολόγου C.S. Lewis, ὁ ὁποῖος στὴν αὐτοβιογραφικὴ ἀφήγησή του γιὰ τὴν *πορεία του πρὸς τὸν Θεό*, περιγράφει

τὸν ἑαυτό του, ὅταν πιά ἔχει «συνθηκολογήσει» μαζί Του, «ὡς τὸν πιὸ ἀπρόθυμο νεοφώτιστο σὲ ὅλη τὴν Ἀγγλία» (*Surprised by Joy* [Ἐκπληκτὸς ἀπὸ χαρὰ], σελ. 215). Ὑπάρχουν ἐνδείξεις γι' αὐτὸ σὲ δύο ἀπὸ τὶς ἐπιστολὲς ποὺ ἔστειλε ὁ Φίλιππος στὸν Σεφέρη. Ἡ πρώτη καταγράφει τὸ καταληκτικὸ σχόλιο τοῦ Ζήσιμου, ὅταν διάβασε ἓνα δοκίμιο τοῦ Φίλιππου γιὰ τὴ συνέχεια τῆς ἐλληνικῆς παράδοσης: «Τέλος δέ, δὲν θὰ ἤθελα νὰ ζῶ σὰν [τούς] Ἕλληνες, σ' ἓναν κόσμον ὅπου θὰ βασιλεύε μονάχα ἡ μυθοποιητικὴ ἀντίληψη» (Σέρραρντ πρὸς Σεφέρη, 20 Ἰουνίου 1950). Στὴ δεύτερη ἐπιστολῇ ὁ Φίλιππος γράφει: «Φοβᾶμαι πὼς ὁ Ζήσιμος μὲ θεωρεῖ ἤδη ξεγραμμένον—ἀλλὰ εἶναι πάρα πολὺ εὐγενικὸς γιὰ νὰ τὸ πεῖ—, προσπαθῶ νὰ ἐνοχλήσω μὲ ὅλων τῶν εἰδῶν τὶς ἀνοησίες τῆ μικρῇ καὶ τόσο ἀσφαλὲς *éai mental* του [διανοητικὴ κατάσταση]. Ἀλλὰ δὲν γίνεται—» (7 Ἰουνίου 1951). Ὁ Φίλιππος μοῦ εἶχε μιλήσει περισσότερες ἀπὸ μία φορὲς γιὰ ἓνα τετράδιο ποὺ ὁ Ζήσιμος τοῦ εἶχε στείλει, στὸ ὁποῖο εἶχε καταχωρίσει ἐκτενῶς τὶς ἀντιρρήσεις του γιὰ τὴ χριστιανικὴ παράδοση· ὁ Φίλιππος ἔγραψε τὶς ἀπαντήσεις του στὶς ἀντιρρήσεις στὶς λευκὲς ἀντικριστὲς σελίδες, καὶ τοῦ ἐπέστρεψε τὸ τετράδιο.

Ὁ Σεφέρης ἀνησύχησε ὅπως-δήποτε γιὰ τὸ δρόμο ποὺ ἔπαιρνε ὁ Λορεντζάτος:

«...Τώρα ἔρχομαι στὸν Ζήσιμο. Ὁ Ζήσιμος λογαριάζει γιὰ μένα. Καὶ εἴμαστε τόσο λίγοι στὴν Ἑλλάδα. Καταλαβαίνω τί γυρεύει καὶ εἶμαι ὀλωσδιόλου μαζί του. Ὅσο γιὰ τὸν Γκάτσο δὲν θὰ σοῦ φανεῖ παράξενο ἂν σοῦ πῶ ὅτι μετὰ τὴν τυπωμένη Σύρτη, πῆρα καὶ ξαναδιάβασα τὴν Ἀμοργό. Ξέρω τὶς ἀρετὲς του, ξέρω τὸ δέσιμό του μὲ τὴ λαλιά μας. Πόσοι μπορεῖ νὰ

γράφουν σάν αυτόν σήμερα; Ἀλλά εκείνο πού μ' ἐνοχλεῖ εἶναι ὅτι παραδέχεται ὁ δοκιμογράφος, δηλαδή, ἡ ἀναλυτική σκέψη (πού τόσο τήν ἐχθρεύεται) νά τρώει τόν ποιητή, τρώει τὰ καλὰ πού ἔχει ἕνας κακὸς δοκιμογράφος, γιατί κι' ὁ ποιητὴς ἐκδικεῖται – καὶ τὸ κακὸ δὲν θὰ ἦταν τόσο μεγάλο ἂν δὲν ἔδειχνε ἀκόμα τοῦτο: πὼς ἡ πίστη του σ' αὐτὰ πού κηρύχνει δὲν τὸν σηκώνει ἀρκετά, δὲν εἶναι ἀρκετή. Καὶ τοῦτο εἶναι τὸ σοβαρό. Γιατὶ ὁ ἄνθρωπος ὁλοένα προτιμᾷ, ἀλίμονο, τὴν ἀναλυτικὴ σκέψη καὶ τὴ συζήτηση στὸν καφενέ ἀπὸ τὸ χορὸ (θὰ τό 'λεγεσ κι' αὐτὸ πάλι μαγεία). Ὁ χορὸς τοῦ Ζήσιμου σκουντουφλᾷ καὶ αὐτὸ μὲ πειράζει. Γράφω αὐστηρά· ἀλλὰ ἂν δὲν εἶμαι αὐστηρὸς μ' αὐτοὺς πού πιστεύω ὅτι κάτι μποροῦν νά κάνουν μὲ ποιούς θὲ νᾶμαι; Θὰ μὲ πείραζε πολὺ ἂν ὁ Ζήσιμος κάποτε χανόταν στὴ μεταφυσικὴ βιομηχανία». (Σχέδιο ἐπιστολῆς ἀπὸ τὸ «Σημειωματᾶριο τῆς Βηρυτοῦ» τοῦ Σεφέρη, γραμμένο τὸν Ἰούλιο τοῦ 1955.)

Τὸν Μάρτιο τοῦ 1956 ὁ Φίλιππος ἔγραψε στὸν Σεφέρη (πού ἦταν ἀκόμα στὴ Βηρυτό): «Ὁ Ζήσιμος εἶναι ἐπίσης ἐδῶ [στὴν Ἀθήνα] κυοφορώντας μιὰ ἄλλη ἐργασία: δὲν εἶμαι βέβαιος τί. Μπορεῖ νά πᾶμε στὸ "Ἅγιον Ὅρος μαζί, γιὰ νά δοῦμε κάποιον». Ὁ «κάποιος» ἦταν ὁ Ρῶσος ἐρμηίτης πατὴρ Νίκων (1875-1963) στὸ κελλὶ τοῦ Ἁγίου Γεωργίου, στὰ Καρούλια, πού εἶχε γίνει ἐν τῷ μεταξὺ πνευματικὸς πατέρας τοῦ Φίλιππου.

Ποτὲ δὲν πραγματοποιήθηκε αὐτὸ τὸ συγκεκριμένο ταξίδι –μοῦ τὸ ἐπιβεβαίωσε ὁ Ζήσιμος λίγο πρὶν ἀπὸ τὸν θάνατό του– ἀλλὰ τὸ ταξίδι του στὴν Ὁρθόδοξία εἶχε ἤδη ἀρχίσει, καί, ὅπως ὁ Φίλιππος ἔχει ἐπισημάνει, οἱ συνέπειές του φαίνονται

καθαρὰ στὰ γραφτά του ἀπὸ τὸ 1961 καὶ μετὰ. Στὴν ἀρχὴ τοῦ δοκιμίου του γιὰ τὸν Παπαδιαμάντη (1961), εἶναι σὲ θέση νά δηλώσει κατηγορηματικά: «Κλῆρος καὶ λαὸς στὴν Ὁρθόδοξη Παράδοση σημαίνει Ἐκκλησία. Μία Παράταξη. Ἡ Ἐκκλησία εἶναι στρατευομένη ἐδῶ στὴ γῆ καὶ θριαμβεύουσα ἐκεῖ στὸν οὐρανό. Ἡ Ἐκκλησία παραμένει ἀκόμα ὁ ἱερός χώρος».

Τὸ θεωρῶ μεγάλο προνόμιο ὅτι τελικὰ –καὶ ὅσο ζοῦσε– μπόρεσα νά δημοσιεύσω ἕνα βιβλίο τοῦ Ζήσιμου – μιὰ ἐπιλογή δοκιμίων του στὰ ἀγγλικά. Ἀλλὰ ἦταν μιὰ πολὺ διαφορετικὴ ἐμπειρία ἀπὸ τὴν πρώτη προσπάθεια, ἐπειδὴ, ἀντίθετα ἀπὸ τὶς *Ρωμίες*, ἔδειξε ἐλάχιστο ἐνδιαφέρον ὄχι μόνο γιὰ τὴν παραγωγή τοῦ βιβλίου, δηλαδή τὴν πραγματικὴ του ἐμφάνιση, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴ σύλληψή του. Ἡ ἰδέα γι' αὐτὸ τὸ βιβλίο ἦρθε μετὰ τὴ δημοσίευση ὅλων τῶν δοκιμίων του (*Μελέτες*, Ἀθήνα 1994). Ὁ David Ricks, ἐπικεφαλῆς τοῦ Τμήματος Βυζαντινῶν καὶ Σύγχρονων Ἑλληνικῶν Σπουδῶν στὸ Βασιλικὸ Κολλέγιο τοῦ Λονδίνου, ἔγραψε μιὰ κριτικὴ τοῦ ἔργου στὸ *The Times Literary Supplement* (Λογοτεχνικὸ Συμπλήρωμα τῶν *Τάιμς*) (9 Φεβρουαρίου 1996). Στὸ τέλος αὐτῆς τῆς βιβλιοκρισίας γράφει, μὲ μεγάλη συμπάθεια καὶ κατανόηση: «σάν μοναχικὸ μυρμήγκι ἀπὸ μιὰ σπασμένη μυρμηγκοφωλιά»: ἡ γραμμὴ αὐτὴ ἀπὸ τὰ *Pisan Cantos* στοιχειώνει τὸν Λορεντζάτο, καὶ ἀπὸ τὴ δεκαετία τοῦ '40, προσπάθησε ὁ ἴδιος νά στεριώσει ἕνα κατοικητήριο μέσα στὴν παράδοση πού ἀγαπᾷ καὶ γιὰ χάρη της». Αὐτὴ ἡ κριτικὴ μοῦ ἐνέπνευσε τὴν πεποίθηση πὼς ὁ ἀγγλόφωνος κόσμος θὰ μπο-

ροῦσε καὶ ν' ἀνταποκριθεῖ σὲ τούτῃ τὴν «ἐλληνικὴ» σκέψη τοῦ Ζήσιμου.

Ἦταν δύσκολο νά ἐπιλεχθοῦν τὰ δοκίμια πού θὰ περιλαμβάνονταν. Μιὰ προηγούμενη συλλογὴ δοκιμίων εἶχε δημοσιευθεῖ ἀπὸ τὸν ἐκδοτικὸ οἶκο τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Πρίνστον, τὸ 1980: τὰ τέσσερα ἀπὸ τὰ πέντε αὐτὰ δοκίμια ἀφοροῦσαν τὸν Σολωμό, τὸ πέμπτο, πού ἔδωσε καὶ τὸν τίτλο στὸ βιβλίο, ἦταν «Τὸ Χαμένο Κέντρο». Ὅπως ἔγινε μὲ τὴν ἐκδοσὴ τοῦ Πρίνστον, θέλησα κι ἐγὼ νά δημοσιεύσω μιὰ ἐπιλογή δοκιμίων του μόνο πάνω σὲ ἐλληνικά θέματα καὶ Ἑλληνες συγγραφεῖς (ἔστω κι ἂν πολλὰ γραφτά του ἀναφέρονται σὲ Εὐρωπαίους συγγραφεῖς) καθὼς τὸ κύριο ἐκδοτικὸ ἐνδιαφέρον μου εἶναι νά παρουσιάσω τὸν μεταβυζαντινὸ ἐλληνικὸ κόσμο στὴ Δύση. Ὅταν ὅμως ἔφθασε ἡ στιγμὴ νά ἐπιλεγθοῦν τὰ κείμενα πού θὰ μεταφράζονταν –τὴν μετάφραση ἀνέλαβε ἡ νεώτερη κόρη τοῦ Φίλιππου, ἡ Liadain–, βρήκαμε πὼς πολλὰ ἀπὸ αὐτὰ βρίσκονταν πολὺ ἔξω ἀπὸ τοὺς «ὄρους ἀναφορᾶς» τοῦ «δυτικοῦ» ἀναγνώστη, κι ἔτσι γιὰ νά συμπληρώσουμε τὸν τόμο, ἀποφασίσαμε νά περιλάβουμε τὸ δοκίμιό του «Ἀπὸ τὴν Πίζα στὴν Ἀθήνα: Ἡ περίπτωση τοῦ Πάουντ». Ἦταν τὸ δοκίμιο πού ὁ Δρ. Ricks εἶχε ξεχωρίσει στὴν βιβλιοκρισίᾳ του γράφοντας πὼς «εἶναι σημαντικὸ νά μεταφραστεῖ», καὶ ἤξερα πὼς ὁ Ζήσιμος τὸ θεωροῦσε ὡς ἕνα ἀπὸ τὰ καλύτερα γραφτά του, ἂν ὄχι τὸ ἄριστο.

Κατὰ τὴ διάρκεια τῆς κήσης αὐτοῦ τοῦ βιβλίου, ἀπὸ τὸ 1996 ὡς τὸ 1998, ὁ Ζήσιμος δὲν ρώτησε ποιά δοκίμια ἐπρόκειτο νά περιληφθοῦν, οὔτε ἐξέφρασε κάποια ἐπιθυμία νά ἐλέγξει τὴ μετάφραση, ἂν καὶ μὲ ἐπιμέλεια καὶ τεράστια ὑπομονὴ συζη-

τουῖσε τὰ διάφορα μεταφραστικά προβλήματα μετὰ τὴν *Lia-dain*. Δὲν ἔκανε κανένα σχόλιο γιὰ τὸν τίτλο ποὺ πρότεινα –*Τὸ Δράμα τῆς Ποιότητος*–, ὁ ὁποῖος προερχόταν ἀπὸ ἓνα ἀπόσπασμα τοῦ Νίκου Καρούζου, «θέλει δύστυχο χῶμα ἢ ἐλιά... Τὸ δράμα τῆς ποιότητος», ἀπόσπασμα ποὺ παραθέτει ὁ Ζήσιμος στὸ τέλος τοῦ δοκιμίου του γιὰ τὸ ποιῆμα τοῦ Καρούζου «Τὰ Βράχια τῆς Ὑδρας», τὸ ὁποῖο δοκίμιο συμπεριλάβαμε στὴ συλλογὴ μας. Μόνο μετὰ τὴ δημοσίευση τοῦ βιβλίου ἔθεσε τὸ ἐρώτημα ἂν ἡ καλύτερη ἀπόδοση τοῦ ὅρου «Δράμα» ἦταν ἡ λέξη «Drama».

Δὲν ἔκανε ἐπίσης κανένα σχόλιο γιὰ τὸν πρόλογο τοῦ David Ricks, ὅπου ὁ προλογιστὴς δηλώνει: «Ἡ συμβολὴ του στὴν κριτικὴ εἶναι τεράστια, καὶ στέκεται δίπλα –μὰ καὶ ἀντιμέτωπη– σὲ αὐτὴν τοῦ Σεφέρη. Δίπλα, λόγῳ τῆς εὐγλωττίας αὐτῶν τῶν κειμένων καὶ τοῦ εὗρους τῆς ἀνάγνωσής· ἀντιμέτωπη, γιατί ὁ Λορεντζάτος αἰσθάνεται πὼς ὁ σημαντικότερος στόχος του εἶναι, ἴσως, νὰ ἀναδείξει τὶς θρησκευτικὲς καὶ ὄντως μυστικὲς ρίζες τῆς ἐλληνικῆς παράδοσης –τὶς ρίζες τοῦ Μακρυγιάννη καὶ τοῦ Παπαδιαμάντη–, ἐνῶ ἡ ροπὴ τοῦ Σεφέρη, ἀντιθέτως, ἦταν οὐσιαστικὰ ἀνθρωποκεντρικὴ. Δὲν εἶναι ὁ συγγραφέας ποὺ ζαρώνει μπρὸς στὴν ἰδέα πὼς ὁ πολιτισμὸς εἶναι *ad maiorem Dei gloriam*». Ὁ Ricks τελειώνει μὲ τοῦτα: «...τὰ “καλομεστωμένα γεννήματα” τῶν δοκιμίων τοῦ Ζήσιμου Λορεντζάτου ἐπιβεβαιώνουν τὴ γονιμότητα τῆς παράδοσής του. Κανένας ἀπ’ ὅσους φιλοδοξοῦν νὰ καταλάβουν τὸν σύγχρονο ἐλληνικὸ πολιτισμὸ δὲν πρέπει νὰ τὰ ἀγνοήσει».

Τὸ βιβλίο τελικὰ δημοσιεύθηκε τὸ 2000· ὁ Ζήσιμος ζήτησε μόνο τρία ἀντίτυπα – ἀναρω-

τιέται κανεῖς σὲ ποιὸν ἐδῶσε τὰ δύο.

Τὸ Δράμα τῆς Ποιότητος δέχτηκε διάφορες κριτικὲς στὴν Ἀγγλία καὶ στὴν Ἀμερική, τὶς ὁποῖες καὶ τοῦ μετέφερα. Μερικὲς ἦταν εὐνοϊκὲς, μερικὲς ὄχι. Δὲν μοῦ εἶπε τίποτα γι’ αὐτές· μερικὲς μάλιστα μοῦ τὶς ἐπέστρεψε. Μιᾶς καὶ εἶχε ξεμπλέξει μὲ τὰ κείμενά του, γραμμένα μὲ τὴ δική του μαστορικὴ στὴν ἀγαπημένη του ἐλληνικὴ γλῶσσα, φαινόταν νὰ τοῦ ἀρκεῖ πιά νὰ ἀφήνει τὸν κυματισμὸ τους νὰ ἀπλωθεῖ ὅπου ἤθελε. Ἦταν σὰν νὰ εἶχε ἀληθινὰ φθάσει σ’ ἐκεῖνο τὸ ἥρεμο ἐπίπεδο τῆς ἀπάθειας, πρὸς τὸ ὁποῖο εἴμαστε προορισμένοι νὰ προχωρήσουμε.

Χάρηκα, ὅμως, χάρηκα πολὺ, ὅταν ἔμαθα πὼς στὴν πραγματικότητα ὅ,τι μερικοὶ ἄνθρωποι ἔξω ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα σκέφτονταν γιὰ τὴν ἐργασία του ἦταν κάτι ποὺ εἶχε σημασία γιὰ ἐκεῖνον. *Τὸ Δράμα τῆς Ποιότητος*, δύο χρόνια μετὰ τὴ δημοσίευσή του ἔφτασε στὰ χέρια τοῦ Charles Lock, Καθηγητῆ τῆς Ἀγγλικῆς Φιλολογίας στὸ Πανεπιστήμιο τῆς Κοπεγχάγης, ὁ ὁποῖος ἔγραψε μιὰ κριτικὴ στὸ περιοδικὸ *Literary Research* (Φιλολογικὴ Ἔρευνα). Ἔστειλα ἓνα ἀντίγραφο τῆς κριτικῆς στὸν Ζήσιμο, καὶ ἀργότερα ὁ Charles Lock ἐπικοινωνήσε μ’ αὐτὸν ἀπευθείας. Ὁ Ζήσιμος ἀπάντησε, στὰ ἀγγλικά, (ἓνα γράμμα «ποὺ θὰ τὸ φυλάξω γιὰ πάντα σὰν θησαυρὸ» ἔγραψε ὁ καθηγητὴς Lock):

«Κηφισιά, 12/7/2003

Ἀγαπητὲ Καθ. Lock, (συγχωρεῖτε τὸ γράψιμό μου, ἔχω προβλήματα μὲ τὰ μάτια μου). Δὲν ξέρω πὼς νὰ σᾶς εὐχαριστήσω. Ἦσαν τόσο καλὸς ἀπέναντι στὰ φτωχὰ μου γράφτά. Διδάσκετε τὴν Ἀγγλικὴ Λογοτεχνία. Τί μπορῶ νὰ σᾶς πῶ; Μόνον αὐτό:

Οἱ W.B. Yeats, T.S. Eliot καὶ Ezra Pound ἦταν οἱ τρεῖς μεγάλοι ποιητὲς τοῦ 20οῦ αἰῶνα, ἑνὸς αἰῶνα μὲ ὁλοκληρωτικὰ κράτη, πολέμους, σφαγές. «Δὲν πιάστηκαν» ποτὲ σ’ αὐτὴ τὴ λάγνα μουσικὴ, καὶ ποτὲ δὲν ἀψήφισαν τὰ «μνημεῖα τοῦ ἀγέραστου Νοῦ». ¹ Εἶμαι ἓνας πολὺ τυχερὸς ἄνθρωπος ποὺ βρέθηκα κοντὰ σ’ ἓναν ἀπ’ αὐτούς, ἔστω καὶ γιὰ μιὰ μόνο μέρα.

Σᾶς εὐχαριστῶ ξανά, σᾶς εὐχαριστῶ

Ζ.Λ.»

Καὶ σὲ μιὰ ἐπόμενη σύντομη σημείωση, μὲ χρονολογία «Κηφισιά, 20 Ὀκτωβρίου 2003», ἔγραφε:

«...Τὸ σημαντικὸ πρᾶγμα εἶναι αὐτὴ ἡ ἀνθρώπινη ἐπικοινωνία ἢ ἐπαφή, ἔτσι δὲν νομίζετε;

Εἰλικρινὰ ὑμέτερος,

Ζ. Λορεντζάτος

Υ.Γ. Εἶμαι ἀπλῶς ἓνας ἄνθρωπος τῶν γραμμάτων, οὔτε διδάκτωρ, οὔτε καθηγητὴς.

Ὁ ἴδιος»

Θὰ ἤθελα νὰ εὐχαριστήσω τὴν κα Ἄννα Λόντου ποὺ μοῦ ἐπέτρεψε εὐγενικὰ νὰ παραπέμψω σὲ ἐπιστολὲς ἀπὸ τὸ ἀρχεῖο Σεφέρη, ποὺ βρίσκεται τώρα στὴ Γεννάδειο βιβλιοθήκη, τὴ Δρ. Κατερίνα Κρίκου-Νταϊήβις ποὺ μὲ μεγάλη γενναιοδωρία ἔστρεψε τὴν προσοχή μου στὸ σχέδιο ἐπιστολῆς τοῦ Σεφέρη πρὸς τὸν Σέρραρντ στὸ «Σημειωματὰριο τῆς Βηρυτοῦ», καὶ τὸν Δρ. Charles Lock γιὰ τὴν ἄδεια νὰ συμπεριληφθοῦν σὲ τοῦτο τὸ γραπτὸ οἱ σύντομες ἐπιστολὲς τοῦ Λορεντζάτου.

1. Ὁ Λορεντζάτος ὑπαινίσσεται ἐδῶ δύο στίχους ἀπὸ τὸ διάσημο ποιῆμα τοῦ W.B. Yeats «Πλέοντας στὸ Βυζάντιο»:
Caught in that sensual music all neglect
Monuments of unageing intellect.
Παρμένοι ἀπὸ τὴ λάγνα τούτη μουσικὴ ὅλοι ἀψηφοῦν
Τοῦ ἀγέραστου νοῦ τὰ μνημεῖα
(μετ. Σεφέρη).

Μὲ τὸ Ζήσιμο Λορεντζάτο Καλοκαίρι 1973

τοῦ Σωκράτη Κουγέα

Α γονη γραμμή. Ἡ Μυρτιδιώτισσα, ἀπέπλευσε ἀπὸ τὸν Πειραιᾶ καὶ νά την παρακάμπτουσα τὰ Τσελεβίνια, παραπλέουσα τῇ νήσο τῶν Σπετσῶν κι ὕστερα γραμμή στήν ὄστρια. Λιμάνια πού 'πιασε: Κυπαρίσσι, Γεράκι, Μονεμβάσια, καβατζάρησε τὸν κάβο-Μαλιά, Νεάπολη πορεία στὸ μαϊστρο, πλώρη γιὰ Γύθειο κι ὕστερα Κότρωνα...

Ἄκουμπισμένος στήν κουπαστή, ξεστόμιζε ἀργὰ ἀργὰ στίχους ἀπὸ τὴν Ἀμοργὸ κι ἡ φωνή του ἐνέδυε μὲ καινούρια νοήματα λέξεις καὶ φράσεις χιλιοακουσμένες.

Ἐνα φιλι τῆς θάλασσας τῆς ἀφροστολισμένης¹

Βράδυ στὸ πλοῖο· στήν κόντρα γέφυρα παρατηροῦσε τοὺς ἐπιβάτες κι ἀναζητοῦσε στήν ὄψη τους τὸ παρελθόν τους, τῇ ζωῇ τους ὁλόκληρη.

Ἀποβιβαστήκαμε στήν Κοκκάλα. Γυρέψαμε κατάλυμα μάταια. Ἐνας σκύλος τρίφτηκε στὸ λινό του παντελόνι. *Ποῦ τὴ βγάζεις, φιλαράκο;* Ὁ φιλαράκος μᾶς φιλοξένησε σὲ μιὰ οἰκοδομή, μ' ἓνα παρατημένο σομιέ.

Τὴν ἄλλη μέρα πορεία γιὰ τὸ Ταίναρο· γιὰ τὸ ἄκρο τοῦ Ταίναρου. Ὁ στίχος γεννιέται καθὼς προχωράει· διάλογος μὲ τὴ φύση, τὸν τόπο, τοὺς ἀνθρώπους, γιὰ νὰ ἀνιχνεύσει λεπτές ἀποκλίσεις καὶ νὰ τις ἀναδείξει σὲ τοῦτο τὸ καινούριο καὶ τὸ ἀληθινὸ τῆς ποίησης. Γιὰ νὰ μιλήσει γνωρίζει, νιώθει,

βιώνει: ἀκούει τὰ ἀπόνερα νὰ σκᾶνε στὰ μάγουλα τοῦ σκάφους, πατάει τὶς πέτρες, αἰσθάνεται τὸ σφυγμὸ τοῦ πεζοπόρου καὶ τὸν ἀποκλεισμό τῶν φαροφυλάκων, τὸ τρύπημα τῶν βράχων στὶς πατοῦσες του, στρέφει τὰ μάτια στήν εἴσοδο τῆς σπηλιᾶς τοῦ Ἄδῃ.

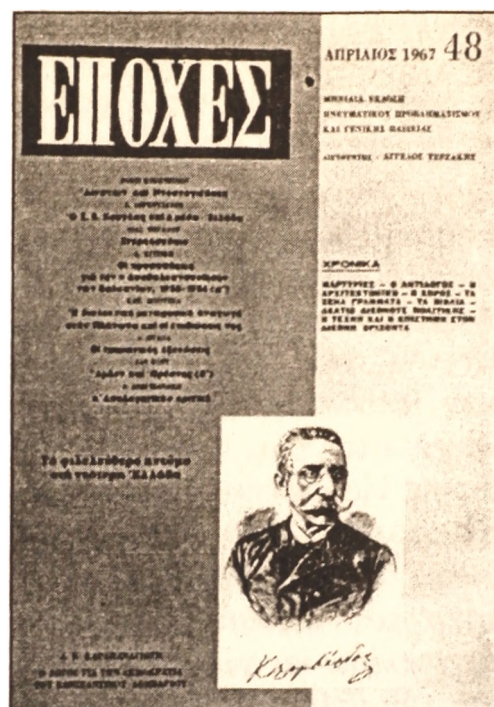
Καημένη ἀγάπη τῆς στεριᾶς καὶ ποῦ δὲ σὲ περπάτησα

Καὶ ποῦ δὲ σὲ κολύμπησα τῆς θάλασσας ἀγάπη²

Στοῦ τιμονιοῦ τὸ αὐλάκι, αὐτὰ πού ἄφησε πίσω στὴ μακριὰ πορεία του στὴ ζωῇ, δὲ μᾶς τὰ 'πε ὅλα. Μᾶς εἶπε λίγα, ὅσα πρόφτασε νὰ τορνήψει μὲ τὸ λόγο του, ὅσα πρόφτασε νὰ ἀποστάξει γιὰ νὰ μᾶς δώσει τὸ ἄρωμά τους. Ἦταν ὅμως ἀρκετὰ γιὰ νὰ μᾶς πείσουν, γιὰ νὰ ἀναστρέψουν τὸ βλέμμα μας σ' αὐτὸ πού εἴμαστε, σ' αὐτὸ πού ἀνήκουμε.

Μιὰ βαριὰ πόρτα ἔκλεισε καθὼς ἔφυγε καὶ μᾶς στέρησε τὸ φῶς πού ἔφτανε σ' ἐμᾶς περασμένο ἀπὸ τὰ δικά του φίλτρα. Φίλτρα περιέργα: Σολωμός, Μακρυγιάννης, Πικιώνης, Κουγέας, Ρωμιές, Παπαδιαμάντης, Σικελιανός, Καρυωτάκης· φίλτρα πού διδάσκουν πῶς νὰ ἐκτιμοῦμε καὶ πῶς νὰ ἀγαπᾶμε.

Μᾶς ἔνωνε βαθιὰ φιλία· φιλία πατρική. Σὰ νὰ μοῦ τὴν κληροδότησε ὁ πατέρας μου, μαζὶ μὲ ὅλον ἐκεῖνο τὸν πλοῦτο τῶν ἐμπειριῶν πού μοῦ ἄφησε. Κι εἶναι ἀλήθεια πῶς ἡ σχέση μὲ τὸ Ζήσιμο ἦταν ἐμπειρία:

Ἐποχές, τχ. 48, Ἀπρίλιος 1967, ἐξώφυλλο. Ζ.Λ.: «Ὁ Σωκράτης Κουγέας καὶ ἡ μέσα-Ἑλλάδα».

ἐμπειρία γιὰ ὅσα ἄκουγες ἀπὸ αὐτόν, ἐμπειρία γιὰ τὸν τρόπο πού ἀντιμετώπιζε τὸν κόσμο καὶ τοὺς ἀνθρώπους, ἐμπειρία γιὰ τὸ βαθὺ συναισθηματισμὸ τοῦ πού τὸν ἄφηνε νὰ διαφανεῖ στὰ δύσκολα, ἐκεῖ πού ὑπῆρχε χρεῖα.

Ὡσπου μιὰ μέρα διάβηκ[ε] μπροστὰ στήν πόρτα τοῦ Ἄδῃ πού γράφει πύλη τις ἐστὶ Ταίναρου πρὸς ἐσχάτοις³

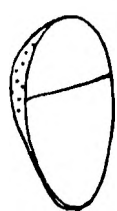
...κι ἐμεῖς ἀπομείναμε νὰ κοιτᾶμε τὴν κλειστὴ πόρτα, παραδομένοι στοὺς συλλογισμούς μας: τί ἔκρυβε πίσω ἀπὸ τὸ αἰνιγματικὸ του μειδίαμα, τί ἐννοοῦσε ὅταν δήλωνε σιβυλικά τὴν ἄγνοιά του.

Ἀθήνα, 31 Μαΐου 2004 -
Ἀγίου Πνεύματος

1. Ἀπὸ τὴν Ἀμοργὸ τοῦ Νίκου Γκάτσου.
2. Ἀπὸ τὴ Συλλογὴ τοῦ Ζ.Λ., «Ἀδήλων Δραμάτων».
3. Ὁ.π.

Θαλασσινά καὶ ἄλλα με τὸν Ζήσιμο

τοῦ Γιώργου Παμπούκη

Ἄ ἀρχίσω, ἀντιγράφοντας μερικές ἀράδες ἀπὸ ἓνα μικρὸ κείμενο ποὺ εἶχα γράψει τὸ 1995, με τὴν εὐκαιρία τῆς ἐκδόσεως τοῦ ἀφιερώματος *Ἀντὶ Χρυσέων* στὸν Ζήσιμο Λορεντζάτο, μία συνέκδοση τῶν *Ἐκδόσεων Δόμος* καὶ τῆς *Βικελαίας Δημοτικῆς Βιβλιοθήκης Ἡρακλείου*. Ἐλεγα λοιπὸν τότε: *Ἄλλοι, πολὺ ἀρμοδιότεροι, γράφουν ἐδῶ γιὰ τὸ ἔργο τοῦ Ζήσιμου. Ἐγὼ θὰ ἐπιχειρήσω νὰ πῶ δυὸ ἀράδες γιὰ τὸν ἄνθρωπο. Πρὶν εἴκοσι τόσα χρόνια [τώρα, φεῦ, εἶναι κοντὰ τριάντα] τοῦ εἶχα στείλει, χωρὶς νὰ τὸν γνωρίζω, κάποιον γραπτὸ μου. Μοῦ ἀπάντησε με ἓνα εὐγενέστατο καὶ λίγο περίεργο γράμμα, τὸ ὁποῖο τέλειωνε με τὴ φράση: «περισσότερα ἂν ἀνταμώσουμε καμιά φορά!». Τοῦ τηλεφώνησα. Ἀνταμώσαμε με «σημεῖα ἀναγνώρισης», μιὰ καὶ δὲν γνωριζόμασταν, σὲ ἓνα ζαχαροπλαστεῖο στὸ Κολωνάκι. Αὐτὸ ἦταν. Λίγο καιρὸ ἀργότερα βρεθήκαμε νὰ ἀρμενίζουμε παρέα στὸ Αἶγαῖο. Ἔτσι λοιπὸν γνώρισα τὸν Ζήσιμο καὶ τὸ βιβλίο του «*Στοῦ Τιμονίου τὸ Αὐλάκι*» διηγεῖται τὴ συνέχεια αὐτῶν τῶν περιπληνήσεων...*

Ἐδῶ, ὅμως, ἂς πάρουμε τὰ πράγματα λεπτομερέστερα ἀπὸ τὴν ἀρχή. Ἀπὸ τὴν πρώτη κιόλας συνάντησή μας με τὸν Ζήσιμο στὸ περίφημο ζαχαροπλαστεῖο, δὲν ξέρω πῶς ἡ κου-

βέντα ἦρθε στὴ θάλασσα. Ἐγὼ, μανιακὸς ἀπὸ παιδὶ με τὴ θάλασσα, εἶχα μόλις πουλήσει ἓνα μικρὸ τρεχαντηράκι ποὺ εἶχα καὶ νεοφώτιστος τότε στὰ πανιά, εἶχα ἀποκτήσει ἓνα, ἐπίσης μικρὸ (31 πόδια), ἱστιοφόρο ἀγγλικῆς κατασκευῆς. Ἦταν, θυμᾶμαι, τέλος τῆς ἀνοιξης, τὸ καλοκαίρι μύριζε κιόλας, καὶ με ἓνα σωρὸ θυσίες καὶ συνδυασμούς ποὺ ἔκανα με τὴ δουλειά μου, εἶχα καταφέρει νὰ ἐξασφαλίσω τὴ δυνατότητα νὰ σαλπάρω, ἀρχές Ἰουνίου, γιὰ ἓναν ὁλόκληρο μήνα καὶ πλέον γιὰ τὸ Αἶγαῖο, παρέα με τὴν τότε σύντροφό μου. Ὁ Ζήσιμος αἰσθανόταν καὶ αὐτὸς τὴν ἴδια ἀκατανίκητη ἔλξη γιὰ τὴν ἐλληνικὴ θάλασσα. Χωρὶς νὰ ἔχει ὁ ἴδιος καμία ναυτικὴ ἐμπειρία, τὸ ἀμέσως προηγούμενο καλοκαίρι τοῦ 1974, εἶχε συνοδεύσει τὸν στενὸ παιδικό του φίλο καὶ ἀργότερα καὶ δικό μου φίλο, τὸν ἀξέχαστο Βενέτη Κουγέα –μετέπειτα πρύτανη τῆς Ἀνωτάτης Γεωπονικῆς, γιὸ τοῦ καθηγητῆ καὶ ἀκαδημαϊκοῦ Σωκράτη Κουγέα καὶ πατέρα τοῦ ἀγαπητότατου, σήμερα, Σωκράτη Κουγέα τοῦ νεώτερου– σὲ μιὰ θαλάσσια περιπέτεια γύρω ἀπὸ τὸν κάβο Μαλιά καὶ μέχρι τὴ Μάνη, με μιὰ μικρὴ ξύλινη βάρκα 5.50 μέτρων! Αὐτὰ ὅλα περιγράφονται στὶς πρῶτες 36 σελίδες τοῦ «*Τιμονίου*», ἐνῶ ὅλες οἱ ὑπόλοιπες σελίδες ἀναφέρονται στὰ δικά μας ταξίδια με τὸ μικρὸ ἱστιο-

φόρο.

Θυμᾶμαι σὰν τώρα ἐκείνη τὴν πρώτη συνάντησή μας στὸ πατάρι τοῦ ζαχαροπλαστείου. Ἀφοῦ πρῶτα με ρώτησε, γιὰ κάμποση ὥρα, λεπτομέρειες γιὰ τὸ βιβλίο μου ποὺ τοῦ εἶχα στείλει, ἡ κουβέντα ἦρθε τυχαῖα στὰ θαλασσινά, ἀπ' ὅπου πιά καὶ δὲν ξεκόλλησε. Ὅταν ἔφτασε ἡ ὥρα νὰ χωρίσουμε, τοῦ εἶπα: «*Ζήσιμε –μόλις πρὶν ἀπὸ λίγο, με ἀπαίτησή του, εἶχαμε κόψει τὸν πληθυντικό– εἶναι ὥρα νὰ κάνεις μιὰ μεγάλη τρέλα στὴ ζωὴ σου. Μὲ γνώρι- σες πρὶν ἀπὸ μιὰ-μιὰμιση ὥρα. Ἐγὼ, σὲ δυὸ βδομάδες φεύγω γιὰ τὸ Αἶγαῖο, ἔτσι χωρὶς προο- ρισμό, ὅπου με βγάλει ἡ ἄκρη. Βασίσου στὸ ἐνστικτό σου, πά- ρε τὴν ἀπόφαση καὶ ἔλα μαζί μου, ἔστω γιὰ ἓνα μέρος τοῦ ταξιδιοῦ*». Μὲ κύτταξε γιὰ λίγο σιωπηλὸς καὶ ἀπάντησε ἀπλά: «*Θὰ ἔρθω*». Αὐτὸ ἦταν. Τό 'πε καὶ τό 'κανε.

Ὁ Ζήσιμος, γιὰ ἄλλους ὅμως λόγους ἀπὸ αὐτοὺς ποὺ ἐννο- οῦσα ἐγὼ, ἔκανε πράγματι, ὁ δύσμοιρος, μεγάλη τρέλα νὰ με ἀκούσει... καὶ νὰ γιατί: μέχρι τότε, με τὸ τρεχαντηράκι με τὸ ὁποῖο περιδιάβαζα, ὅταν ταξί- δευα στὸ Σαρωνικὸ ἢ στὴν πε- ριοχὴ τῶν Σποράδων –ὅπου ἦταν καὶ ἡ βάση του καὶ– ὅπου τὰ μελτέμια, οἱ ἀέρηδες καὶ γε- νικότερα οἱ καιρικὲς συνθήκες δὲν συγκρίνονται με αὐτὰ τοῦ κεντρικοῦ Αἶγαίου, πῆγαινα μόνος μου: ἐννοῶ ὅτι, ἄσχετα με τὸν ἀριθμὸ τῶν φίλων ποὺ

μέ συνόδευαν, πήγαινα χωρίς να χρειάζομαι άλλο έμπειρο χέρι βοήθειας. "Όσες φορές όμως είχα αποτολμήσει να πάω στο νοτιότερο Αίγαίο, όπου οί άέρηδες δέν άστειεύονται, έπαιρνα μαζί μου ένα Σκιαθίτη γέρο ναυτικό, τόν καπετάν Νικόλα, παλιό καϊκτζή, πολύ έμπειρο. Δέν μπορούσε βέβαια να βοηθήσει χειρωνακτικά -ήταν ήδη πολύ γέρος- αλλά μπορούσε να τιμονεύει και βοηθούσε πολύ, στις δύσκολες στιγμές, με τις συμβουλές του και με την πείρα του. Την φορά όμως αυτή, με τὸ μικρὸ ίστιοφόρο, είχα αποφασίσει να πάω χωρίς άλλη βοήθεια και εκεί άπάνω έλαχε τοῦ Ζήσιμου να με συνοδεύσει.

Φύγαμε λοιπόν γύρω στις 10 'Ιουνίου, ή σύντροφός μου, ὁ Ζήσιμος και έγώ. Μ' άλλα λόγια, οί δύο επιβάτες τοῦ σκάφους είχαν ουσιαστικά άνύπαρκτη δυνατότητα οποιασδήποτε συμμετοχής και οποιασδήποτε βοήθειας σέ ώρα ανάγκης, ακόμη και στα στοιχειωδέστερα τών ναυτικῶν πραγμάτων και ὁ υπερασίδος -για να μὴν πῶ και αρκετὰ επιπόλαιος- καπετάνιος, έπρεπε να κάνει τὰ πάντα μόνος του...

Πρέπει έδῶ να εξηγήσω, για ὅσους δέν είναι οίκοι με τὸ θέμα, ὅτι στα τριάντα αὐτὰ χρόνια που πέρασαν από τότε, έγιναν πολύ μεγάλες βελτιωτικές αλλαγές στις συνθήκες ασφαλείας τῆς πλεύσης τών μικρῶν σκαφῶν. Δέν είχαμε τότε οὔτε τὰ σημερινὰ δορυφορικά ὄργανα εύρεσης τοῦ στίγματος και χάραξης τῆς πορείας, οὔτε τὰ αξιόπιστα και αλληπάλληλα δελτία καιροῦ, οὔτε τὴν ουσιαστική δυνατότητα επικοινωνίας με τοὺς σταθμούς τῆς στεριάς σέ περίπτωση ανάγκης, οὔτε τις άλλες μεγάλες τεχνικές εύκολίες (σχεδόν αυτόματη μείωση τῆς επιφάνειας τών πα-

νιῶν κ.τ.λ.) τών σύγχρονων μικρῶν ίστιοφόρων. 'Ακόμη, εκτός από τὰ πλοία τῆς γραμμῆς και τὰ έμπορικά, ήταν τότε ελάχιστα τὰ σκάφη άναψυχῆς που συναντούσαμε στα ταξίδια μας. Θυμάμαι ὅτι, ιδιαίτερα ὅταν ὁ καιρὸς δέν ήταν καλός, πέρναγαν μέρες ὁλόκληρες χωρίς να συναντήσουμε κάποιον άλλο τρελὸ να άρμενίζει στα φουρτουνιασμένα πελάγη.

Έπιζησαμε, βέβαια, αλλά κάμποσες φορές, αργότερα, αναλογιζόμεν με δέος τὸ θράσος μου και τὸ τί θὰ μπορούσε να είχε συμβεί εάν ακόμη και κάτι ελάχιστο δέν πήγαινε καλά: εάν, ἄς πούμε, σέ κάποιο άγριέμένο μπουγάζι τῆς 'Αμοργοῦ ή τών Δωδεκανήσων, τὴν ώρα πού, με τὴν ψυχὴ στο στόμα, πήγαινα πρὸς τὴν πλώρη για να κατεβάσω ή να αλλάξω κάποιο πανί, απλὰ γλιστροῦσα και έπεφτα στη θάλασσα. Si jeunesse savait... Ξεκινάει μιὰ γαλλική παροιμία που τόσο αγαπούσε ὁ Ζήσιμος.

Δέν ξέρω αν ὁ Ζήσιμος διασθάνθηκε τόν κίνδυνο ή αν απλὰ τὸ 'φερε ή τύχη και τόν επόμενο χρόνο μου πρότεινε

να πάρουμε μαζί μας τόν Βενέτη Κουγέα. 'Αποδέχθηκα τὴν πρόταση με ένθουςιασμό. 'Ο Βενέτης δέν είχε, μέχρι τότε, καμία πείρα από πανιά, άλλ' ήταν πολύτιμος σέ ὅλα τὰ άλλα. Είχε στερη νευτοσύνη -ή ὁποία είναι άσχετη με τὴν τέχνη τών πανιῶν- ήταν γερός σαν βράχος, με «χέρια που έπιαναν» και με εξαιρετικές μηχανικές γνώσεις, ασφαλῶς καλύτερες από τις δικές μου. 'Από τὴν πρώτη μέρα που ξεκινήσαμε αίσθάνθηκα μεγάλη σιγουριά και μεγάλη ανακούφιση. 'Ενωθα πῶς, ὅ,τι κι αν συνέβαινε, υπήρχε κάποιος να μου δώσει ένα χέρι. Μάλιστα, από τὴ δεύτερη ή τρίτη μέρα, άρχισε να νιώθει τὸ παιγνίδι τών πανιῶν και τοῦ αέρα και μετά από δύο-τρία θεωρητικά μαθήματα, μπορούσε, με κανονικές τουλάχιστον καιρικές συνθήκες, να τιμονεύει θαυμάσια τὸ σκάφος. Σ' ὅλα σχεδόν τὰ υπόλοιπα χρόνια τών θαλασσινῶν έξορμήσεων -εκτός από τὴν τελευταία που περιγράφεται «Στοῦ Τιμονιοῦ τὸ Αὐλάκι»- ὁ Βενέτης αποτέλεσε πλέον βασικό αλλά και αγαπητότατο μέλος τοῦ πληρώματος.

‘Ο Ζ.Λ. στην Αίγινα, γύρω στο 1980 (Φωτογραφία Πιερρέτας Λορεντζάτου, 'Αρχεῖο Μανόλη Παπουτσάκη).

Τόσον οί διαδρομές πού ἀκολουθήσαμε ὅσο καί κάμποσες λεπτομέρειες τῶν διάφορων ταξιδιῶν μας περιγράφονται, λίγο πολύ, στό βιβλίο τοῦ Ζήσιμου. Ἀπό τόν σημαντικὸ ὄγκο τῶν ἀναμνήσεών μου –ἴσως κάποτε τὶς καταγράψω ἐκτενέστερα– θὰ ἐπικεντρωθῶ ἐδῶ σὲ ἓνα τομέα πού εἶναι, πιστεύω, πολὺ λιγότερο γνωστὸς στὸν μεγάλο ἀριθμὸ τῶν φίλων, ἀναγνωστῶν, μελετητῶν καὶ γενικότερα θαυμαστῶν (ἀσφαλῶς καὶ θαυμαστριῶν...) τοῦ Ζήσιμου. Εἶμαι ἄλλωστε βέβαιος ὅτι οἱ «ἀποκαλύψεις» μου αὐτὲς θὰ τὸν διασκέδαζαν πολὺ, ἂν ἦταν ἀκόμη ἀνάμεσά μας: πρόκειται λοιπὸν γιὰ τὸ βαθύτατο, ἀλλὰ συνήθως ἐπιμελῶς συγκαλυμμένο, αἶσθημα τοῦ χιοῦμορ καὶ τοῦ κωμικοῦ πού τὸν κατεῖχε. Ἐδῶ δὲν μιλάμε μόνο γιὰ ἓνα φλεγματικὸ βρετανικὸ χιοῦμορ –τὸ ὁποῖο, ἐκ πρώτης ὄψεως, ἀσφαλῶς θὰ ταίριαζε περισσότερο στὴν ἐξωτερικὰ αὐστηρὴ ἐμφάνισή του– ἀλλὰ συχνὰ γιὰ μιὰ σαφέστατη ροπὴ πρὸς κάποιο εἶδος ἀμιγῶς ἐλληνικῆς «πλάκας»!

Ὁ Ζήσιμος λοιπὸν, ὅπως τόσο συχνὰ συμβαίνει στὴν Ἑλλάδα μὲ τοὺς διανοούμενους (ὁ ἴδιος μισοῦσε τὸν ὄρο καὶ ἔλεγε ὅτι δὲν σημαίνει ἀπολύτως τίποτα...) ἦταν ἐντελῶς ἀνίκανος μὲ τὰ χέρια του. Τὸν πειράζαμε συχνά, μὲ τὸν Βενέτη, γιὰ τὸ θέμα αὐτό. Εἶχε ἀπόλυτη συναισθησιμὴ αὐτῆς τοῦ ἀδυναμίας, κοιτοῦσε ἀπελπισμένα τὰ χέρια του καὶ μᾶς ἔλεγε: «τί νὰ τὶς κάνω τὶς χερροῦκλες αὐτὲς πού εἶναι ἄγρηστες;» Στὸ σκάφος, τὸν βάζαμε νὰ κάνει τὶς πιὸ ταπεινὲς δουλειές. Ὁχι μόνο τὶς ἔκανε εὐχαρίστως, ἀλλὰ σιγὰ σιγὰ τὰ χέρια του ἄρχισαν νὰ «λύνονται» καὶ ἦταν πολὺ ὑπερήφανος γι' αὐτό.

Εἶχε ἐξαιρετικὰ καλὸ καὶ εὐ-

κολο ὕπνο. Μπορεῖ νὰ χάλαγε ὁ κόσμος, νὰ σφύριζε δαιμονισμένα τὸ μελτέμι ἢ νὰ σκαμπανέβαζε ὅλη τὴ νύχτα τὸ σκάφος ἀπὸ τὴ ρεστιά, αὐτὸς ὅμως ἔπεφτε ἀνάσκελα, ἀκίνητος καὶ τεντωμένος καὶ κοιμόταν βαθύτατα γιὰ ὀκτῶ ἢ δέκα ὥρες. Ἐγὼ ἤμουν τὸ ἐντελῶς ἀντίθετο. Εἶχα, ἀπὸ τὴ φύση μου, δύσκολο ὕπνο, ἀσφαλῶς εἶχα καὶ τὴν εὐθύνη τοῦ σκάφους πού μὲ κατάρτεχε καὶ ὅταν συνέβαινε τὴ νύχτα νὰ μὴν εἶμαστε ἀραγμένοι μὲ ἀπόλυτη ἀσφάλεια, λαγοκοιμόμουν ἢ ἔμενα ξάγρυπνος γιὰ πολλὰς ὥρες. Ζήλευα τὸ Ζήσιμο γι' αὐτὸ τὸ «θεῖο δῶρο» πού εἶχε καὶ ἓνα πρωί, ἐξαντλημένος καὶ ἐκνευρισμένος, τοῦ εἶπα ὅτι δὲν μπορούσα νὰ καταλάβω πῶς, ἐνῶ ὅλη τὴ νύχτα ἔβραζε ἡ θάλασσα, αὐτὸς κοιμόταν ἀκίνητος καὶ ἀνάσκελα, σὰν τὴ μούμια τοῦ Τουτανχαμών! Ξεκαρδίστηκε στὰ γέλια καὶ ἀπὸ τότε, ὅταν καμιά φορὰ μὲ ἔπαιρνε τηλέφωνο, μοῦ ἔλεγε: «ἐδῶ Τουτανχαμών».

Ἐνα ἄλλο γιὰ τὸ ὁποῖο τὸν πειράζαμε ἦταν ὅτι συχνά, ἀκόμη καὶ σὲ κρίσιμες στιγμὲς ὅπως σὲ μιὰ φουρτούνα, αὐτὸς ἔβγαζε ἓνα μικροσκοπικὸ τεφτεράκι ἀπὸ τὴν τσέπη του καὶ προσπαθοῦσε νὰ καταγράψει κάποιες σκέψεις πού, προφανῶς, τοῦ εἶχαν ἔρθει ἐκείνη τὴ στιγμή. Τὸν ἀποπαίρναμε μὲ τὸν Βενέτη: «ἄς' τα τώρα τὰ γραψίματα, βρε Ζήσιμε, πές τα μας ἐμᾶς καὶ θὰ σ'τὰ θυμίσουμε, ἀργότερα μὲ τὴ μπουνάτσα, νὰ τὰ καταγράψεις!»

Τὸ τελευταῖο ταξίδι, μὲ ἔμένα ὡς καπετάνιο, πού περιγράφεται στὸ βιβλίο ἔγινε τὸ 1981. Τὰ ἐπόμενα δύο ἢ τρία χρόνια πού μᾶς συντρόφεψε ὁ Ζήσιμος, ταξιδέψαμε μὲ ἓνα πολὺ μεγαλύτερο ἱστιοφόρο, τὸ «Ἀθως» τοῦ Δημήτρη καὶ τῆς Κατερίνας Κωνσταντίνου, φίλων οἰκογενειακῶν τοῦ Ζήσιμου καὶ

στὴ συνέχεια στενῶν φίλων δικῶν μου. Κάποια χρονιά, ἀρνήθηκε νὰ μᾶς ἀκολουθήσει, παρ' ὅλο πού ὁ «Ἀθως» εἶχε πολὺ περισσότερες ἀνέσεις ἀπὸ τὰ σκαφίδια πού τὸν ἔχωνα ἐγώ. Πέρασα ἀπὸ τὸ σπίτι του καὶ τὸν πίεσα λίγο νὰ μὴ χαλάσει τὴν παράδοση τῶν ἐτῶν. «Ἀφῆσέ με καλύτερα», μοῦ εἶπε, «πολὺ ἀπλά, γέρασα...» Δὲν ἐπέμεινα καὶ ἔφυγα θλιμμένος.

Ἐπανερχομαι τώρα στὸ 1981, τὸ τελευταῖο ταξίδι πού περιγράφεται «Στοῦ Τιμονιοῦ τὸ Αὐλάκι». Εἶχα, γιὰ διάφορους λόγους, πούλησει τὸ πρῶτο ἱστιοφόρο, μὲ τὸ ὁποῖο εἶχαμε τόσα χρόνια ἀλωνίσει τὰ πέλαγα καὶ εἶχα ἀποκτήσει «προσωρινά», ἔτσι γιὰ παρηγοριά, ἓνα μίνι ἱστιοφοράκι μὲ μηχανή, μήκους 6 μέτρων καὶ κάτι, σουηδικῆς κατασκευῆς. Μὲ αὐτὸ τὸ καρυδότσουφλο, τὸ ὁποῖο ὅμως ἦταν θαυματουργὸ στὴ ναυτοσύνη του, ὁ Ζήσιμος καὶ ἐγώ, μόνοι μας αὐτὴ τὴ φορὰ, ξεκινήσαμε γιὰ τὰ Κύθηρα, τὸ Τσιρίγο τῶν ναυτικῶν. Τὸ βιβλίο περιγράφει κάμποσες πτυχὲς τοῦ ταξιδιοῦ, ἀλλὰ θὰ συμπληρώσω μὲ ἓνα ἐπεισόδιο πού νομίζω ὅτι ἀξίζει τὸν κόπο. Στὸ ταξίδι τῆς ἐπιστροφῆς, ἀνεβαίνοντας πρὸς τὰ βόρεια, πάνω πού εἶχαμε περάσει τὸν κάβο Μαλιά, μᾶς ἔπιασε ἓνας φοβερός παλιόκαιρος. Φύσαγε ἓνας διαβολεμένος βοριάς, τὰ κύματα εἶχαν σχηματισθεῖ καὶ ἦταν ἤδη πολὺ μεγάλα καὶ τὸ καρυδότσουφλο ἢ ἔπρεπε νὰ ἀνακρούσει πρύμα, νὰ ξαναγυρίσει δηλαδὴ γύρω ἀπὸ τὸν Μαλιά καὶ νὰ χωθεῖ κάπου ὑπὸ πτερὰ νὰ προστατευθεῖ, ἢ ἔπρεπε νὰ προχωρήσει ἀνάπλωρα, δηλαδὴ «κόντρα» στὸ βρωμόκαιρο... καὶ ὁ θεὸς βοηθός. Ἀποφασίσαμε νὰ ἀκολουθήσουμε τὴ δεύτερη λύση, νὰ προχωρήσουμε καὶ νὰ ἐπιχειρήσουμε,

πρὶν νυχτώσει, νὰ φτάσουμε στὴ Μονεμβάσια. Δὲν θὰ κουράσω τὸν ἀναγνώστη μὲ τὴν ταλαιπωρία ποὺ περάσαμε, παλεύοντας ἐπὶ ὥρες, μὲ ἓνα τόσο μικρὸ πλεούμενο, νὰ προχωρήσουμε κόντρα στὰ μεγάλα κύματα καὶ τὸν δαιμονισμένο ἄερα. Εἶχε πιά νυχτώσει γιὰ τὰ καλὰ ὅταν, κατάκοποι καὶ μουσκεμένοι μέχρι τὸ κόκκαλο, μπήκαμε στὸν κόλπο τῆς Μονεμβάσιας· ἀκόμη καὶ μέσα στὸν κόλπο, ἡ θάλασσα ἔβγαζε φίδια.

Στὸν κόλπο ἦταν ἀραγμένα λιγοστά καΐκια ντόπιων καὶ μία τεράστια ἰδιωτικὴ θαλαμηγός, βαπόρι ὀλάκερο. Κατὰ σύμπτωση ἀράξαμε πλάι στὴ θαλαμηγό, ἐνῶ τὸ ἀσπροντυμένο πλήρωμα μᾶς κοίταζε μὲ βδελυγμία· κατέβασε μάλιστα μερικὰ πρόσθετα «μπαλόνια» στὰ πλάγια τῆς θαλαμηγοῦ, μὴν τύχει καὶ γδάρουμε τὸ χρῶμα τοῦ σκάφους. Κάποια στιγμή καὶ ἐνῶ τακτοποιοῦσαμε τὰ τελευταῖα δεσίματα, ἀκούω μιὰ φωνὴ ἀπὸ ψηλά, πάνω ἀπὸ τὴ γέφυρα: «Γιῶργο, ἐσύ εἶσαι;» Γιὰ νὰ μὴν τὰ πολυλογῶ, ἦταν ἡ σύζυγος τοῦ ἐφοπλιστῆ-ἰδιοκτήτη τοῦ σκάφους, τὴν ὁποία ἔτυχε νὰ γνωρίζω. Πιάσαμε κουβέντα, μοῦ εἶπε ὅτι ταξίδευε μόνη, ὅτι ἐπείστρεφε τὸ ἄλλο πρωὶ στὸν Πειραιᾶ καὶ εὐγενέστατα μᾶς κάλεσε γιὰ φαγητό, προσθέτοντας ὅτι θὰ τῆς ἔκανε μεγάλη χαρὰ νὰ μὴν φάει μόνη της.

Κοίταξα λοξὰ τὸ Ζήσιμο: «τί θές νὰ κάνουμε;» τὸν ρώτησα. «Ὅπως ἔκανε σὲ τέτοιες περιπτώσεις, μοῦ ἀπάντησε μὲ κάτι σὰν ἓνα βρυχηθμό: «κάνε ὅ,τι θες». Αὐτό, στὸν εἰδικὸ «κώδικα» τοῦ Ζήσιμου, σήμαινε συναίνεση. Ἀποδεχθήκαμε λοιπὸν τὴν πρόσκληση καὶ ἀναγγείλαμε ὅτι θὰ ἀνεβοῦμε στὴ θαλαμηγό σὲ κανένα εἰκοσάλεπτο. Ἐπρεπε τώρα νὰ φροντίσουμε λίγο τὴν ἐμφάνισή μας ἢ

ὁποία ἦταν ἄθλια. Τὸ σκαφίδιο εἶχε ἓνα μικροσκοπικὸ νεροχυτάκι ὅπου, μὲ μιὰ χειροκίνητη ἀντλιούλα, ἔβγαζες λίγο νερὸ καὶ μποροῦσες, μὲ λίγη ἐξάσκηση, νὰ πλύνεις στοιχειωδῶς τὰ μοῦτρα σου καὶ τὰ χέρια σου. Ὁ Ζήσιμος εἶχε τὸ χάρισμα νὰ μπορεῖ, σχεδὸν πάντα, νὰ φαίνεται περιποιημένος καὶ καθαρὸς. Δὲν ξέρω πῶς, κατάφερε, μέσα ἀπὸ τὸν μικρὸ ἀποθηκευτικὸ χῶρο ποὺ ἦταν κάτω ἀπὸ τὶς κουκέτες, νὰ ἀνασύρει ἓνα πεντακάθαρο σιδερωμένο πουκάμισο καὶ σὲ πέντε-δέκα λεπτά ἀπὸ τὴν ἀποδοχὴ τῆς πρόσκλησης, μὲ περίμενε στοὺς πάγκους τοῦ σκαφιδίου ἄψογος σὰν γαμπρός. Δὲν συνέβαινε τὸ ἴδιο μὲ ἐμένα: ἤμουν μὲ ἓνα βρωμερὸ καὶ ἀκόμη βρεγμένο πουκάμισο, ἀξύριστος, μὲ ἀγριεμένα ἀπὸ τὰ ἀλάτια μαλλιά.

Κάναμε νόημα στὸ ὑπεροπτικὸ, ἀσπροντυμένο πλήρωμα ὅτι ἤμασταν ἔτοιμοι νὰ ἀνεβούμε καὶ αὐτὴ τὴ φορὰ, μὲ μιὰ ἀκραῖα ἐπίπλαστη εὐγένεια, ἐντελῶς ἀντίθετη πρὸς τὴν προηγούμενη στάση τους, μᾶς

βοήθησαν νὰ σκαρφαλώσουμε ἀπὸ τὸ σκαφίδιο στὸ βαπόρι. Ὁ ἄερας λυσομανοῦσε πάντα. Ἡ κυρία μᾶς περίμενε στὴν κορυφὴ τῆς σκάλας. Τῆς σύστησα τὸν Ζήσιμο καὶ μὲ μεγάλη μου ἐκπληξὴ τὴν ἄκουσα νὰ τοῦ λέει: «Χαίρω πάρα πολὺ ποὺ σᾶς γνωρίζω. Ἐχῶ ἀκούσει πολλὰ γιὰ σᾶς καὶ ἔχω μάλιστα διαβάσει καὶ δυὸ βιβλία σας».

Ὁ πάγος εἶχε σπάσει πρὶν ἀκόμη καθίσουμε στὸ τραπέζι. Δύσκολα θὰ ξεχάσω αὐτὸ τὸ γεῦμα: τὸ ἐξαιρετικὸ φαγητὸ πρῶτα, τὰ ἀσημένια καντηλιέρια καὶ τὰ ἀσημένια σερβίτσια, τὸν σιωπηλὸ ἀσπροντυμένο σερβιτόρο, τὰ ἐκμαυλιστικὰ γαλλικὰ κρασιὰ ἀλλὰ καὶ τὴν εὐγένεια τῆς οἰκοδέσποινας... ὅλα αὐτὰ ποὺ βρισκόντουσαν σὲ πλήρη ἀντίθεση μὲ τὴ ζωὴ μας στὸ σκαφίδιο καὶ τὴν πρόσφατη φοβερὴ ταλαιπωρία μας. Φυσικά, ἡ οἰκοδέσποινα δὲν κρατήθηκε καὶ κάποια στιγμή μᾶς ρώτησε ποῦ στὸ δαίμονα καὶ γιὰ ποῖο λόγο βρεθήκαμε, μὲ αὐτὸ τὸν βρωμόκαιρο καὶ αὐτὸ τὸ καρυδότσουφλο, αὐτὴ τὴ

Ὁ Ζ.Λ. στὰ Κατούνια Λίμνης Εὐβοίας, στὰ ἐγκαίνια τοῦ ναῖσκου Φίλιππου Σέρραρντ. 30 Μαΐου 1998 (Ἀρχεῖο Διονυσίας Σέρραρντ).

συγκεκριμένη βραδιά στη Μο-
νεμβάσια! Προσπαθήσαμε, με
κάποιο δισταγμό, νὰ τῆς ἐξη-
γήσουμε ὅτι ἐμεῖς, ἔτσι, ἀπὸ μιὰ
κάπως ρομαντική –καὶ λίγο
μαζοχιστική– παραξενιά, εἴχα-
με μιὰ ἐντελῶς ἄλλη ἀντίληψη
γιὰ τὸ τί σημαίνει ἡ ἑλληνική
θάλασσα καὶ γιὰ τὸν τρόπο
ποῦ εἴχαμε ἐπιλέξει νὰ ζήσου-
με τὴ μοναδικότητά της. Δὲν
τῆς εἶπαμε, βέβαια, γιὰ νὰ μὴν
τὴν Οἰξουμε, ὅτι ἂν κάποιος
μᾶς ὑποχρέωνε νὰ ζήσουμε γιὰ
ἓνα διάστημα στὰ ἑλληνικὰ πε-
λάγη, κάτω ἀπὸ συνθῆκες
ἄκρας πολυτέλειας, φυσικῆς
ἀδράνειας καὶ ἀποστασιοποι-
ησης ἀπὸ τὴ φύση, παρόμοιες
δηλαδή πρὸς αὐτὲς ποῦ βιώνα-
με μαζί της ἐκεῖνο τὸ βράδυ, θὰ
μᾶς εἶχε ἔρθει πραγματικὴ τρέ-
λα...

Πρὸς τὸ τέλος πιά τοῦ δεί-
πνου, ἡ κυρία μᾶς εἶπε, με-
γάλη καὶ πάλι εὐγένεια: «Δὲν
θέλετε τώρα νὰ κάνετε ἓνα ζε-
στό ντουῦς καὶ νὰ κοιμηθεῖτε σὲ
μιὰ καμπίνα τοῦ σκάφους; Ὁ
βασιμάνης τῆς γέφυρας [ὁ
βραδυνὸς φύλακας] θὰ προσέ-
χει τὸ σκαφάκι σας ἀσφαλῶς
καλύτερα καὶ ἀπὸ σᾶς τοὺς ἴ-
διους». Δὲν νομίζω ὅτι, ἀπὸ
τὸν καιρὸ ποῦ ἡ Κίρκη εἶχε πε-
ριμαζέψει τὸν Ὀδυσσεά, ἔγινε
ποτέ ἐλκυστικότερη πρόταση
σὲ ταλαιπωρημένους καὶ θα-
λασσοδαρμένους. Ὅμως, τὴ
φορὰ αὐτή, ἐντελῶς αὐθόρμη-
τα, ἀπαντήσαμε καὶ οἱ δυὸ
ἀρνητικά, χωρὶς κἂν νὰ κοιτα-
χτοῦμε. Ἡ κυρία ἐπέμεινε λίγο
ἀλλὰ μετὰ παραιτήθηκε τῆς
προσπάθειας. Τὰ μάτια μας
πιά ἔκλειναν. Τὴν εὐχαριστή-
σαμε θερμά, τὴν καληνυχτήσα-
με καὶ αὐτὴ σηκώθηκε νὰ μᾶς
ξεπροβοδῇ. Κάποια στιγμή
ποῦ εἶχε προηγηθεῖ γιὰ νὰ
εἰδοποιήσῃ τὸ πλήρωμα, ὁ Ζή-
σιμος ἔσκυψε καὶ μοῦ ψιθύρι-
σε: «Βρὲ μπάς καὶ βρωμᾶμε καὶ
δὲν τὸ ξέρουμε;». Μὲ πιάσαν
τὰ γέλια καὶ τρόμαξα νὰ τὰ κα-

ταχωνιάσω, γιατί ἡ εὐγενική
οἰκοδέσποινα βρισκόταν καὶ
πάλι μαζί μας.

Ὁ Ζήσιμος, σχετικὰ ψυχρὸς
καὶ ἀπόμακρος, ἐπαναλαμβά-
νω, σὲ πρώτη προσέγγιση, εἶχε
ὁμως τὸ χάρισμα νὰ πλησιάζει
ἄμεσα τοὺς ἀπλοὺς ἀνθρώ-
πους ποῦ συναντούσαμε στὰ
διάφορα νησιά. Ἐπιανε κου-
βέντα μὲ τὰ παιδιά, μὲ τὶς
γριές, μὲ τὸν παπὰ ἢ μὲ τὸ δά-
σκαλο, μὲ τὸν ταβερνιάρη ἢ μὲ
τὴ νεαρὴ χήρα τοῦ χωριοῦ καὶ
μὲ τὴ δεύτερη ἢ τρίτη συνάντη-
σή τους, τοὺς «ἐξομολογοῦσε»
κυριολεκτικά, σὲ βαθμὸ ποῦ
πολὺ συχνὰ τοῦ ἔλεγαν τὰ μυ-
στικά τους. Εὐνόητο ἦταν ὅτι,
μὲ τὸν Βενέτη πάντοτε, τὸν
πειράζαμε χοντρά γιὰ τὴν
ὅποια οἰκειότητά του, πραγμα-
τικὴ ἢ φανταστικὴ, μὲ τὶς νε-
αρές νησιώτισσες καὶ, ἀντὶ νὰ
μᾶς διαβολοστείλει, μᾶς ἐξη-
γοῦσε μὲ ὑπομονὴ ὅτι, στὴν
ἡλικία ποῦ ἦταν, δὲν τοῦ πέρ-
ναγε κἂν ἀπὸ τὸ μυαλὸ ὅποια-
δήποτε ἔνοχη σκέψη... Τὸ γε-
γονὸς εἶναι ὅτι ἦταν ἐξαιρετικὰ
δημοφιλὴς καὶ ἀγαπητὸς
στοὺς ἀνθρώπους αὐτοὺς.
Χρόνια ἀργότερα, ὅταν τύchai-
νε νὰ ξαναπεράσω ἀπὸ ἐκεῖνα
τὰ μέρη, μὲ πλησίαζαν διάφο-
ροι, τοὺς ὁποίους καλὰ καλὰ
δὲν θυμόμουν πιά καὶ μοῦ
ἔλεγαν: «τί κάνει ὁ κύριος Ζή-
σιμος; Νὰ τοῦ πεῖτε πολλὰ χαι-
ρετίσματα».

Θὰ καταχραστῶ τῆς φιλοξε-
νίας τοῦ περιοδικοῦ γιὰ νὰ κα-
ταγράψω μὲ συντομία δυὸ ἀ-
κόμη συμβάντα, χαρακτη-
ριστικὰ τοῦ ἔμφυτου χιοῦμορ
του. Τὸ πρῶτο: δύο-τρία χρό-
νια πρὶν τὸν χάσουμε, πέρασα
ἓνα ἀπόγευμα ἀπὸ τὸ σπίτι
του, ὅπου ἦταν καὶ ἡ Πιερρέτ-
τα, ἡ μοναχοκόρη τοῦ Ζήσι-
μου. Τὸν εἶδα μὲ ἀπορία νὰ φο-
ράει ἓνα περίεργο παρδαλὸ ρι-
γωτὸ σακάκι τὸ ὁποῖο, ὅπως
μοῦ εἶπε ἀμέσως μετὰ, τὸ εἶχε
φέρει μαζί του ἀπὸ τὸν καιρὸ

ποῦ ζοῦσε γιὰ ἓνα διάστημα
στὴν Ἀγγλία –στὴ δεκαετία
τοῦ '50– καὶ τὸ εἶχε μόλις ξεθά-
ψει ἀπὸ ἓνα σεντούκι. Ξαφνιά-
στηκα μὲ τὴν ἐμφάνιση καὶ τοῦ
εἶπα: «Τί χάλια εἶν' αὐτά; Εἶσαι
ἴδιος ὁ Λιμπεράτσε!». (Γιὰ
τοὺς νεώτερους, θὰ ἐξηγήσω
ὅτι ὁ Λιμπεράτσε ἦταν, στὴ δε-
καετία τοῦ '60, ἂν θυμᾶμαι κα-
λὰ, ἓνας πασίγνωστος, ὀλίγον
γλοιώδης, θαρρῶ νοτιοαμερι-
κάνος πιανίστας, ὁ ὁποῖος
ἔπαιζε καὶ σὲ ταινίες τοῦ Χόλ-
λυγουντ καὶ φόραγε κάτι ἀπο-
κρουστικὰ λαμέ, ρόζ γυαλι-
στερὰ ἢ χρυσὰ σακάκια...). Ὁ
Ζήσιμος τὸν θυμόταν καλὰ καὶ
ξεκαρδίστηκε πάλι. Ἐχω λίγες
τύψεις γιατί, ἀπ' ὅ,τι ξέρω, δὲν
ξανάβαλε τὸ σακάκι. Πάντως,
ὅπως ἔγινε καὶ μὲ τὸν Τουταν-
χαμών, κάποια στιγμή βρῆκα
ἓνα μήνυμα στὸ γραφεῖο μου
ποῦ ἔλεγε: «νὰ τοῦ πεῖτε παρα-
καλῶ ὅτι τὸν ζήτησε ὁ κύριος
Λιμπεράτσε!»

Δίστασα πάρα πολὺ ἂν εἶχα
τὸ δικαίωμα νὰ γράψω δημό-
σια αὐτὲς τὶς τελευταῖες ἀρά-
δες ποῦ ἔπονται. Τελικά, ὑπε-
ρίσχυσε ὁ θαυμασμός μου ὄχι
μόνο γιὰ τὴ μεγάλη ἐσωτερικὴ
δύναμη ἀλλὰ ἀκριβῶς γι' αὐτὸ
τὸ βαθύτατο αἶσθημα τοῦ κω-
μικοῦ –γιὰ τὸ ὁποῖο μίλησα
στὴν ἀρχή– ποῦ πρέπει νὰ ἔχει
κάποιος μέσα του, γιὰ νὰ κάνει
αὐτὸ ποῦ θὰ πῶ τώρα: τὴν
προτελευταία φορὰ ποῦ τὸν
εἶδα –ἡ τελευταία ἦταν τὸ βρά-
δυ πρὶν πεθάνει– μοῦ διακω-
μώδησε τὴν ἐπικείμενη κηδεῖα
του! Ἐνημέρωσα βέβαια τὴν
Πιερρέττα. Καὶ οἱ δύο εἴμαστε
σύμφωνοι ὅτι ἂν ἀπὸ κάπου
μᾶς παρακολουθεῖ, θὰ ὑπομει-
διᾷ πονηρά, ὅπως τὸ συνήθι-
ζε...

Τὰ δῶρα τοῦ Ζήσιμου

τοῦ Βίκου Ναχμία

Ὁ Ζ.Α. στὸ σπίτι
τοῦ στὴν Κηφισιά
μὲ τὴ γάτα τοῦ
Χάντρα
(Φωτογραφία
Πιερρέττας
Λορεντζάτου).

Ῥέχω ν' ἀπαντήσω στὸ τηλέφωνο, ἢ τετράγωνη μπάσα φωνὴ τοῦ Ζήσιμου χωρὶς τυπικὸ χαιρετισμὸ καὶ περιστροφὲς μὲ ρωτᾶ, κατὰ τὸ συνηθίον τοῦ, πειρακτικὰ καὶ ἀγαπητικὰ:

—«Κρατᾶς μολύβι καὶ χαρτί;»

—«Κρατῶ!» τοῦ ἀπαντῶ καὶ γὼ στὸν ἴδιον τόνο.

«Γράφε λοιπόν: καθὼς κατεβαίνεις ἀπὸ τὸ σπίτι τὰ πέτρινα σκαλιὰ γιὰ τὸ Διαλισκάρι, αἰγιαλίσκος δηλαδή, ἀριστερὰ στὸν κάβο εἶναι ὁ βράχος ὁ Φωνιάς, μὲ ὠμέγα ἀπὸ τὸ φωνή. Ἐδῶ μπροστὰ μας κι ἀριστερὰ οἱ δυὸ ξέρες εἶναι οἱ Ἀβολάδες. Στὸ τέλος τῆς πετρόσκαλας ποὺ ρίχνεις τὴν πρώτη βουτιά εἶναι τὸ Κορακάκι, ὁ μαῦρος βράχος. Μπροστὰ δεξιὰ μισοβυθισμένος εἶναι ὁ Μήτσουνας καὶ πέρα

δεξιὰ κάτω ἀπὸ τὴν Ἑπταμάγυρο στὸ Κάστρο εἶναι τὰ Μαξιλαράκια ποὺ ἀσπρίζουν στὸ μελτέμι».

Μὲ θαυμασμὸ τὸν ρωτῶ ποῦ τὰ μαθεῖ ὅλα τοῦτα τὰ ὀνόματα καὶ τίς περιγραφὰς ποὺ καὶ γώ, ποὺ ἔχω τὸ καλοκαιρινό μου ἐκεῖ, δὲν τὰ γνῶριζα ἀκόμη ὁλωςδιόλου.

«Γράψατε ἐκεῖ νὰ τὰ ἔχεις μὴ σοῦ χρειαστοῦνε καὶ μὴ ρωτᾶς!» ἢ ἀπάντησή του.

Τὰ ἔγραψα καὶ γώ, τὸν εὐχαρίστησα καὶ δὲν τὸν ξαναρώτησα, ὅπως μοῦ τὸ συμφώνησε πολὺ ἱκανοποιημένος μὲ τὴν ἐκπληξή μου γιὰ τὸ ἀναπάντεχο δῶρο τῶν λέξεων ποὺ μοῦ ἔδινε.

Τὰ τελευταῖα χρόνια ἐξοικονομοῦσε ὅσο μπορούσε τίς δυνάμεις του γιὰ τὸ ἐτήσιο ταξιδάκι του στὴν προγονικὴ Κε-

φαλονιά· κι αὐτὸ ὅμως εἶχε γίνε πιὸ δύσκολο χρόνο μὲ χρόνο. Ἔτσι στεναχωριόταν, φαίνεται, ποὺ δὲν ἔνιωθε δυνατὸς ὅσο τὸ κέφι του νὰ μᾶς ἀκολουθήσει, λίγους φίλους καὶ τὴν κόρη του Πιερρέττα, στὴν Πουλᾶτη τῆς Σίφνου ἀπ' ὅπου ἔβλεπε φωτογραφίες καὶ ἀκουγε μὲ πολλὴ προσοχὴ κι ἐνδιαφέρον τίς περιγραφὰς μας. Ρώτησε, ἔψαξε, βρῆκε τὰ τοπωνύμια καὶ ὁλοκλήρωσε νοερὰ τὴν ἐπίσκεψη. Δὲν ἦρθε ἐν τέλει στὴν Σίφνο οὔτε θὰ δοῦμε τὸν φετινὸ τελικὸ τοῦ Champions' League μαζί, ποὺ μοῦ μῆνυσε νὰ κανονίσω, μὲ σχεδὸν χαμένη τὴν ὄρασή του τὰ δυὸ τελευταῖα χρόνια, ἀλλὰ πάντα πιστὸς στίς μικρὲς τελετὲς τῆς φιλίας μας, λίγες μέρες πρὶν μπεῖ στὸ νοσοκομεῖο τὸν Φλεβάρη.

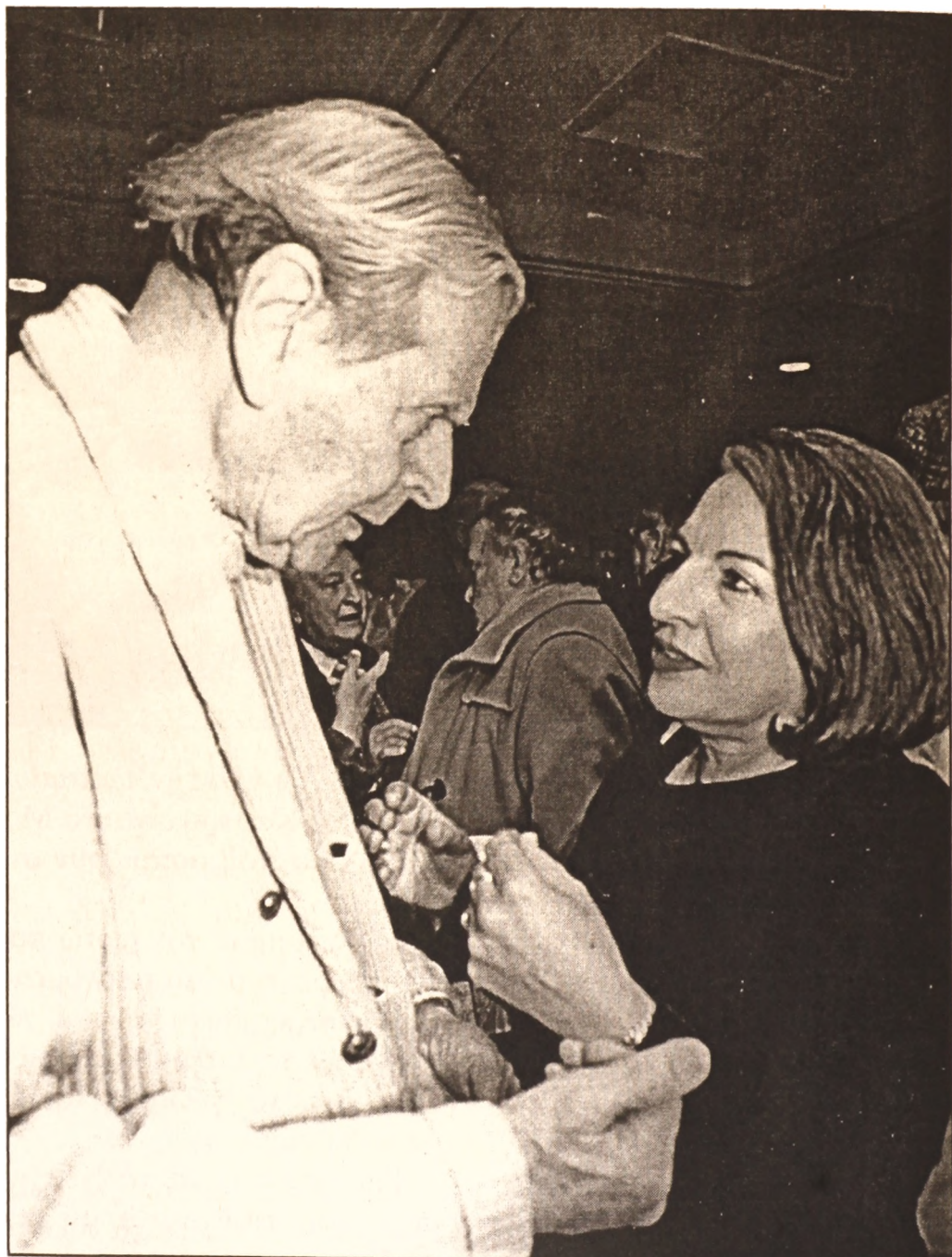
‘Ο Ζήσιμος Λορεντζάτος όπως τόν γνώρισα

τῆς Ἀγνῆς Πικιώνη

Αν θυμᾶμαι καλά, ὁ Λορεντζάτος πρέπει νὰ γνωρίστηκε μὲ τὸν Πικιώνη τὸ καλοκαίρι τοῦ 1958 στὴν Αἴγινα. Τὸ πρῶτο βιβλίο πὺν ἔστειλε ὁ Λορεντζάτος στὸν πατέρα μου ἦταν ἡ *Μικρὰ Σύρτις*, μὲ τὴν ἀφιέρωση: «Στὸ σεβαστὸ Δ. Πικιώνη συνέχεια μιᾶς κουβέντας πὺν ἀρχίσαμε στὴν Αἴγινα, Ζ. Λορεντζάτος». Τὸ βιβλίο αὐτὸ βρίσκεται (στὴ βιβλιοθήκη τοῦ Πικιώνη), μὲ πολλές σημειώσεις καὶ χαρτάκια στὶς σελίδες του, πὺν δείχνουν τὴν ταύτισή τους στὰ πνευματικὰ ζητήματα πὺν τοὺς ἀπασχολοῦσαν.

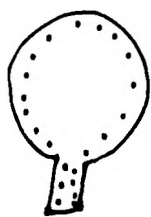
Ἐκείνη τὴν ἐποχὴ, πῆγαινα στὸ γυμνάσιο μὲ κύριο στόχο νὰ πετύχω στὶς ἐξετάσεις γιὰ τὴν Ἀρχιτεκτονική. Ἔτσι, συγκεντρωμένη σ’ αὐτὴ τὴν προσπάθεια, ζοῦσα ἀπὸ πὺν μακριὰ τὸν ἀπόηχο τῆς φιλίας τοῦ Πικιώνη καὶ τοῦ Λορεντζάτου, καὶ μέσα πια ἀπὸ τὴν οἰκογενειακὴ σχέση πὺν εἶχαμε ἀναπτύξει μὲ τὴ γυναίκα του Λένα, καὶ τὶς κόρες τους Λίλη καὶ Πιερρέττα. Ὁ Πικιώνης ἐκτιμοῦσε βαθιὰ τὸν Ζήσιμο καὶ ὁ Ζήσιμος τὸ ἴδιο. Βρισκόντουσαν συχνά, κουβέντιαζαν καὶ πῆγαιναν περιπάτους σὲ διάφορα ξωκκλήσια.

Ἡ μελέτη τοῦ Λορεντζάτου γιὰ τὸν Παπαδιαμάντη (1961) εἶναι ἀφιερωμένη στὸν Πικιώνη: «Ἀφιερώνεται στὸν Δημήτριο Πικιώνη τιμῆς ἔνεκεν», καὶ τὸ προσωπικὸ ἀντίτυπο

τοῦ πατέρα μου ἔχει τὴν ιδιόχειρη ἀφιέρωση: «Τοῦ Δ. Πικιώνη, νοεροῖς μυκτῆρσιν ὁσφραντός, Ζ.Λ.». Ἀκόμα, τὸ βιβλιαράκι *Ἐνα τετράστιχο τοῦ Χαίλντερλιν* ἔχει τὴν ἀφιέρωση: «Στὸν Δάσκαλο ὅλων Δ. Πικιώνη, Ζ. Λορεντζάτος 22/6/1967). Τεκμήρια τὰ παραπάνω, τῆς φιλίας πὺν ἔδενε τοὺς δύο αὐτοὺς ἀνθρώπους.

Τὸ καλοκαίρι τοῦ 1966 τελείωσα τὸ Πολυτεχνεῖο καὶ τὴν ἴδια ἐποχὴ ὁ πατέρας μου ἐκλέχτηκε ἀκαδημαϊκός. Ἐπρεπε ὅμως νὰ φύγουμε γιὰ τὴ Βοστώνη, ὅπου ἔμενε ἡ ἀδερφή μου Ἰνώ, γιὰ μιὰ ἐγχείρηση τῆς μητέρας μου. Μείναμε 8 μῆνες. Τὰ Χριστούγεννα τοῦ 1966, γράφει ἕνα γράμμα στὸν Ζήσιμο. Γράμμα ἐξομολογητικό,

πού μου τὸ ἔδωσε ὁ Ζήσιμος μετὰ τὸ θάνατο τοῦ πατέρα μου τὸ 1968. Περιγράφει πῶς ἐνιωθε ἐκείνη τὴν περίοδο τῆς ζωῆς του, σ' ἓναν ἄνθρωπο πὺν τὸν καταλαβαίνει: «... πολλὴ κούραση καὶ στὸ σῶμα καὶ στὴν ψυχὴ...», «...Βασίζομαι στὴν πείρα σου καὶ στὴ βοήθειά σου...». Ἐννοοῦσε βοήθεια γιὰ τὸν ἐναρκτήριο λόγο πὺν σκόπευε νὰ ἐκφωνήσῃ στὴν Ἀκαδημία μετὰ τὴν ἐπιστροφή του στὴν Ἑλλάδα.

Δὲ θὰ ξεχάσω πῶς ὕστερα ἀπὸ τὸ θάνατο τοῦ Πικιώνη, ἦταν ὁ μόνος πὺν ἐρχόταν τακτικὰ νὰ ἐπισκεφτεῖ τὴ μητέρα μου. Στὶς 13 Ἰανουαρίου 1969, διάβασε μέρος τῆς μελέτης πὺν ἔγραψε «Ὁ Ἀρχιτέκτονας Δημήτρης Πικιώνης» στὴ συγκέντρωση πὺν ἔγινε στὴ μνήμη τοῦ πατέρα μου στὸν «Παρνασσό». Τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1969 ταξιδέψαμε μαζί, μετὰ τὸ τρένο, γιὰ τὴ Θεσσαλονίκη. Ἐκεῖ, διάβασε ὁλόκληρη τὴ μελέτη στὴν αἴθουσα τῆς Μακεδονικῆς Καλλιτεχνικῆς Ἑταιρείας «Τέχνη».

Ἀπὸ τότε, ἡ σχέση μου μετὰ τὸν Ζήσιμο ἔγινε πιὸ στενὴ. Σὲ ὅλα τὰ μετέπειτα χρόνια ἦταν πάντα κοντὰ μου στὴν προσπάθεια πὺν ξεκίνησα γιὰ νὰ ἐκδώσω τὸ ἔργο τοῦ πατέρα. Καὶ ὅταν λέω «κοντὰ μου», ἐννοῶ ἔμπρακτα κοντὰ μου. Στὴν πρώτη προσπάθειά μου, μαζί μετὰ τὸν Μιχάλη Παρούση, γιὰ τὴν ἔκδοση τῶν κειμένων τοῦ Δ. Πικιώνη, παρακολουθοῦσε ἀπὸ κοντὰ τὴ δουλειά μας. Χάρη στὶς δικές του ἐνέργειες, τὰ *Κείμενα* τοῦ Πικιώνη ἐκδόθηκαν (μετὰ δικό του προλόγισμα) τὸ 1985, ἀπὸ τὸ Μορφωτικὸ Ἰδρυμα τῆς Ἑθνικῆς Τράπεζας, ὕστερα ἀπὸ μιὰ πρώτη ἀποτυχημένη προσπάθεια μετὰ τὸν ἐκδοτικὸ οἶκο «Ἑρμῆς».

Τὸ ἴδιο ἐνδιαφέρον ἔδειξε ἀργότερα καὶ γιὰ τὸ Ἀρχιτεκτονικὸ Ἔργο. Γνώριζε τὶς οἰκονομικὲς δυσκολίες πὺν συ-

ναντοῦσα γιὰ τὴν ἔκδοσή του, καὶ ἀθόρυβα, χωρὶς νὰ μοῦ λέει τί καὶ πῶς, ἐξαντλώντας τὰ δικά του μέσα καὶ μετὰ ἀπὸ διάφορες ἐνέργειές του, μοῦ ἀνακοίνωσε πὺν ἔπρεπε νὰ πάω γιὰ νὰ ἐξασφαλίσω μέρος τῆς χρηματοδότησης τῆς ἔκδοσης. Ἀκόμα μιὰ φορὰ ἔδειξε ἐνδιαφέρον καὶ γιὰ τὴν δημοσίευση τοῦ Ζωγραφικοῦ Ἔργου, καὶ ἦταν καὶ πάλι παρὼν στὴν ἔκθεση πὺν ἔγινε στὴν Ἀκαδημία Ἀθηνῶν (μετὰ ἀφορμὴ τὴν κυκλοφορία τῶν *Ζωγραφικῶν*) τὸ Φεβρουάριο τοῦ 1998, μετὰ μιὰ σύντομη ὁμιλία γιὰ τὸν πατέρα μου. Ἦταν καὶ ἡ τελευταία δημόσια ἐμφάνισή του. Καὶ συλλογίζομαι τώρα ὅτι ἀπὸ τὶς 5 φορὲς πὺν ὁ Λορεντζάτος μίλησε δημόσια, οἱ 3 ἦταν γιὰ τὸν Δημήτρη Πικιώνη.

Τέλος, ὅταν στὶς 18 Δεκεμβρίου 2001 παρουσιάστηκε μετὰ ἔκθεση στὸ Μουσεῖο Μπενάκη ἡ μελέτη τοῦ Πικιώνη γιὰ τὴν Ἀρχιτεκτονικὴ τῆς Χίου, δὲν περίμενα νὰ ῥθει, γιὰτὶ ἐκείνη τὴν περίοδο εἶχε ταλαιπωρηθεῖ πολὺ μετὰ τὴν ὑγεία του. Καὶ ὅμως μετὰ πολλὴ χαρὰ τὸν εἶδα νὰ ῥχεται.

Παρόλο πὺν πολλοὶ τὸν θεωροῦσαν, γενικὰ, δύσκολο ἄνθρωπο, γιὰ μένα ἡ ἐπικοινωνία μαζί του εἶχε γίνῃ εὐκολή, ἀπλή καὶ οὐσιαστική. Ἐνῶ μάλιστα φαινόταν ὅτι ἦταν ἀπομονωμένος στὸ σπίτι του στὴν Κηφισιά, ἦταν, δὲν ξέρω πῶς, πάντα ἐνημερωμένος γιὰ ὅλα τὰ θέματα. Γνώριζε τὰ πάντα καὶ μετὰ συμβούλευε. Ἡ σχέση αὐτὴ μετὰ τὸν Ζήσιμο, πέρα ἀπὸ τὸν Πικιώνη, ἀναπτύχθηκε σὲ ἓνα πολὺ ἀνθρώπινο, καθημερινὸ ἐπίπεδο. Ἀρκετὰ συχνὰ βρισκόμασταν ὅλοι μαζί στὸ σπίτι μου: ἐκεῖνος, ἡ Πιερρέτα, καὶ ὁ ἀγαπημένος του ξάδερφος, ὁ χειρουργὸς Τάκης Μίχας (πὺν ἦταν πάντοτε δίπλα στὸν Ζήσιμο, στὰ διάφορα προβλήματα ὑγείας πὺν εἶχε

κατὰ καιροὺς ἀντιμετωπίζει). Ὁ Ζήσιμος ἦταν γλυκός, ἀνθρώπινος, μετὰ ἰδιαίτερο χιοῦμορ καὶ φχαριστιότανε τὴ συντροφιά μας, μετὰ ἓνα ὥραῖο φαγητὸ καὶ ἓνα καλὸ κρασί. Ὑστερα, ἤθελε συνήθως νὰ ξαπλώσει λίγο στὸν καναπὲ καὶ νὰ πάρει ἓναν ὑπνάκο. Ὅταν κατέβαινε ἀπὸ τὴν Κηφισιά, τὶς περισσότερες φορὲς εἶχε προγραμματίσει νὰ πάει μετὰ στὸν κινηματογράφο. Θυμᾶμαι πῶς μιὰ ἀπὸ αὐτὲς τὶς φορὲς πήγαμε μετὰ δικὴ του ἐπιλογή στὸ εὐαίσθητο τσέχικο ἔργο «Ὁ μικρὸς Κόλια». Ἐκεῖνος τὸ ἔβλεπε ἤδη γιὰ δεύτερη φορὰ.

Μετὰ τὴν ἴδια συντροφιά, φάγαμε γιὰ τελευταία φορὰ, περίπου ἓνα μῆνα πρὶν φύγει. Τίποτα δὲν προμήνυε ὅτι τόσο γρήγορα δε θὰ ἔταν πιά μαζί μας. Ἡ φυσικὴ του ἀπουσία ὅμως, δὲν ἄλλαξε τίποτα ἀπὸ ὅσα αἰσθανόμαστε γιὰ ἐκεῖνον. Ὁ Ζήσιμος ὑπάρχει πάντα μέσα μας, μετὰ ἓναν ἤρεμο, ἀπλὸ καὶ οὐσιαστικὸ τρόπο.

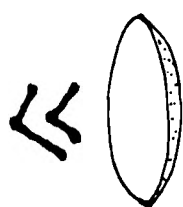
Μάιος 2004

Ὁ Ζ.Λ. μετὰ τὴν Ἀγνή Πικιώνη, στὶς 18.12.2001, στὴν ἔκθεση τοῦ Μουσείου Μπενάκη «Δ. Πικιώνη: Ἡ Ἀρχιτεκτονικὴ τῆς Χίου» (Φωτογραφίες Κώστα Κ. Μανώλη).

Συλλαβίζοντας με τόν Λορεντζάτο τόν Παπαδιαμάντη

Φύλλα Ἡμερολογίου

τοῦ Ν.Δ. Τριανταφυλλόπουλου

σον ἀφορᾷ τόν Παπαδιαμάντη, χωρίς τὴν ἡθική καὶ πρακτική συμβολή τοῦ Λορεντζάτου, δὲν θὰ ἦταν δυνατό νὰ ἐκδοθοῦν τὰ «Ἀπαντά του». Αὐτὲς οἱ ἀράδες τῆς *Ἐλευθεροτυπίας* (4.2.2004), τὴν ἐπομένη τοῦ θανάτου τοῦ Ζήσιμου Λορεντζάτου, ἀπηχοῦσαν λόγια τοῦ Δημήτρη Μαυρόπουλου, ποὺ τὰ ξανακούσαμε ἀπὸ τὸν ἴδιο σαράντα μέρες ἀργότερα, στὸ μνημόσυνο ἐκείνου ποὺ ἔβαλε τίς πλάτες του γιὰ ν' ἀντιστηρίξει τὴν ἐκδοση.

Ὁ Λορεντζάτος, εὐεργετικά κρύος καὶ δίχως ἐνθουσιασμούς τῆς στιγμῆς, ἤθελε μιὰ νέα ἐκδοση τοῦ Παπαδιαμάντη. Δὲν ἔτυχε νὰ ρωτήσω ποτὲ τὸν Μαυρόπουλο πῶς ἀντιμετώπισαν τὸ θέμα τῆς τρομακτικῆς δαπάνης, τί λογῆς ἐνθάρρυνση ἔλαβε ἀπὸ τὸν Λορεντζάτο. Ξέρω ὅμως πῶς ἐγώ, ποὺ φιλοδοξοῦσα νὰ παρουσιάσω μιὰ δίτομη ἐκδοση με καμιά σαρανταριά παπαδιαμαντικά διηγήματα, οὔτε στ' ὄνειρό μου δὲν εἶχα σκεφτεῖ ἐκδοση τῶν Ἀπάντων.

Ὑποθέτω πῶς ὁ Λορεντζάτος ἀντιλήφθηκε πῶς ὑπάρχει ἐκδοτικό πρόβλημα Παπαδιαμάντη ὕστερα ἀπὸ τὴν ἐκδοση τοῦ *Βαρδιάνου στὰ σπόρκα*, τὴν καμωμένη ἀπὸ τὸν Λίνο Πολίτη. Φαίνεται πῶς ἀπὸ τὰ δυὸ «Διορθωτικά στὸν Παπαδια-

μάντη», ποὺ μοῦ εἶχαν φιλοξενήσει τὰ *Ἑλληνικά*, ἔκρινε ὅτι ἤμουν ἱκανὸς νὰ ἐπιμεληθῶ μιὰ ἐκδοση Ἀπάντων.

Ἐνίωσα σκοτοδίνη ὅταν ἄκουσα τὴν κοφτὴ καὶ τελεσίδικη ἀπόφασή του: ἢ θὰ καταπιανόμουν μετὰ τὰ Ἀπαντα ἢ θὰ καθόμουν ἡσυχος στὴ γωνιά μου, καθετὶ ἄλλο ἦταν ἀνώφελο. Μοῦ φαινόταν πῶς με ἔσερνε σφαχτάρι στὸ χασάπη, καὶ τοῦ εἶπα ὅτι ἱλιγγιοῦσα μετὰ τὴν ιδέα καὶ μόνο τῶν Ἀπάντων, ἤμουν ἀνίκανος νὰ ἐπωμισθῶ τέτοιο βάρος, θὰ ρεζίλευα, ἐκτὸς ἀπὸ τὸν ἑαυτό μου, καὶ τὸν Παπαδιαμάντη καὶ τὸν «Δόμο».

Ἀπάντησε ὅτι μποροῦσα νὰ τὰ βγάλω πέρα, φτάνει ν' ἀφοσιωνόμουν ἀποκλειστικά στὴ δουλειὰ αὐτὴ ὥσπου νὰ τὴν τελειώσω. Εἶχα δώσει δείγματα καλῆς γνώσης τοῦ παπαδιαμαντικοῦ κεμένου καὶ ἂν ἀποφάσιζα ν' ἀναλάβω τὸ βάρος τῶν Ἀπάντων, θὰ βρῖσκονταν χέρια πρόθυμα νὰ με βοηθήσουν, ἔτσι ἔλεγε.

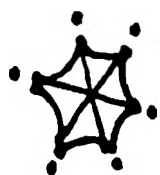
Ὁ Λορεντζάτος δὲν ἀνῆκε στὸ εἶδος τῶν ἀνθρώπων ποὺ τάζουν λαγούς μετὰ πετραχήλια. Ἦξερα τί λογῆς στήριγμα θὰ ἦταν γιὰ μένα ὅσο θὰ διακοῦσε ἡ ἐκδοση. Ὁ Μαυρόπουλος εἶχε ἤδη βουτήξει. Ἐκλεισα, λοιπόν, τὰ μάτια, ἔκανα τὸ σταυρό μου καὶ βυθίστηκα στὰ παπαδιαμαντικά νερά.

Ἀρχισα νὰ κρατῶ «Ἡμερολόγιο γιὰ τὸν Παπαδιαμάντη» στὶς 12 Μαΐου τοῦ 1981, ὅταν ἡ προεργασία γιὰ τὴν ἐκδοση εἶχε πιά προχωρήσει. Δὲν εἶχε καμιὰν ἄλλη φιλοδοξία τὸ Ἡμερολόγιο, μ' ἐνδιέφερε μόνο νὰ καταγράψω τὰ περιστατικά ποὺ σχετίζονταν μετὰ τὸν Παπαδιαμάντη καὶ τὴ νέα του ἐκδοση. Ἀφῆνα κάθε προσπάθεια καλλιγραφίας στὴν ἄκρη.

Μεταφέρω ἐδῶ κάποια ἀποσπάσματα ἐγγραφῶν τοῦ Ἡμερολογίου καὶ ἐλπίζω ὅτι ἔτσι θὰ φανεῖ πῶς συλλάβισα – ἢ πῶς διακολύμβησα – μαζί μετὰ τὸν Ζήσιμο Λορεντζάτο τὴ θάλασσα τοῦ Παπαδιαμάντη.

Τετάρτη, 8 Ἰουλίου 1981. Πέρασε ὁ Ζήσιμος καὶ με πῆρε γιὰ τὴ Λίμνη, ὅπου συναντήθηκε μετὰ τὸν Sherrard. Στὸ δρόμο συζητήσαμε κάμποσα παπαδιαμαντικά. Μοῦ ἔδωσε [: μοῦ ἐπέστρεψε] τὰ 30 haiku γιὰ τὸν Παπαδιαμάντη. Οὔτε τὰ παίρνει οὔτε τὰ ἀπόρριψε. Ἄν κατάλαβα καλά, κάπως τὰ ἐγκρίνει.

Σάββατο, 5 Σεπτεμβρίου 1981. Στὴν Ἀθήνα, ὅλο τὸ ἀπογευμα, μετὰ τὸν ἀναρρώσαντα Ζήσιμο καὶ τὸν Μαυρόπουλο. Συζήτηση τῶν προτάσεων τοῦ Σαββίδη. Ὁ Ζήσιμος ἐπιμένει νὰ μπεῖ ὑποσελίδιο τὸ κριτικὸ ὑπόμνημα. Με ἐντονο ὕφος ἀποκλείει καὶ τίς λόγιες λέξεις ἀπὸ τὸ γλωσσάρι. Συμφωνήσα-

με. (...) Συζητήσαμε και τη διάταξη της ύλης του πρώτου τόμου. Ο Ζήσιμος δέ θέλει φωτογραφία του Παπαδιαμάντη στον τόμο, εκτός αν είχαμε κάποια ανέκδοτη.

Τρίτη 10 - Πέμπτη 12 Νοεμβρίου 1981. (...) Τετάρτη απόγευμα, στις 5 ή ώρα, άρχισε ή έκτύπωση του Α' τόμου! (...) Πρωί Πέμπτης Μαυρόπουλος τηλεφωνεί: «Βγάζω λουλούδια!». Λορεντζάτος, κατά Μαυρόπουλο, ένθουσιασμένος.

Σάββατο 14 Νοεμβρίου 1981. «Όλη μέρα στην Αθήνα (...) Ύστερα είδα λίγη ώρα Μαυρόπουλο. Κουρασμένος, και ό Λορεντζάτος γκρίνιαζε πού ή αρίθμηση τών στίχων δέν μπήκε δεξιά στη δεξιά σελίδα. Ύστερα κάλμαρε.

Κυριακή 22 Νοεμβρίου. (...) Ο Λορεντζάτος έβαλε πάλι τις φωνές στον Μαυρόπουλο, όταν αυτός του είπε πως θα εξηγήσω [ένν. στο γλωσσάρι] και τα λατινικά της *Γυφτοπούλας*. Θυμήθηκε πως είμαι άγλωσσος «και νομίζει πως ό άλλος κόσμος δέν τά ξέρει...». Πάντως έγώ βάζω στο τέλος του γλωσσαριου τις έφτά φράσεις και δέν πειράζει πού τις ξέρουν.

Τρίτη 24 Νοεμβρίου 1981. Τελευταίες έκκρεμότητες του 1. τόμου Απάντων: λατινικά της *Γυφτοπούλας*. Ύπαγορεύτηκαν στον Μαυρόπουλο από το τηλέφωνο. Ο Ζήσιμος αντίθετος, δέ θέλει νά μπούνε. Άσκησα veto: αύριο δέ θα μπορώ νά πω ότι ό Λ. δέν τό έβρισκε σωστό. Θαρρώ πως αυτή τή φορά έχω δίκιο. Όρθή πάντως ή παρατήρηση [του Λορεντζάτου] πως τό «ήλακάτη», όπως άλλωστε τό πρόβλεψα, και τό «λουφάζω» ήταν περιττά. Παρά ταύτα ό Μαυρόπουλος λείει πως [ό Λορεντζάτος] τό βρήκε καλό [τό γλωσσάρι].

Τρίτη 29 Δεκεμβρίου 1981 - Κυριακή 10 Ιανουαρίου 1982.

Ο Ζ.Λ. με τον Ν.Δ. Τριανταφυλλόπουλο, στα Κατούνια Λίμνης Εύβοίας, στα έγκαίνια του ναΐσκου Φίλιππου Σέρραρντ. 30 Μαΐου 1998 (Φωτογραφία Γιάννη Φαφούτη).

(...) Είδα με τον Μαυρόπουλο τον Ζήσιμο στην Κηφισιά. Συνοψίζω όσα είπε: Στα είκοσι χρόνια της γνωριμίας μας μου στάθηκε αυστηρός, γιατί έβλεπε πως κάτι μπορούσε νά βγει από μένα. Άν δέν τό έβλεπε, θα με χτυπούσε στην πλάτη και θα μου γελούσε. Τώρα όμως πού έφτασα στο σημείο αυτό, νά προσέξω νά κρατηθώ, γιατί και άλλοι έφτασαν αλλά κατρακύλησαν.

Τετάρτη 10 Φεβρουαρίου 1982. Πρωί πρωί τηλεφώνησε ό Ζήσιμος: στο τηλέφωνο ή Βικτώρια και της είπε νά σημειώσει «Τυρταίος 8,14». Όταν άνέβηκα πάνω κατάλαβα: βρέθηκε τό testimonium «όλωλεν άνδρός άρετά». Στον Τυρταίο δέν είναι ακριβώς έτσι, αλλά ό Diehl βοήθησε νά τό βρούμε: Στοβαίος (aporphthegmata Archidami regis), για τήν ακρίβεια «άπόλωλεν άνδρός άρετά». Ο Ζ.Λ. δέν ήξερε τον Στοβαίο, εύχαριστήθηκε λοιπόν ακόμη περισσότερο, αλλά στενοχωρέθηκε γιατί νόμισε πως ήταν [: προοριζόταν] για τον Β' τόμο.

Τόν ρώτησα ποιός βρήκε τήν άκρη του μίτου: Κολακλίδης από Αμερική!.

Σάββατο 19 Ιουνίου 1982. (...) Είδα και τον Ζήσιμο. Διαβάσαμε όσο μπορούσαμε τά νέα αυτόγραφα με τά ποιήματα. Μου δάνεισε και τις *Nouvelles* του Παπαδιαμάντη, μετάφραση Merlier.

Πέμπτη 24 Ιουνίου 1982. (...) Μου τηλεφώνησε ό Λορεντζάτος για νά μου πεί πως μιά λέξη στο ποίημα «Η Παναγία ή Σαλονικηά», λέξη πού δέν μπορούσαμε νά διαβάσουμε, πρέπει νά είναι «ποδιές». Η μητέρα μου μου επιβεβαίωσε πως πραγματικά έβαζαν ποδιές κάτω από τήν εικόνα της Παναγίας. Ύστερα τό βρήκα και στη «Γλυκοφιλοῦσα».

Τετάρτη 14 Ιουλίου 1982. (...) Γυρνώντας από τήν Αθήνα βρήκα γράμμα του Ζ. Λορεντζάτου, σταλμένο από τή Σκιάθο. Μετέγραψε όλο τό «Στήν Παναγία τή Σαλονικιά». Τή δυσανάγνωστη λέξη τή διαβάζει «θεωρός». Μου γράφει πως θα έπρεπε νά συσχετίσω

τόν παγανισμό και τή φυσιολατρία τοῦ Παπαδιαμάντη με τίς «Βάκχες». Θέλει κουβέντα τὸ πράγμα, κουβέντα δηλαδή με τὸν ἴδιο.

Δευτέρα 23 Αὐγούστου 1982. Ἦρθε ὁ Μαυρόπουλος με τὸν Ζήσιμο. Συζητήσαμε ἀρκετὰ ἀμφίβολα χωρία, τοῦ *Βαρδιάνου* προπάντων. Ταχτοποιήσαμε μερικὲς ἐκκρεμότητες. Ὁ Ζήσιμος δὲ θέλει ἀλλαγὲς στὸν Β' τόμο, θύμωσε ὅταν τοῦ εἶπα πὼς καὶ ὁ Κριαρᾶς ἀλλάζει συνεχῶς. Δὲ θέλει καὶ στίς παραπομπὲς τοῦ ὑπομνήματος πηγῶν (testimonia) πολὺ φόρτωμα (...) Φάγαμε ὕστερα στοῦ Σωφρόνη, στήν ἔξω Παναγίτσα. Εὐχαριστήθηκε ὁ Ζήσιμος.

Πέμπτη 26 Αὐγούστου 1982. Θαρρῶ πὼς εἶχα δίκιο γιὰ τὸ χωρίο τοῦ *Βαρδιάνου* (559.7-9): «Ἦσαν ποθεινοὶ οἱ καιροὶ ἐκεῖνοι, ὅταν ὑπῆρχον ἀκόμη τὰ παλαιὰ Λαζαρέτα. Ἀπλοῦν, ἀκομψον κτίριον, τοῦ ὁποίου τὰ ἐρείπια φαίνονται ἀραιὰ σήμερον εἰς ὅσους ἐγήρασαν ἀρκετά, ὥστε νὰ προτιμῶσι τὰς παλαιὰς ἀναμνήσεις ἀπὸ τὴν σύγχρονον πραγματικότητα.» Τὸ «ἀραιὰ» μοῦ φάνηκε ὑποπτό. Τὸ συζήτησα με Λορεντζάτο καὶ Μαυρόπουλο καὶ πρότεινα, κάπως δισταχτικά, [τὴ γραφὴ] «ῶραϊα». Ὁ Λ. βρῆκε παλαιογραφικὰ δικαιολογημένο τὸ «ῶραϊα», ὅχι ὅμως πολὺ ἱκανοποιητικὸ ὡς [πρὸς τὸ] νόημα. Ὡστόσο σήμερα, ξαναδιαβάζοντας τὸν «Βαρκαρογιάννη» τοῦ Μωραϊτίδη, βρίσκω: «Εἰς τὴν Πούνταν, ὅπου τὸ ῶραϊον Λομοκαθαρήριον».

23 Νοεμβρίου 1982. Μὲ πῆρε ὁ Λορεντζάτος γιὰ νὰ μοῦ πεῖ τὸ «καλορίζικος!» γιὰ τὸν 2. τόμο, μολονότι δὲν ἔφτασε ἀκόμα στὰ χέρια του.

11 Δεκεμβρίου 1982. Ἦρθε ὁ Μαυρόπουλος με τὸν Λορεντζάτο καὶ τὸν Σταῦρο Ζου-

μπουλάκη. Φάγαμε ἔξω, στοῦ Σωφρόνη. Ἀποφασίστηκε τελικὰ ἡ ἔκδοση [νὰ γίνε] σὲ 5 τόμους. Ὁ Ζήσιμος μικρογκρίνεις: γιὰτὶ ἀναγράφω αὐτοὺς ποὺ με βοήθησαν σὲ κάθε τόμο; Θαρρῶ πὼς χολώθηκε με κάποια πρόσωπα. Ἴσως ὅμως νὰ μὴ συμβαίνει αὐτό, ἀλλὰ νὰ εἶναι ἀπὸ τίς συνηθισμένες του παροδικὲς ἀπαρέσκειες. Γενικὰ πάντως φαίνεται ἐξαιρετικὰ εὐχαριστημένος ἀπὸ τὸν 2. τόμο.

20 Δεκεμβρίου 1982. Τηλεφώνησε ἀπόψε ὁ Ζήσιμος. Μερικὲς παρατηρήσεις γιὰ τὸν τρόπο με τὸν ὁποῖο εἶναι συντεταγμένο τὸ γλωσσάρι· λόγου χάρη, γιὰτὶ ἐρμηνεύω τὸ «καλαφατίζω» ὅχι ὅμως καὶ τὴν «μπαρούμα» ἢ γιὰτὶ σημειῶνω με ἀστερίσκο σὲ κάποιο χωρίο μιὰ λέξη ἐνῶ παραλείπω νὰ τὸ κάνω ἀλλοῦ;

Φαίνεται πολὺ εὐχαριστημένος ἀπὸ τὸ «ῶραϊο αὐτὸ βιβλιαράκι» –τῶν ἑπτακοσίων εἴκοσι μεγάλων σελίδων!– καὶ ἐνθουσιασμένος ἀπὸ τὸν Παπαδιαμάντη, ποὺ τὸν ἀνακαλύπτει γιὰ δεύτερη φορὰ, «τώρα ποὺ εἶναι ῶριμος!» Καταγοητευμένος ἀπὸ τὴ «λογία» γλώσσα του: «Βρὲ παιδί μου, μιλάει γιὰ γυναῖκα ἔγκυο σὰ νὰ εἶναι ὁ ἴδιος ἔγκυος, μιλάει γιὰ μάστορα σὰν νὰ εἶναι κι αὐτός». Ἀναρωτιόταν πὼς φέρνει στήν ἐπιφάνεια ἕναν τέτοιο πλοῦτο γλώσσας ὁ Παπαδιαμάντης.

12 Φεβρουαρίου 1983. Τὴν προπερασμένη Παρασκευή, στίς 29 Ἰαν., Λορεντζάτος, Μαυρόπουλος κι ἐγὼ στήν Κηφισιά. Μᾶς ἀνακοίνωσε καὶ συζήτησε τίς παρατηρήσεις του στὸν Β' τόμο. Πολὺ καλὲς ἀρκετές, ἄλλες ἀντιφατικὲς πρὸς παλιότερες ἀπόψεις του, τὰ γνωστὰ τοῦ πολῦτιμου Ζήσιμου. Τί στραβωμάρα νὰ ἐξηγήσω τὸ «σφάκελα» ὡς «φάσκελα»!!

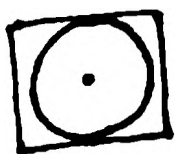
5 Νοεμβρίου 1983. Ἦρθε ὁ Μαυρόπουλος με τὸν Λορεντζάτο. Ἀποφασίστηκε νὰ προχωρήσουμε χωρὶς τίς πρῶτες δημοσιεύσεις ἑφτά ἢ ὀχτῶ διηγημάτων. Ὁ Λορεντζάτος λέει ὅτι θὰ εἶναι μεγάλη ζημιὰ γιὰ τὸν ἐκδοτικὸ οἶκο, ἂν δὲ βγεῖ ὁ [τρίτος] τόμος τὰ Χριστούγεννα (...).

11 Μαΐου 1984. (...) Ὁ Ζήσιμος τηλεφώνησε καὶ ρώτησε γιὰτὶ δὲν ἔβαλα στὸ γλωσσάρι τὸ «ἐσαρρίσθη» [τοῦ «Ἐρωταστὰ χιόνια»] καὶ γιὰτὶ τὸ ἔχω [στὸ κείμενο] με δύο ρῶ. Οὔτε φαντάστηκε ποτὲ ὅτι τὰ λεξικά δὲν εἶχαν ἕνα τόσο κοινὸ γιὰ τοὺς Λιμνιώτες ρῆμα.

28 Ἰουνίου - 7 Ἰουλίου 1984. (...) Ὁ Ζήσιμος προχθὲς θυμωμένος στὸ τηλέφωνο, ὅταν τοῦ εἶπα ὅτι κάνω ἄλλες δουλειές. Φοβᾶται μήπως ἀφήσω στή μέση τὰ Ἀπαντα, δίκιο ἔχει ἀπὸ μιὰν ἀποψη, ὅμως ἔχω κι ἐγὼ τὸ δικό μου. Πάντως σωστά εἶπε πὼς γιὰ τὴν ἔκδοση αὐτὴ πρέπει, στήν ἀνάγκη, νὰ γίνω καὶ ἐχθρὸς με τοὺς δικούς μου, θυμήθηκε καὶ τὸ «μάχαιραν ἦλθον βαλεῖν».

19 Ἰουλίου - 6 Αὐγούστου 1984. (...) Ὁ Ζήσιμος πάντως ἀνησυχεῖ μήπως ἀφήσω τὴ δουλειὰ στή μέση κι ἔτσι δὲν ἔδωσε, φαίνεται, ὀριστικὴ ἀπάντηση στήν κ. Μαρώ Σεφέρη, ποὺ τὸν ρώτησε ἂν εἶμαι διατεθειμένος ν' ἀναλάβω τὴν ἐπιμέλεια ἑνὸς τόμου με τὴν ἀλληλογραφία Σεφέρη-Λορεντζάτου.

25-29 Αὐγούστου 1984. Ἦρθαν ὁ Λορεντζάτος, ὁ Γιανναρᾶς καὶ ὁ Μαυρόπουλος στίς 26. Ὁ Λορεντζάτος συζήτησε μαζί μου τίς παρατηρήσεις του στὸν τρίτο τόμο. Οἱ περισσότερες ἀφοροῦν τὸ λεξιλόγιο: θεωρεῖ ὅτι ἀφήσαμε πολλὰς λέξεις ἀπ' ἔξω καὶ βάλουμε ἄλλες ποὺ εἶναι πασίγνωστες. Σὲ ἀρκετές περιπτώσεις ἔχει δίκιο, σὲ ἀρκετές ὅχι, νομίζω.

Χτές, πρωί, 28, μέ πήρε στο τηλέφωνο για νά μοῦ πεῖ μιὰ γενική παρατήρηση, ὅτι στοὺς δυὸ προηγούμενους τόμους εἶχα ἀκολουθήσει μιὰ ἀρκετὰ ξεκάθαρη ὀρθογραφική γραμμή πού τώρα τὴ θόλωσα («ἀλλοίμονον» «μαγαζεῖα» κ.λπ.). Νομίζει ὅτι ἔχω ἐπηρεαστεῖ ἀπὸ τὶς συζητήσεις πού γίνονται γιὰ τὸ γλωσσικό.

Στὴ συζήτηση πού ἀκολούθησε εἶπα πὼς ἀργὰ πιά διαπιστώνω ὅτι ἡ ἔκδοση τοῦ Παπαδιαμάντη δὲν ἦταν γιὰ τὰ κότσια μου καὶ ἀπάντησε πὼς μέ οἰκτίζει. Μὲ εἰρωνεύτηκε ἀρκετά, στὸ τέλος σοβάρεψε καὶ θυμωμένος εἶπε πὼς ἡ πιὸ στέρεη δουλειά μου εἶναι αὐτή. Μὲ πάει «μιὰ λαδάτη, μιὰ ξιδάτη» καὶ ἀντιστρόφως.

12 Ἰουνίου 1985. Τὸ περασμένο Σάββατο –σήμερα Τετάρτη– ἦρθαν ὁ Λορεντζάτος μέ τὸν Μαυρόπουλο καὶ συζητήσαμε μερικὰ προβλήματα τοῦ 4ου τόμου καὶ τὴ διάρθρωση τοῦ 5ου καὶ τελευταίου. Γιὰ τὸν πέμπτο υἱοθετήσαμε τὶς ἀπόψεις τοῦ Λορεντζάτου: νὰ διαιρεθεῖ σὲ τρία μεγάλα μέρη, ἥτοι Ἑμμετρα, Διάφορα πεζά, Ἀλληλογραφία. Αὐτὰ πάλι θὰ ὑποδιαιρεθοῦν ἀναλόγως. Ὁ Λορεντζάτος θεωρεῖ ὅτι στὰ ποιήματα δὲν πρέπει νὰ περιληφθοῦν ὀλιγόστιχα ἢ πολῦστιχα ποιητικά κείμενα πού παρεμβάλλει [ὁ Παπαδιαμάντης] στὰ ἀφηγήματά του. Εἶχα ἀντιρρήσεις, κυριότερες ἀπὸ τὶς ὁποῖες ἦταν ὅτι ἔτσι δὲν δίνουμε στὸν ἀναγνώστη καὶ μελετητὴ συνολικὴ εἰκόνα τῆς ποιητικῆς παραγωγῆς τοῦ Παπαδιαμάντη, καὶ ὅτι χαλαῖα τὴν παράδοση, ἀφοῦ ὁ Βαλέτας καὶ ἡ Σεφερλῆ συνάξουν τὰ πάντα στὸ τμήμα «Ποιήματα» τῶν ἐκδόσεών τους. Ὑπερίσχυσε καὶ πάλι ἡ ἀποψή του, ἡ ὁποία πάντως μᾶς ἀπαλλάσσει –τὸ ὁμολογῶ– ἀπὸ τὸν κίνδυνο νὰ θεωρήσουμε δημοτικούς

Ὁ Ζ.Λ. μέ τὴν Μαίρη Μαυροπούλου τὸ καλοκαίρι τοῦ 1992 στὴ Γλυφάδα (Ἀρχεῖο Δημήτρη Μαυρόπουλου).

στίχους ὡς παπαδιαμαντικούς. Συζητήσαμε ὕστερα μερικὰ ἐφθαρμένα χωρία τοῦ τετάρτου τόμου. Σημειώνω ἀκόμα πὼς ὁ Λορεντζάτος προτείνει νὰ τυπωθοῦν μέ πλάγια τὰ ποιητικά κείμενα στὸν 5ο τόμο.

Ὑστερα, ὥσπου νὰ ἐτοιμάσει κάτι ἡ Βικτώρια, καθίσαμε στὸ μπαλκόνι καὶ ἡ συζήτηση ξαναγύρισε στὸν Παπαδιαμάντη. Ὁ Μαυρόπουλος εἶπε πὼς ὁ Κεχαγιόγλου ἔβγαλε σὲ βιβλίο τὴ μελέτη του γιὰ τὸν «Ἐρωτα στὰ χιόνια», κι ὁ Ζήσιμος εἶπε πὼς τὸ διήγημα αὐτὸ εἶναι ἀριστούργημα. «Τῆς νεοελληνικῆς λογοτεχνίας...», συμπλήρωσα μέ ἠλίθιο τόνο. Δὲν ἀντέδρασε ἀμέσως, ἀλλὰ ὕστερα εἶπε: «Ἦταν κανένας στὸν καιρὸ του πού νὰ ἔφτανε αὐτὸν τὸν ἄνθρωπο;» «Ὁχι», ἀπάντησα «ἀλλὰ τὰ τέσσερα πέντε διηγήματα τοῦ Βιζυηνοῦ...». Αὐτὴ τὴ φορὰ ἡ ἀντίδραση ἦταν ἄμεση: «Μὰ τί τέσσερα πέντε τοῦ Βιζυηνοῦ;» – δὲ δεχόταν ἀντίρρηση. Ὑστερα ἀπὸ σιωπή: «Δύο τρία μικρά» –κάποια

παύση, ὅπου πάλι ἠλιθίως σκέφτηκα πὼς θέλει νὰ πεῖ ὅτι μερικὰ ἀπὸ τὰ μικρὰ τοῦ Παπαδιαμάντη ἦταν πρόχειρα γραμμένα– «ἀπὸ τὰ διηγήματα τοῦ Τσέχωφ θὰ μπορούσαν...». Τὸ κακὸ εἶναι πὼς δὲν ἀποφασίζει νὰ γράψει ἓνα ἐκτενὲς κείμενο γιὰ τὸν Παπαδιαμάντη. Ἐν τῷ μεταξύ, τὴν ὥρα πού συζητούσαμε γιὰ προβλήματα τοῦ κειμένου καὶ γιὰ πηγές, διαβάζοντας τὸ κομμάτι ἐκεῖνο ἀπὸ τὴν «Ἀσπρη σάν τὸ χιόνι», ὅπου ὁ Παπαδιαμάντης μιλάει γιὰ τὸν Ἰταλὸ ποιητὴ, τὸν ἀρχαῖο φιλόσοφο κ.λπ., ψιθύρισε: «Ὁ μπάσταρδος...». Ὁ Μαυρόπουλος τοῦ θύμιζε πὼς κάποτε, διαβάζοντας ἄλλο παπαδιαμαντικὸ χωρίο, ἀποφάνθηκε: «Ἐ, βέβαια! Μὲ τόσες δασκάλες καὶ νταντάδες πού εἶχε, πὼς νὰ μὴ γράφει ἔτσι;». Φάνηκε σὰ νὰ μὴ τὸ θυμόταν.

Παρασκευή, 14 Μαΐου 2004. Ἀποζητῶ τὶς παπαδιαμαντικές ἐπισκέψεις τοῦ Ζήσιμου στὴ Χαλκίδα.

‘Ο Ζήσιμος Λορεντζάτος καὶ ἡ περιπέτεια τῆς νεοελληνικῆς παράδοσης

τοῦ Π. Δ. Μαστροδημήτρη

Θάνατος τοῦ Ζήσιμου Λορεντζάτου (3 Φεβρουαρίου 2004) μᾶς δίνει τὴν ἀφορμὴ γιὰ μιὰ πρώτη ἀξιολόγηση τοῦ συνόλου ἔργου του καὶ γιὰ μιὰ συνακόλουθη τοποθέτησή του στὴν πορεία καὶ στὴν ἐξέλιξη τῆς νεοελληνικῆς δοκιμιογραφίας. Παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι ἔφυγε πλήρης ἡμερῶν (γεννήθηκε τὸ 1915), ἡ ἐκδημία του ἀφήνει ἓνα μεγάλο κενό, καθὼς ἡ παρουσία του ὡς ἀνθρώπου καὶ ἡ προσφορά του στὰ νεοελληνικά γράμματα συνιστοῦσαν ἓνα εἶδος ἀσφαλιστικῆς δικλείδας γιὰ τὴ νεοελληνικὴ συνείδηση. ‘Ο Λορεντζάτος ἀποτελοῦσε τὸν τελευταῖο κρίκο μᾶς ἀλυσίδας ποὺ ξεκινοῦσε ἀπὸ τὸν 19ο αἰῶνα, ἀπὸ τὴν ἡρωικὴ ἐποχὴ τοῦ πολιτισμικοῦ κινήματος τοῦ Δημοτικισμοῦ καὶ τῶν ἐκπροσώπων του. ‘Η παρουσία καὶ ἡ ἐπίδραση τοῦ πατέρα του, τοῦ γνωστοῦ δημοτικιστῆ καθηγητῆ Παναγῆ Λορεντζάτου (1871-1941), χρειάζεται κάποτε νὰ ἐκτιμηθοῦν καὶ νὰ ἐρμηνευθοῦν ἀνάλογα, γιὰ νὰ κατανοήσουμε τὸ γλωσσικὸ πιστεύω τοῦ γιοῦ καὶ τὸν γενικότερο προσανατολισμὸ τοῦ ἔργου του.

Ταυτόχρονα, ὁ Λορεντζάτος συνέχιζε τὴν πνευματικὴ αὐτὴν ἀλυσίδα ὡς ὁ κατ’ ἐξοχὴν σύνδεσμός της μὲ τὴ γενιά τοῦ Σεφέρη, τοῦ Ἑλύτη καὶ τῶν μεγάλων διανοουμένων τῆς ἴδιας ἐποχῆς, καὶ μὲ τὴν ἡρωικὴ τους προσπάθεια νὰ δημιουργή-

σουν σύγχρονη λογοτεχνικὴ γραφὴ καὶ κριτικὴ σκέψη. Ἀπὸ αὐτὴ τὴν ἀποψη, ἡ δοκιμιογραφία τοῦ Λορεντζάτου ἀποσκοποῦσε στὴ διαμόρφωση στέρεου λόγου, ποὺ θὰ μπορούσε νὰ παρακολουθήσει καὶ νὰ ἐρμηνεύσει τὴ λογοτεχνικὴ γραφὴ κατὰ τρόπο ἐπαρκὴ καὶ πολυδιάστατο.

Χρειάζεται ἐπίσης νὰ δοῦμε τὸν θάνατο τοῦ Λορεντζάτου ὡς τὸ τέλος μᾶς ἐποχῆς, κατὰ τὴν ὁποία ἓνας συνειδητὰ ἀπομονωμένος συγγραφέας ἐπιχείρησε νὰ ἀνασύρει στὴν ἐπιφάνεια ξεχασμένες ὀψεις καὶ σελίδες τῆς νεοελληνικῆς παράδοσης καὶ νὰ ὑποδείξει τὴ σημασία τους γιὰ τὴ σημερινὴ πραγματικότητα. Αὐτὴ ἡ ἀποψη τῆς δημιουργικῆς προσπάθειας τοῦ Λορεντζάτου πιστεύουμε ὅτι δὲν ἔχει κατανοηθεῖ ὅσο θὰ ἔπρεπε καὶ κάποια στιγμή ἡ κριτικὴ σκέψη χρειάζεται νὰ ἐγκύψει μὲ περισσότερη ἐπιμονὴ στὸ σύνολο τῶν ἔργων του, ἄψογα παρουσιασμένων μὲ τὶς φροντίδες καὶ τὴ γνώση τοῦ Δημήτρη Μαυρόπουλου.¹

Οἱ ἀπαρχές τῆς προσφορᾶς τοῦ Λορεντζάτου στὴ νεοελληνικὴ κριτικὴ σκέψη τοποθετοῦνται στὴ δεκαετία τοῦ ’40, καὶ εἰδικότερα ὅταν ἡ νεοελληνικὴ συνείδηση, καθὼς ἐξερχόταν ἀπὸ τὴ δοκιμασία τοῦ Δευτέρου παγκοσμίου πολέμου καὶ τοῦ Ἑμφυλίου, ἀναζητοῦσε νέους προσανατολισμούς καὶ νέες ἀξίες. Τοῦτο διακρίνεται στὸ δοκίμιό του γιὰ τὸν *Θησέα* τοῦ

André Gide, γραμμένο κατὰ τὴ διετία 1948-1949,² ὅπου ὁ Λορεντζάτος ἐκφράζει ἔμμεσα καὶ τὶς δικές του θέσεις: «Μέσα στὴ φιλοσοφία του ἡ τέχνη, σὰ φαινόμενο κοινωνικὸ, δὲν ἐξυπηρετοῦσε παρὰ μοναχὰ τὸν ἑαυτό της, καταφύγιο ὅπου ὁ ἄνθρωπος διοχετεύει ὀρισμένα δικά του πράγματα ἢ τοῦ συνόλου, καὶ ποὺ χώρεσαν ἄνετα πάντα μαζί...».³ Διαγράφεται ἤδη ἐδῶ ἡ ἀμετακίνητη ἀντίληψη καὶ τοῦ ἴδιου τοῦ συγγραφέα, ποὺ θὰ κυριαρχήσει στὴ μετέπειτα ἐξέλιξή του, γιὰ τὴν ἀνεξαρτησία καὶ τὴν αὐτονομία τοῦ δοκιμιογραφικοῦ τοῦ ἔργου καὶ τῆς γραφῆς του γενικότερα. Πρόκειται γιὰ μιὰ νοοτροπία ὅχι, βέβαια, «αἰσθητιστικὴ», ποὺ ὅπως εἶναι γνωστὸ ὁ Λορεντζάτος τὴν ἀπέρριπτε πλήρως, ἀλλὰ ριζικὰ καὶ ἀνυποχώρητα πνευματικὴ. ‘Η πεποίθησή αὐτὴ ἐπαναδιατυπώνεται στὰ δοκίμιά του γιὰ τοὺς T. S. Eliot (1965),⁴ Ezra Pound (1966 καὶ 1986),⁵ Paul Valéry (1971)⁶ καὶ George Orwell (1989),⁷ ἀκόμη καὶ σὲ ἓνα κείμενο καθαρὰ φιλοσοφικὸ, ὅπως εἶναι ἡ ἀνάλυση τοῦ *Tractatus* τοῦ Αὐστριακοῦ φιλοσόφου Ludwig Wittgenstein.⁸

Σὲ ὅλη τὴ δημιουργικὴ πορεία του, ὁ Λορεντζάτος παρέμεινε πιστὸς σὲ αὐτὴ τὴν ἀντίληψη, ποὺ ἐπεδίωκε νὰ ἀπελευθερώσει τὴν τέχνη ἀπὸ κάθε πολιτικὴ καὶ ἰδεολογικὴ ἰδιοποίηση καὶ χρησιμοθηρία. Μέσα ἀπὸ αὐτὴ τὴν προοπτικὴ μπορούμε

1. Βλ. τὴ συγκεντρωτικὴ ἔκδοση: Ζήσιμος Λορεντζάτος, *Μελέτες*. Τόμ. Α΄-Β΄. Ἐκδόσεις Δόμος, (Ἀθήνα 1994), ἀλλὰ καὶ τὶς ἐξίσου καλαίσθητες αὐτοτελεῖς δημοσιεύσεις πολλῶν κειμένων τοῦ συγγραφέα ἀπὸ τὸν ἴδιο ἐκδότη.
2. *Ο.π.*, τόμ. Β΄, σελ. 217-293.
3. *Ο.π.*, σελ. 268-269.
4. *Ο.π.*, σελ. 293-311.
5. *Ο.π.*, σελ. 389-482.
6. *Ο.π.*, σελ. 511-526.
7. *Ο.π.*, σελ. 483-505.
8. *Ο.π.*, σελ. 527-548.

νά ἐρμηνεύσουμε τίς βαθυστό-
χαστες ἀναλύσεις τῶν ἔργων
μεγάλων Ἑλλήνων δημιουργ-
ῶν, ὅπως τοῦ Σολωμοῦ, τοῦ
Καβάφη, τοῦ Παπαδιαμάντη,
τοῦ Σικελιανοῦ καί, φυσικά,
τοῦ Σεφέρη. Τὸ ἔργο, μάλιστα,
τοῦ Σολωμοῦ ἀποτελέσκει μόνι-
μη μέριμνα τῆς γραφῆς του καὶ
παράλληλα προκαλοῦσε μόνι-
νο προβληματισμὸ ἐπάνω στὸ
ζήτημα «τοῦ ἐκφράζεσθαι»,
ὅπως τὸ ἀποκάλεσε γιὰ πρώτη
φορὰ στὸ πρῶμο ἀλλὰ καὶ τό-
σο ὥρμιο *Δοκίμιο Ι*, γραμμένο
μόλις στὰ τριάντα του χρόνια
(1945-1946).⁹

Στὸ ἐκτενὲς καὶ πολυδιάστατο
αὐτὸ κείμενο, ἀφιερωμένο στὴ
μελέτη τῆς σολωμικῆς ποίησης,
ὁ Λορεντζάτος ἐπιχειρεῖ μιὰ
διάκριση ἀνάμεσα στὸν γλωσ-
σικὸ ἀγῶνα καὶ στὸν ἀγῶνα τῆς
ἐκφρασης. Αὐτὸ πού ἐνδιαφέ-
ρει τὸν ἴδιο εἶναι κυρίως ἡ δεύ-
τερη περίπτωση: «Τὸ βάρος πέ-
φτει στὸ δεύτερο μέρος τῆς
φράσης. Πρέπει νὰ κυριέψῃς τὴ
γλώσσα, καὶ ἂν εἶσαι ἀρκετὸς
νὰ τὴ μεταβάλῃς ἀπὸ ὄργανο
συνεννόησης σὲ ὄργανο τέχνης.
Νὰ τῆς ἀλλάξῃς τὴ χρῆση καὶ
ἴσως τὴ φύση. Ἐκεῖνο τὸ “ἀρκε-
τός” τοῦ Σολωμοῦ εἶναι ἓνα σύ-
νορο. Χωρίζει τὴν ἀπόσταση
ποὺ ὑπάρχει ἀνάμεσα στὸν
κοινὸ καὶ στὸν ἑντεχνο λόγο,
στὴ χρῆση τοῦ λόγου καὶ στὴν
τέχνη τοῦ λόγου. Ἀνάμεσα στὸ
λέγειν καὶ στὸ ποιεῖν».¹⁰

Ἐδῶ πιστεύουμε ὅτι ἔγκειται
ἡ κύρια προσφορὰ τοῦ Λορεν-
τζάτου στὴ νεοελληνικὴ λογο-
τεχνία καὶ εἰδικότερα στὴ δοκι-
μογραφία: στὴν προσπάθειά
του νὰ ἀρθρώσῃ καὶ συγχρό-
νως νὰ καταξιώσῃ μιὰ «διάλε-
κτο» ἱκανὴ νὰ μιλήσῃ γιὰ τὴ
φαντασία καὶ τὴ γλώσσα μέσα
στὴ σύγχρονη νεοελληνικὴ
πραγματικότητα μὲ ἐπίκεντρο
τὴ νεοελληνικὴ παράδοση. Αὐ-
τὴ ἡ παράμετρος τῆς κληρονο-
μημένης μνήμης καὶ συλλο-
γικῆς παρακαταθήκης ἀποτε-

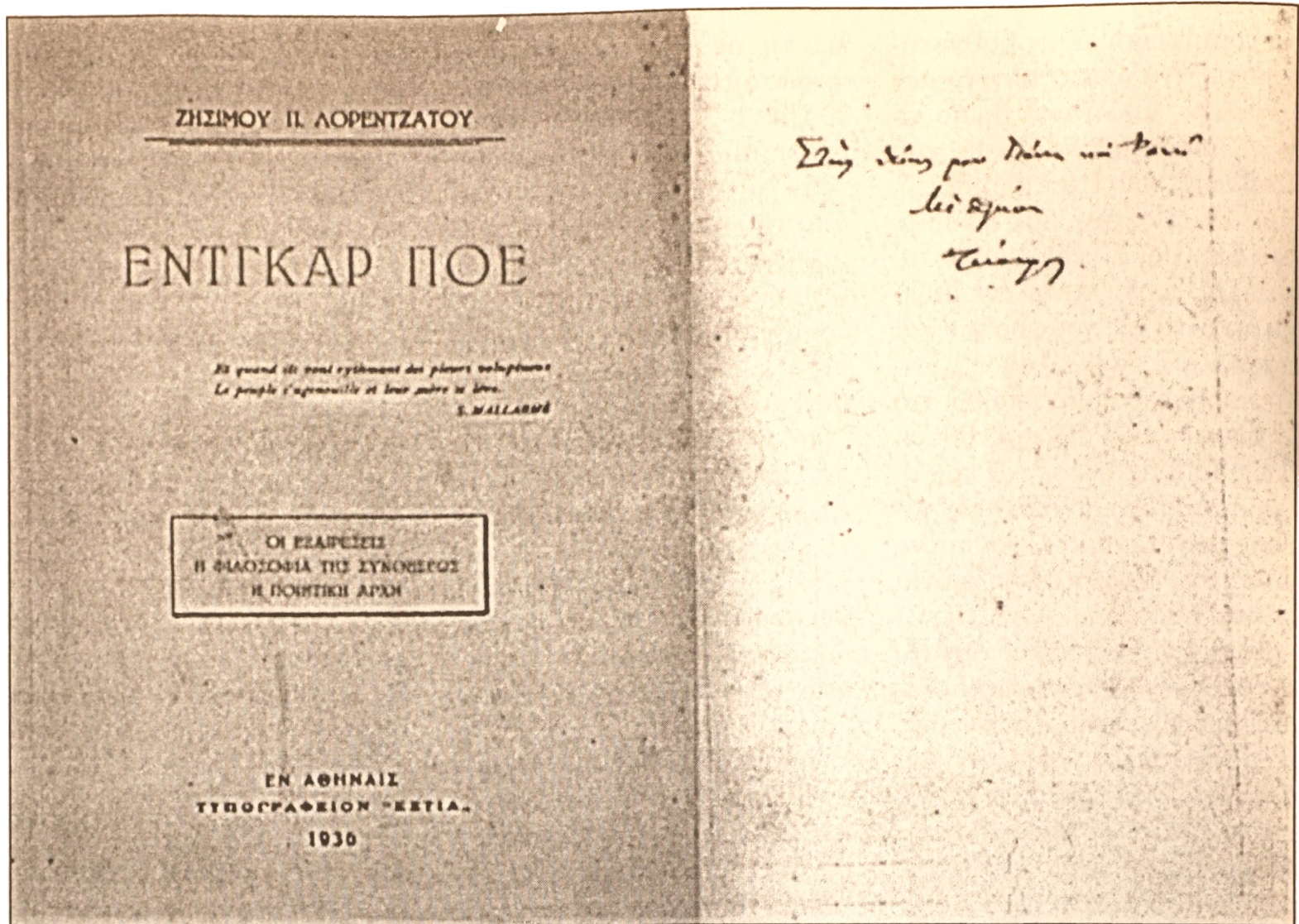
λεῖ τὴ δεύτερη διαρκὴ ἀνα-
φορὰ τοῦ ἔργου τοῦ Λορεντζά-
του. Θὰ ὑποστηρίξουμε, μάλι-
στα, ὅτι κύριο μέλημα τῆς
γραφῆς του ἦταν νὰ διασώσει
ἀπὸ τὴ λήθη τὴν καταγεγραμ-
μένη ψυχικὴ ἀγωνία τοῦ Ἑλλη-
νισμοῦ καὶ νὰ ἐμποτίσῃ τὴν
ἐρμηνευτικὴ τῆς μὲ τὴ συλλογι-
στικὴ καὶ τὴν εὐαισθησία τοῦ
σύγχρονου ἀνθρώπου.

Γιὰ νὰ ἐπιτύχει σὲ αὐτὴ τὴν
προσπάθεια, ὁ Λορεντζάτος
ἐπιχείρησε νὰ ἐπανερμηνεύσῃ
τὸ ἔργο δύο πολὺ σημαντικῶν
νεοελλήνων δημιουργῶν, ποὺ
σημάδεψαν –μὲ τὸν τρόπο του
ὁ καθένας– τὴ νεοελληνικὴ συ-
νειδήση: τοῦ Γιώργου Σεφέρη
καὶ τοῦ Κώστα Καρυωτάκη.
Εἰδικότερα, μάλιστα, ὁ πρῶτος
ἀποτέλεσε ἓνα διαρκὲς γόνιμο
ἐρώτημα γιὰ τὴ σκέψη τοῦ Λο-
ρεντζάτου, πράγμα ποὺ φαίνε-
ται ἄριστα ἀπὸ τὴν ἀλληλογρα-
φία τους,¹¹ ἀλλὰ κυρίως ἀπὸ τὸ
ἐξαιρετὸ δοκίμιό ποὺ «κατὰ τὸ
ἥμισυ» τοῦ ἀφιέρωσε, *Τὸ χαμέ-
νο κέντρο*.¹² Στὸ πολυσέλιδο
αὐτὸ δοκίμιό του, ὁ Λορεντζά-
τος ἀναφέρεται στίς σχέσεις
Ἑλλάδας καὶ Δυτικῆς Εὐρώ-
πης, ὅπως καταγράφηκαν μέσα
στὸ ἔργο τοῦ Σεφέρη. Ἡ γραφὴ
του ἀνυψώνεται σὲ μεγάλες γε-
νικεύσεις καὶ θεωρητικὲς ἀφαι-
ρέσεις, οἱ ὁποῖες, παρὰ τὴν
ἐμβριθείά τους, κάποτε ἀκού-
γονται αἰρετικὲς καὶ ἴσως ἀκα-
τανόητες γιὰ τοὺς ἀμύητους.
Γράφει: «Ὅταν οἱ προσοδευμέ-
νοι ἄνθρωποι –δὲ μιλάω εἰρωνι-
κά– καταλάβουν, μιὰ μέρα, ἡ
ξαναβροῦν δύσκολα τὴν παρά-
δοσή τους (τὴν παράδοση μπο-
ρεῖς νὰ τὴν καταλάβῃς μοναχὰ
μὲ τὴ ζωὴ σου ἢ μὲ τὴ μεταφυ-
σικὴ πράξη, διαφορετικὰ ἀπο-
μένει καὶ αὐτὴ μόνο φιλοσοφία
ἢ φιλοσοφικὸ σύστημα καί, τὸ
σπουδαιότερο, χάνει τότε τὴ
θεϊκὴ προέλευσή της), θὰ πρέ-
πει νὰ χρωστᾶν εὐγνωμοσύνη
στὶς καθυστερημένες γριεὲς –καὶ
πάλι δὲ μιλάω εἰρωνικά– τίς μα-

νάδες ἢ τίς κυροῦλες τῶν πε-
ρισσότερων ἀπὸ ἐμᾶς, ποὺ ἀνά-
φτουν ἀκούραστες τὰ καντήλια
στὰ ταπεινὰ ξωκλήσια καὶ στὰ
ἐρημομονάστηρα τῆς Ἑλλά-
δας, ὅλο αὐτὸ τὸ διάστημα τῆς
σιωπῆς ἢ τῆς μεταφυσικῆς ἀ-
γρανάπαψης ποὺ ἐκεῖνοι κου-
ρασμένοι μεριμνοῦσαν καὶ τυρ-
βάζονταν *περὶ πολλὰ*».¹³

Πρόκειται, ἀναμφίβολα, γιὰ
ἀνατρεπτικὴ ἄποψη, τῆς ὁποί-
ας τίς δυνητικὲς θετικὲς ἐπιπτώ-
σεις στὴ νεοελληνικὴ παιδεία
καὶ κοινωνία ἀλλὰ καὶ τὰ ὅρια
τῆς ἐγκυρότητάς της θὰ ἔπρεπε
νὰ τὰ συζητήσουμε ἄλλοι. Ἡ
κατάθεση, πάντως, τοῦ Λορεν-
τζάτου συνιστᾷ τὴν ἀρχὴ ἑνὸς
δημιουργικοῦ διαλόγου μὲ τὸν
νεοέλληνα, ὁ ὁποῖος, κάτω ἀπὸ
τὴν τεχνολογικὴ καὶ πολιτικὴ
κυριαρχία τῆς Δυτικῆς Εὐρώ-
πης, εἶχε λησμονήσει τὴ δική
του παράδοση καὶ εἶχε ἀποξε-
νωθεῖ ἀπὸ τίς πηγές της. Τὸ ἴδιο
πρόβλημα ἔθιξε ὁ Λορεντζάτος
καὶ στὸ ἐπίσης ἀξιόλογο δοκί-
μιό του γιὰ τὸν Μακρυγιάννη,¹⁴
ὅπου συζητεῖται ἓνα σύνολο
κρίσιμων ζητημάτων πολιτι-
σμοῦ καὶ αὐτογνωσίας τοῦ νεώ-
τερου καὶ τοῦ σύγχρονου Ἑλ-
ληνισμοῦ. Ἐξάλλου, στὸ ὀξυ-
δερεὲς κείμενό του γιὰ τὸν Κα-
ρυωτάκη¹⁵ καθορίζει τὴν ἀνε-
πανάληπτα ἰδιότυπη καὶ σημα-
ντικὴ θέση τοῦ ποιητῆ ἀκριβῶς
ἐπάνω στὸ μεταίχμιο μεταξὺ
παραδοσιακῆς καὶ νεωτερικῆς
ποίησης: «Ὅλοι οἱ δρόμοι ποὺ
ὀδηγοῦν ἀπὸ τὸν Παλαμᾶ ἢ τὸ
Σικελιανὸ καὶ τοὺς *minores* τοῦ
δημοτικισμοῦ στὸ Σεφέρη καὶ
στὸν ἐλεύθερο στίχο περνοῦν
ἀπὸ τὸν Καρυωτάκη. Δὲν ὑ-
πάρχει ἄλλο διάβα. (...) Στὰ χέ-
ρια του ἡ παλιὰ παράδοση κομ-
ματιάζεται καὶ τὰ *membra*
disjecta της σκορπίζονται στοὺς
ἀνέμους ποὺ θὰ μεταφέρουν τὸ
σπόρο γιὰ τὴν καινούργια ἀν-
θοφορία. Ἡ ποιητικὴ σημασία
του εἶναι ταυτόχρονα καταλυ-
τικὴ καὶ σπερματικὴ».¹⁶ Καὶ συ-

9. Ὁ.π., τόμ. Α',
σελ. 15-109. *Τὸ –
ἐκφράζεσθαι*
(Σολωμός) εἶναι ὁ
«ψευδοτίτλος» τῆς
πρώτης
αὐτοτελοῦς
ἐκδόσεως τοῦ
Δοκιμίου Ι:
Ἀθήνα, (Μάρτιος
τοῦ) 1947, ἀπὸ τὰ
τυπογραφεῖα τοῦ
Στέφανου Ν.
Ταρουσοπούλου
(Νέο Φάληρο).
10. Ὁ.π., σελ. 107-
108.
11. *Γράμματα*
Σεφέρη-
Λορεντζάτου
(1948-1968).
Ἐπιμελήθηκε Ν.Δ.
Τριανταφυλλό-
πουλος. Δόμος,
(Ἀθήνα 1990).
12. *Μελέτες*, ὁ.π.,
σελ. 331-419.
- Πρώτη
δημοσίευση τοῦ
δοκιμίου: *Γιὰ τὸν*
Σεφέρη. Τμητικὸ
Ἀφιέρωμα στὰ
τριάντα χρόνια
τῆς «Στροφῆς»,
Ἀθήνα 1961, σελ.
86-146.
13. *Μελέτες*, ὁ.π.,
σελ. 413-414.
14. Ὁ.π., σελ. 477-
562.
15. Ὁ.π., σελ. 281-
306.

Ζήσιμου Π. Λορεντζάτου: *Ἐντγκαρ Πόε*, Ἐν Ἀθήναις, Τυπογραφεῖον «Ἑστία», 1936, ἐξώφυλλο καὶ σελίδα με χειρόγραφη ἀφιέρωση. Ἀντίτυπο πού ἀνήκε στοὺς θεῖους τοῦ Ζ.Λ., Γιάννη καὶ Φανή Δαμιανοῦ.

νεχίζει τεκμηριώνοντας τὶς γενικὲς αὐτὲς θέσεις του μὲ διεισδυτικὲς μορφολογικὲς-μετρικὲς παρατηρήσεις, πού ἐπισημαίνουν τὴν ἐπαναστατικὴ δυναμικὴ πού λειτουργεῖ κάτω ἀπὸ ἓνα «ἐξωτερικὸ περίγραμμα (...) τυπικὰ ἀπείραχτο».¹⁷ Ἀνάλογα εὐστοχεῖς εἶναι καὶ οἱ ἐπισημάνσεις του σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ τὴ δημιουργικότητα τοῦ μεταφραστῆ Καρυωτάκη: «Ἀπὸ τὶς καλύτερες ἐλληνικὲς μεταφράσεις, τὰ ποιήματα πού μεταφράζει ἀπὸ τοὺς ξένους μοιάζουν σχεδὸν σὰ νὰ εἶναι δικά του καὶ νὰ τὰ παίρνει πίσω μὲ τὴ μετάφραση».¹⁸ στὴν περίπτωσή του «ἔχομε προσάρτηση».¹⁹

Οἱ παράμετροι τοῦ ἔργου τοῦ Λορεντζάτου εἶναι ἀναμφίβολα πολλαπλὲς καὶ δὲν μποροῦν νὰ ἐξαντληθοῦν μέσα σὲ μιὰ παρουσίαση ὅψεων μόνο τοῦ ὅλου «ἀρχιτεκτονήματος», ἀ-

φοῦ μάλιστα πρόκειται γιὰ μιὰ πνευματικὴ πράξη πού ἐκτείνεται χρονικὰ σὲ ἕξι περίπου δεκαετίες καὶ ἐμφανίζει μιὰ μοναδικὴ ἐνότητα καὶ μιὰν ἐξαιρετικὴ νοηματικὴ πυκνότητα. Ὁ θάνατός του ἔδειξε πόσο καθυστερήσαμε νὰ ἀσχοληθοῦμε συστηματικὰ μὲ τὴν ἀποτίμηση τοῦ ἔργου του καὶ νὰ ἐξετάσουμε τὶς πηγές, τὶς προθέσεις καὶ τὸ παράδειγμά του ὡς δημιουργοῦ. Μέσα στὸ corpus τῶν *Μελετῶν* του (πού θὰ πρέπει, ἴσως, νὰ συμπληρωθοῦν τώρα καὶ μὲ τὰ μεταγενέστερα δημοσιεύματά του, ἐκεῖνα πού ὁ χαρακτήρας καὶ ἡ ἔκτασή τους τὸ ἐπιτρέπουν) μποροῦμε νὰ διακρίνουμε τὴν πρόοδο καὶ τὴν ἀνοδικὴ πορεία τοῦ δημιουργικοῦ του ταλάντου, ταυτισμένου μὲ ἓναν φιλοσοφημένο στοχασμὸ πού ξεπερνάει τὸν ἀτομικὸ λόγο

καὶ προσδιορίζει καίρια καταστάσεις, ἀνάγκες καὶ δυνατότητες τῆς ἐλληνικῆς «παιδείας». Ἡ ἔντονα κυμαινόμενη στάση τῶν συγχρόνων του ἀπέναντι στὶς συγκεκριμένες θέσεις του δὲν ἐμποδίζει τὴν ἀναγνώριση τῆς ἐξαιρετικῆς ποιότητάς τῆς σκέψης καὶ τοῦ ἥθους του.

Τὸ ἔργο τοῦ Λορεντζάτου ἀποτελεῖ ἓνα *ἀγώνισμα ἐς αἰεὶ* καὶ ὑποδεικνύει τὴν ἀγωνία τοῦ ἀτόμου νὰ κατανοήσει τὴν ἱστορικὴ του καταβολή καὶ νὰ σχετισθεῖ μαζί της κατὰ τρόπο σύγχρονο καὶ δημιουργικὸ. Τὸ παράδειγμά του ἀποτελεῖ μιὰ γόνιμη συμβολή στὴ διαχρονικὴ πορεία τῆς ἐλληνικῆς παράδοσης καὶ τῆς περιπέτειάς της διὰ μέσου ἐχθρικῶν καὶ φίλων αἰώνων.

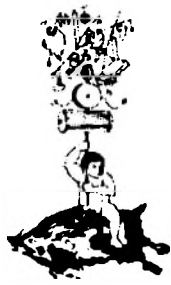

16. *Ο.π.*, σελ. 287.

17. *Ο.π.*, σελ. 292.

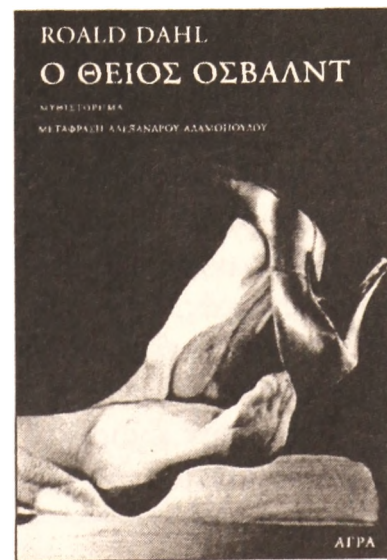
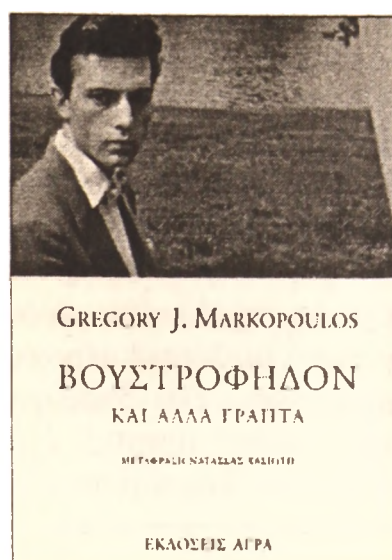
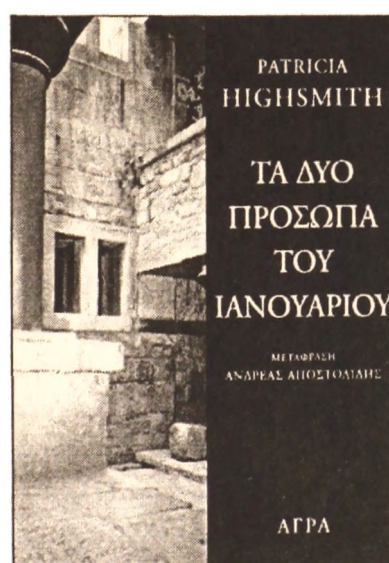
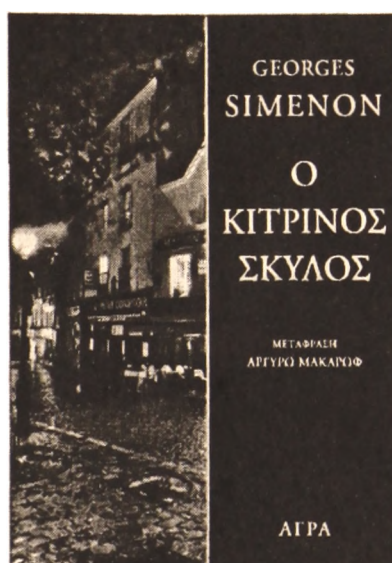
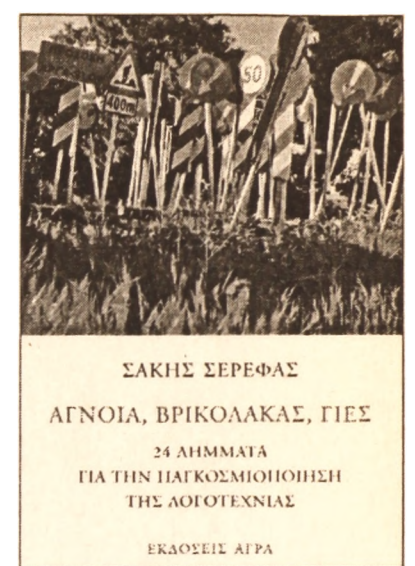
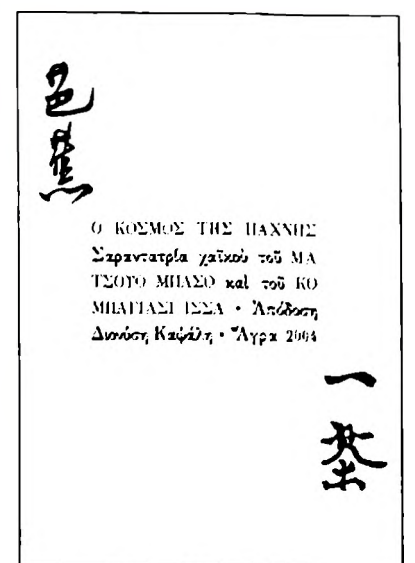
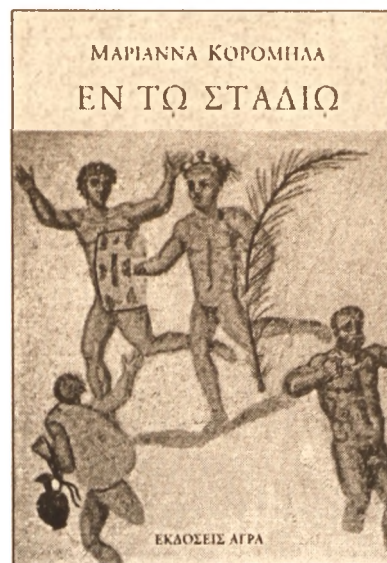
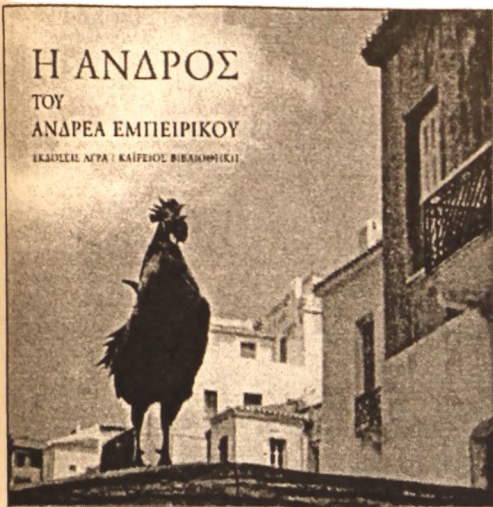
18. *Ο.π.*, σελ. 299.

19. *Ο.π.*

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΑΓΡΑ

<http://www.agra.gr>

‘Ο Ζήσιμος Λορεντζάτος καὶ τὰ ἐκδοτικά

τοῦ Δημήτρη Μαυρόπουλου

Πρωτογνώρισα τὸν Ζήσιμο τὸ καλοκαίρι τοῦ 1966 στὸ σπίτι τοῦ Δημήτρη Κουτρομπῆ, στὴ Βουλιαγμένη — εἶχε κατέβει νὰ κάνει τὸ μπάνιο του καὶ ἀνηφόρισε μετὰ νὰ τὰ πει μὲ τὸν φίλο του. Σιγὰ σιγὰ ἡ γνωριμία γινόταν στενότερη. Ἀπὸ τὸ 1978 ἄρχισε καὶ ἡ συνεργασία μας στὰ ἐκδοτικά.

Τὸ 1976 κάναμε μιὰ ἐκδρομὴ στὴ Χαλκίδα μὲ τὸν Λορεντζάτο καὶ τὸν Γιανναρά, νὰ δοῦμε τὸν Τριανταφυλλόπουλο, νὰ φᾶμε τὸ ψαράκι μας καὶ νὰ πιоῦμε ἓνα ποτήρι κρασί. ‘Ο Ζήσιμος παρακολουθοῦσε ἤδη τὴ δουλειὰ τοῦ Τριανταφυλλόπουλου γιὰ τὴν ἐκδοσὴ τῶν ἔργων τοῦ Παπαδιαμάντη. Ἡ συζήτηση ἐπικεντρώθηκε κυρίως σ’ αὐτὸ τὸ θέμα. ‘Ο Τριανταφυλλόπουλος ἦταν ἀπελπισμένος: τρεῖς ἀπόπειρες μὲ ἰσάριθμους ἐκδοτικούς οἴκους εἶχαν ναυαγήσει. Ἐπιστρέφοντας στὴν Ἀθήνα, ἐλεεινολογούσαμε τὴν κατάστασι στὸν τόπο μας σὲ σχέση μὲ τὴν ἀδυναμία ἐκδόσεως τοῦ Παπαδιαμάντη. Ἡμᾶσταν στὸ ὕψος τῆς Μαλακάσας, ὅταν ἐκστόμισα τὴν παράτολμη σκέψη: Γιατί δὲν ἰδρύομε ἓναν δικό μας ἐκδοτικὸ οἶκο; Πρῶτες ἀντιδράσεις, λίγο ἀμήχανες, μὲ συγκρατημένο ἐνθουσιασμό.

‘Ο Ζήσιμος ἐπανῆλθε. Ἐπανῆλθε ἀρκετὲς φορές.

Δυὸ χρόνια ἀργότερα ξεκινούσαμε μὲ τὸν ἀείμνηστο Νίκο Γιανναδάκη τὴν ἐκδοτικὴ περιπέτεια, ἰδρύοντας τὸν ἐκ-

δοτικὸ οἶκο «Θυμέλη». Πρῶτο βιβλίο ποὺ ἐκδώσαμε ἦταν τὸ *Παλίμψηστο τοῦ Ὁμήρου*.

Ἡ συνεργασία στὴ «Θυμέλη» δὲν κράτησε πολὺ. Τὸ 1979 ἰδρύθηκε ὁ «Δόμος». Τὸ ὄνομα τὸ βρῆκε ὁ Ζήσιμος. Ξεκίνησε ἡ ἐκδοσὴ τοῦ Παπαδιαμάντη. Χωρὶς τὸν Ζήσιμο, δὲν ξέρω πῶς θὰ τέλειωνε αὐτὴ ἡ ἐκδοτικὴ διαδρομὴ. Θέλω νὰ πῶ, χωρὶς τὸν Ζήσιμο δὲν ξέρω τί θὰ ἦταν ὁ «Δόμος».

Τὸ *Παλίμψηστο τοῦ Ὁμήρου*, τὸ στοιχειοθετήσαμε στὸ τυπογραφεῖο «Κείμενα» τοῦ Φίλιππου Βλάχου καὶ τὸ τυπώσαμε στὸ ἐπίπεδο τοῦ Μπορμπουδάκη. Ἦταν ἡ πρώτη συνεργασία μου μὲ τὸν Λορεντζάτο στὰ ἐκδοτικά. «Συνεργασία μὲ τὸν Λορεντζάτο στὰ ἐκδοτικά» σημαίνει «βασανισμός». Τὸν ἔζησα ὡς βασανισμὸ μαθητείας, μιὰ ἀσκήσι ὑπακοῆς σὲ γέροντα, ποὺ ἀπελευθερώνει.

Ἐνα βιβλίο ἔχει κατὰ κανόνα τέσσερα στάδια στὴ διαδρομὴ του. α) Σύλληψη τοῦ περιεχομένου καὶ συλλογὴ τοῦ ὕλικου, β) Συγγραφή, γ) Ἐκδοσὴ, δ) Κυκλοφορία.

Γιὰ τὸ πρῶτο, ὁ δρόμος εἶναι μυστικός. Τὴ διαδρομὴ τὴν ξέρει μόνον ὁ συγγραφέας.

Γιὰ τὸ δεύτερο, ξέρω νὰ πῶ ὅτι ὁ Ζήσιμος δούλευε τὴ γραφή. Ἦταν δουλειὰ βαριά γι’ αὐτόν. Ἦταν δουλειὰ χειρωνακτική. Ἐγραφε μὲ μολύβι καὶ ἔσβηνε μὲ γομολάστιχα. Ἔτσι καταλαβαίνω καὶ τὴν πρότασι τοῦ Κινέζου σοφοῦ

ποὺ καταθέτει σὲ γραπτό του: ‘Ο ποιητὴς γράφει μὲ τὸ σβηστήρι, ὄχι μὲ τὸ μολύβι.

Γιὰ τὸ τρίτο στάδιο... Τότε ἦταν ποὺ δουλεύαμε μαζί. Ἦταν παρῶν — ἤθελε νὰ εἶναι παρῶν — σὲ κάθε στάδιο τῆς δουλειᾶς. Οἱ τελευταῖες διορθώσεις γίνονταν πάντα μὲ τὴν παρουσίᾳ του. Λύσε φόρμα, διόρθωσε, δέσε, τύπωσε δοκίμιο. Συχνά, ξαναλύσε, ξαναδιόρθωσε. Λίγο πιὸ πάνω ἢ ἀράδα, λίγο πιὸ κάτω, περισσότερο κενό, λιγότερο κενό. Λίγο μεγαλύτερο γράμμα στὸν τίτλο, λίγο μικρότερο. Ξαναδέσε, ξανατύπωσε δοκίμιο. Στὸ πιεστήριο ἦταν ἐπίσης παρῶν. Νὰ τυπωθεῖ τὸ πρῶτο φύλλο, νὰ διπλωθεῖ, νὰ ἐλεγχθεῖ. Νὰ διορθωθεῖ ἡ πίεσι τοῦ μελανιοῦ, νὰ ξανατυπωθεῖ. Μέχρι νὰ προφέρει τὴ μαγικὴ λέξι «τυπωθήτω» ποὺ ἔφερνε τὴν ἀνακούφισι. Ὅσο γιὰ τὸ ἐξώφυλλο... Ξέρω πόσο τὸν σέβονταν καὶ τὸν ἀγαποῦσαν οἱ μαστόροι ποὺ δούλευαν τὸ βιβλίο — ὁ στοιχειοθέτης, ὁ τυπογράφος, ὁ πιεστής, ὁ βιβλιοδέτης — ἀλλὰ θὰ προτιμοῦσαν νὰ μὴν μπλεχτοῦν μὲ βιβλίο του.

Τὸ ἀποτέλεσμα πάντα τὸν δικαίωνε. Εἶμαι περήφανος γιὰ τὴν τυπογραφικὴ μορφὴ τῶν βιβλίων τοῦ Ζήσιμου.

Γιὰ τὸ τέταρτο στάδιο, τὴν κυκλοφορία, ἐνεργοῦσε ἀντίθετα μὲ τὰ συνηθισμένα. Θὰ ἔλεγα ὅτι σχεδὸν δὲν ἐνδιαφερόταν νὰ μάθει γιὰ τὴν κυκλοφορία τους. Τὸν ἐνδιέφερε ἡ γνώμη μιᾶς μικρῆς ομάδας ἀνθρώπων, λὲς καὶ τὰ ἐξέδιδε

γι' αὐτούς. Παρομοίαζε τὸ βιβλίο μὲ τὸ σκαρὶ μιᾶς βάρκας. "Ἄν εἶναι γερό, θὰ ταξιδέψει. "Ἄν ὄχι, θὰ βουλιάξει. "Ἦξερε ὁμως ὅτι ὁ ἴδιος δούλεψε πολὺ καὶ καλὰ γιὰ νὰ μαστορέψει γερὸ σκαρί.

Τὰ βιβλία του τὰ φρόντιζε καὶ τὰ παρακολουθοῦσε σὲ ὅλα τὰ στάδια. Διάλεγε τὸ λευκὸ χαρτὶ ὅπου θὰ ἔγραφε — φύλλα ἢ τετράδιο μὲ λευκὲς σελίδες (ἀχαράκωτο). Διάλεγε τὸ μολύβι καὶ τὴ γομολάστιχα. "Ὅταν τὸ γράψιμο ἔφτανε στὸ τέλος, ἀρχίζαμε νὰ συζητᾶμε γιὰ τὸ σχῆμα τοῦ βιβλίου, τὴν οἰκογένεια τῶν γραμμάτων, τὸ ἐσωτερικὸ χαρτὶ καὶ τὸ ἐξώφυλλο. Συνήθως εἶχε ἓνα νοητὸ πρότυπο, ἀλλὰ μὲ τὴ συζήτηση τὸ διαμόρφωνε. Στὴν ἀρχὴ γιὰ κάθε βιβλίο μοῦ ζητοῦσε πρότυπο σελίδας: διαστάσεις, περιθώρια, «σῶμα» κειμένου, γράμματα τίτλων. Κάποια μέρα δίναμε τὸ περιπόθητο ραντεβού γιὰ νὰ παραδώσει τὰ χειρόγραφα, τὰ ὁποῖα ἔπρεπε παρουσιάσει νὰ βγοῦν σὲ φωτοαντίγραφα καὶ νὰ πάρει πίσω τὰ αὐτόγραφα. Τὰ φωτοαντίγραφα, μετὰ τὶς ἀπαραίτητες ἐπισημάνσεις, παραδίδονταν στὸ μονοτυπικὸ ἐργαστήριον τῶν ἀδελφῶν Παληβογιάννη. "Ὅταν τέλειωνε ἡ στοιχειοθεσία, τὸ ὑλικὸ ἐρχόταν στὸ τυπογραφικὸ ἐργαστήρι τοῦ Δόμου, ὅπου γινόταν ἡ διαμόρφωση τῶν σελίδων καὶ ἐβγαίναν τὰ τυπογραφικὰ δοκίμια. Οἱ τυπογραφικὲς διορθώσεις γίνονταν μὲν ἀπὸ τὸν διορθωτὴ τοῦ Δόμου, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὸν ἴδιο. Στὰ τυπογραφικὰ δοκίμια ἔκανε πολὺ συχνὰ ἀλλαγές. Μέχρι τὴν τελευταία στιγμὴ παίδευε διατυπώσεις. [Θυμᾶμαι ὅτι ὅταν δουλεύαμε τὸ δοκίμιο γιὰ τὸν Πάουντ προσπαθοῦσε νὰ ἀναδιατυπώσει δύο προτάσεις γιατί δὲν τὸν ἱκανοποιοῦσαν, λέγοντάς μου: «Μ' αὐτὴ τὴ γλῶσσα

δὲν ἔχεις τὴν πολυτέλεια νὰ πεῖς κάτι καὶ ἀλλιῶς».] "Ὅλα του τὰ βιβλία ποὺ ἐκδόθηκαν ἀπὸ τὸν Δόμο τυπώθηκαν στὸ ἐπίπεδο πιεστήριον τοῦ Μπορμπουδάκη — καὶ τὸ ἐσωτερικὸ καὶ τὸ ἐξώφυλλο. Συνήθως τυπώναμε 700 μὲ 800 ἀντίτυπα, σὲ μερικὰ λιγότερα. Π.χ. τὸ δοκίμιο γιὰ τὸν Blair τὸ τυπώσαμε σὲ 400 ἀντίτυπα, γιατί ἤθελε νὰ χρησιμοποιήσει γιὰ τὸ ἐξώφυλλο ἓνα χειροποίητο χαρτὶ μὲ ξέφτια ποὺ εἶχε ἀπὸ χρόνια προμηθευτεῖ, ἐνῶ γιὰ τὴν ποιητικὴ συλλογὴ *Συλλογὴ / Πηγές* τυπώσαμε καὶ 46 ἀντίτυπα ἐκτὸς ἐμπορίου σὲ χειροποίητο χαρτὶ ἀπὸ βαμβάκι, ποὺ τοῦ εἶχαν φέρει ἀπὸ τὸ ἐξωτερικὸ καὶ τὸ φύλαγε σὲ ἓνα συρτάρι στὸ σπίτι του. Τοῦ ἄρεσε νὰ παρακολουθεῖ τὴ χειρωνακτικὴ ἐργασία στὸ τυπογραφεῖο. Μερικὲς φορές, τὸ ἐξομολογοῦμαι, εἶχα τὴν ἐντύπωση ὅτι «μὲ παίδευε» μὲ ἀλλαγές τῆς τελευταίας στιγμῆς, μόνο καὶ μόνο γιὰ νὰ εὐχαριστηθεῖ τὴ διαδικασίαν, μιὰ διαδικασία ποὺ ὅσοι ἔχουν ἀσχοληθεῖ ἢ τὴν ἔχουν παρακολουθήσει καταλαβαίνουν ὅτι ἔχει μιὰ μαγείαν.

"Ὅπως εἶπα στὴν ἀρχή, ὁ Λορεντζάτος ἐνδιαφέρθηκε καὶ ἀσχολήθηκε μὲ τὴν ἐκδοση τῶν *Ἀπάντων* τοῦ Παπαδιαμάντη. Πολὺ ἐνδεικτικὰ περιγράφει αὐτὴ τὴν ἐνασχόλησή του ὁ Τριανταφυλλόπουλος στὴν εἰσαγωγὴ τῆς ἐκδοσης: «δίχως τὴν ἀδιάκοπη φροντίδα τοῦ Ζήσιμου Λορεντζάτου ἀλλὰ καὶ τὴ φοβερὰ ἐπίμονη πίεση ποὺ ἄσκησε καὶ ἄσκει, χρόνια τώρα, ἐπάνω μου, ἡ ἐκδοση τῶν *Ἀπάντων*, παρ' ὅλη μου τὴν ἀγάπη γιὰ τὸν Παπαδιαμάντη, θὰ ἔμενε πόθος ἢ ἔμβρυο». Ἡ γνώμη του γιὰ θέματα τῆς ἐκδοσης ἦταν ἀποφασιστικὴ. Καὶ κατὰ τὸ στάδιο τῆς προετοιμασίας, καὶ κατὰ τὸ στάδιο τῆς ἐργασίας. Ἀρκετὲς φορές

ἀνεβήκαμε στὴν Κηφισιά γιὰ νὰ συζητήσουμε «γραφές» λέξεων. Καὶ συχνὰ ζητούσαμε τὴν ἐπιβεβαίωση σὲ κάποιο θέμα τῆς ἐκδοσης, ποὺ ἦταν γιὰ μᾶς ἀσφαλιστικὴ δικλείδα ὅτι σωστὰ ἐνεργούσαμε.

[«Ὅταν ὁ Τριανταφυλλόπουλος μιλάει γιὰ «φοβερὰ ἐπίμονη πίεση» κυριολεκτεῖ. Δὲν τοῦ συγχωροῦσε καμιὰ ἄλλη ἐνασχόληση, ἐπιμένοντας ὅτι ἔπρεπε νὰ ἀσχολεῖται μόνον μὲ τὴν ἐκδοση τοῦ Παπαδιαμάντη. Ὡς ἐνδεικτικὸ περιστατικὸ αὐτῆς τῆς «πίεσης» καταθέτω τὸ ἑξῆς: "Ὅταν ἐκδόθηκαν τὰ *Τρία θαλασσινὰ εἰδύλλια* (1985), ὁ Τριανταφυλλόπουλος ἄφησε ἓνα ἀντίτυπο μὲ ἀφιέρωση γιὰ τὸν Λορεντζάτο. Τὸν εἰδοποίησα καὶ ἐγίνε ἐξωφρενῶν, ποὺ ἀφήνει τὴ δουλειὰ τοῦ Παπαδιαμάντη καὶ ἀσχολεῖται μὲ λογοτεχνίες. Δὲν ἤθελε νὰ τὸ δεῖ. Τοῦ εἶπα ὅτι αὐτὴ ἡ ἐνασχόληση εἶναι σὰν τὸ τσιγάρο ποὺ φουμάρεις σὲ διάλειμμα δουλειᾶς. Τελικὰ ἔστειλε τὴν Πιερρέττα καὶ τὸ πῆρε. Λίγες μέρες μετὰ μοῦ μήνυσε: «Πές σ' αὐτὸν τὸν Τριανταφυλλόπουλο νὰ φουμάρει ποῦ καὶ ποῦ κανένα τέτοιο τσιγάρο».]

Ἡ μικρὴ μου κόρη, ἡ Μυρτώ, 29 χρόνων, ζεῖ τώρα στὴ Νέα Ὑόρκη. Ὁ Ζήσιμος τὴν ἤξερε ἀπὸ τότε ποὺ γεννήθηκε. "Ὅταν τῆς ἀνάγγειλα τὸ θλιβερὸ γεγονὸς τοῦ θανάτου του, ἀντέδρασε μὲ τὴν πρόταση: «Ἀπὸ τότε ποὺ θυμᾶμαι τὸν ἑαυτό μου τὸν ἔνιωθα σὰν τὸν ἄνθρωπο ποὺ στὴν ἀγκαλιά του θὰ μποροῦσα νὰ κουλουριασῶ». Αὐτὰ τὰ λόγια θὰ μποροῦσε νὰ τὰ πεῖ ὁ καθένας μας, ὁ καθένας ἀπὸ ὅσους μᾶς ἀγκάλιασε μὲ τὴν ἀγάπη του. Ἐφυγε ἀπὸ ἀνάμεσά μας ἡ ὁρατὴ —καὶ πάντα ἀνοιχτή— ἀγκαλιά του. Μᾶς μένει ἡ μυστικὴ, ἡ ἀόρατη, ἡ πάντοτε παρούσα.

Πρῶτες νύξεις γιὰ τὴ μεταθανάτια ἔκδοση τοῦ ἔργου τοῦ Λορεντζάτου

μὲ ἀφορμὴ μιὰ ἀνέκδοτη μετάφρασή του

τοῦ Σταύρου Ζουμπουλάκη

 Ζήσιμος Λορεντζάτος μοῦ χάρισε τὰ Χριστούγεννα τοῦ 1998 ἰδιόγραφο φύλλο, στή μία ὄψη τοῦ ὁποίου ὑπῆρχε ἀντιγραμμένο τὸ ὑπ' ἀριθμ. 1568 ποίημα τῆς "Εμίλυ Ντίκινσον καὶ στήν ἄλλη δική του μετάφραση τοῦ ποιήματος. Φύλλο λευκό, ἀρίγωτο, ἄλφα τέσσερα. Πρωτότυπο καὶ μετάφραση γραμμένα μὲ μολύβι, δίχως τοποχρονολόγηση. Κάτω ἀπὸ τὸ πρωτότυπο καὶ τὴ μετάφραση, τὸ ὀνοματεπώνυμο τῆς ποιήτριας ἀγγλιστί. "Ενα μήνα περὶπου ἀργότερα μοῦ τηλεφωνεῖ καὶ μοῦ ζητάει νὰ σκίσω τὸ χαρτί πού μοῦ εἶχε δώσει. Δὲν τὸν ἱκανοποιοῦσε πιά καθόλου ἡ μετάφρασή του. Τὸ τηλεφώνημα ἀποτελέσε πρόσθετο λόγο γιὰ νὰ τὴν φυλάξω προσεκτικά. Δὲν ξέρω ἂν βρίσκεται καὶ στὰ χέρια ἄλλου αὐτὴ ἡ μετάφραση, ὁ ἴδιος πάντως θὰ τὴν εἶχε ἀσφαλῶς κρατήσει στὰ χαρτιά του, καί, ἀφοῦ θὰ τὴν διάβασε καὶ τὴν ξαναδιάβασε, ἔκρινε ὅτι δὲν εἶχε κατορθώσει νὰ φέρει (ἢ νὰ γυρίσει, ὅπως προτιμοῦσε νὰ λέει) στὰ ἑλληνικά τὸ ποίημα τοῦτο τῆς Ντίκινσον, τὸ ὁποῖο τοῦ ἄρεσε πολὺ. Δὲν ξέρω ἐπίσης ἂν ὁ ἴδιος ἔκανε ὅ,τι ζήτησε ἀπὸ μένα. Θὰ φανεῖ ἀπὸ τὰ κατάλοιπά του.

Ἄν δημοσιεύω σήμερα ἐδῶ, στὸ πρῶτο ἀφιέρωμα στὸν Λο-

ρεντζάτο μετὰ τὸν θάνατό του, τούτη τὴ μετάφρασή του δὲν εἶναι γιὰ νὰ μοιραστῶ μὲ ἄλλους τὴν ἀπόλαυση τοῦ καρποῦ τῆς παρακοῆς, ἀλλὰ γιατί, τώρα πού ἔχει πλέον τεθεῖ τὸ κρίσιμο ζήτημα τῆς μεταθανάτιας ἔκδοσης τοῦ ἔργου του, θὰ ἤθελα νὰ διατυπώσω δυὸ τρεῖς γενικότερες ἐκδοτικὲς παρατηρήσεις.

* * *

Σὲ κάθε περίπτωση ἔκδοσης μετὰ τὸν θάνατο τοῦ συγγραφέα, τὸ πρῶτο πού ἔρχεται στή σκέψη καθενός, ὅπως ἄλλωστε ἦρθε καὶ στή δική μου, εἶναι τὸ γνωστὸ καὶ παλαιὸ ἐρώτημα τῆς φιλολογικῆς ἠθικῆς: ὅταν ἡ βούληση τοῦ συγγραφέα μᾶς εἶναι γνωστή, κατὰ τρόπο ρητὸ ἢ εἰκαζόμενο μὲ ἀσφάλεια, εἴμαστε ὑποχρεωμένοι νὰ τὴν σεβόμαστε ἀπόλυτα καὶ ἀπαρέγκλιτα; "Οσοι φρονοῦν ὅτι ἡ συγγραφικὴ βούληση εἶναι ἱερὴ καὶ πρέπει νὰ γίνεται σεβαστὴ σὲ κάθε περίπτωση θὰ πρέπει, ἂν θέλουν νὰ εἶναι συνεπεῖς μὲ τὴν ἀποψή τους, νὰ μὴν πιάσουν ποτὲ στὰ χέρια τους τὴν *Αἰνειάδα*, γιατί ἐκδόθηκε παρὰ τὴν ρητὰ ἐκφρασμένη, ἐπὶ τῆς νεκρικῆς κλίνης, ἐπιθυμία τοῦ Βιργιλίου νὰ καεῖ, ἢ, γιὰ νὰ σταθοῦμε σὲ νεότερο διάσημο παράδειγμα, νὰ μὴν διαβάσουν ποτὲ τὸ σημαντικότερο καὶ μεγαλύτερο μέρος τοῦ ἔργου τοῦ Κάφκα,

ἐπειδὴ ὁ Μὰξ Μπρόντ δὲν συμμορφώθηκε μὲ τὴν γραπτῶς ἐκφρασμένη ἐπιθυμία τοῦ φίλου του νὰ κάψει τὰ χειρόγρατά του. Διαφορετικά, ἂν ἐνδίδουν δηλαδή στὸν πειρασμὸ νὰ διαβάσουν τὴν *Αἰνειάδα* ἢ τὴν *Δίκη*, συμπράττουν σὲ μιὰ ἠθικὰ μεμπτὴ πράξη, γίνονται κάτι σὰν κλεπταποδόχοι. "Οσοι πάντως διαβάζουν Βιργίλιο ἢ Κάφκα, ἀδιαφορώντας γιὰ τὴν ἐκδοτικὴ προῖστορία τῶν ἔργων τους, ἃς ἔχουν τὴ συνείδησή τους ἀναπαυμένη: ὁποῖος θέλει πράγματι νὰ καεῖ τὸ ἔργο του τὸ καίει ὁ ἴδιος, δὲν ἀναθέτει τὸ κάψιμό του σὲ τρίτους.

Ἀπὸ τὴν ἄλλη, ἐκεῖνοι πού υἱοθετοῦν τὴν ἀποψη ὅτι ἡ βούληση τοῦ συγγραφέα δὲν εἶναι σεβαστὴ κατὰ πάντα καὶ διὰ πάντα δὲν πάει νὰ πεῖ ὅτι δέχονται πῶς αὐτὴ δὲν πρέπει ποτὲ νὰ λαμβάνεται ὑπ' ὄψιν, ὅτι πρέπει νὰ ἀγνοεῖται συστηματικά, ἢ –ἄλλη πτυχή τοῦ ζητήματος– ὅτι πρέπει νὰ ἐκδίδονται ὅλα τὰ χαρτάκια τοῦ συγγραφέα πού βρίσκονται ἐδῶ καὶ ἐκεῖ. Διόλου. Ἐπὶ παραδείγματι, καὶ ἃς περιοριστοῦμε σὲ μιὰ μόνο περίπτωση ἀπὸ τὴν νεοελληνικὴ ποίηση, καλῶς ἐκδίδονται τὰ *Ἀποκηρυγμένα*, τὰ *Ἀνέκδοτα* ἢ *Κρυμμένα* καὶ τὰ *Ἀτελῆ* τοῦ Καβάφη, κακῶς κάκιστα ὅμως ἀναμειγνύονται, ὅπως ἔγινε πρόσφα-

Νὰ τὴν κοιτᾷς μιὰ ζωγραφιά –
Νὰ τὴν ἀκοῦς μιὰ μουσική –
Νὰ τὴν ξέρεις μιὰ κατάχρηση
Ἀθῶα σὰν Ἰούνιος μῆνας –
Νὰ μὴν τὴν ξέρεις – λύπηση –
Νὰ τὴν ἔχεις γιὰ φίλο
Μιὰ ζέστα λὲς καὶ ὁ ἥλιος
Λάμπει στὴν ἀπαλάμη σου.

Emily Dickinson

To see her is a Picture –
To hear her is a Tune –
To know her an Intemperance
As innocent as June –
Not to know her – an Affliction –
To own her for a Friend
A warmth as near as if the Sun
Was shining in your Hand.*

Emily Dickinson

* Στὴν ἔκδοση Emily Dickinson, *The complete poems*, ἐπιμέλεια Thomas H. Johnson, faber and faber 1975, ὁ πέμπτος στίχος τοῦ ποιήματος ἔχει ὡς ἑξῆς: To know her not – Affliction –. Ὁ δὲ ὀγδοὺς στίχος: Were shining in your Hand.

Νὰ τὴν κοιτᾷς μιὰ ζωγραφιά –
Νὰ τὴν ἀκοῦς μιὰ μουσική –
Νὰ τὴν ξέρεις μιὰ κατάχρηση
Ἀθῶα σὰν Ἰούνιος μῆνας –
Νὰ μὴν τὴν ξέρεις – λύπηση –
Νὰ τὴν ἔχεις γιὰ φίλο
Μιὰ ζέστα λὲς καὶ ὁ ἥλιος
Λάμπει στὴν ἀπαλάμη σου.

Emily Dickinson

To see her is a Picture –
To hear her is a Tune –
To know her an Intemperance –
As innocent as June –
Not to know her – an Affliction –
To own her for a Friend
A warmth as near as if the Sun
Was shining in your Hand.

Emily Dickinson

1. Στὰ Μικρὰ ἀναλυτικά στὸν Καβάφη, Ἰκαρος, Ἀθήνα 1977, τὰ μετροῦσε καὶ τὰ ἔβγαξε καμιά εἰκοσαριά (Μελέτες, Α', 214).

2. Ἀποσιωπήσεις, Τὸ Ροδακίό, Ἀθήνα 2000, σ. 16-17. Βλ.

προηγούμενες ἐκτιμήσεις του, «Ἡ ἔννοια τῆς λογοτεχνικῆς κριτικῆς» (1980), Μελέτες, Α', 464 καί, ἀκόμη παλαιότερα, «Τὸ χαμένο κέντρο» (1961), Μελέτες, Α', 350.

3. Βλ. ἐπιστολὲς 72 καὶ 73 τοῦ Σεφέρη, Γράμματα

Σεφέρη-Λορεντζάτου (1948-1968), ἐπιμ. Ν.Δ.

Τριανταφυλλόπουλος, Δόμος, Ἀθήνα 1990, σ. 149-150· βλ. ἐπίσης ἐπιστολὴ τῆς 6.7.1955 τοῦ Σεφέρη πρὸς τὸν Γ.Π. Σαββίδη, «Κυπριακές» Ἐπιστολὲς τοῦ Σεφέρη (1954-1962). Ἀπὸ τὴν ἀλληλογραφία του μὲ τὸν Γ.Π. Σαββίδη, ἐπιμ. Κατερίνα Κωστίου, Πολιτιστικὸ Ἰδρυμα Τραπεζῆς Κύπρου, Λευκωσία 1991, σ. 78-79.

τα σὲ διάφορες ἐκδόσεις ἢ ἀνθολογίες τοῦ καβαφικοῦ ἔργου, μὲ τὰ 154, τὰ ὁποῖα πρέπει ἀπαράβατα νὰ ἐκδίδονται διακριτά. Αὐτὴ ἡ ἀνάμειξη συνιστᾷ παράβαση τῆς ἐκδοτικῆς βούλησης τοῦ ποιητῆ ἀσύγνωστη, γιὰτὶ ἀλλοιώνει τὴν εἰκόνα τοῦ ἔργου του. Ἡ ἔκδοση ὅμως τῶν Ἀναγνωρισμένων εἶναι δυνατόν νὰ ἀκολουθήσει τὴ βούληση τοῦ Καβάφη γιὰ θεματικὴ κατάταξη τῶν ποιημάτων του, ὅπως αὐτὴ ἐκφράστηκε ἔμπρακτα στὰ δύο τεύχη ποὺ ἐτοίμασε καὶ διένειμε ὁ ἴδιος τὰ τελευταῖα χρόνια τῆς ζωῆς του, μὲ ποιήματα τῶν ἐτῶν 1905-1915 καὶ 1916-1918; Ὁρθὴ καὶ λελογισμένη ἀπάντηση ἔδωσε ὁ Γ.Π. Σαββίδης στὴν στερεότυπη ἔκδοση τοῦ Ἰκαρου: στὸν Α' τόμο προτάσσονται τὰ δύο τεύχη καὶ ἔπονται τὰ ποιήματα τῶν ἐτῶν 1896-1904 θεματικὰ ἐπίσης κα-

ταταγμένα –ὕλοποιεῖται ἐπομένως ἡ βούληση τοῦ ποιητῆ–, στὸν Β' τόμο ὅμως τὰ ποιήματα κατατάσσονται χρονολογικά, ἐπειδὴ ἀπλούστατα κάθε θεματικὴ κατάταξη θὰ ἦταν αὐθαίρετη.

Κοντολογίς, γιὰ τὶς μεταθανάτιες ἐκδόσεις τῶν συγγραφέων δὲν ἰσχύουν ἀπόλυτοι κανόνες, ὅλα πρέπει νὰ κρίνονται κατὰ περίπτωσιν, καὶ ὁ καλύτερος ὅπωςδήποτε ὁδηγὸς γιὰ τὴν ἐπίλυση τῶν μικρῶν ἢ μεγάλων ἐκδοτικῶν προβλημάτων ποὺ ἀναφύονται κάθε φορὰ εἶναι ἡ λεπτομερειακὴ καὶ βαθιὰ γνώση τοῦ ἔργου τους.

Ὁ Λορεντζάτος ἦταν πολὺ αὐστηρὸς κριτὴς τῆς ποίησης. Ἀπὸ ὅλο τὸν Σικελιανό, τὸν μεγαλύτερο κατὰ τὴν κρίση του Ἕλληνα ποιητὴ τοῦ εἰκοστοῦ αἰῶνα, ξεδιάλεξε καὶ ἀνθολό-

γησε τὸ Μήτηρ Θεοῦ καὶ ἄλλα ὀκτὼ ποιήματα, ἀπὸ τὸν Καβάφη τριάντα τέσσερα, ἀναθεωρώντας παλαιότερη αὐστηρότερη ἀποψή του,¹ ἐνῶ γιὰ τὸν Σεφέρη ἔφτασε τελικὰ νὰ πιστεύει πὼς ἔγραψε οὐσιαστικά δύο μόνο ὁλοκληρωμένα ποιήματα (τὸν «Τελευταῖο Σταθμό» καὶ τὸν «Βασιλιά τῆς Ἀσίνης»);² Ὅμοια αὐστηρὸς ἦταν καὶ μὲ τὴ δική του ποιητικὴ δουλειά, πρωτότυπη ἢ μεταφραστική. Δὲν ἄφησε ποτὲ αἴφνης νὰ ἐπανεκδοθεῖ ἡ Μικρὰ Σύρτις (1955), ὅσες πιέσεις καὶ ἂν δέχτηκε. Εἶχε οὐσιαστικὰ υἱοθετήσῃ τὴν καταδικαστικὴ κρίση τοῦ Σεφέρη γιὰ αὐτήν.³ Ὅταν κάποτε τοῦ ἔφερα τὴ συζήτηση στὸ ποίημα καὶ στὴν κρίση τοῦ Σεφέρη, ἡ ἀπάντησή του ἦταν κοφτὴ καὶ κατηγορηματικὴ: «Ὁ Σεφέρης εἶχε δίκιο». Τὸ 1989 κυκλοφορεῖ τὸ βιβλίο τοῦ Φόρος τιμῆς στὸν

E.A. Blair (Δόμος). Ὑπάρχει ἐκεῖ πεζὴ μετάφραση τοῦ ποιήματος τοῦ Τζ.Μ. Χόπκινς (G.M. Hopkins) «Felix Randal». Ὅταν, πέντε χρόνια ἀργότερα, συμπεριέλαβε τὸ δοκίμιο αὐτὸ στὴν ὀριστικὴ ἔκδοση τῶν *Μελετῶν*, κράτησε μόνο τὸ ἀγγλικὸ πρωτότυπο: «Στὴν ὀριστικὴ τούτῃ ἔκδοση, ἀντίθετα ἀπὸ τὴν προηγούμενη, θὰ ἀποφύγω ὁλότελα τὸ συμβιβασμὸ μιᾶς πεζῆς μετάφρασης.» (Β', 493).

Ἄς μείνουμε σὲ αὐτὲς τὶς δύο περιπτώσεις. Ὑπάρχει κανεὶς ποὺ πιστεύει πραγματικὰ ὅτι ἡ *Μικρὰ Σύρτις* πρέπει νὰ ἐξακολουθήσει νὰ μὴν ἐπανεκδοθῇ καὶ μετὰ τὸν θάνατο τοῦ ἀμετάπειστου συγγραφέα της; Πρὸς Θεοῦ! Τοῦ χρόνου συμπληρώνεται ἀκριβῶς μισὸς αἰώνας ἀπὸ τὴν ἔκδοσή της καὶ εἶναι καλὴ εὐκαιρία νὰ ἐπανεκδοθῇ καὶ νὰ ἐπανακριθεῖ. Δὲν χρειάζεται νὰ περιμένουμε τὴ στιγμὴ τῆς συγκεντρωτικῆς ἔκδοσης τῶν ποιημάτων του σὲ ἓναν τόμο, ποὺ οὔτε αὐτὴ πρέπει νὰ ἀργήσει, γιὰ νὰ πάψει ἐπιτέλους ἡ *Μικρὰ Σύρτις* νὰ εἶναι ψιλὸ ὄνομα καὶ νὰ ξαναγίνει βιβλίον πρὸς ἀνάγνωση καὶ κρίση. Ὅσο γιὰ τὴ μετάφραση τοῦ «Felix Randal» δὲν πρέπει ἄραγε νὰ ξανατυπωθεῖ ποτέ πιά; Ἀσφαλῶς καὶ πρέπει. Ἡ θέση της εἶναι δικαιωματικὰ σὲ μιὰ συγκεντρωτικὴ ἔκδοση τῶν μεταφράσεων ποίησης τοῦ Λορεντζάτου, μὲ ὅλες, ἐννοεῖται, τὶς ἀναγκαῖες ἐξηγήσεις. Ἐνὰ μόνο δὲν πρέπει νὰ γίνεῖ: νὰ ἐνσωματωθεῖ στὸν Β' τόμο τῶν *Μελετῶν*.

Θὰ προσθέσουμε, μὲ τὴν εὐκαιρία αὐτή, λίγα λόγια γιὰ τὴν περίφημη ἔννοια τῆς φιλολογικῆς ἀποκήρυξης, ὅχι στὴ γενικότητά της ἀλλὰ εἰδικὰ στὸ ἔργο τοῦ Λορεντζάτου. Καταρχὰς ὅσοι θεωροῦν πῶς τὸ γεγονός ὅτι ὁ Λορεντζάτος δὲν συμπεριέλαβε τὴν πεζὴ μετά-

φραση τοῦ «Φέλιξ Ράνταλ» στὶς *Μελέτες* συνιστᾷ παρόμοια περίπτωση ἃς διαβάσουν προσεκτικότερα τὰ λόγια του: «θὰ ἀποφύγω [...] τὸ συμβιβασμὸ», ἓναν συμβιβασμὸ ἄλλωστε στὸν ὁποῖο ἀπρόθυμα εἶχε καταλήξει, ὅταν πρωτοεξέδω-σε τὸ δοκίμιό του γιὰ τὸν Ὁργουελ.⁴ Ἄς μὴν σταθοῦμε ὁμῶς μόνο στὴν περίπτωση αὐτή. Ἀντιγράφω δυὸ ἀράδες ἀπὸ τὸ κρίσιμο γράμμα του τῆς 18ης Ἀπριλίου 1956 πρὸς τὸν Σεφέρη: «Γιατὶ νομίζω πῶς αὐτὸ ποὺ καὶ ἐγὼ (μέχρι τὸν Μπλέηκ καὶ τὴ «Μ.Σ.» – ἀποκήρυξα τὰ προηγούμενα) θεωροῦσα «ποίηση» [...]».⁵ Ἐδῶ τὸ ρῆμα δὲν σηκώνει παρερμηνεῖς: «ἀποκήρυξα». Ἀνάμεσα σὲ αὐτὰ ποὺ ἀποκήρυξε μέχρι τὴ μετάφραση τῶν *Γάμων τοῦ Οὐρανοῦ καὶ τῆς Κόλασης* (1953) καὶ τὴν *Μικρὰ Σύρτις* –μέχρι δηλαδὴ τὴν ἀποφασιστικὴ, γιὰ τὴν πνευματικὴ πορεία του, χρονιά τοῦ 1953, κατὰ τὴ μαρτυρία τοῦ Φίλιπ Σέρραρντ⁶– ἀνήκουν τὸ *Δοκίμιο I* (1947), ἡ μετάφραση τῆς *Κατάης* τοῦ Πάουντ (1950) καὶ Ὁ Θησέας τοῦ Ἀντρέ Ζίντ (1952). Καὶ τὰ τρία ὁμῶς αὐτὰ ἀποκηρυγμένα κείμενα τὰ ἐπανεξέδωσε ὁ ἴδιος: τὸ *Δοκίμιο I* ἤδη ἀπὸ τὸ 1966 (στὶς *Μελέτες* τοῦ Γαλαξία), τὴν *Κατάη* τὸ 1979 (Λέσχη) καὶ τὸν *Θησέα* [...] στὴν ὀριστικὴ ἔκδοση τῶν *Μελετῶν* (1994).⁷ Ἄς μὴν γίνουμε βασιλικότεροι τοῦ βασιλέως. Ὁ ἴδιος ἄλλωστε δὲν πίστευε ὅτι ὁ ποιητὴς δὲν εἶναι πάντοτε καὶ ὁ καλύτερος κριτὴς τοῦ ἔργου του, μένοντας ἐκπληκτὸς ἀπὸ τὴ γνώμη τοῦ ἴδιου τοῦ Κόλεριτζ, «τοῦ μεγαλύτερου κριτικοῦ τῆς ἀγγλικῆς γλώσσας», ὅτι τὸ ἀριστουργηματικὸ «Κούμπλα Χάν» στερεῖται ποιητικῆς ἀξίας;⁸

Συνοδεύσαμε τὴ δημοσίευση

τούτης τῆς ἀνέκδοτης μετάφρασης τοῦ Λορεντζάτου, γιὰ τὴν ὁποία ὁ ἴδιος εἶχε ἐκφράσει τὴν ἐπιθυμία νὰ καταστραφεῖ, μὲ ὅλα τὰ παραπάνω φιλολογικὰ γιὰ νὰ μὴν μείνει στὸν ἀέρα ἡ ἐξῆς ἀπλή πρόταση: τώρα ποὺ ὁ Λορεντζάτος ἐξέλιπε τῆς συγγενείας ἡμῶν καὶ ἐκείνο ποὺ προέχει πλέον εἶναι ἡ φροντίδα τοῦ ἔργου του, δὲν πρέπει κατὰ κανένα τρόπο νὰ ἐπικρατήσῃ ἓνας φιλολογικὸς ριγχορισμὸς, ὑπὸ τὸ ἐνδυμα μάλιστα τῆς εὐλαβικῆς προσήλωσης στὴ βούλησή του. Ἀπολύτως ὄχι. Πρέπει νὰ ἐπανεκδοθοῦν ὅσα ἐκείνος δὲν ἐπανεξέδωσε ποτέ ὅσο ζοῦσε, πρέπει νὰ ἐκδοθοῦν τὰ ἀνέκδοτά του (καὶ δὲν ἐννοῶ μόνο τὰ *Collectanea*, τρία ὀγκῶδη τετράδια, ποὺ ὁ ἴδιος ἐτοίμαζε ἀπὸ χρόνια γιὰ μεταθανάτια ἔκδοση), πρέπει νὰ συγκεντρωθοῦν τὰ γράμματά του καὶ νὰ ἐκδοθοῦν ὅσα ἀπὸ αὐτά, καὶ εἶναι πιστεύω πολλὰ, ἔχουν γενικότερη σημασία. Μὲ προσοχὴ ἀλλὰ χωρὶς ἄγωνα ἐπιφυλακτικότητα, δίχως βιασύνες ἀλλὰ καὶ δίχως ἄσκοπες καθυστερήσεις. Κάναμε ἤδη λόγο γιὰ τὴν ἔκδοση δύο συγκεντρωτικῶν τόμων, ἓναν μὲ τὰ ποιήματά του καὶ ἓναν μὲ τὶς μεταφράσεις του. Ὁ Γ' τόμος τῶν *Μελετῶν*, μὲ τὰ κείμενα δηλαδὴ ποὺ ἐξέδωσε μετὰ τὸ 1994, εἶναι ἤδη ἀπαρτισμένος. Οἱ δύο τόμοι τῶν *Μελετῶν* περιέχουν σιωπηρῶς τὶς βασικὲς ἐκδοτικὲς ἀρχὲς οἱ ὁποῖες πρέπει νὰ τηρηθοῦν. Εἰδικότερα ἐκδοτικὰ προβλήματα θὰ τεθοῦν καὶ θὰ λυθοῦν, ὅταν ὁλοκληρωθεῖ ἡ καταγραφή τῶν καταλοίπων του.

4. *Φόρος τιμῆς* στὸν *E.A. Blair*, Δόμος, Ἀθήνα 1989, σ. 19.

5. *Γράμματα*, ὁπ.π., σ. 152-153.

6. Philip Sherrard, «Ζήσιμος Λορεντζάτος: τὰ κρίσιμα χρόνια. Μία προσωπικὴ ἀνάμνηση», *Ἀντι Χρυσέων. Ἀφιέρωμα στὸν Ζήσιμο Λορεντζάτο*, Δόμος/Βικελαία Δημοτικὴ Βιβλιοθήκη, Ἀθήνα 1995, σ. 53.

7. Ἄς μοῦ ἐπιτραπῇ νὰ ὑποσημειώσω πῶς ἡ στάση του ἔναντι τοῦ *Θησέα* [...], ὅσες φορές μιλήσαμε γιὰ αὐτό, δὲν ἦταν λιγότερο αὐστηρὴ ἀπὸ ὅ,τι ἔναντι τῆς *Μικρᾶς Σύρτεως*.

8. *Ἐνας ποιητικὸς περίπατος*, Δόμος, Ἀθήνα 1999, σ. 17-18.

Μόνιμο αίτημα - Desideratus έσαεί

του Λάμπρου Καμπερίδη

Και βλέπει μέσα στα νερά
καθάρια
Άλλος λάμπει ούρανός,
άλλα κλωνάρια

ταν αποχαιρετιστήκαμε
τον Ιούνιο του 1980,
καθώς άφηνα την Έλλά-
δα μετά από μια τρίτη και
τελευταία απόπειρα έγκα-
τάστασης, μου ζήτησε μια χάρη
που άναφερόταν στο Σολωμό
και στον Μπαίρον.

Ή Μαρία του Λάμπρου, ά-
φοϋ πλέξει με τα λιγνά της δά-
χτυλα το στεφάνι που θα τη συ-
νοδέψει στον άλλο κόσμο, προ-
χωράει στα νερά της λίμνης

Και είς το κύμα, που βλέπει
ώς τον καθρέφτη

Ξανακοιτάει, χαμογελάει και
πέφτει

βλέπει, από ένα άλλο σολω-
μικό σπάραγμα, μέσα στα νερά
καθάρια...

άναπάντεχα μέρη άλλουνοϋ
κόσμου.

Ήσπαχνε να βρεί κάτι αντί-
στοιχο στον Μπαίρον. Ένα βυ-
ρωνικό δίστιχο που το μνημό-
νευε μια Έγγλέζα σε κάποια
βιβλιοκριτική δημοσιευμένη
στή δεκαετία του '60 στον
Observer, όπου το είχε διαβάσει
και είχε άμελήσει να κρατήσει
το φύλλο.

Στις άρχές Αυγούστου, λίγες
έβδομάδες από την έγκατά-
στασή μου σε άλλο κόσμο, έλα-
βα το δεύτερο γράμμα του,
όπου μεταξύ άλλων μου θύμιζε
το *desideratum*.

Άκουσε να δείς. Πρόκειται
για *Anthology of English Poetry*
φτιαγμένη από γυναίκα. Ή

κριτική, λοιπόν, γίνεται για
την άνθολογία αυτή (άπο κά-
ποιο κριτικό του *Observer*) και
γίνεται στο κανονικό κυρια-
κάτικο φύλλο που ταξιδεύει
στο έξωτερικό, χωρίς ένθετα
μέσα και άσχετο με *colour*
supplement, και πουλιόταν
στην Άθήνα. Έκει πρέπει να
έντοπίσεις το ψάξιμο για να
μην κουράζεσαι άδικα. (Λέω
πουλιόταν, γιατί μαθαίνω
πως ό *Observer* ξανακλείνει).
Πρόσεξε: δεν έχει καμιά σχέ-
ση με *Byron* το άρθρο· είναι
κριτική για μια άνθολογία της
Άγγλικής ποίησης και στο τέ-
λος άναφέρει μερικούς στί-
χους από ένα ποίημα της
άνθολογίας αυτής (ποίημα
του *Byron*). Κατάλαβες; Οί
χρονιές όσες πιο πολλές κοι-
τάξεις τόσο το καλύτερο. Και
όχι βέβαια πριν από το 1960.
Λυπάμαι για τους κόπους
σου, Λάμπρο, αλλά δεν έχω
άλλο «έχνος» - με την άστυνο-
μική έννοια - στην ύπόθεση
αυτή.

Το ψάξιμο δεν άπέδωσε καρ-
πούς. Οί άναφορές στα *colour*
supplements θα έπρεπε να είχαν
γίνει κατόπιν των άνακοινώσε-
ων της έκβασης της έρευνας,
άφοϋ ή μοναδική μνεία για
Byron στον *Observer* γινόταν μό-
νον εκεί. Σε ένα παλιό ντεφτέρι
άπο τα χρόνια εκείνα έχω κα-
ταγράψει τα ισχνά άποτελέ-
σματα της έρευνάς μου.
Observer. 16 Nov. 69. *Ruth Hall*.
Return of the Supreme Romantic.
Colour suppt. p. 16. *Byron-Ruth*
Hall. The great and anguished
years. 23 Nov. 69. *Colour suppt.* p.

42. Δεν κρατούσα αντίγραφα
των γραμμάτων που του έστελ-
να, αλλά αν θυμάμαι καλά,
είχα καταφέρει να ξετυπώσω
κάτι που δεν τον ίκανοποίησε.
Στις 27 Σεπτεμβρίου 1981 μου
έγραφε, παρενθετικά, στις τε-
λικές άράδες του γράμματός
του (έξακολουθείς να είσαι πά-
ντα ή μόνη πιθανότητα που
διαθέτω για να βρω ξανά τον
Byron). Άκολούθησε και άλλη
άνεπιτυχής άποστολή. Στις 12
Δεκεμβρίου της ίδιας χρονιάς
έκλεινε το γράμμα του με την
έκκληση: *Υ.Γ. Μόνιμο αίτημα,*
συρίγγιο στην ιατρική, ό
"Observer". Βέβαια, άλλο πράγ-
μα το συρίγγιο και άλλο ή σύ-
ριγγα, και έτσι το έννοούσε το
άρθρο αυτό, που θα του πρό-
σφερε, όπως και το συρίγγιο
της ιατρικής, τον πόρο που
συνδέει δύο όργανα, από όπου
διοχετεύονται διάφορα παθο-
λογικά υγρά, με την έξωτερική
επιφάνεια του σώματος. Αυτό
έγινε άφορμή να σκεφτώ πολ-
λές φορές τα πολλαπλά συρίγ-
για που διοχέτευαν πολύμορ-
φα υγρά στο *corpus* του έργου
του, ένα είδος συγκοινωνού-
ντων δοχείων που τον συνέδε-
ναν με άλλα πράγματα, ή που
συνέδεσαν άλλους μεταξύ
τους, τον *Byron* με τον Σολωμό,
τον Σολωμό με τον Δάντη, τον
Σολωμό με τον Πικιώνη, τον
Παπαδιαμάντη με τον Μακρυ-
γιάννη, τον Σαραντάρη με τον
Καπετανάκη, τον Σωκράτη
Κουγέα με την μέσα Έλλάδα,
τον Πάουντ με τον Σεφέρη, τον
Καρυωτάκη με τον *Corbière*,
τον Λορεντζάτο με όλους

Ο Ζ.Α. στο σπίτι του στην Κηφισιά, την άνοιξη του 1999 (Φωτογραφία Λίας Ζαννή).

αυτούς που φώτιζαν και φωτιζονταν στα έργα του και ζούσαν στα κείμενά του.

Ξεσκαλίζοντας τον φάκελο της αλληλογραφίας μας πέφτω σε μια τελευταία μνεία από τις 27 Ιουλίου 1987. Δυστυχώς το απόσπασμα δεν είναι αυτό που ψάχνω. Είσαι πολύ καλός να θυμάσαι ακόμα τα όσα θηρεύω. Κάποια μέρα μπορεί να το βρω τυχαία.

Είχα καταλάβει πώς προσπαθούσε να συνταιριάξει αυτά τα αποσπάσματα μεταξύ τους για να τα επεξεργαστεί σε ένα κείμενο που θα κοίταζε τον Μπαίρον του Σολωμού. Όχι τόσο τον Μπαίρον, που δεν τον απασχόλησε ποτέ, για να μην πούμε πώς τον άφησε αδιάφορο, όσο το πώς έβλεπε ο Σολωμός τον «Άνθρωπο του Αιώνα» Είς τον θάνατον του Λόρδ Μπαίρον και άλλου. Γι'

αυτό ένοιωθα ένα συναίσθημα ευθύνης, τη συνεργία μου σε κάτι που θα μας παραδινόταν σε όλους άκέριο, και ταυτόχρονα ανικανότητας, με την αδυναμία μου να έντοπίσω αυτό το απόσπασμα που έλειπε από το οικοδόμημά του και υποψιαζόμουν πώς θα χρησίμευε ως ακρογωνιαίος λίθος, κεφαλή γωνίας που θα συναρμολογούσε το κτίσμα σε σολωμικό ναό για να συνοικοδομηθεί με τις πρώτες σολωμικές μελέτες του σε τελικό κατοικητήριο του ποιητή. Το *desideratum* παράγεται από το *desiderare*, από αυτό που λείπει (και *de-sidus* σημαίνει τον αφώτιστο, που του λείπει το φως). *Esse in desiderio* σημαίνει να επιθυμείς πράγματα που λανθάνουν, που σου λείπουν, που θα ήθελες να είχες και που δεν μπορείς να τα αποκτήσεις. Μια άλλη έννοια υπονοείται στο *desiderium* που μπορεί να σημαίνει επίσης λύπη για το πρόσωπο του φίλου που λείπει για πάντα – *in desiderio defuncti* (Κικέρων, *De Amicitia*, 3), που δεν θα μπορούσες να το ανακτήσεις ποτέ.

Με αυτή την πλατιά έννοια του *desideratum*, με αυτό που του έλειπε και έψαχνε να αποκτήσει ή να ανακτήσει, *ex desiderio laborare* (Κικ., *Orator ad Brutum*, 10) επεξεργαζόταν τα κείμενά του ο Λορεντζάτος. Όχι τόσο μέσα από τα βιβλία όσο μέσα από ζωντανούς ανθρώπους, μέσα από τους φίλους του, που τους ένέπλεκε στη διαδικασία της εργασίας του με τον δικό του ξέχωρο τρόπο (διαφορετικό για καθένα από τους φίλους του), και που αντιστοιχοῦσε στα ένδιαφέροντα και προσωπικά χαρίσματα του καθένα από αυτούς.

Με τον ίδιο τρόπο δινόταν γενναϊόδωρα, σύμφωνα πάντα με τις δυνάμεις του, και συνέτρεχε να βοηθήσει με όποιοδήποτε θεμιτό τρόπο τους φίλους

του. Για μένα στάθηκε μοναδικός βοηθός και υπερασπιστής και ή παιδεία του με δίδαξε και «άνόρθωσε με εις τέλος», από τους πρώτους μοναχικούς μήνες εκείνης της ατελέσφορης απόπειρας εγκατάστασης στην Ελλάδα μέχρι τις τρεις εύλογημένες μέρες που μας άξιωσε ο Θεός να χαρούμε μαζί πέρσι το καλοκαίρι στην Αίγινα.

Στα τέλη της δεκαετίας του '70 εργαζόμουν σε ένα γραφείο στο Σύνταγμα. Όποτε κατέβαινε για δουλειές στην Αθήνα περνούσε τα μεσημέρια και με απαγκίστρωνε από την άχαρη άγγαραία που με κρατούσε καθηλωμένο στην καρέκλα μέχρι αργά το απόγευμα. Πηγαίναμε για φαγητό στα *Περιστέρια*, στην όδο Πατρών, ένα παλαιό (τότε, πριν την τωρινή αναπαλαιώσή του) μαγειρείο για τους ανθρώπους της πιάτσας, που όλο και λιγόστευαν για να αντικατασταθούν με άλλα πράγματα. Οι καρέκλες ήταν ψάθινες, τα τραπεζομάντηλα με γαλάζια καρό, τα ποτήρια κοντά *Duralex*, τα γκαρσόνια γεροντάκια με λευκή ποδιά, το καρτούτσο λεγόταν καρτούτσο και ή μισή μισή, τα λαδερά μόνο της εποχής, τα ψάρια πάντα τριών λογίων, σαρδέλες, πέρκα και κολιοί· στους τοίχους κρέμονταν καδραρισμένες παλιές γελοιογραφίες που απεικόνιζαν τον Βιζυηνό, τον Καμπούρογλου, τον Παράσχο. Προτιμούσε τα *Περιστέρια* όχι για γραφικούς λόγους, αλλά επειδή είχαν περάσει με επιτυχία τις εξετάσεις στην ποιότητα του βαρελίσιου τους, εξετάσεις που απαιτούσε από κάθε κατάσταση που θεωρούσε αντάξιο της αποστολής του και ανταποκρινόταν σε αυστηρά κριτήρια αξιολόγησης της ποιότητας του κρασιού του.

Ἐκεῖ στερεώθηκε ἡ φιλία μας, ἐκεῖ μὲ κάρφωσε ἓνα μεσημέρι μὲ τὶς τρομερές καὶ ἀπερίφραστες του παρατηρήσεις γιὰ τὸν τρόπο πὺ χειριζόμουν τὴ γλῶσσα σὲ ἓνα γραπτὸ πὺ εἶχα ὑποβάλει στὴν κρίση του, φορτωμένο μὲ ἰδιωματισμούς καὶ ἀσυνταξίες, ἐκεῖ κουβεντιάσαμε τὰ ἥθη καὶ τὰ ἀξιοθέατα τῆς παλαιᾶς Ἀθήνας καὶ ἐκεῖ ἐκκολάφτηκε ἡ ἰδέα γιὰ τὸν *Ξεπεσμένο δερβίση*. Ἐγγραφα ὁρισμένες ἀρχικὲς σκέψεις καὶ κάπου κάπου ἀνέβαινα στὴν Κηφισιά γιὰ νὰ τὶς συζητήσω μαζί του. Τὰ σχόλιά του ἀφοροῦσαν κυρίως τὴ γλῶσσα. Πίστευε πὺς ἡ μορφὴ καὶ τὸ περιεχόμενο εἶναι ἀλληλένδετα πράγματα. Ἄν δὲν κατακτήσεις τὸ ἓνα δὲν μπορεῖς νὰ εἶσαι κύριος τοῦ ἄλλου. Οἱ ἰδέες δὲν ἔχουν κανένα νόημα ἂν δὲν ἐκφράζονται σωστὰ μέσα ἀπὸ τὴ γλῶσσα. «Ἄν δὲν κοπιᾶσεις γιὰ τὴν κατάκτηση, ἢ στὴ δική σου περίπτωσι, γιὰ τὴν ἀνάκτηση τῆς γλῶσσας, οἱ ἰδέες σου θὰ εἶναι κενὲς περιεχομένου, δὲν θὰ λένε τίποτα», μοῦ ἔλεγε συχνά. «Καθὼς δουλεύεις γιὰ νὰ κατακτήσεις τὴ γλῶσσα, ἀρχίζουν παρὰλληλα, σύμφωνα μὲ τὸ βαθμὸ τῶν κόπων πὺ καταβάλλεις, νὰ δουλεύουν καὶ οἱ ἰδέες σου καὶ νὰ ξεκαθαρίζει ἡ σκέψη σου.»

Εἶχε τύχει ἐκεῖνο τὸν καιρὸ νὰ τοῦ στείλει ὁ Φίλιππος Σέρραρντ τὴν μετάφραση ὁρισμένων φιλοκαλικῶν κειμένων τοῦ Πέτρου Δαμασκηνοῦ, μὲ συγκεκριμένα ἐρωτήματα σχετικά μὲ τὴν ἀπόδοσή τους στὰ ἀγγλικά. Μιλοῦσε μὲ θαυμασμὸ γιὰ τὴν σαφήνεια τῆς σκέψης καὶ τῆς φράσης τοῦ πατερικοῦ κειμένου, πράγματα πὺ δὲν τὰ ξεχώριζε μεταξύ τους. Τὸν ἀπασχολοῦσε ἰδιαίτερα τὸ ζήτημα τῆς καταγωγῆς τοῦ Πέτρου. Ἄραγε ἦταν καὶ αὐτός, σὰν τὸν ἄλλο Δαμασκηνό, τὸν Μανσοῦρ, ἀραβικῆς καταγωγ-

γῆς, καὶ ἂν εἶχαν ἔτσι τὰ πράγματα, πὺς ἦταν δυνατό γιὰ ὅλους αὐτοὺς τοὺς ἀνθρώπους, πὺ χειρίζονταν τὰ ἑλληνικά ὡς δεύτερη γλῶσσα, νὰ φτάσουν σὲ τέτοιο ὕψος ἐκφρασης;

Τόλμησα νὰ διακινδυνεύσω τὴν παρατήρηση πὺς σὲ αὐτὴ τὴν περίπτωσι δὲν ἀποκλείεται νὰ εἶχε κυριαρχήσει πάνω στὴ μορφὴ τῆς διατύπωσης ἡ ἀλήθεια τοῦ περιεχομένου. Μὲ κοίταξε μὲ ἐξεταστικὴ ἀπορία καὶ δὲν ἀπάντησε. Μετὰ ἀπὸ λίγο, φανερὰ ἐνοχλημένος μὲ τὴ σκέψη πὺ τοῦ εἶχε ἔρθει στὸ νοῦ: «Ὑπάρχει καὶ ἡ ἀντίθετη περίπτωσι. Κάποιος μὲ ἀνύπαρκτο γλωσσικὸ αἰσθητήριο, χωρὶς γλωσσικὴ παιδεία, θέλει νὰ περιγράψει τὰ πράγματα πὺ εἶδε στὸ ταξίδι του σὲ μιὰ μακρινὴ χώρα, καὶ ξέρεις πὺς δὲν θὰ καταφέρει νὰ ἀρθρώσει λέξι ἀληθινὴ μόνο ἀπὸ τὸν τίτλο τοῦ βιβλίου του: *Τί εἶδα στὴ Ρουσσία*» καὶ τόνιζε τὸ *Ρουσσία* συρίζοντας, μὲ σόλοικο τρόπο, γιὰ νὰ ἐκφράσει χλευαστικὰ τὴν ἀποδοκίμασί του.

Δούλευα μὲ ἐλάχιστα βοηθήματα καὶ μιὰ μέρα τοῦ μίλησα γιὰ τὸ *Ταξιδιωτικὸ* τοῦ Ἐβλιγιὰ Τσελεμπί, γιὰ αὐτὰ πὺ ἔγραφε σχετικά μὲ τὴν Ἀθήνα καὶ τὸν τεκὲ τῶν Μεβλεβήδων στοὺς Ἀέρηδες, πὺ τὸ ἀνέφερε καὶ ὁ Σεφέρης στὶς *Δοκίμες* του. Σὲ λίγες μέρες πέρασε ἀπὸ τὸ γραφεῖο μὲ τὸ ἀντίτυπο τοῦ βιβλίου τοῦ Κ. Μπίρη. «Κάνε τὴ δουλειά σου. Τὴν ἄλλη βδομάδα θὰ περάσω νὰ τὸ πάρω... Πρόσεξε νὰ μὴν τὸ δεῖ κανένας», πρόσθεσε συνωμοτικὰ καθὼς τὸ ἀκούμπησε πάνω στὸ γραφεῖο μου. Στὴν πρώτη σελίδα, προτοῦ διαβάσω τὸ ὄνομα τοῦ κατόχου, ἀναγνώρισα τὴ σεφερικὴ γοργόνα μὲ τὴ δίκωλη οὐρά.

Μὲ τὴν βοήθειά του τελείωσα σὲ μερικὲς ἑβδομάδες τὴν *Αὐλὴ*

καὶ ἔπιασα νὰ καταγίνομαι μὲ τὸ δεύτερο κεφάλαιο τοῦ βιβλίου, τὸ *Αὐλάκι*. Ξαναπῆγα στὴν Κηφισιά. Δὲν εἶχα προλάβει νὰ τελειώσω τὴν ἀνάγνωσι τῆς πρώτης παραγράφου καὶ μὲ διέκοψε μὲ τὸν συνηθισμένο του ἐλεγχόμενο καὶ μετριασμένο τόνο. «Βλέπεις πὺς ἀρχίζει καὶ δένει ἡ γλῶσσα ἀργά, μὲ ὑπομονή, μὲ τὸν καιρὸ, σὰν τὸν καρπὸ πὺ ὠριμάζει. Κρατήσου ἐδῶ καὶ ἀνέβαινε ἀργὰ καὶ σταθερά. Ὅταν νοιώσεις ἀδύναμος, ἂν δὲν μπορεῖς νὰ προχωρήσεις, πιάσε τὸν Μακρυγιάννη. Αὐτὸς θὰ σοῦ δείξει τὸ δρόμο.»

Ἐπειτα ἔφυγα. Στὰ γράμματα πὺ ἀνταλλάξαμε, στὶς συναντήσεις μας τὰ καλοκαίρια, τὸ θέμα τοῦ ἀγῶνα τῆς γλῶσσας φανέρωνε τὸ μέτρο τοῦ ἐνδιαφέροντός του γιὰ μένα, τόσο στὴν ἀλληλογραφία, ὅσο καὶ στὶς συζητήσεις μας. Ἐκεῖ, στὸ πεδίο τῆς γλῶσσας, δινόταν ἡ πάλη μεταξύ τῆς ἀλήθειας καὶ τοῦ ψεύδους, τῆς ζωῆς καὶ τοῦ θανάτου, τῆς μεταμόρφωσης τῆς γλῶσσας, ὅπως ἔγραφε ὁ ἴδιος στὶς τελικὲς του σκέψεις στὸ *Δοκίμιον Ι* γιὰ τὸ Σολωμό, *Τὸ ἐκφράζεσθαι, ἀπὸ ὄργανο συνεννόησης σὲ ὄργανο τέχνης. Νὰ τῆς ἀλλάξεις τὴ χρῆσι καὶ ἴσως τὴ φύσι* (*Μελέτες*, I, 107). Γιὰ ἓνα γραπτὸ μου πὺ τοῦ εἶχα στείλει τὸ 1989, σχολίαζε:

Εἶναι ἀπίστευτο πὺς ἡ γλῶσσα σὲ ἀφήνει σιγὰ σιγὰ ὅταν ζεῖς μακριὰ τῆς. Εἶναι σὰ νὰ ἀνοίγεις τὶς φλέβες σου καὶ νὰ χάνεις σιγὰ σιγὰ τὸ αἷμα σου τὸ γλωσσικὸ, νὰ θολώνουν οἱ εἰκόνες τῶν πραγμάτων, νὰ καταποντίζεσαι μέσα στὴν ἀχλὺ ἐνὸς ἀργοῦ θανάτου. Κάνε κουράγιο. Διάβαζε κλασικὰ νεοελληνικὰ κείμενα καὶ τέλος, ἂν δὲν μπορεῖς, χρησιμοποίησε καὶ τὴν ξένη γλῶσσα γιὰ δουλειές πὺ δὲν σοῦ εἶναι ἀπόλυτα ἀπαραίτη-

τη ή νεοελληνική φωνή (μιὰ διατριβή ή κάτι τέτοιο). Μή σεκλετίζεσαι.

Σεκλετίστηκα και ζοχαδιάστηκα. Μια ανίατη αίσθηση αβασάνιστης απόρριψης μου σκοτείνιασε τὸ νοῦ, μου θόλωσε τὴ σκέψη. Νὰ κάνω τόσους αγῶνες για νὰ διατηρήσω κάτι, ἴσως τὸ μοναδικὸ πράγμα ποὺ μου εἶχε μείνει ἀπὸ χαμένους τόπους και καιρούς, ἀπὸ ὅπου κρεμόμουν για νὰ ζήσω, νὰ μὴ χαθῶ, και νὰ δίνω τὴν ἐντύπωση πὼς τὸ κρατᾶω στὴ ζωὴ με τεχνητὰ μέσα, ἀνήμερος νὰ τὸ κάνω νὰ ζήσει, νὰ θεραπεύσω τὸ τραύλισμά του, νὰ συνεχίσω, νὰ αὐξήσω τὴ ζωὴ του. Οἱ βολές ἐξακολουθοῦσαν ἀνελέητες παρὰ τὶς ἀπεγνωσμένες μου προσπάθειες νὰ ὑποταχτῶ στὴ γλώσσα τοῦ λαοῦ και νὰ τὴν κάνω δική μου, νὰ τὴν κυριέψω. Μήπως δὲν ἤμουν ἀρκετός; Τί μου ἔλειπε για νὰ γίνω ἀρκετός; Ποῦ ἐντοπιζόταν, ποῦ ὀφειλόταν ἡ ἀναπηρία, τὸ ἔλλειμμα, τὸ *desideratum*;

Στὰ τέλη Αὐγούστου τοῦ 1995 πῆρα μιὰ τετράμηνη ἄδεια ἀπὸ τὴ δουλειά μου και ἔμεινα για λίγο καιρὸ στὴν Ἑλλάδα. Μᾶς δόθηκε ἡ εὐκαιρία νὰ βλεπώμαστε συχνά. Τὸ μόνιμο θέμα ἐπανερχόταν συχνά στὶς κουβέντες μας. Μιὰ μέρα τοῦ μίλησα για μερικὲς ἐπιφυλάξεις ποὺ εἶχα για τὸ στέριωμα τῆς «δημοτικῆς» στὴν Ἑλλάδα, για τὰ στοιχεῖα ποὺ εἶχα ψαρέψει και φανέρωναν πὼς ἡ ἀφορμὴ για τὸ γλωσσικὸ ζήτημα εἶχε δοθεῖ ἀπὸ τοὺς μισιονάριους γύρω στὸν δέκατο ἑβδομο αἰῶνα, εἰδικὰ ἀπὸ τοὺς Χιῶτες Ἰησουίτες και τὶς κατηχήσεις ποὺ κυκλοφοροῦσαν σὲ ρωμαϊκὴ γλώσσα, σὲ μίμηση τῶν προτεσταντικῶν κατηχήσεων ποὺ γράφονταν στὶς ἐθνικὲς γλώσσες τῆς Εὐρώπης, και ποὺ κατὰ κοινὴ ὁμολογία τῶν ἱερομονάχων τοῦ τάγματος τοῦ Ἰη-

σοῦ, «ὅς τις δοκιμάσει νὰ γράψῃ τέτοιας λογῆς ἀπλᾶ Ῥωμαϊκά, θέλει γνωρίσῃ, πόσον εἶναι δύσκολον νὰ λαλήσῃ, με ὄλλην τὴν πρεπούμενην εὐπρέπειαν» (Τιμοθέου Κυριακοπούλου, *Προαγωγή τῆς Χριστιανικῆς κατηχήσεως*, Βενετία, 1759), και πὼς ἦταν ἀδύνατο νὰ μὴ γνωρίζε ὁ Σολωμὸς τὰ λαϊκίστικα μηνύματα ποὺ διαδίδονταν μέσα ἀπὸ τὶς κατηχητικὲς προπαγανδιστικὲς φυλλάδες, και ποὺ συγγένευαν τόσο με τὰ ἐπιχειρήματα για τὴ γλώσσα τοῦ λαοῦ ποὺ διακήρυττε στὸν *Διάλογό* του. Ἡ ἔκπληξή του, ποὺ μεταφράστηκε και παγιώθηκε σὲ λίγο καιρὸ σὲ ἀδιάφορη και σιωπηλὴ ἀντίδραση, μου ἔδωσε νὰ καταλάβω πὼς τὸ θέμα δὲν σήκωνε συζήτηση.

Μιὰ σελίδα ἀπὸ ἓνα φύλλο πορείας ἐκείνης τῆς ἐποχῆς μου θυμίζει πὼς μιὰ ἀσήμαντη λεπτομέρεια μποροῦσε νὰ μετατραπῇ σὲ ἀνατολικὸ ζήτημα, εἰδικὰ ὅταν γινόταν λόγος για τὸ χρονικὸ μιᾶς λέξης.

Βγαίνομε και κατηφορίζομε πρὸς τὴν πλατεία... Φτάνομε στοῦ Βάρσου. «Νὰ ποὺ ὑπάρχει και κάτι ἀπὸ τὴν παλιὰ Κηφισιά ποὺ ἔχει μείνει ἀπείραχτο», τοῦ λέω (αὐτὸ ὡς συνέχεια μιᾶς προηγούμενης κουβέντας· σχολιάζοντας πόσο εἶχε ἀλλάξει ἡ γειτονία γύρω ἀπὸ τὸ ἄλλοτε ἐρημικὸ σπίτι του στὴν κορυφὴ τῆς Ἀργυροπούλου, με τὰ ἐμπορικὰ κέντρα και τὰ καταστήματα μόδας νὰ τὸ περιζώνουν σὰ νὰ θέλουν νὰ τὸ πνίξουν, «εἶναι τρομερό», μου εἶχε πεῖ, «νὰ θέλεις νὰ ἀγοράσεις μιὰ φραντζόλα και λίγες ἐλιές και νὰ μὴ βρῖσκεις οὔτε ἓνα μαγαζί»), «ἂν κλείσει ὁ Βάρσος θὰ εἶναι τὸ τέλος τοῦ κόσμου», ἀπαντάει. «Ἐχουν κολλήσει κάτι ἀφίσες ποὺ γράφουν *Στὸ πείσμα τῶν καιρῶν*». Ἀγοράζει μιὰ τάρτα φρούτων για νὰ μου τὴν

προσφέρει στο σπίτι· ψάχνω για τὶς ἀφίσες ποὺ δὲν βλέπω πουθενά. Τοῦ δείχνω στὸν τοῖχο ἓναν παλιὸ τιμοκατάλογο σὲ γυάλινο μαῦρο φόντο με χρυσὰ γράμματα, με ἄλλοτινὲς τιμές και λόγια ποὺ πάγωσαν στὸ καιρὸ.

ΤΕΪΟΝ...

3 Δρχ.

ΓΙΑΟΥΡΤΙ ΣΗΛΥΒΡΙΑΣ... 4 Δρχ.

Τὰ γράμματα κεφαλαῖα, χωρὶς τόνους, διαβάζω δυνατά: Γιαούρτι Σηλυβριᾶς... «Σηλυβριᾶς», με διορθώνει. Τοῦ λέω πὼς στὴν Πόλη τὸ λέγαμε «Σηλυβριᾶς» και «Σηλυβρία» ὅταν ἀναφερόμαστε στὴν ἑδρα ἐπισκοπῆς. Τὸ δέχεται με ἐπιφυλάξεις. Ἀργότερα στὸ σπίτι, στὴ δροσερὴ κουζίνα ὅπου καθόμαστε και μου προσφέρει τὴν τάρτα ἡ κουβέντα γυρίζει στὸν Σεφέρη, στὸ ὄνομά του, στὸ σεφέρη, στὴν ἐκστρατεία, στὸ σεφερτάσι, τὸ τσιγκινο τσουκάλι ὅπου βάζαμε τὸ μεσημεριανὸ φαγητὸ ποὺ παίρναμε στὸ σχολικὸ συσσίτιο, στὸ σαφάρι, στὸν μουσαφίρη, τὸν ξένο ποὺ γυρίζει ἀπὸ ἐκστρατεία, σὰν τὸν *hostis* και τὸν *hospes* τῶν Λατίνων. «Τί γίνεται με κείνο τὸ *desideratum*;» με ρωτᾶει ξαφνικά. «Πολὺ φοβᾶμαι πὼς θὰ μείνει για πάντα *desideratum*» ἀπαντάω. «Δηλαδή θὰ λείπει ἐσαεῖ.» Καὶ καταλήγει: «Σὰν λείψανο».

Και πάλι χωρίσαμε. Λίγους μῆνες ἀργότερα τοῦ μιλοῦσα μέσα ἀπὸ τὰ γράμματα, ἐξέθετα τὴ συνέχεια τῶν συλλογισμῶν μου για τὴν ἐκλαϊκευση τῆς γλώσσας και τῆς παιδείας και για τὴ μελέτη ποὺ ἐτοίμαζα τότε (1996) γύρω ἀπὸ αὐτὸ τὸ θέμα. Καὶ πάλι ἡ ἀνταπόκριση ἦρθε ἀμετάκλητη:

«Ὅσο για τὴ σύνθεση τῆς δουλειᾶς και τὴ διατύπωσή της, νομίζω (και στὸ ἔχω ξαναγράψει ἀπὸ χρόνια) πὼς τὸ καλύτερο εἶναι νὰ τὴ γράψῃς ἐγγλέζικα και ὄχι ἑλληνικά. Παρουσιάζεσαι συγκροτημέ-

νος και ώριμότερος στην πρώτη γλώσσα, είναι ή έντύπωσή μου, καθώς σου έλειψε από χρόνια μία εξακολουθητική επαφή με τα ελληνικά.

Στην επιμονή μου να συνεχίσω στα ελληνικά, άλλη μιὰ απάντηση άρνητική και άνυπόμονη αυτή τή φορά:

Δική σου μοίρα είναι, κάνε όπως αισθάνεσαι για τὸ ζήτημα τῆς γλώσσας. Μιὰ έντύπωση σου μετάφερα έδῶ, ένὸς πὸν κοιτάζει από μακριά και συγκρίνει τὶς δυὸ επιφάνειες, τῇ μιὰ όμαλή (στὴν ξένη γλώσσα), τὴν ἄλλη με άνωμαλίες και σάν κακοχωνεμένη. Στὴ μιὰ φαίνεσαι τριάντα χρονῶ, στὴν ἄλλη έντεκα ἢ δεκατεσσάρῳ. Θά προτιμήσεις αὐτὸ πὸν σέ «άκρωτηριάζει», όπως λές, και τὰ ὑπόλοιπα θά αφήσουμε νὰ τὰ ἀποφασίσει ἡ ζωή.

* * *

Δέν ἀκολουθήσα τὴ συμβουλή του. "Εβαλα και ἐγὼ μπροστὰ τὰ ἐπιχειρήματά μου. "Εγραψα πολλά, ἴσως περισσότερα από ὅσα ἔπρεπε, στὴ μητρική μου γλώσσα. Μήπως ὁ Καβάφης εἶχε μιὰ εξακολουθητική επαφή με τα ελληνικά; Και για ποιὸ λόγο ἔπρεπε νὰ ἀποκλεισθῶ με τὴ μόνη ἀλήθεια πὸν με συνέδεγε με κάτι μητρικό, ἀρχέγονο, μυστικά φυλαγμένο στὰ βάθη τῆς μνήμης; Γιατί ἔπρεπε νὰ ἀπορρίψω αὐτὸ πὸν με ὀριζε με τὸν πιὸ ἀληθινὸ τρόπο, αὐτὸ πὸν με ἔδενε με ἐκείνη τὴ χαμένη ζωή, με τὴ ζωή ἔτσι όπως μου πρωτοφανερώθηκε, μέσα από τὰ νανουρίσματα τῆς μητέρας, τὰ παραμύθια τῆς γιαγιάς, τοὺς ἀμανέδες τοῦ παπποῦ, τοὺς στοιχειώδεις ἤχους τῶν τροπαρίων, τὶς καθάριες κοριτσιίστικες και ἀγορίστικες φωνές τῶν πρώτων παιδικῶν παιχνιδιῶν, τὰ πρώτα φωτεινὰ σκιρτήματα τοῦ ἑλληνικοῦ λόγου στὸ μυαλό μου;

Ὁ Ζ.Α. μπροστὰ στὸ γραφεῖο του, στὸ σπίτι του στὴν Κηφισιά.
"Ανοίξη τοῦ 1999 (Φωτογραφία Λίας Ζαννῆ).

Φίλε μου καλέ. Τώρα πὸν δέ θά μιλήσουμε ξανά για τὴ γλώσσα, σου δίνω τὸ λόγο μου, θά συνεχίσω ἀδιάλειπτα τὸν ἀγῶνα τῆς γλώσσας, δηλαδή τῆς ἔκφρασης. Σοῦ ὑπόσχομαι πὸς δέ θά μου ξεφύγει κανένας πολιτικός ιδιοματισμός, κανένας μιξοβάρβαρος ἀνατολίτικος λεκτικός τρόπος, κανένας φραγκοεγγλέζικος σολοικισμός, οὔτε μιὰ *fausse note*. Θά ἀνεβάσω σάν ἐσένα τὴ γλώσσα στὸ ὕψος τῆς ἀγάπης. "Εσύ ἔλεγες πὸς μόνο ἂν εἶσαι ζωντανός και ἀληθινός ἄνθρωπος, θά ἔχεις νὰ πείς κάτι ζωντανὸ και ἀληθινὸ. "Αν ζεῖς ἀληθινὰ τότε και ἡ γλώσσα σου θά εἶναι ἀληθινή. Τὸ ψέμα δέν κρύβεται. Σάν ψέμα πὸν εἶναι θά μιλήσει ψεύτικη γλώσσα. Και ἡ ἀγάπη δέν κρύβεται. Και νὰ λαλῶ τὶς γλώσσες τῶν ἀνθρώπων και τῶν ἀγγέλων, ἂν δέν ἔχω ἀγάπη ἔγινα τενεκές ἀλαλάζων, τούμπανο βροντερό, κουφάρι τυμπανιαῖο. "Εσύ με ἔμαθες νὰ κρατῶ πάντα τεντωμένο τὸ

τέλι τῆς γλώσσας, ἴσα πὸν νὰ μὴ σπάει και νὰ μὴ χαλαρώνει. Σέ αὐτὴ τὴν ἔνταση θά τὴν κρατήσω πάντα, μὴν γίνει και αὐτὴ σάν τὰ *desiderata* πὸν ψάχναμε και δέν βρίσκαμε σέ τούτη τὴ ζωή, λείψανα ἐσαεί. "Εσύ, *desideratus* ἀκριβέ, μου δίδαξες τὴν κρυφὴ ἔννοια τοῦ λείψανου, πὸν δέν εἶναι αὐτὸ πὸν μένει πίσω ὅταν φεύγει ἡ ζωή, σκῆνωμα πὸν τοῦ λείπει ἡ ζωή, ἀλλὰ ἡ ζωή πὸν ἀναβλύζει από τὸ σκῆνωμα και ἀπολείπει για τοὺς ζωντανούς, μέσα από τὸ ἀπολειφάδι τοῦ ἀνθρώπου —«ὦ κορμί, ὦ κορμί!»—, τὸ σῶμα τοῦ ἔργου του, ὅσο χρειάζεται για νὰ μᾶς δείξει ἀναπάντεχα μέρη ἄλλουνοῦ κόσμου.

Τὰ ὑπόλοιπα θά αφήσουμε νὰ τὰ ἀποφασίσει ἡ ζωή.

‘Ο ποιητής Ζήσιμος Λορεντζάτος καὶ ἡ *Μικρὰ Σύρτις*

τοῦ Κώστα Μπουρναζάκη

Αναζητώντας τὸν ποιητὴ Ζήσιμο Λορεντζάτο (1915-2004). –Τί ἀποφέρει μιὰ πρώτη ματιὰ στὴν ἐργογραφία του; Στὸ μάκρος τῆς σχεδὸν ἑβδομηντάχρονης (1936-2004) δημιουργικῆς του πορείας καταγράφονται τρία βιβλία ποίησης: *Μικρὰ Σύρτις* (1955), *Ἀλφαβητάρι. Haiku* (1969), *Συλλογὴ* (1991). “Ὅταν ὁ Λορεντζάτος δημοσιεύει τὸ πρῶτο βιβλίο ἦταν ἤδη 40 χρόνων, στὸ δεύτερο συμπληρώνει τὰ 54, ἐνῶ στὸ τελευταῖο ἔχει διαβεῖ τὰ 76 χρόνια. Ἀργοπορημένο ξεκίνημα (ὅσο γνωρίζω, στὰ νεοελληνικά Γράμματα, μόνον ἡ Ζωὴ Καρέλλη προσήλθε σχεδὸν σαραντάχρονη στὴν ποιητικὴ τέχνη)· ποσοτικά ἰσχνὴ παραγωγή (σ. 97, 24, 43· συνολικά 164 σελίδες)· χρονικῶς ἀπομακρυσμένη συνέχεια (14 χρόνια γιὰ τὴ δεύτερη ἐμφάνιση καὶ ἀκολούθως 22 χρόνια ὡς τὴ *Συλλογὴ*). Τί φανερῶνουν ὅλα τοῦτα: περιστασιακὴ ἐνασχόληση; δυστοκία; ἀμφιβολίες κι ἀπογοητεύσεις;

Ὡστόσο, κινδυνεύουμε νὰ παραπλανηθοῦμε ἢ νὰ κομίσουμε ἀνεπαρκὴ συμπεράσματα. Ἀπὸ τὴ «Βιβλιογραφία Ζήσιμου Λορεντζάτου (1931-1995)» τοῦ Δ. Δασκαλόπουλου (Ἀντὶ Χρυσέων. Ἀφιέρωμα στὸν Ζήσιμο Λορεντζάτο, «Δόμος-Βικελαία Βιβλιοθήκη Ἡρακλείου», 1996), ἕναν ἀσφαλὴ ὁδηγὸ γιὰ τὰ δημοσιεύματα ὡς τὸ

1995, ἃς προσδιορίσουμε μὲ ἄλλο τρόπο τὶς κατευθύνσεις καὶ τὴ διαδρομὴ τοῦ Ζ.Λ. στὸ χῶρο τῆς ποίησης.

Πρὶν ἐκδοθεῖ ἡ *Μικρὰ Σύρτις*. – Δεκαεξάχρονος στὰ 1931 ὁ Ζ.Λ. στέλνει γιὰ δημοσίευση στὸ περ. *Νέα Ἑστία* κάποιο στιχούργημα. Ἀπὸ τὴν ἀπορριπτικὴ ἀπάντηση τοῦ περιοδικοῦ συνάγεται: α) ὅτι ἐπρόκειτο γιὰ πρωτόλειο ποίημα παραδοσιακῆς μορφῆς καὶ β) ὅτι ὁ ἔφηβος μοναχογιὸς τοῦ καθηγητῆ Παναγῆ Λορεντζάτου (1871-1941), ἀπὸ τὸ ξεκίνημά του στὰ Γράμματα, ἀσκεῖται στὴν ποίηση. Τὰ ἐπόμενα χρόνια σχετίζεται μὲ δημιουργοὺς ὅπως ὁ Τέλλος Ἀγρας, (ὁ ὁποῖος θὰ τοῦ ἀφιερῶσει τὸ ποίημα «Ἕνας τόπος» στὸ περ. *Νέα Ἑστία*, 1 Μαρτίου 1940), ἢ ὅπως ὁ Ρῶμος Φιλύρας: «ταχτικά τὸν ἐπισκεφτόμουν στὸ δημόσιο ψυχιατρεῖο προπολεμικά καὶ στὴν κατοχὴ –προτοῦ πεθάνει τὸ 1942», ἐξομολογεῖται τὸ 2001 ὁ Ζ.Λ. (σὲ δοκίμιό του γιὰ τὸν Ν.Δ. Καρούζο). Ὡς τὸ 1955 θὰ ἔχει δημοσιεύσει ἕνα βιβλίο γιὰ τὸν Ε.Α. Ροε (1936), ἕνα κείμενο γιὰ τὸν Δ.Ι. Ἀντωνίου (1938), ἕνα βιβλίο γιὰ τὸν Σολωμὸ (*Δοκίμιο I*, 1947) καὶ τὶς μεταφράσεις Ezra Pound, *Κατὰ* (1950) καὶ W. Blake, *Οἱ Γάμοι τοῦ Οὐρανοῦ καὶ τῆς Κόλασης* (1953). Ἐπιτακτικά καὶ ἀδιάλειπτα ποίηση καὶ ποιητὲς βρίσκονταν στὸ κέντρο τοῦ ἐνδιαφέροντος καὶ τῶν προσπαθειῶν του.

Ἀπὸ τὴ *Μικρὰ Σύρτις* (1955) ὡς τὸ *Ἀλφαβητάρι* (1969) –ἐνῶ μεσολαβοῦν καθοριστικὰ γεγονότα μιᾶς πνευματικῆς πορείας– ἐξακολουθεῖ ἀταλά-ντευτα ἐντατικὴ ἢ προσήλωση τοῦ Ζ.Λ. στὴν ποίηση καὶ στὴ μελέτη τῆς: δοκίμια γιὰ τὸν Σεφέρη (1961), γιὰ τὸν Καβάφη (1964), τὸν Σολωμὸ (1965), τὸν Eliot (1965) καὶ τὸν Hölderlin (1967). Ἀπὸ τὸ 1969, μετὰ τὴ δεύτερη ποιητικὴ του κατάθεση, ὁ Ζ.Λ. γράφει ξανὰ γιὰ τὸν Σολωμὸ (1969, 1972) καὶ τὸν Καβάφη (1977), γιὰ τὸν Σικελιανὸ (1986), τὸν Pound (1987), τὸν Καρυωτάκη (1988), μεταφράζει Montale (1987)· (στὸ με-ταξύ, τὸ 1983, ὁ προσεκτικὸς ἀναγνώστης θὰ ἔχει ἐντοπίσει σπαράγματα στίχων τοῦ Ζ.Λ. στὸ ταξιδιωτικὸ του βιβλίο *Στοῦ τιμονιοῦ τὸ αὐλάκι*). Κι ἀπὸ τὴ *Συλλογὴ* (1991) ὡς τὸ τέλος, νέες μελέτες γιὰ τοὺς Σαραντάρη (1997), Σικελιανὸ (1998 δὶς, 2001), Καβάφη (1999, 2000), Κάλβο (2000), Ν.Δ. Καρούζο (2001)· μεταφράσεις Yeats (1997), Auden (1999)...

Ἔτσι –ἐπιγραμματικά– σηματοδοτεῖται (προσωπικὸ ἔργο, ποιητὲς, χρονολογίες) ἡ διαδρομὴ τοῦ Ζ.Λ. στὴν ποίηση. Ὁ κύκλος κλείνει μὲ τὸ *Δοκίμιο II (Κάλβος)* τὸ 2002 καὶ τὴν *Ἀνθολογία* τοῦ Κ.Π. Καβάφη (2004). Στὸ προτελευταῖο βιβλίο ὁ Ζ.Λ. προσθέτει γιὰ τὸ ποιητικὸ του ἔργο μιὰ καταβα-ραθρωτικὴ «ἐπισημείωση»:

«Μαζί με τούς περισσότερους Έλληνες έγραψα και εγώ ποιήματα. Άρκετά νωρίς (όχι απόλυτα) κατάλαβα πως ή ποίηση δεν με προόριζε για δημιουργό της, αλλά για ύμνητή της. Άγαπούσα πολύ την ποίηση για να παρακούσω την απόφασή της. Άπό τότε βάλθηκα να κάνω όσο μπορούσα καλύτερα και όσο μπορούσα πιο τίμια τη δουλειά μου. Τò πέτυχα ή δεν το πέτυχα, θά το δείξει ó καιρός».

Άλλά για να φτάσουμε στη *Μικρά Σύρτι* πρέπει να ακολουθήσουμε διαφορετικό δρόμο.

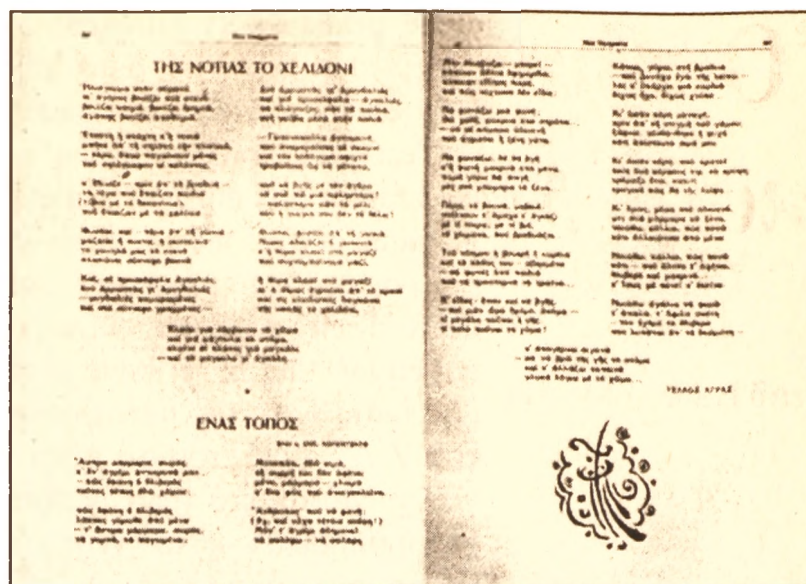
Πρίν λίγα χρόνια δημοσιεύθηκαν τὰ *Γράμματα Σεφέρη-Λορεντζάτου* (1948-1968), έπιμέλεια Ν.Δ. Τριανταφυλλόπουλος, «Δόμος», Άθήνα 1990. (Κατά τη γνώμη μου ένα από τὰ σημαντικότερα βιβλία των τελευταίων ετών). Η έκδοση αυτή ρίχνει για πρώτη φορά ισχυρό φώς στην πορεία της ζωής και του έργου του Ζ.Λ., σέ «υπόθεσες» ψυχικές και πνευματικές. Ξαναπιάνω τò νήμα άντλώντας στοιχεία από τόν έπιστολικό λόγο των δύο δημιουργών.

Ευλόγως θά αναρωτηθεί κάποιος: μετά τò 1931 ó Ζ.Λ. λησμόνησε τόν δεκαεξάχρονο ποιητή του ξεκινήματός του; Άσχολούμενος με την ποίηση άλλων, δεν ξανάγραψε ποιήματα; Τò ύψος του Ε.Α. Ροε ή του Σολωμού δυσκόλευε ίσως την εξέλιξή του; Είκασιες και πάλι.

Η αποδημία του Λορεντζάτου (1949-1956, με αρκετούς έπαναπατρισμούς) συμπίπτει με τὰ κρίσιμα χρόνια της πνευματικής του ώριμησης. Στόν κατακερματισμένο κόσμο που θά συναντήσει μεταπολεμικά στό Λονδίνο και στό Παρίσι ó άνθρωπος έχει απολέσει όριστικά τη διάρκεια των κανόνων που κυβερνούσαν την ψυ-

χή και τις πράξεις του. Τò ύπαρξιακό (και μεταφυσικό) κενό συμπληρώνεται με πειραματικές εκρήξεις του ένστικτου ή όριακές αποδόσεις της σύγχρονης άθυμίας. Άσκήσεις άγρυπνίας ή λησμοσύνης, όπως θά δείξει ó χρόνος. Άλλά ή συστοιχία των τραυματικών βιωμάτων και του ιστορικού χρόνου είχε στομώσει παντού τις πηγές της ζωής. Και στή νεότερη Έλλάδα, τὰ χρόνια εκείνα, ανάμεσα σέ κάθε λογής έθνικές περιπέτειες και καταστροφές, τò ύψος ζωής που κληροδότησε ó λαϊκός πολιτισμός, είχε καταντήσει άνεδαφικό και άνοίκειο. Άδήριτη ιστορική νομοτέλεια ασφαλώς, αλλά και φυσιολογική έκβαση πολύχρονων κοινωνικών και παιδευτικών έπιλογών. Στις 22 Νοεμβρίου 1951, επιστρέφοντας για κάποιο διάστημα στην Έλλάδα, ó Ζ.Λ. έγραφε στόν Σεφέρη: «...Έδω βασιλεύει μιá παράξενη κατάσταση. Οί άνθρωποι έχουν χάσει την έπαφή τους με τόν τόπο... Φανερά δεν έχουν μνήμη προσωπική για τη γή τους... την πορεία του πολιτισμού την κάνουν στόν τόπο μας οί άνθρωποι μοναχοί τους, τὰ άτομα για λογαριασμό τους. Τò σύνολο κάνει άλλη δουλειά».

Είναι ή εποχή που από τη μιá ως την άλλη άκρη της Ευρώπης οί λίγες φωνές που κρατούσαν τò νήμα μακραίωνων παραδόσεων είχαν σωπάσει ή καλύπτονταν από τις Σειρήνες της πολιτικής και της «εξέλιξης». Στήν Ισπανία ή γενιά του 1927, με την εκτέλεση του F.G. Lorca στα 1936 και την έδραίωση του Φράνκο στην έξουσία, είχε περατώσει τόν κύκλο του «πνεύματος της Γής, της Μνήμης και του Μύθου» ή μεταπολεμική ισπανική ποίηση ήταν στραμμένη στόν άγγλοσαξωνικό Μοντερνισμό και στους Γάλλους υπερρεαλιστές. Στόν άγγλόφω-

νο χώρο ó δημιουργός που κατόρθωσε να ένώσει την κέλτικη παράδοση, τò Μυστικισμό και τò άκμαίο όμαδικό ύποσυνείδητο ενός μαχόμενου λαού, ó Ίρλανδός W.B. Yeats, είχε κλείσει τὰ μάτια τò 1939. Στή Γαλλία ó Saint-John Perse μάχεται χωρίς συνοδοιπόρο να συνταιριάσει την τέχνη του με τò ριζιμιό κόσμο της Γουαδελούπης, όπου αναθράφηκε. Στόν τόπο μας όλομόναχος ό Σικελιανός «έδινε φωνή» σέ μιá βαθύχρονη παράδοση, από τούς Προσωκρατικούς και τόν Πλωτίνο ως τόν Κορνάρο και τόν Σολωμό, ένw ό Νίκος Γκάτσος με την *Άμοργό* (1943) και την έλληνική απόδοση στο *Ματωμένο Γάμο* (1945) του F.G. Lorca κοινωνούσε, για μιάν από τις ύστατες φορές, από τὰ νάματα της ζωντανής νεοελληνικής παράδοσης.

Ό Philip Sherrard (*Άντι Χρυσέων*, σ. 53) συγκάτοικος με τόν Ζ.Λ. στό Λονδίνο τò 1953, καταγράφει τούς δημιουργούς που τόν είχαν έλκύσει - άποκαλύπτοντας έτσι και τὰ όρια των τότε μελετών του Έλληνα δημιουργού: A.K. Coomaraswamy, R. Guénon, A. Artaud, W. Blake, W.B. Yeats.

Χρόνια αργότερα, ό ίδιος ό Ζ.Λ., κάνει εύκρινέστερα κάποια από τὰ χνάρια που ακολουθήσε για να φτάσει στό δικό του πνευματικόν όρίζοντα: «La poésie doit avoir pour but la

Νέα Έστία, Τόμ. 27, 1 Μαρτίου 1940, σ. 266-267. Τέλλος Άγρας: «Ένας τόπος. Ποίημα άφιερωμένο: Στόν κ. Ζησ. Λορεντζάτο.»

vérité pratique» (Lautréamont). –«Posséder la vérité dans une âme et un corps» (Rimbaud). –«C'est que la vraie poésie, qu'on le veuille ou non, est métaphysique et c'est même, dirais-je, sa portée métaphysique, son degré d'efficacité métaphysique qui en fait tout le véritable prix» (Artaud). Καί σὲ μετάφραση τοῦ Ζ.Λ.: –«Ἡ ποίηση πρέπει νὰ ἔχη γιὰ σκοπὸ τῆς τὴν πραχτική ἀλήθεια» –«Νὰ γίνῃς κάτοχος τῆς ἀλήθειας μὲ τὴν ψυχὴ καὶ μὲ τὸ σῶμα» –«Ἡ ἀληθινὴ ποίηση, βλέπεις, εἴτε τὸ θέλει κανένας εἴτε ὄχι, εἶναι μεταφυσικὴ καὶ μάλιστα τὴν ἀληθινὴ ἀξία τῆς, θὰ μποροῦσα νὰ πῶ, τὴν κάνουν ἢ μεταφυσικὴ σημασία τῆς καὶ ὁ βαθμὸς τῆς μεταφυσικῆς αποτελεσματικότητος ποὺ παρουσιάζει» (Μελέτες, 1966, σ. 105, 214).

Ἡ μετάφραση τοῦ ἔργου τοῦ W. Blake, *Οἱ Γάμοι τοῦ Οὐρανοῦ καὶ τῆς Κόλασης* (1953) ἀποτελεῖ τὸ πρῶτο βῆμα τοῦ Ζ.Λ. πρὸς τὸ χῶρο τῆς ζωτικῆς σχέσης βίου καὶ τέχνης μὲ κέντρο ἀναφορᾶς τὴν πίστη. Ἐδῶ ὁ Ζ.Λ. θὰ προβάλλει πλάι στὸν Blake, τοὺς «ἐπαναστατημένους ζωντανούς ὁργανισμούς», ποὺ ἀγωνίστηκαν καὶ «καταγγείλανε στὸν κόσμον τὸ φοβερὸ τὸ παραστράτημα τοῦ “πολιτισμένου” ἀνθρώπου, γυρεύοντας νὰ βροῦνε κάποιες ἀφημένες ρίζες ἄλλοι στὴν Ἑλλάδα ἢ στὴν Ἰσπανία, ἄλλοι στὴν Ἀφρική, στὸ Μεξικό, στὴν Ἀσία ἢ ἄλλου, γιὰ μιὰ θρησκευτικὴ πνευματικὴ ἀναβάφτιση τοῦ ἀδαιμονοῦ αὐτοῦ κόσμου, ὅπως [τὸ ἔπραξαν] ὁ Νίτσε... ὁ Rimbaud... ὁ D.H. Lawrence... ὁ W.B. Yeats... ὁ A. Artaud... ὁ σοφὸς Frobenius... ὁ Breton, καὶ ὅπως τὸ προσπάθησε εἰδικότερα γιὰ τοὺς σημερινούς “πολιτιζόμενους” Ἕλληνες ὁ δικός μας Σικελιανός...». Ἡ εἰσαγωγή τοῦ Ζ.Λ. σὲ αὐτὴ

τὴ μετάφραση εἶναι τὸ οὐσιαστικότερο κείμενο (ἢ τὸ χρυσὸ νῆμα) γιὰ νὰ περάσει κανεὶς στὴν περιοχὴ τῆς *Μικρᾶς Σύρτεως*.

Στις 22 Μαΐου 1949 ὁ Ζ.Λ. ἔγραφε στὸν Σεφέρη: «Ἐλπίζω νὰ σοῦ στείλω ἀπὸ Λονδίνο... ἓνα ποίημα. Τὸ συλλογίζομαι ἀπὸ τότε ποὺ ἓνας φιλικὸς μου θεὸς μὲ ὁδήγησε νὰ σὲ πρωτογνωρίσω στὸ πατρικὸ σου σπίτι...». Πρόκειται γιὰ τὴ *Μικρὰ Σύρτι*; ἄγνωστο. Ἀναμφίβολα μιὰ ἐκτενὴς σύνθεση, θὰ ἀπαιτοῦσε μακρὸ χρόνο προετοιμασίας. Ὡστόσο, μὲ τούτῃ τὴν ἐπιστολικὴ ἀναφορὰ ἔχομε ἓνα σημεῖο –τὸν Ὀκτώβριο τοῦ 1947· τότε ἔγινε ἡ πρώτη συνάντηση μὲ τὸν Σεφέρη– ἐνασχόλησης τοῦ Ζ.Λ. μὲ τὸν σχεδιασμό (ἢ τὴ συγγραφὴ) ποίησης. Στὸ βιβλίο πάντως τοῦ 1955 τὸ ἔργο τοποχρονολογεῖται «[Λονδίνο] Highgate 1953».

Ἡ *Μικρὰ Σύρτις* κυκλοφόρησε μέσα Ἰουνίου 1955. Τυπωμένη (ὅπως καὶ τὸ *Δοκίμιο I* (1947) καὶ στὰ 1951 τὸ *Ἡμερολόγιο [Ρόδος]*) στὸ θρυλικὸ τυπογραφεῖο τῶν Ταρουσόπουλων. Διαστάσεις βιβλίου 26,5x18,5· σ. 108 (τὸ κείμενο σ. 97)· στοιχειοθετημένη μὲ Λειψίας τῶν 16 στιγμῶν (καὶ 18 στιγμῶν στὶς κεφαλαιογράμματα λέξεις)· σὲ χαρτὶ Σπαρτὸ 120 γραμμαρίων καὶ χαρτὶ ἔξω φύλλου τύπου Canson, χωρὶς «πτερύγια». (Ἄς μοῦ συγχωρεθῇ ἡ λεπτομερὴς ὑλικὴ παρουσίαση τοῦ βιβλίου· ὅταν πρόκειται γιὰ ἔκδοση τοῦ Ζ.Λ., ὁ ὁποῖος –ὅλα τὰ βιβλία του παρέχουν ἀψευδὴ μαρτυρία– εἶχε τίς γνώσεις, τὸ πάθος, καὶ τὴν αὐστηρότητα ἑνὸς Maître τῆς τυπογραφικῆς τέχνης, νομίζω ὅτι δὲν εἶναι ἀσκοπη).

Μολονότι ὁ χῶρος τῶν ἰδεῶν καὶ τῶν ἐπιρροῶν ἐκτείνεται σὲ μιὰ πολὺγλωσση καὶ ἐκτεταμένη ἐπικράτεια τῆς εὐρωπαϊκῆς

Γραμματείας, ὁ Ζ.Λ. εἶχε συνθέσει ἓνα ἑλληνικὸ ποίημα. Γιὰ μιὰν ἐπαρκὴ περιδιάβαση τοῦ μακρόπνοου αὐτοῦ ἔργου, θὰ χρειαζόταν ἡ ἔκταση πολυσέλιδης μελέτης. Ἀρκοῦμαι στὴν ἐπισήμανση τῶν ἰδιαίτερων, κατὰ τὴν γνώμη μου, χαρακτηριστικῶν τοῦ ποιήματος καὶ τῆς ἀμεσῆς ἀπήχησής του.

Δύο, πιστεύω, στάθηκαν τὰ καθοριστικὰ πρότυπα γιὰ τὴ σύνθεση τῆς *Μικρᾶς Σύρτεως*: ὁ Νίκος Γκάτσος¹ μὲ τὴν *Ἀμοργὸν* (1943) καὶ ὁ Ἀγγελος Σικελιανὸς μὲ τὴν ὁψιμὴ ποίησή του καὶ τὴ *Θυμέλη* (1950).

Ὡς πρὸς τὸ ἔργο τοῦ Γκάτσου:

α) Ὁ τίτλος τῆς ἰδεατῆς *Ἀμοργοῦ* ἀντιστοιχεῖ στὸν τίτλο τῆς –ἐπίσης ἰδεατῆς– *Μικρᾶς Σύρτεως* (γεωγραφικὰ *Μικρὰ Σύρτις* ὀνομάζεται ἀβαθὴς κόλπος ποὺ βρίσκεται ἀνάμεσα στὴν Τυνησία καὶ τὴ Λιβύη)· ὥστόσο, ἡ κεντρομόλος ἰθαγένεια στὸν Γκάτσο γίνεται οἰκουμενικὴ ἀπλωση στὸν Ζ.Λ.

β) Στὴν *Ἀμοργὸν*: κάθε ποιητικὴ ἐνότητα καταλαμβάνει στὸ ξεκίνημά της τὸ κάτω μέρος τῆς σελίδας – ἀφήνοντας ἔτσι «ἄγραφο χῶρο» τὰ τέσσερα πέμπτα τῆς ἀρχικῆς σελίδας. Ἀποτέλεσμα: ἡ πολὺ δυνατὴ εἰκόνα καὶ ἔνταση τῶν πρώτων στίχων. Αὐτὴν ἀκριβῶς τὴν τυπογραφικὴ ἐκδοχὴ ἀκολούθησε καὶ ὁ Ζ.Λ. στὴ *Μικρὰ Σύρτι*. (Ἡ ἐπιλογὴ τούτῃ, ποὺ ἔχει παραμείνει σὲ ὅλες τίς ἐπανεκτυπώσεις τῆς *Ἀμοργοῦ* –πρέπει νὰ τηρηθεῖ ἀπαρέγκλιτα καὶ στὶς ἐπανεκδόσεις τῆς *Μικρᾶς Σύρτεως*).

γ) Ὁ ἐλεύθερος στίχος τοῦ Γκάτσου –εἴτε σὲ ἔκταση ἑδαφίου ἢ σὲ στίχους μιᾶς ἀράδας– πάντα μὲ ἀρχικὸ κεφαλαῖο καὶ μὲ ἐλάχιστη ἢ καθόλου στίξη, βρίσκει τὸ ἀνάλογό του σὲ πολὺς ἐνότητες τῆς *Μικρᾶς Σύρτεως* (λ.χ. σ. 11-14, 28-30, 33-35).

1. Ἡ ἐκτίμηση τοῦ Ζ.Λ. γιὰ τὸν Ν. Γκάτσο ἔχει κατατεθεῖ ἐπανειλημμένως καὶ μὲ θέρημ στὰ δοκίμιά του –ὁ Ζ.Λ. θὰ τοῦ ἀφιερῶσει τὸ 2002 τὸ *Δοκίμιο II* (*Κάλβος*).

δ) Οί τετράστιχες στροφές άνομοιοκατάληκτων «δημοτικῶν» δεκαπεντασύλλαβων τῆς Γ' ένότητας τῆς Ἀμοργοῦ «Στοῦ πικραμένου τήν αὐλή ἥλιος δέν ἀνατέλλει...», χρησιμοποιοῦνται μέ ἀπαράλλακτο τρόπο καί ἀπό τόν Ζ.Λ. (σ. 38-42): «Πῶς θά κινήσει ὁ ποταμός νά σμίξει τὸ γιοφύρι...».

ε) Ἡ πεζόμορφη Δ' ένότητα τῆς Ἀμοργοῦ ὑπάρχει κατ' ἀπόλυτη ἀναλογία (ἢ σχεδίαση) καί στή Μικρὰ Σύρτι (σ. 17-27).

στ) Σύμφωνα μέ τὸ περίφημο: ΠΕΠΡΩΜΕΝΟ τῆς Ἀμοργοῦ, ὁ Ζ.Λ. παραθέτει σέ κεφαλαιογράμματη μορφή ἀρκετοὺς στίχους τῆς Μικρᾶς Σύρτεως (τούτη ἢ τυπογραφικά ἔκκεντρικὴ ἐπιλογή ἔχει στὸν Γκάτσο, πιθανῶς, ἀπώτατο πρότυπο τὰ ιδιόμορφα κείμενα τοῦ Περικλῆ Γιαννόπουλου -κάτι ποὺ γίνεται φανερότερο μέ τὸ πλῆθος παρόμοιων στίχων στή Μικρὰ Σύρτι).

ζ) Ἀκόμη καί ἡ Ε' ένότητα τῆς ἀπρόσμενης (ἀντιστικτικῶς μέ τὸ δημῶδη ἤχο τῶν ἄλλων ένοτήτων τῆς Ἀμοργοῦ) καθαρεύουσας τοῦ Γκάτσου: «Ὁ ἄνθρωπος κατὰ τὸν ροῦν τῆς μυστηριώδους ζωῆς του...» βρῖσκει τὸ λόγιο ἀντίστοιχό της στή Μικρὰ Σύρτι (σ. 90-91): «Ὅλες οἱ ἀληθινὰ δημιουργικὲς λειτουργίες μας ἀποκομμένες...».

Περιττεῦει ἀσφαλῶς νὰ προσθέσω ὅτι τὸ γλωσσικὸ ἦθος τοῦ Γκάτσου ἀποτελεῖ μιὰν ἀπὸ τίς ζωτικότερες πηγές τοῦ Ζ.Λ. Ὡστόσο, ἂν καί ἡ Ἀμοργὸς ἀποτελεῖ κυρίαρχο «ἀρχιτεκτονικό» σχέδιο γιὰ τὴ Μικρὰ Σύρτι, ὁ Ζ.Λ., τὸ 1953, εἶναι τόσο ἰσχυρὸς ποιητὴς ποὺ ἡ ἐπιρροή τούτη (ὡς σήμερα ἀπαράτηρητη) δέν ἀποτελεῖ μίμηση ἢ ἔστω καί γόνιμη συνέχεια. Τὸ νεότερο ἔργο εἶναι ἀπολύτως αὐθύπαρκτο.

Καί ἡ ἐπίδραση τοῦ Ἀγγελου

Σικελιανοῦ, μολονότι ὄχι τόσο ἐκτεταμένη, ὑπῆρξε θεμελιώδης γιὰ τόν Ζ.Λ. Ἡ οἰκουμένη ματιὰ τοῦ Λευκάδιου ποιητῆ, ὁ ἀσίγαστος συγκρητισμὸς του (μετὰ τὸ 1960 ὁ Ζ.Λ. θὰ ἀπορρίπτει ἀπερίφραστα αὐτὸ τὸ πεδίο τῆς σικελιανικῆς δημιουργίας· ὡστόσο, στή Μικρὰ Σύρτι τὸ ἔχει μέ ζέση ἐνστερνισθεῖ), ἀποτέλεσαν πλούσια πηγὴ ἔμπνευσης γιὰ τόν Ζ.Λ. Συνάμα, τὸ ὑφάδι τοῦ σικελιανικοῦ ἀνομοιοκατάληκτου ἑνδεκασύλλαβου σέ στροφές μέ ἄνισο ἀριθμὸ στίχων, ἦταν ἐπίσης ἓνα ἰσχυρὸ πρότυπο μορφῆς. Ἀσφαλῶς ὁ νεότερος δημιουργὸς εἶχε τὴν ἀναγνωστικὴ ἐμπειρία τῶν ποιημάτων ποὺ ὁ Σικελιανὸς δημοσιεύει στὸ περ. *Τὰ Νέα Γράμματα* τῆ δεκαετία τοῦ 1930 («Ἱερὰ Ὁδός», «Στ' Ὁσίου Λουκά τὸ Μοναστήρι» κ.λπ.). Τὸν Ἰανουάριο τοῦ 1950 κυκλοφόρησε ὁ πρῶτος τόμος τῆς *Θυμέλης*, τὸν ἐπόμενο χρόνο (22 Νοεμβρίου 1951) ὁ Ζ.Λ. γράφει στὸν Σεφέρη: «Διάβασα τίς τραγωδίες τοῦ Σικελιανοῦ:

Ὅχι ποῦ πᾶμε πιά, ἀλλὰ ἀπὸ ποῦθε
κινήσαμε· αὐτὸ σήμερα
βαραίνει
γιὰ μᾶς...

[τῇ] Σίβυλλα... [ἀπὸ τίς τραγωδίες τοῦ Σικελιανοῦ] θεωρῶ καλύτερη».

Τούτη ἡ καταγραφή τῶν ἑνδεκασύλλαβων τῆς Σίβυλλας, εἶναι, νομίζω, θεματικὰ καί στιχουργικά, ἀξιοπρόσεκτη. -Στὴ Μικρὰ Σύρτι (σ. 47-48, 68-74) ὁ ἑνδεκασύλλαβος, ποὺ κυριαρχεῖ σέ «σικελιανικές» στροφικὲς ένότητες, ἐνῶ ἀκολουθεῖ τὴν ἐμπνοή καί τὸ ὑψηλὸ ρυθμικὸ ὕφος τοῦ Σικελιανοῦ, εἶναι ἐντούτοις στίχος ἀπολύτως προσωπικός, ξεχωριστῆς δύνாமης.

Μιὰ τρίτη ἐπιλογή τοῦ Ζ.Λ.

ΜΙΚΡΑ ΣΥΡΤΙΣ

ΖΗΣΙΜΟΣ ΛΟΡΕΝΤΖΙΤΟΣ

ΑΘΗΝΑ
1955

σὴ Μικρὰ Σύρτι στάθηκε ὁ ἐπιγραμματικὸς στίχος. Κάποιες ένότητες τοῦ ποιήματος (λ.χ. σ. 15-16, 82-83) συγκροτοῦνται ἀπὸ -ἢ περιλαμβάνουν καί- αὐτόνομα δίστιχα. Τούτη ἡ μικρὴ στιχουργικὴ φόρμα ἦταν οἰκεία στὸν Ζ.Λ. ἀπὸ χρόνια· στίς 14 Μαΐου 1949, ἔστειλε στὸν Σεφέρη τὸ ἐπίγραμμα:

Μᾶς τσίμπησε τί φταίγαμε κι
ἐμεῖς
Ἡ λεπτολόγα μέλισσα τῆς
παρακμῆς.

Σὲ ἄλλη περίσταση (γράμμα στὸν Σεφέρη, Χριστούγεννα 1950), ὅταν γεννήθηκε ἡ κόρη του Πιερρέττα, ἐκδηλώνει τὴ χαρά του μέ δημοτικὰ δίστιχα:

Χελιδόνι γύρισε
Καλοκαίρι μύρισε

Τζίτζικας ἐλάλησε
Μαύρη ρόγα γυάλισε

Ζ.Λ.: *Μικρὰ Σύρτις*, Ἀθήνα 1955, ἐξώφυλλο. Τυπώθηκε στὸ τυπογραφεῖο Ταρουσόπουλου στὸ Νέο Φάληρο.

Ζήσιμος Δορεντζάτος

ΑΛΦΑΒΗΤΑΡΙ

haiku

Ἀθήνα
1969

Ζ.Λ.:
Ἀλφαβητάρι
haiku, Ἀθήνα
1969, ἐξώφυλλο.
Τυπώθηκε τὸν
Ἰούλιο 1969 σὲ
550 ἀντίτυπα στὸ
τυπογραφεῖο
Ταρουσόπουλου
στὸ Νέο Φάληρο.

Ὁ Ζ.Λ. θὰ σταθεῖ καὶ ἀργότε-
ρα στὸν ἐπιγραμματικὸ στίχο
-Ἀλφαβητάρι (1969)-, ἀποδί-
δοντας, βάσει τοῦ γιαπωνέζι-
κου χάικου (δεκαεφτασύλλα-
βο ἐπίγραμμα ἀνομοιοκατάλη-
κτων στίχων, 5, 7 καὶ 5 συλλα-
βῶν) τὶς ἐμπνεύσεις του, κατὰ
τὸ παράδειγμα τοῦ Σεφέρη καὶ
τοῦ Δ.Ι. Ἀντωνίου. Καὶ τοῦτες
οἱ ἀσκήσεις ἔχουν προηγηθεῖ
τῆς Μικρᾶς Σύρτεως· στίς 11
Αὐγούστου 1950 ἔστειλε στὸν
Σεφέρη ἓνα δείγμα:

ΠΛΟΙΑ ΣΕ ΚΙΝΔΥΝΟ

Γιῶργος Σεφέρης:
Μῆνες ὁ ἀσύρματός του
Δὲν ἀπαντάει

Καὶ ὁ ἐπιγραμματικὸς λοιπὸν
στίχος ἀποτελεῖ μιὰ συνειδητὴ
ἐπιλογὴ τοῦ Ζ.Λ., ὅταν συνθέ-
τει τὸ πρῶτο ποιητικὸ του ἔργο.

Ξεχωριστὴ μελέτη ἀπαιτεῖ ὁ
γλωσσικὸς πλοῦτος τῆς Μι-
κρᾶς Σύρτεως· ἡ λέξη ὡς θεμε-
λιακὸ καὶ ἀπαρερμηνευτὸ ὕλι-
κὸ ἑνὸς ποιήματος καταδει-
κνύει τὴν ψυχικὴ, γραμματολο-
γικὴ καὶ ρυθμικὴ ὕλη ποὺ χρη-
σιμοποιήθηκε γιὰ τὸ κτίσιμο
τοῦ κειμένου. Στὴ Μικρὰ Σύρτι
διακρίνονται τέσσερις διαφο-
ρετικὲς πηγές «πρῶτων ὕλῶν»:
α) Λέξεις λαϊκὲς ἢ δημῶδεις
(χρήσεως καὶ ἐμπειρίας ἐκτὸς
ἀστικῶν κέντρων) β) Λέξεις
λόγιας ἢ «θεωρητικῆς» ὑφῆς·
«ἀντιποιητικὲς» σύμφωνα μὲ
τοὺς κανόνες τοῦ Λυρισμοῦ γ)
Τόποι, ὀνόματα, φράσεις «ἐξω-
τικῆς» προέλευσης, ἀρχέγονων
πολιτισμῶν δ) Αὐτούσια παρα-
θέματα καὶ στίχοι ἀπὸ τὴν ὁμη-
ρικὴ ἐποχὴ ὡς τὰ χρόνια τοῦ
Μακρυγιάννη.

Ἄς δοῦμε μιὰν ἐνδεικτικὴ
ἐπιλογὴ ἀπὸ αὐτὰ τὰ τέσσερα
γλωσσικὰ ἐπίπεδα.

Λέξεις δημῶδεις: βοσκάει, θε-
ονήστικο, ριζικό, Στοιχειό,
προβοδίσουν, φίδια καλλιγω-
μένο (τὸ ἄλογο), τράφικο, πα-
ρασόλι, μαγγανεῖες, παραγάδι,
κιλίμια, σκαρί, λαφοτόμαρα,
κουρνιαχτός, ρουμάνια, παχνί,
χρυσάγανο, ἀνιστορᾶνε, ἀπο-
νύχτερο, σιγούνη, χειροπιαστό,
σολομωνική, κεφαλᾶρι, σταφ-
νιστοῦν, Τοῦ Νικοτσάρα τὸ
σπαθὶ τοῦ Κίτσου τὸ ντουφέκι,
βαρεῖ, φαγί, ρισάλτο, ξυλάρμε-
νο, γδικιωμός, ἀντάρα, μᾶς
λιάνισε τὸ ντουφεκίδι, φάουσα,
μυλαύλακο, σαραντισμένες,
πάρωρα, ροβολάει, φυσεκλί-
κια, κεφαλόσκαλο, φυλλοκάρ-
δια...

Λόγιας προέλευσης: Ἐνότη-
τα, συνοψίζουν, τροχιᾶς, κατα-
σκεύασμα, συναλλαγματικές,
ἀντιστορικοί, σχίσμα, ἐρμα-
φροδιτικὴ ἀφομοίωση, ἐπινόη-
ση, παρέμβαση, συνεταιρισμοὶ
τῆς εἰρήνης, αὐτόνομη καὶ
ἀλληλένδετη συνέχεια, κατα-
δυνάστεψη, ἱστορικὰ ὑπεύθυ-
νοι, παλινόστηση, ἀναλυτικὴ

πρόληψη, ἀποφύσεις, ἀνατο-
μία, ὀλέθρον, ἐπιρροές, ὀργα-
νικὰ θεμέλια, προτίμηση, σκέ-
ψη ἐν δράσει, ἐνδογένεια, νὰ
οἰκαιοποιηθεῖ (τὸ σῶμα) νομι-
μότητα, θρησκευτικὴ σκοπιμό-
τητα, νομοκάνονες, συγκρι-
τικὰ περιορισμένο...

Ἄλλων πολιτισμῶν: Κρίσνα,
Τενοστιτλάν, κονκισταδόρες,
Βέρα Κρουζ, Κουεξαλκοάτλ,
Ταραχουμάρηδες, Μανὸν τῶν
Ἰνδῶν, Μινὰ τῶν Αἰγυπτίων,
Ράμα, Μερού, Δρυῖδες, τῆς δυ-
ναστείας τῶν Πτολεμαίων,
πραιτωριανὸ χοιροστάσιο τῆς
Ρώμης, μεταλλοφαγία τοῦ Μί-
δα, κούληδες, Χονάγκ-Χό,
Βουνὰ τοῦ Κουέν-Λούν, τὸ θεὸ
Τεζκατλιπόκα, τῆς γῆς Τλα-
ζολτεότλ, Βραχμάνες, ὁ λωτὸς
τοῦ Βούδα, Σιχουνακόατλ, τοῦ
Ἀμαζόνιου, si senor!, ἀραμπά-
δες τῆς Βουδαπέστης, Cap
Martin, ὁ Καίσαρας μὲ τὶς λε-
γεῶνες, λίμνη Τάνα (στὸ Σου-
δάν), βροχὲς τῆς Αἰθιοπίας...

Παραθέματα: «πράμα τζι-
βαῖρκὸν πολυτίμητο ὅπου τὸ
βαστήξαμεν εἰς τὴν τυραγνία
τοῦ Τούρκου» (Μακρυγιάν-
νης)· «ΤΟ ΧΡΕΟΣ (μὲ τὴ σο-
λωμικὴ σημασία)»· «τῶν δέ τε
τηλόσε / Δοῦπον ἐν οὔρεσιν
ἔκλυε ποιμήν» (Ὁμηρος)·
«Ἐπὶ τοῦ νώτου ἔφερον ἐγκε-
κυφότες τε / Καὶ τῷ χεῖρε ἐς
τοῦπίσω ξυμπλέκοντες» (Θου-
κυδίδης)· «ΟΥΡΑΝΟΥΧΟΣ
ΑΡΧΑ» (Αἰσχύλος)· «ΟΛΙΓΟ
ΦΩΣ ΚΑΙ ΜΑΚΡΙΝΟ ΣΕ
ΜΕΓΑ ΣΚΟΤΟΣ ΚΙ ΕΡΜΟ»
(Σολωμός)· «Τὴ μιὰν ὁδὸ ποὺ
λέει ὁ γέρο Ἡράκλειτος»...

Σὲ παραπλήσιους γλωσσι-
κοὺς ἄξονες καὶ ἀνάλογο πα-
γκόσμιο πολιτισμικὸ πλαίσιο,
μόνον ἓνα ποιητικὸ ἔργο εἶχε
κινηθεῖ στὴν Ἑλλάδα τὸν 20ὸ
αἰῶνα: ἡ Ὀδύσσεια (1939) τοῦ
Νίκου Καζαντζάκη. Μὲ μιὰ κε-
φαλαιώδη διαφορὰ: στὴ Μι-
κρὰ Σύρτι ὁ κόσμος ἐρμηνεύε-
ται ἀπὸ τὴν πίστη, ἐνῶ στὴν
Ὀδύσσεια ὁ κόσμος κανοναρ-

χεῖται ἀπὸ τὴν ἀπιστία ἐνὸς *Desperado*. Σημειώνω ὅτι κοινὴ πηγὴ ἔμπνευσης γιὰ τοὺς δύο Ἕλληνες δημιουργοὺς ἀποτέλεσαν, ὁ Νίτσε καὶ ὁ «σοφὸς [Leo] Frobenius» (τοὺς ὁποίους καθὼς εἶδαμε, ὁ Ζ.Λ. εἶχε μετρήσει, τὸ 1953, στοὺς ἐλάχιστους πὺν ζήτησαν μιὰ «θρησκευτικὴ πνευματικὴ ἀναβάφτιση τοῦ ἀδειανοῦ αὐτοῦ κόσμου»· ὁ Frobenius ἦταν ἐκεῖνος, στὸ μνημειῶδες ἔργο τοῦ ὁποίου (μῦθοι, ἔθιμα καὶ τραγούδια τῆς Ἀφρικῆς) στηρίχθηκε ὁ Καζαντζάκης γιὰ τὴ συγγραφὴ τῶν ραψωδιῶν Μ, Ν, Τ, Υ τῆς *Ὀδύσσειας*. Προσθέτω ὡστόσο, ὅτι στὸ ποίημά του ὁ Ζ.Λ. καταθέτει καὶ προσωπικά βιώματα ἀπὸ τὴν Ἀφρικὴ, τὴν ὁποία ἐπισκέφθηκε τὸ φθινόπωρο τοῦ 1951. Συμπωματικά, ἴσως, τὰ δύο ἔργα σχετίζονται καὶ μέσω τοῦ «μαγικοῦ» ἀριθμοῦ 3 –ἢ *Μικρὰ Σύρτις* ἀποτελεῖται ἀπὸ 33 ἐνόητες· ἡ σύγχρονη *Ὀδύσεια* ἀπὸ 33333 στίχους. [Πάντως, ὁ Ζ.Λ. ἔστειλε στὸν Καζαντζάκη, στὴ Γαλλία (Antibes), τὸ βιβλίο –βρίσκεται σήμερα στὰ ἀρχεῖα τοῦ Ἱστορικοῦ Μουσείου Κρήτης² –, μὲ τὴν ἀφιέρωση: «Τοῦ Νίκου Καζαντζάκη / Μὲ τιμὴ / Ζ.Λ.» –στὴν ἴδια σελίδα ὁ Καζαντζάκης σημειώνει τὴ διεύθυνση τοῦ Ζ.Λ. «Ἀθήνα, Πατριάρχου Ἰωακείμ 36» προφανῶς μὲ σκοπὸ νὰ ἀπαντήσει· θὰ εἶχε ἐνδιαφέρον νὰ δημοσιευθεῖ, ἂν σώζεται, ἡ ἀπόκριση τοῦ Κρητικοῦ].

Δύο εἶναι οἱ «φωνές» πὺν ἀκούγονται στὴ *Μικρὰ Σύρτις*: ὁ λόγος τοῦ ποιητῆ-προφήτη (Vates) ὁ ὁποῖος ἐναλλάσσεται μὲ τὴ φωνὴ τοῦ λυρικοῦ ποιητῆ.

«Ἡ ποίηση εἶναι Προφητεία καὶ ὁ Ποιητὴς σὲ ὅλες τὶς μεγάλες ἐποχὲς φέρνει γιὰ τοὺς ἄλλους ἢ γιὰ λογαριασμὸ τῶν ἄλλων τὸ μήνυμα τοῦ Θε-

οῦ», ἔγραφε τὸ 1953 ὁ Ζ.Λ. προλογίζοντας τὸ ἔργο τοῦ Blake (κοινὸς τόπος, ἀσφαλῶς, στὴν παγκόσμια Γραμματεία· ἀκούγεται δυνατότερα στοὺς νεότερους χρόνους στὴ Ρομαντικὴ Ποίηση: «Οἱ ποιητὲς, ἀναλόγως μὲ τὴν ἐποχὴ καὶ τὸ ἔθνος ὅπου ἐμφανίζονται ὀνομάστηκαν ἀρχικὰ νομοθέτες καὶ προφῆτες. Γιατὶ ὁ ποιητὴς συγκεντρώνει στὸ πρόσωπό του καὶ τὶς δύο τοῦτες ιδιότητες», ἀποφαίνεται ὁ P.B. Shelley, *A Defence of Poetry*, 1821).

Στὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς *Μικρᾶς Σύρτεως* τούτῃ ἢ φωνὴ παρουσιάζεται ἀνησυχαστικὴ, βίαιη, ἐξαγγελτικοῦ ὕφους καὶ ἀκραίων προσδοκιῶν:

Χρόνια τώρα ὁ ἄνθρωπος
βγαλμένος ἀπὸ τὰ ὀργανικὰ
θεμέλια ὅπου στήριζε τὸ καθη-
μερινό του ὄραμα

Δὲν ἔχει πὺν νὰ γείρει τὸ κε-
φάλι του καὶ ἀλμουργιάζει
ἀδιάντροπα τὶς ἱερὲς σκευο-
θῆκες τῶν θρησκευτικῶν λαῶν
τῆς γῆς

Κουβαλώντας στὶς πρωτεύ-
ουσές του ἀφρικάνικες μάσκες
ἢ φαλλοὺς

Διακηρύχοντας τὴν κλίσση
του τάχα καὶ τὴν προτίμησή
του γιὰ τὸ πρωτόγονο

Αὐτὸς πὺν ἔχει φύγει ὅσο πε-
ρισσότερο γίνεται μακριὰ καὶ
ἀπὸ τὴν ἐτυμολογία ἀκόμα
μιας τέτοιας λέξης

Αὐτὸς πὺν εἶναι ἄξιος μόνο
γιὰ αἰσθητικὰ ἢ ποιητικὰ τε-
χνάσματα...

...Οἱ Μεξικάνοι βλέπετε εἴτα-
νε ἄγριοι πὺν δὲν εἶχανε φιλο-
σοφία ἢ τέχνη σὰν τὶς δικές μας
Ἀλλὰ μονάχα μιὰ ἀτέλειωτη
καθημερινὴ ΣΚΕΨΗ ΕΝ
ΔΡΑΣΕΙ

Πὺν τὴν ἐκφράζανε σὲ ὅλα
ὅσα ἐμεῖς ξεγυμνώσαμε ἀπὸ τὸ
περιεχόμενό τους

Κληροδοτώντας αἰῶνες ἀπὸ

ἄχρηστη τέχνη ἢ φιλοσοφίες
Πὺν δὲ μᾶς κάνουνε νὰ ζοῦμε
ἀλλὰ τότε ΤΙ ΧΡΕΙΑΖΟΥ-
ΝΤΑΙ

Οἱ Μεξικάνοι εἴτανε λέω
ἄγριοι πὺν ζητοῦσαν μὲ τὴν
ἀνθρωποθυσίαν τὴν ἀληθινὴ με-
τουσίωση

Καὶ τελοῦσαν τὸ μυστήριο τῆς
θείας κοινωνίας πραγματικά...

Γιατὶ χωρὶς θεοὺς πολιτισμοὶ
δὲν ὑπάρχουν

Καὶ γιὰ ὅσους ἀπόλειψε ἡ
ΟΥΡΑΝΟΥΧΟΣ ΑΡΧΑ

Ὑπάρχει μόνο ἡ πτώση

Καὶ τὸ ἐξουθένωμα

Ὅπως τὸ βλέπουμε στοὺς ση-
μερινούς πὺν χωρίσανε δου-
λειὰ καὶ πολιτισμό

Νομίζοντας πὺν τὸν πολιτι-
σμὸ τὸν φτειάχνουνε τὶς ὥρες
πὺν ἀδειάζουν

Μὴ βλέποντας πὺν ὁ πολιτι-

Ὁ Ζ.Λ. στὸ σπῆτι
του στὴν
Κηφισιά, τὴν
ἀνοιξὴ τοῦ 1999
(Φωτογραφία
Λίας Ζαννῆ).

2. Εὐχαριστῶ τὴν
κυρία Γεωργία
Κατσαλάκη,
Ἐπιμελήτρια
Βιβλιοθηκῶν καὶ
Ἀρχείων τοῦ
Ἱστορικοῦ
Μουσείου
Κρήτης, ἡ ὁποία
μοῦ ἐγνώρισε τὴν
ἀφιέρωση τοῦ
Ζ.Λ. καὶ τὴ
σημείωση τοῦ
Καζαντζάκη.

σμός γίνεται μονάχα όταν ή δουλειά είναι τὸ μέσο ἢ ὁ ἀγωγός του

Καὶ πὼς ἂν ὁ πολιτισμός δὲ φαίνεται σὲ ὅλα μὰ ὅλα ὅσα κάνουμε

Τότε ΔΕΝ ΕΙΜΑΣΤΕ πολιτισμένοι...

Δίπλα σὲ τούτη τὴ «σκοτεινή» φωνή, κελαρύζει μιὰ ἄλλη, ἀσκημένη στὸ Δημοτικὸ Τραγούδι, τὸν Σολωμό, τὸν Σικελιανὸ καὶ τὸν Γκάτσο· στὸ δροσερὸ καὶ ἀπέριττο ἀνάβλυσμά της ὁ νεοελληνικὸς λυρισμὸς συνάζει σελίδες ἀμάραντης ὁμορφιάς:

El gallo

Αὐτὸς ὁ πρῶτος πετεινὸς ὁ νυχοποδαράτος

Μὲ τὰ μπλμπλιά μὲ τὰ λειριὰ καὶ μὲ τὰ φνσεκλίκια του

Μὲ ὅλα τοῦ δάσους τὰ κλαριὰ καὶ μὲ τῆς θάλασσας τὰ φύκια

Μὲ τὸ ἄναμα τῆς τσακμακόπετρας καὶ τὸ μπαρούτι τοῦ φτεροῦ

Μὲ τὸ ναργιλὲ τῆς οὐρᾶς του καὶ μὲ τὴ χάντρα τοῦ ματιοῦ

Μὲ ὅλες τὶς κουρελοῦδες ὅσες πλένουν στὰ ποτάμια τοῦ Μοριᾶ

Μὲ τὴν κολοκύθα τῆς γούσας του καὶ μὲ τοῦ ποδαριοῦ τὰ σαμντάνια

Βρεμένος ἀπὸ τὰ νερὰ τοῦ φεγγαριοῦ κι ἀπὸ τῆς νύχτας τὶς δροσιές

Μυρισμένος ἀπὸ δεντρολίβανα κι ἀπὸ τὰ τυφλοχόρταρα τῆς γῆς

Τσιμπολογώντας τριχωτὰ σκουλήκια μέσα στὸ κομένο λεμόνι τῆς βροχῆς

Μὲ τὸ ζουνάρι του ἀπλωμένο τριδίπλο στὴ μέση

Σέρνοντας στὸ πλευρὸ τῶν καπιταναραίων τὸ γιαταγάνι

Μὲ τὰ βιολιά καὶ τὰ λαγοῦτα τῶν συμπεθεριῶν του

Μὲ τὰ πλουμῖδια τῆς φωτιᾶς καὶ τὰ μαλλιά Μανιάτισσας

Μὲ τοῦ λαμοῦ τὶς λινομέταξες καπνοσακούλες

Μὲ ὅλα τὰ χρώματα δετὸς τῆς γῆς καὶ τ' οὐρανοῦ

Ποῦ ματωμένος θεμελιώνεται ὅπως τοῦ πρωτομάστορα ἡ γυναίκα

Αὐτὸς ὁ κόκορας μπαῖράκι τῆς μεγάλης μάχης

Ποῦ τὶς κοιμήθηκε ὅλες κινεζάκια πετρωτὲς καὶ γδυμνο-λαῖμες

Μὰ ποῦ δὲν ἔσβυσε καμιά τὸ σερνικὸ καημό του

Γιατί θελε νὰ ξεπαστρέψει ὁλόκληρο τὸ θηλυκό

Σκύλες γυναῖκες τὸν ἐπιάσανε στὸ γῦρο τῆς ποδιᾶς τους

Μὲ μπαμπεσιὰ τὸν πιάσανε τὸν ἥλιο ποῦ ἐκαμάρωνε

Καὶ πᾶ νὰ τόνε σφάξουνε στὸ γάμο μιᾶς μοναχοκόρης

Στὴ Μικρὰ Σύρτι ὁ Ζ.Λ. ἐπιδίωξε νὰ κάνει φανερὴ τὴ θεοφόρα πράξη. Στὸ ποίημα τοῦτο ἡ ἐμπειρία κι ἡ αἰσθαντικότητα ὁδηγοῦν τὸν ἄνθρωπο σὲ μιὰ «φυσική» θεογνωσία· ὁ αἰσθητὸς κόσμος ἀποκαλύπτεται στίς ὑπερκόσμιες διαστάσεις του· ὁ ἄνθρωπος γίνεται μάρτυρας ἀκατάπαυστης θεοφάνειας. Στὴ φύση τῶν πραγμάτων καὶ ὅλων τῶν ὧσεων τῆς ζωῆς πραγματώνεται τὸ συμβολικὸ ἀποτύπωμα τῆς πρωταρχικῆς Ἑνότητος, τὸ ἀγγιγμα τῆς θεότητος. Κάθε δράση, κάθε κίνηση ἔχουν τὸ χαρακτήρα μιᾶς ἱεροτελεστίας.

Ὁ ποιητὴς ἐπαναπροσδιορίζει τὶς αἰώνιες Ἀρχές κι ἀντιτάσσεται στὴ μαγανεία τῆς ἀδράνειας. Κατ' αὐτόν, ὁ σύγχρονος ἄνθρωπος ὀφείλει νὰ ἀνακτήσει τὶς ἀπωθημένες στὸ ὑποσυνείδητο δυνάμεις τῆς ζωῆς, τὴ συλλογικὴ μνήμη, τὶς ρίζες ποῦ ἔθρεψαν τὴν ἀτομικὴ καὶ ὁμαδικὴ πορεία τῶν λαῶν, οἱ ὁποῖοι ὑπῆρξαν κληρονόμοι ἀρχαίων πνευματικῶν παραδόσεων.

Θὰ ἦταν, ὡστόσο, τουλάχιστον ἄστοχο νὰ παραμείνει κάποιος προσκολλημένος στὸ πεδίο τῶν ποικίλων ἀναφορῶν –λ.χ. σὲ ἓνα πλαίσιο πρωτογονισμοῦ. Ὁ Ζ.Λ. στὴ Μικρὰ Σύρτι προσπάθησε συνειδητά, καὶ τὸ κατόρθωσε, νὰ σταθεῖ ἔξω ἀπὸ τὴν ἐπικαιρότητα, ἔξω ἀπὸ τὰ δεσμευτικὰ ὅρια τοῦ αἰῶνα του, καὶ νὰ δεῖ ἀπὸ πολὺ ψηλὰ καὶ σὲ μεγάλο βάθος τὴν αἰώνια πορεία τῆς ἀνθρωπότητος. Πίστεψε, καὶ τοῦτο ἀποτελεῖ τὸν κεντρικὸ ἄξονα τῆς δημιουργίας του, ὅτι ἡ ζωὴ τοῦ ἀνθρώπου λαβαίνει νόημα καὶ ἐξυψώνεται μόνον ὅταν συνδεθεῖ «μὲ κάτι ἀνώτερο ἢ ἱερό»: τὸ Θεό.³

* * *

Ποιὸν ἀναγνώστη θὰ προσέλκυε, στὴν ἀκρωτηριασμένη Ἑλλάδα τοῦ 1955, ἓνα ἔργο τέτοιας δυναμικῆς καὶ τόσο ἀπροσδόκητων ὀριζόντων; Ὁ λεγόμενος «μέσος ἀναγνώστης» –ἀριστερὸς ἢ δεξιός, θρησκευόμενος ἢ ἄθεος– δὲν εἶχε τὴν προετοιμασία, τὶς προσλαμβάνουσες παραστάσεις νὰ τὸ ἀντιμετωπίσει· ὁ «διεθνισμός» τοῦ ἔργου ἦταν ἀκραῖα ἀντίθετος τῶν προσανατολισμῶν τοῦ «Σοσιαλιστικοῦ Ρεαλισμοῦ» καὶ τῶν συναφῶν κατευθύνσεων· ἡ ἀντιχριστιανικὴ ὠμότητα τῆς «ἐμπράγματης μεταφυσικῆς» κηλίδωνε κάθε ἔννοια ἱερότητας στὰ μάτια ἐνὸς ὀρθόδοξου πιστοῦ· ἐνῶ ὁ πολύτροπος συγκρητισμὸς ἦταν ἀδιανόητος στὴν ἔμμονη λογικὴ τοῦ ἄσπρου-μαύρου ποῦ εἶχε ἐδραιωθεῖ στὸν τόπο μας.

Γιὰ τὴν ἐν θερμῷ ὑποδοχῇ ἀπόμενε ὁ κύκλος τῶν φίλων, κυρίως συνεργατῶν τῶν Νέων Γραμμάτων καὶ τῆς Ἀγγλοελληνικῆς Ἐπιθεώρησης· ὡστόσο, ἡ ἀτμόσφαιρα ἦταν ἀδιάφορη καὶ παγερὴ. Τὴ σχεδὸν καθολικὴ δημόσια σιωπὴ ἀντικαθιστοῦσε ὁ μᾶλλον δηλητηριώδης ἐπιστολικὸς λόγος τῶν

3. Ἀποκαλυπτικὰ εἶναι ὅσα γράφει ὁ Ζ.Λ. στὸν Σεφέρη στὸ πασίγνωστο πιά γράμμα τῆς 18ης Ἀπριλίου 1956. Ἡ πενταετία 1956-1960 ἀποτελέσσε μιὰν ἄλλη πνευματικὴ καμπὴ γιὰ τὸν Ζ.Λ., μὲ πρῶτους δημιουργικοὺς σταθμοὺς τὰ κείμενα «Παπαδιαμάντης» (1961) καὶ «Τὸ Χαμένο Κέντρο» (1961)· ὡστόσο, ἐδῶ μᾶς ἐνδιαφέρει καὶ παραμένουμε στὰ χρόνια τῆς Μικρᾶς Σύρτεως.

όμοτέχνων:

‘Ο Σεφέρης διαβάζοντας το έργο λίγο καιρό πριν δοθεί στο τυπογραφείο έγραφε στον Ζ.Λ. (16 Ιανουαρίου 1955), αποθαρρυντικά και χωρίς περιστροφές: «Χεροπιάνω ένα μέρος, το άλλο, το μεγαλύτερο μου φαίνεται, δεν το χεροπιάνω· μου γίνεται Τουελζακόπτλ... Θαρρῶ πώς ό ρυθμός λασκάρει, ή πίεση δεν είναι αρκετά δυνατή. Δεν ξέρω. Ίσως νά μήν είμαι ό κατάλληλος δέκτης... Νομίζω πώς αν διάλεξες αυτό το δρόμο θα πρέπει νά δουλέψεις κάμποσο ακόμη. Ύπάρχουν ακόμη πολλά στοιχεία που πρέπει νά συγχωνευτούν, νά γίνουν μιὰ σάρκα. Η φωνή σου πρέπει νά ξεχωρίζει καλύτερα». Λίγο καιρό αργότερα (6 Ιουλίου 1955), όταν είχε κυκλοφορήσει το βιβλίο, ό Σεφέρης μεταφέρει τή γνώμη του στον Γ.Π. Σαββίδη –κατ’ επέκταση και στον φιλικό του κύκλο στην Αθήνα: «Έχω τήν εντύπωση πώς παίζει με κάλπικα μεξικάνικα πεντόλτρα, που τρώνε τὰ γερά και τ’ αξιόλογα που χωρίς αμφιβολία έχει» («Κυπριακές» επιστολές του Σεφέρη (1954-1962), Κύπρος 1991, σ. 78). Τους επόμενους μήνες (9 Μαρτίου 1956) από το Παρίσι ό Νάνος Βαλαωρίτης, με άφορμή γράμμα του Όδυσσέα Έλύτη που απεικόνιζε το άθηναϊκό κλίμα, έγραφε στον Σεφέρη: «...Καταλαβαίνεις, αγαπημένε δάσκαλε, ότι δεν ήταν όλοι γεροί σαν έσένα, συνηθισμένοι στα κλίματα τής μοναξιάς και του “κανενός” γύρω σου, απ’ όπου άρχισες νά μās διδάσκεις και νά μās άνοίγεις τὰ μάτια και νά μās δείχνεις το δρόμο. Μόλις βρέθηκαν ό Έλύτης και ό Γκάτσος σέ άτμόσφαιρα κρύα και έχθρική που κυριαρχεί σήμερα στην Αθήνα για τήν ποίηση, πάγωσαν, παρέλυσαν. Μόνο ένας τρελλός, έκκεντρι-

κός εξακολουθεί: ‘Ο Έγγονόπουλος, κλειστός όπως πάντα. ‘Ο Έμπειρικός κάνει φωτογραφίες. ‘Ο [Άλέξ.] Μάτσας, που είδα δυό τρείς φορές, εξακολουθεί νά γράφει, πάντα καλά. ‘Ο Ζήσιμος [Λορεντζάτος] έπεσε στη φάκα κι’ έφαγε ψυχρολουσία! ‘Ο Άντωνίου βασιέται με το κουράγιο ενός άπομονωμένου από πάντα, ενός καπετάνιου συνηθισμένου στην μοναξιά τής γέφυρας» (περ. *Η Λέξη*, τχ. 134, Ιούλιος-Άύγουστος 1996, σ. 490). Το 1960 ό Γ.Π. Σαββίδης άποτιμώντας το “Άξιον Έστί του Έλύτη και άναφερόμενος και σέ ανάλογης έκτασης ποιητικές συνθέσεις, προσθέτει τή μνεία: «... ή μ’ όλες τες άδυναμίες τής, άπαράδεκτα στραγγαλισμένη από τους κριτικούς μας “Μικρά Σύρτις” του κ. Ζήσιμου Λορεντζάτου» (περ. *Ο Ταχυδρόμος*, 10 Δεκεμβρίου 1960). Τέλος, μιὰ δεκαετία αργότερα, ό Άντρέας Καραντώνης, κρίνοντας τες *Μελέτες* (1966), άναφέρεται στην άνάγκη του Ζ.Λ.: «...για μιὰ νέα δυνατή πίστη, έστω και πρωτόγονη, που θα σταλάξει νέο, κόκκινο αίμα στις γερασμένες φλέβες των σύγχρονων ανθρώπων, των “προοδευτικών”, –καθώς τους όνομάζει. Τήν πίστη αυτή τόσο έντονα τήν άναζητεί στην πολύ ενδιαφέρουσα ποιητική συλλογή του “Η μικρά Σύρτις”. Πέρασε άπαρατήρητη αυτή ή συλλογή, αλλά κάποτε θα πρέπει νά ξεσυρθεί μέσα από τους “άναπεπταμένους” αριθμούς τόσων άλλων άπρόσωπων στιχουργημάτων» (έφ. *Η Καθημερινή*, 14 Αύγουστου 1966).

Συγκαταβατικοί λόγοι, υπεκφυγές κι άδιαφορία. Ούτε ή εποχή ούτε οί όμότεχνοι ήταν πρόθυμοι νά άποδεχθούν το έργο. ‘Ο Ζ.Λ. βρισκόταν έκτός ποιητικής «γραμμής», «out of key with his time... Unaffected by “the march of events”» (E. Pound,

Hugh Selwyn Mauberley)· άθόρυβα, «φυσιολογικά», το σημαντικότερο ίσως έργο τής νεοελληνικής ποίησης μετά το 1950, πέρασε στην άφάνεια,⁴ άλλωστε δεν ξανατυπώθηκε. Γραμματικοί και «νομοθέτες» τής λογοτεχνίας, σέ κάθε λογής χαρτογραφήσεις κι άνακατατάξεις, το άγνοούσαν· και μάλλον από τή σκοπιά τους, με τὰ μέτρα και τὰ σταθμά τής εποχής, δεν είχαν άδικο.

Όφείλω νά προσθέσω ότι και ό ίδιος ό Ζ.Λ., στις έλάχιστες φορές που άξιώθηκα νά τον συναντήσω, όταν ό λόγος έρχόταν στη *Μικρά Σύρτι*, ήταν άκρως άπαξιωτικός. Το 1990, ένῶ του άνέφερα ότι είκοσάχρονος είχα καταβάλει ένα υπέρογκο ποσό σέ παλαιοβιβλιοπωλείο για τή *Μικρά Σύρτι*, με άποστόμωνε: «άσκοπη πράξη, το βιβλίο δεν άξιζε!» Καί το 1998 σέ μιάν άλλη συνάντησή μας, ακόμη πιο άπερίφραστα: «ήταν άποτυχημένη άπόπειρα· το κατάλαβα άμέσως». Δεν είναι βέβαια ή πρώτη φορά που ένας δημιουργός γίνεται άμείλικτος (και άδικος) κριτής για το έργο του. Άς θυμηθούμε έδῶ, τελειώνοντας, και τήν «έπισημείωση» του 2002.

Η ποίηση τής *Μικρᾶς Σύρτεως*, αν το 1955 είχε έλάχιστες έλπίδες άποδοχής, σήμερα, μισόν αιώνα αργότερα, δεν έχει καμία. ‘Ο πνευματικός κόσμος που άποκαλύπτεται στο έργο τουτο είναι περισσότερο άπο ποτέ άπροσπέλαστος, ή άποϊεροποίηση των πάντων διοχετεύεται παντού και έχει κατακαλύψει τὰ πάντα. ‘Ο άνθρωπος και ή τέχνη του τραμπολίζονται άναπόδραστα, χωρίς σταματημό, στο κενό.

4. Κατά διαστήματα, τις επόμενες δεκαετίες, οά ακούγεται μεστός κριτικός λόγος για τή *Μικρά Σύρτι*: Γερ. Λυκιαρδόπουλος (1979), Άλεξ. Άργυρίου (1979), Ν.Δ. Τριανταφυλλόπουλος (1985), Χρ. Γιανναράς (1992) και στο σημαντικό βιβλίο του Βρασίδα Καραλή, *Σπουδή στη “Μικρά Σύρτι” του Ζήσιμου Λορεντζάτου*, «Δόμος», Αθήνα 1993· ωστόσο το έργο ήταν, και παραμένει πάντοτε, άγνωστο και ύπό «περιορισμόν».

«Τό 'να μέ τ' άλλο λαμπυρίζουν τὰ πουλιά» (Σημείωμα για δύο μεταφράσεις)

τῆς Ἀνθῆς Λεούση

Ζή και ὁ Σέ πού ἴσως ἀνταμώθηκαν ξανὰ σέ ἕναν τόπο για εὐτυχισμένο συναπάντημα, καὶ θὰ διηγηθοῦν χαρούμενα ὅλα ὅσα ἔγιναν, εἶχαν γράψει ἀπὸ ἕνα γράμμα ἐξορίας ὁ καθένας, ἀντιγράφοντας τὸ *Exile's Letter* (ἀπὸ τὴν *Κατάη*) τοῦ Ἑζρα Πάουντ πού ἀντέγραψε πίνακες ἀποχωρισμῶν καὶ ἀποχαιρετισμῶν πού καλλιγράφησε ὁ Λι Τάι Πὸ ἢ Ριχακού πάνω σέ κινέζικο χαρτί μὲ μαῦρο μελάνι ἀπὸ νερό. Τὰ γράμματά τους μένουν για μᾶς ἐδῶ, ὅπου ἀνήκουν, ὅπου ἀνήκουμε ἀκόμα, κι ἔχουμε νὰ ξεδεύουμε καιρὸ για νὰ ξαναποῦμε ἕνα μέρος ἀπ' αὐτά τους τὰ λόγια. Νὰ τὰ μετρήσουμε ἐπίσης. Συχνά, ἔστω στενόκαρδα ἢ ἀπερίσκεπτα, μόνο καὶ μόνο γιατί δὲν μπορούμε νὰ μὴ βλέπουμε στὰ ἄλλα τὰ δικά μας. Τὰ λόγια τους λοιπόν, μὲ τὴ σειρά: Πάουντ, Σεφέρης, Λορεντζάτου: **Exile's Letter**
Γράμμα ξενιτεμένου
Γράμμα ἀπὸ τὴν ἐξορία
Στὴ δεύτερη ἀπόδοση ὁ τίτλος πὸ ἀνυψηρός.

Ὁ Σεφέρης, πού ἡ μετάφρασή του δημοσιεύτηκε τὸ 1935, ἔγραψε τὴν ἀνοιξη τοῦ '38 τὸ *Γυρισμὸ τοῦ ξενιτεμένου* (–*Παλιέ μου φίλε τί γυρεύεις; χρόνια ξενιτεμένος ἦρθες*).

Το' So-Kiu of Rakuyo, ancient friend, Chancellor Gen.

Στὸν Σό-Κιν ἀπ' τὸ Ρακουγιό, παλιό μου φίλο, Καγκελάριο

τοῦ Γκέν. (Σ.)

Για τὸν Σό-Κιν τοῦ Ρακούγιο, παλιό φίλο, Ἀρχιγραμματικὸ τοῦ Τζέν. (Λ.)

«Παλιό μου φίλο»: Ἡ κτητικὴ ἀντωνυμία δὲν ὑπάρχει στὸν Πάουντ. Ὁ Σεφέρης τὴν ἔχει προσθέσει μὲ ἕνα εἶδος αὐθόρμητης ζέσης.

Now I remember that you built me a special tavern By the south side of the bridge at Ten-Shin.

Τώρα θυμᾶμαι πού 'χτισες για μένα μιὰ ταβέρνα

Στοῦ γιοφυριοῦ τὸ νότιο πλάι στὸ Τέν Σίν. (Σ.)

Τώρα θυμᾶμαι πού ἔχτισες ταβέρνα ἐπίτηδες για μένα

Νότια μεριά στὸ γιοφύρι τοῦ Τέν-Σίν. (Λ.)

Ἡ γενικὴ διαιρετικὴ «Στοῦ γιοφυριοῦ τὸ νότιο πλάι» μοιάζει ωραία, πολὺ ἐλληνικὴ.

Στὸν Λορεντζάτο, μεγαλύτερη ἢ προσπάθεια για πιστὴ ἀπόδοση τοῦ Πάουντ.

Στὸν Λορεντζάτο ἐπίσης τονίζεται μὲ ἔμφαση τὸ προνόμιο αὐτῆς τῆς ἐξαιρετικῆς φιλίας. Ὁ Σεφέρης τοῦ ἔγραφε ἀπὸ τὴν Ἀγκυρα, 18 Μαρτίου '49: *Ὅσο για τὴν Κατάη. Δὲν ἔχεις καμιὰν ἀπολύτως ὀφειλὴ ἀπέναντί μου. Μὲ φτάνει ἡ ἱκανοποίηση πού μπόρεσα νὰ πῶ τὴ γνώμη σ' ἕνα φίλο. [...]* Ἐνα ἀπὸ τὰ πιὸ ἐξουθενωτικὰ πράγματα τῆς λογοτεχνικῆς μου ζωῆς ἦταν αὐτὴ ἡ μουγκαμάρα

τῶν πλησίον (ὄχι τῶν κριτικῶν) μπροστὰ σέ κάτι πού ἔφτιανα.

With yellow gold and white jewels, we paid for songs and laughter

And we were drunk for month on month, forgetting the kings and princes.

Μὲ κίτρινο χρυσάφι κι ἄσπρα διαμαντικὰ πλερώναμε τὰ γέλια καὶ τὰ τραγούδια Καὶ μῆνα τὸ μῆνα μεθυσμένοι ξεχνούσαμε ρηγάδες καὶ ρηγόπουλα. (Σ.)

Μὲ κίτρινο χρυσάφι καὶ λευκὸ διαμαντικὸ, πλερώσαμε για γέλια καὶ τραγούδια Μεθυσμένοι μῆνας μπαίνει μῆνας βγαίνει, λησμονώντας βασιλιάδες καὶ πρίγκιπες. (Λ.)

Για τὸ *we paid* μπορείς νὰ διαλέξεις τὸν ἀόριστο ἢ τὸν παρατατικὸ. Ἄν διαλέξεις τὸν παρατατικὸ, ἐπιμένεις σέ ἕνα εἶδος «ἔργο στὸ κόκκινο», ἂν τὸν ἀόριστο, εἶναι σὰν νὰ νιώθεις τὴ ζωὴ μὲ κάποιον τρόπο συνοπτικὸ, σάμπως μὲ τὸ λαμπὸ της στὸ μαχαίρι.

Ὅσο για τὸν ἐπόμενο στίχο τῆς ἄκρας ἀμεριμνησίας, μπορούμε κάλλιστα νὰ θυμηθοῦμε ἐκεῖνο πού ἔγραφε στὸν Λορεντζάτο ὁ Σεφέρης ἀπὸ τὴν Προύσα, τὸ Μάιο τοῦ '49, πὼς ἔμπνευση δὲν εἶναι τίποτε ἄλλο παρὰ εὐρυχωρία καιροῦ.

Intelligent men came drifting in from the sea and from the west border, And with them, and with

1. Ὅταν τυπωνόταν τὸ σημείωμα αὐτό, ὁ Νίκος Παῖσιος μοῦ ἐπεσήμανε ὅτι στὸ ἀγγλικὸ πρωτότυπο, στὴν ἔκδοση faber and faber, τὸ «Το» γράφεται «Τὸ». Ἐπομένως «Τὸ So-Kiu» εἶναι τὸ ὄνομα τοῦ ἀρχιγραμματικοῦ. Στὴν περὶπτωση αὐτὴ ἡ ἀπόδοση στὰ ἑλληνικὰ θὰ ἦταν: «Τό-Σό-Κιν ἀπὸ τὸ Ρακουγιό, παλιέ μου φίλε, Ἀρχιγραμματικὸ τοῦ Γκέν».

you especially There was nothing
at cross purpose, [...] And we all
spoke out of hearts and minds,
and without regret.

Ἀπὸ τῇ θάλασσα κι ἀπὸ τὰ
σύνορα ἀπ' τῇ Δύση, μᾶς ἔφερ-
νε τὸ ρέμα ἔξυπνους ἀνθρώ-
πους,

Καὶ μαζί τους, καὶ πρὶν ἀπ'
ὄλους μαζί σου

Τίποτε δὲ γινότανε μὲ διγνω-
μιά, [...]

Κι ὅλοι μας ἀνοίγαμε καρδιά
καὶ νοῦ σταράτα καὶ χωρὶς
καημό. (Σ.)

Ἀνθρωποὶ διαλεχτοὶ κουβα-
ληθήκαν ἀπ' τῇ θάλασσα

κι ἀπ' τὰ σύνορα στὴ δύση,

Καὶ μαζί μ' αὐτούς, μαζί σου
πρῶτα

Καμιά δὲ χωροῦσε παρεξήγη-
ση, [...]

Καὶ μιλήσαμε ὅλοι ἔξω καρ-
διά καὶ νοῦ, δίχως μαράζια.
(Λ.)

(Οὔτε διγνωμιά οὔτε παρεξή-
γηση, λοιπόν).

Γράφει ὁ Λορεντζάτος στὸν
Σεφέρη: *Μᾶς τοίμπησε τί φταί-
γαμε κι ἐμεῖς / Ἡ λεπτολόγα μέ-
λισσα τῆς παρακμῆς. Καὶ ὁ Σε-
φέρης ἀποκρίνεται: "Ὅσο ἡ
καρδιά σου κάνει τίς τὰς μὴ /
συλλογιέσαι, φίλε, τὴν παρακ-
μῇ. Καὶ στὸ τέλος τοῦ γράμμα-
τος: Γεῖά χαρά, καὶ κοίταξε νὰ
τὰ παίρνεις ὅλα μὲ κέφι,
Γιώργος.*

And then I was sent off to South
Wai, smothered in laurel groves,
And you to the north of Raku-
hoku, Till we had nothing but
thoughts and memories in
common.

And then, when separation had
come to its worst, We met, and
travelled into Sen-jo, Through all
the thirty-six folds of the turning
and twisting waters, Into a valley
of the thousand bright flowers,
That was the first valley; And into
ten thousands valleys full of
voices and pine-winds.

Καὶ τότες μ' ἔστειλαν στὸ Νό-

τιο Βέι,

γιὰ νὰ πλαντάξω μέσα σὲ δά-
ση δάφνες,

Κι ἐσένα στοῦ Ράκου-χόκου
τὸ βοριᾶ

Ὅσο πού δὲ μᾶς ἔμεινε τίποτε
πιὰ νὰ μοιραστοῦμε παρὰ
στοχασμοὶ καὶ θύμησης.

Καὶ τότες, ὅταν κατάντησε
ἀβάσταχτος ὁ χωρισμός,

Σμίξαμε καὶ ταξιδέψαμε στὸ
Σέν-Γκό,

Μέσα στὶς τριανταέξι δίπλες
τοῦ νεροῦ πού γυρίζει καὶ στρί-
βει,

Σ' ἓνα λαγκάδι μὲ τὰ χίλια λα-
μπερὰ λουλούδια,

Αὐτὴ ἦταν ἡ πρώτη λαγκα-
διά·

Κι ἔπειτα δέκα χιλιάδες λα-
γκαδιές γεμάτες φωνές καὶ
πευκανάσες. (Σ.)

Τότες μὲ στείλανε στὸ νότιο
Γουέι,

– σὲ ἄλση μὲ δάφνες βρίσκε-
ται πνιγμένο –

Κι ἐσένανε στὰ βορινὰ τοῦ
Ράκου-χόκου,

Ὡσπου μονάχα σκέψη καὶ
μνήμη ἀπόμειναν κοινά.

Κατόπι, ὅταν ὁ χωρισμός
ἔφτασε στὸ χειρότερο,

Ἀνταμώσαμε, καὶ φύγαμε τα-
ξίδι στὸ Σέν-Γκό,

Τριανταέξι φορὲς ἐκεῖ στρι-
φογυρίζει τὸ νερό,

Σὲ μιὰ λαγκαδιά μὲ τὰ χίλια
φωτεινὰ λουλούδια,

Ἡ πρώτη λαγκαδιά·

Καὶ μέσα σὲ μιὰ μυριάδα λα-
γκαδιές γεμάτες φωνές

καὶ φύσημα-τῶν-πεύκων. (Λ.)

Στὸ «νὰ πλαντάξω μέσα σὲ
δάση δάφνες» καὶ στὸ «ὅταν
κατάντησε ἀβάσταχτος ὁ χωρι-
σμός» φανερώνεται, ἀκόμα κα-
λύτερα μὲ τὴ σύγκριση, ὁ ποι-
ητὴς πού γράφει νιώθοντας μὲ
τὴν ἀφή καὶ μὲ τὰ πνευμόνια
του, μὲ τὸ σῶμα του τὸν κόσμο
καὶ μέχρι τὴν καρδιά, ὅταν
ἄλλοι γράφουν πὺς πολὺ μὲ
ἀσκημένη τὴν ἀκοή τους, ἢ
ἄλλοι βλέποντας κυρίως. Καὶ ἡ

Ἔζρα Πάουντ

ΚΑΤΑΗ

Μετάφρασι ἀπὸ τὸ ἀγγλικὸ
Ζήσιμος Λορεντζάτος

Ἀθήνα
1950

ἀπλή σύνθετη λέξι «πευκανά-
σες», ἀναπνέει ἡ ἴδια ἀπὸ μόνη
της.

Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, «Τρια-
νταέξι φορὲς ἐκεῖ στριφογυρί-
ζει τὸ νερό, [...] Ἡ πρώτη λα-
γκαδιά»: ἡ εἰκόνα ἔχει ἀπαρά-
μιλλη διαύγεια, σαφήνεια, κι
ἀκόμα, μυστικὸ παλμό.

[...] And there came also the
«True man» of Shi-yo to meet me,
Playing on a jewelled mouth-
organ.

[...] Ἦρθε ἀκόμα κι ὁ «Ἀλη-
θινός» τοῦ Σί-γιὸ νὰ μὲ συνα-
παντήσῃ,

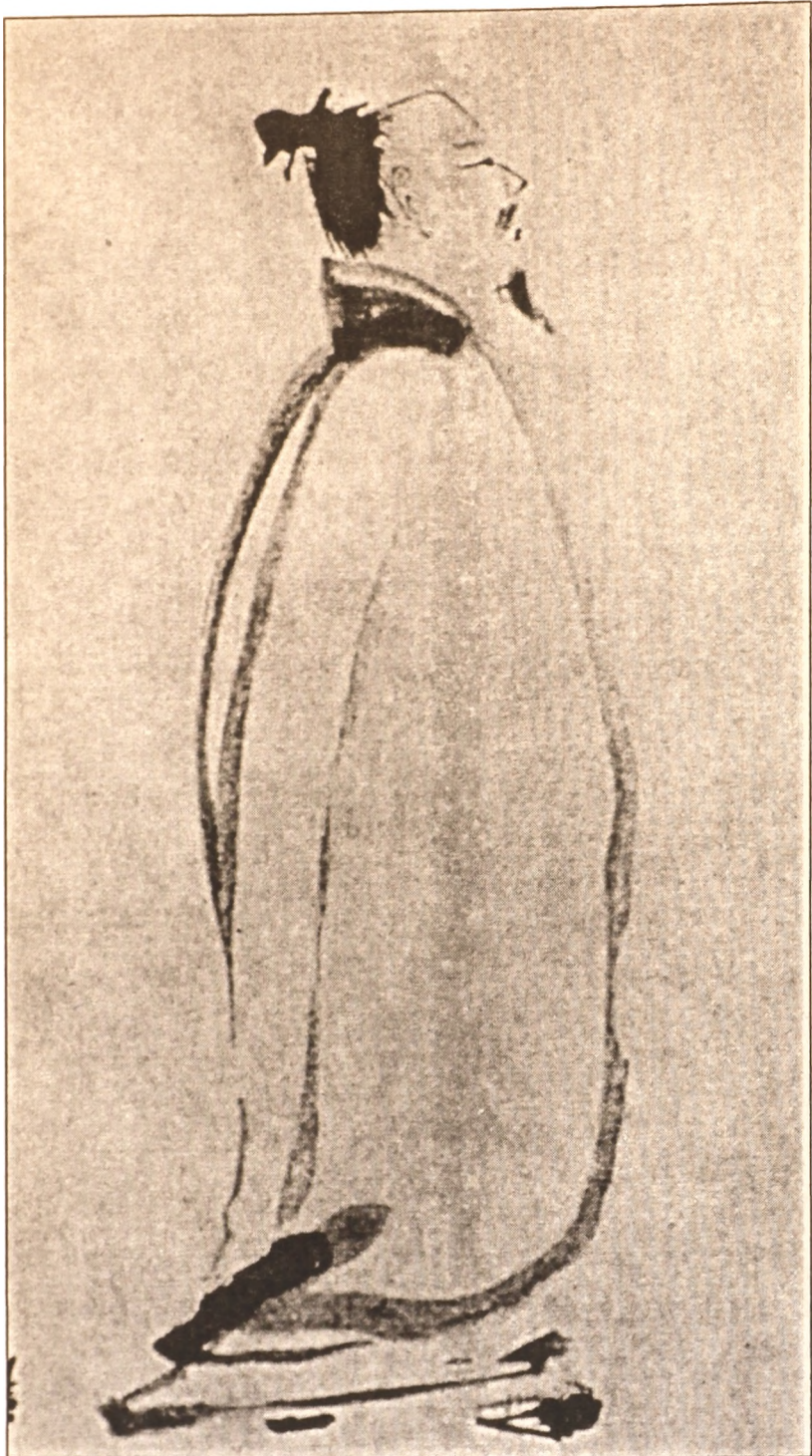
Παίζοντας μιὰ διαμαντοστό-
λιστη σύριγγα. (Σ.)

[...] Κι ἦρθε νὰ μὲ συναπα-
ντήσῃ ἀκόμα ὁ «Ἀληθινός»
Ἀνθρωπος τοῦ Σί-Γιό,

Παίζοντας πάνω σὲ πετραδο-
κόλλητο σουραύλι. (Λ.)

Ὁ Λορεντζάτος ἀγαπᾷ τις λέ-

Ἔζρα Πάουντ,
Κατάη,
Μετάφραση ἀπὸ
τὸ ἀγγλικὸ Ζ.Λ.,
Ἀθήνα, 1950,
ἑξώφυλλο.
Τυπώθηκε στὰ
τέλη τοῦ 1949 σὲ
400 ἀντίτυπα στὸ
τυπογραφεῖο
Ταρουσόπουλου
στὸ Νέο Φάληρο.

κυριολεξία, αντιγραφή. Ἄλλιως, μᾶλλον χάσμα ἢ ἀποσιωπητικά. Ὡστε, δὲν ἐκτιμοῦσε τοὺς πρωτότυπους συνδυασμοὺς στίς λέξεις, τὰ ἀκροβατικά καὶ τὰ ξαφνιάσματά τους, δὲν τοῦ ἄρεσε αὐτὸ τὸ παιχνίδι.

Ὁ «Ἀληθινὸς» ἤχεϊ μὲ ἓνα βάρος ποὺ δὲν ἔχει, ἰδίως σὲ αὐτιά μὲ τέτοια προδιάθεση. Πρόθεση τοῦ Σεφέρη ἦταν μᾶλλον νὰ ἀποφύγει ὁλόκληρη τὴν ἔκφραση «Ἀληθινὸς ἄνθρωπος» ποὺ πρέπει νὰ τοῦ φαινόταν ἀνοικονόμητη κι ἀταίριαστη γιὰ τὰ ἑλληνικά του.

Ἐνῶ ὁ «Ἀληθινὸς Ἄνθρωπος» τοῦ Λορεντζάτου στέκει καλὰ στὰ πόδια του ἐκεῖ.

[...] with water about it clear as blue jade

[...] μὲ νερὸ τριγύρω καθάριο σὰν ἰχάδι μαβὶ (Σ.)

[...] γύρω του καθαρὰ νερὰ σὰ γαλανὸς νεφρίτης (Λ.)

Αὐτὴ ἡ διαφορὰ. Τὸ ἓνα: κάτι ἀδιάφανο, ἀπτό, ὅλο σκιές. Τὸ ἄλλο: ἀέρινο, σκιρτητικό, γεμάτο προσδοκία.

Δὲν πρέπει νὰ προσπαθεῖ ν' ἀλλάξει κανεὶς πάρα πολὺ τὴ φύση του, ἔγραφε ὁ Σεφέρης στὸν Λορεντζάτο ἀπὸ τὴν Ἔγκυρα τὸν Ἀπρίλιο τοῦ '50.

[...] With ripples like dragon-scales, going grass green on the water

[...] Μὲ κυματάκια σὰ λέπια δράκοντα, φεύγοντας γρήγορα, πράσινα, πάνω στὸ νερὸ (Σ.)

[...] Μὲ κυματάκια σὰν τὰ λέπια δράκοντα, λαβαίνοντας μὲς στὸ νερὸ τὸ χρῶμα τοῦ πράσινου χορταριοῦ (Λ.)

Ἡ ἀντιγραφή τοῦ Σεφέρη φτιάχνει μιὰ εἰκόνα ποὺ τὴ βλέπεις πεντακάθαρα. Μολονότι ἀπάλειψε τὰ κυματάκια φεύγοντας σὰν πράσινο χορτάρι πάνω στὸ νερὸ. Τὸν βοήθησε, ὡς φαίνεται, σ' αὐτὸ ἡ μετριοπάθειά του.

[...] And the girls singing back at each other, Dancing in transparent brocade,

And the wind lifting the song, and interrupting it, Tossing it up under the clouds.

[...] Καὶ τὰ κορίτσια ρίχνοντας τὸ τραγούδι ἢ μιὰ στήν ἄλλη,

Χορεύοντας μέσα σὲ διάφανο μετάξι,

Κι ὁ ἀέρας σηκώνοντας τὸ τραγούδι καὶ κόβοντάς το,

Πετώντας το ψηλὰ κάτω ἀπ' τὰ νέφη. (Σ.)

[...] Καὶ τὰ κορίτσια πίσω νὰ τραγουδᾶν ἢ μιὰ στήν ἄλλη,

Χορεύοντας μέσα σὲ ἀραχνοῦφαντα χρυσά,

Κι ἀέρας νὰ παίρνει τὸ τραγούδι, νὰ τὸ σταματᾷ,

νὰ τὸ τινάζει κάτω ἀπὸ τὰ σύννεφα. (Λ.)

Μιὰ ἀπὸ τὶς εἰκόνες-χέλια ποὺ ἔχουν πιαστεῖ γερὰ στὰ δίχτυα τῶν ἑλληνικῶν, δύο φορές.

Ὅταν κάποτε ὁ Λορεντζάτος κοίταξε μιὰ δοκιμὴ μετάφρασης τοῦ *The Wreck of the Deutschland* τοῦ G.M. Hopkins, καὶ εἶδε τὴν ἀπόδοση τοῦ *They fought with God's cold*, εἶπε ἀνυπόμονα ὅτι συχνὰ μᾶς ξεγελοῦν οἱ λέξεις. Λέμε βέβαια *κάνει κρύο-φαρμάκι*, ἀλλὰ ἂν ἀντὶ γιὰ *κρύο* γράψουμε *φαρμάκι*, δὲ λέμε ἀπολύτως τίποτε, κι ἂς νομίζουμε πὼς ἀποδίδουμε κάτι. (Πάνω σ' αὐτὸ ἔγραφε στὸν Σεφέρη ἀπὸ τὸ Παρίσι, 30 Μαρτίου 1950: *Ἐχω φτάσει στὸ συμπέρασμα πὼς αὐτὸ τὸ ἐφτάψυχο ποὺ λέγεται ἑλληνικὴ γλῶσσα πολὺ δύσκολα παραδίνει στοὺς γραφιάδες τὰ καλύτερα effects της· εἶναι ζωοπονηρότατο, ἀλλὰ πολυσέβαστα σοφὸ καὶ πιστό, σὲ ὅσους τὴν ἀγαπᾶν ἀληθινὰ ἢ θυσιάζουν τὸ πνευματικὸ ξαπλωταριό τους*). Καὶ στὸ *The Wreck of the Deutschland* πάλι, γιὰ τὸ *She struck – not a reef or a rock / But the*

Liang K'ai, Ὁ Λὶ Πὸ ἀπαγγέλλει ποίημα, σινική σὲ χαρτί, μέσα 13ου αἰῶνα μ.Χ., Commission for the protection of cultural properties, Tokyo.

Ἀναπαραγωγή τοῦ σχεδίου αὐτοῦ ἀνῆκε στὸν I.A. Σαρεγιάννη. Μετὰ τὸ θάνατό του, πέρασε στὸν Ζ.Λ. καὶ βρίσκεται ἀπὸ τὸ 1963, πάνω ἀπὸ τὸ τζάκι τοῦ σαλονιοῦ τῆς Ἀργυροπούλου 15.

Ξεῖς σὰν νὰ ἴναι ἀτόφια πλάσματα, γιὰ καὶ πὼς νὰ μὴν ἔχει κανεὶς μεράκι γιὰ τὰ ὑλικά τῆς τέχνης του. Καὶ μὲ τὸ ζῆλο αὐτὸν μπορεῖς, ἂν ἀποφύγεις τὶς διακοσμήσεις, καὶ δὲν καταβροχθίσει ἡ λέξη τὴν ψυχὴ τοῦ πράγματος, μπορεῖς νὰ βγάλεις καλοὺς στίχους. Μερικοὶ τὸ καταφέρνουν πολὺ. Ὁ Σεφέρης σάμπως νὰ μὴ μερμνᾷ τόσο γι' αὐτό, προσηλωμένος καθὼς μένει στὸ ἔνυλο σῶμα τῆς ἀλήθειας, ποὺ θέλει νὰ τὴ γράψει – καὶ μιὰ μονάχα λέξη νὰ ὑπῆρχε, ὁ γνήσιος ποιητὴς θὰ ἔφτιαχνε ποίημα, ἔφτασε νὰ σκέπτεται. Δὲν θὰ θυσιάζε ποτὲ στὴ λέξη τὸ πρᾶγμα. Ἡ γραφή του, θέλει νὰ εἶναι, στήν

combs of a smother of sand: μπο-
ροῦμε νὰ γράψουμε, εἶπε πὶο
μαλακά, στὰ δόντια μιᾶς ἀπό-
σκεπης χτένας ἀμμουδίσιας.

And all this comes to an end.

And is not again to be met with.

I went up to the court for
examination, Tried Yo Yu's luck,
offered

The Choyo song, And got no
promotion, and went back to the
East Mountains

White-headed.

Κι ὅλα τοῦτα φτάνουν σ' ἓνα
τέλος,

Καὶ μήτε ποὺ θὰ τὰ ξανα-
βροῦμε πιά.

Πῆγα στὴν αὐλὴ νὰ μ' ἐξετά-
σουν,

Δοκίμασα τὴν τύχη τοῦ Λαγι-
οῦ, πρόσφερα τοῦ Τσογιὸ τὸ
τραγούδι,

Δὲν πέτυχα προβιβασμὸ

Καὶ γύρισα πίσω στὰ
βουνὰ τῆς Ἀνατολῆς
'Ασπρομάλλης. (Σ.)

Κι ὅλα τοῦτα λαβαίνουν ἓνα
τέλος.

Καὶ δὲν τὰ ξαναβρίσκομε πο-
τές.

'Ανέβηκα στὴ βασιλικὴν αὐλὴ
γὰ ἐξέταση,

Δοκίμασα τοῦ Λάγιο τὴν τύ-
χη, πρόσφερα τὸ τραγούδι
Τσόγιο,

Καὶ δὲν ἔλαβα προβιβασμὸ,
Καὶ γύρισα πίσω στὰ Βουνὰ

τῆς Ἀνατολῆς
'Ασπρομάλλης. (Λ.)

Χίλια σκαλούνια, / νὰ τ' ἀνε-
βεῖς τῆς τέχνης / τὸ Παλαμήδι.
(Ἀλφαβητάρι, 1969)

Τ' ἄσπρο χαρτὶ μιᾶ μὲ τὴ φω-
νὴ σου, / τὴ δική σου φωνή / ὅχι
ἐκείνη ποὺ σ' ἀρέσει («Τρία
κρυφὰ ποιήματα»)

Κι ἀκόμα, ὁ Λορεντζάτος:
"Ὅσο νὰ πασχίσεις καὶ νὰ ἀγω-
νιστεῖς, ὅσο νὰ πετύχεις ἢ νὰ
ἀποτύχεις δουλεύοντας, ἄλλος
ἀποφασίζει ἀπόλυτα ἂν θὰ δη-
μιουργήσεις ἢ ἂν δὲ θὰ δημι-
ουργήσεις.

What is the use of talking, and

ΤΙΜΗΤΙΚΗ ΠΡΟΣΦΟΡΑ

Zissimos Lorenzatos

Trianon Palace Hôtel

1, rue de Vaugirard

Paris 6

there is no end of talking, There is
no end of things in the heart.

I call in the boy, Have him sit on
his knees here To seal this, And
send it a thousand miles, thinking.

Τί νὰ τὰ κάνεις τὰ λόγια, δὲν
ἔχουν τέλος τὰ λόγια.

Δὲν ἔχουν τέλος τὰ ὅσα κλεί-
νουμε στὴν καρδιά.

Φωνάζω τὸ παιδί.

Τοῦ λέω νὰ γονατίσει ἐδῶ

Νὰ σφραγίσει τοῦτο,

Ποὺ στέλνω χιλιάδες μίλια
ἀλάργα, συλλογίζοντας. (Σ.)

Τὰ λόγια τί φελᾶν, δὲν τελειώ-
νουν τὰ λόγια,

Δὲν ἔχουν τελειωμὸ τὰ πρά-
ματα μὲς στὴν καρδιά μας.

Φωνάζω μέσα τὸ παιδί,

Τὸ βάζω γονατίζει ἐδῶ μπρο-
στά μου

Νὰ σφραγίσει ἐτοῦτο,

Καὶ τὸ στέλνω μερόνυχτα μα-
κριά, συλλογισμένος. (Λ.)

Μίλια μερόνυχτα ἢ ζωὴ ἐδῶ,
ἓνα κουβάρι. Καὶ ἀποστάσεις,
ἀπαρνήσεις, ἀποχωρισμοί, ἀ-
ποχαιρετισμοί. Πεθαίνουμε συ-
νεχῶς, πεθαίνουμε ἐπὶ πολὺ.
"Ὡστε, τὴ φτώχεια γράφοντας
μαθαίνεις τῆς γραφῆς (ἀπὸ τὴ
Συλλογὴ, 1991). Καὶ μιὰ ὥρα
σταματᾷ ἡ γραφή, πετυχημέ-

νων ἢ ὄχι, γραμμάτων ἐξορίας.
Καίγεται καὶ ἡ συνήθεια καὶ ἡ
παρηγοριά τους.

Ποιὸς ἔχει τώρα ὄρεξη νὰ συ-
γκρίνει τὸ συλλογίζοντας καὶ
τὸ συλλογισμένος, καὶ τὰ ἄλλα;

Τὰ βιβλία εἶναι: "Ἐζρα Πάου-
ντ, Κατάη, μετάφραση Ζ. Λο-
ρεντζάτος, Λέσχη Γ. Σεφέρης,
'Αντιγραφές, "Ἰκαρος Γ. Σεφέ-
ρης, Ποιήματα, "Ἰκαρος: «Ποί-
ηση Ζ. Λορεντζάτου», 'Ανθο-
λόγηση Ν.Δ. Τριανταφυλλό-
πουλος, Περιοδικὸ 'Ακτὴ Γράμματα
Σεφέρη-Λορεντζά-
του, 'Επιμέλεια Ν.Δ. Τριαντα-
φυλλόπουλος, Δόμος Ζ. Λορε-
ντζάτος, 'Αποσιωπήσεις, Τὸ
Ροδακίὸ Ζ. Λορεντζάτος, «Ἡ
ἔννοια τῆς λογοτεχνικῆς κρι-
τικῆς», Περιοδικὸ 'Εκηβόλος.

Υ.Γ. Ὁ Γιώργος Σεφέρης καὶ
ὁ Ζήσιμος Λορεντζάτος συνα-
ντήθηκαν μεταφράζοντας καὶ
στὸ «Musée des Beaux Arts» τοῦ
W.H. Auden.

Κάρτα ποὺ
συνόδευε ὅσα
ἀντίτυπα τῆς
Κατάης δώρισε ὁ
Ζ.Λ., μὲ τὴ
διεύθυνσή του
στὸ Παρίσι.

Για τὴ γνωριμία μου μὲ τὸν Ζήσιμο Λορεντζάτο

μὲ ἀφορμὴ ἓνα τηλεοπτικὸ ντοκυμαντέρ γιὰ τὸν Ἔζρα Πάουντ

τοῦ Σύλλα Τζουμέρκα

Ὁ Ἔζρα Πάουντ στὸ Σούνιο τὸ Νοέμβριο τοῦ 1965.
Φωτογραφία τοῦ Ζ.Λ.

1. Ἡ γενέτειρα πόλη τοῦ Πάουντ στὸ Ἀιντάχο τῶν Η.Π.Α.

2. Ὁ Ζήσιμος Λορεντζάτος μοῦ ἐπέτρεψε νὰ βιντεοσκοπήσω τὸ γράμμα αὐτὸ καὶ νὰ ἀντιγράψω τὸ περιεχόμενό του, προκειμένου νὰ τὸ χρησιμοποιήσω στὸ ντοκυμαντέρ γιὰ τὸν Ἔζρα

Τὸ 1950, ὁ Ζήσιμος Λορεντζάτος τυπώνει τὴ μετάφραση τῆς ποιητικῆς συλλογῆς τοῦ Ἔζρα Πάουντ *Κατὰ* καὶ τοῦ στέλνει ἓνα ἀντίτυπο στὸ νοσοκομεῖο St Elizabeth's, ὅπου βρίσκεται ἐγκλειστος. Στὶς 10 Ἰουλίου, ὁ Πάουντ ἀπαντᾷ μὲ ἓνα δυσανάγνωστο γράμμα:

«St Elizabeth's hospital
(ὄχι St Francis) Wash P.C.
10 Ἰουλίου

Εὐχαριστῶ γιὰ τὴ θαυμάσια ἔκδοση. Δείχνει πιὸ πολὺ σὰν ποίημα ἔτσι τυπωμένο. Θὰ χρειαστεῖ τώρα νὰ προσπαθῶ νὰ βγάλω τί ἔχετε πεῖ στὸν πρόλογο. Μεγάλῃ ἀναστάτωση καθὼς ἤμουν ἑτοιμος ἴσα-ἴσα νὰ μοῦ ἀρέσουν τὰ ἰσπανικά πιὸ πολὺ ἀπὸ ἄλλες γλῶσσες.

τώρα τί μπορεῖ νὰ γίνῃ ὥστε νὰ σταλοῦν ἀντίτυπα στὴν Ὀλγα Ράτζ
Academia Chigiana Σιένα, Ἰταλία

Ὁ <λίβια> Ρ<οσσέτι> Ἀγκρέστι
36 Via Ciro Menotti,
Ρώμη, Ἰταλία

D.D. Paige, Carella 30
Ραπάλλο, Ἰταλία

Εὐχαριστῶ γιὰ τὴν ἔμφαση σ. 11 παράγρ. 2 = πρέπει τώρα νὰ γυρέψουμε ραψωδῶ.

Ναί, ναί, πολὺ καλὸ γιὰ τὸ ἠθικὸ τοῦ παππούλη καὶ ὦ ναι ἓνα τέταρτο ἀντίτυπο γιὰ τὸν Ἀχιλλέα Φάνγκ, 23 Boylston Hall Harvard Univ, Cambridge Mass. U.S.A. ποὺ εἶναι ἄρρωστος τώρα.

τὰ κινέζικα κύρια ὀνόματα γιὰ LII-LXI πινακογραφημένα σὲ ἰδεογράμματα.

Εὐχές, Ἔζ.Π.

[παλιὰ σημείωση κάθετα στὴ σελίδα: Τὸ Χέιλυ¹ ἀποκτᾷ νόημα πρώτη φορά]»²

Τὸ 1987, ὁ Ζήσιμος Λορεν-

τζάτος ἀφηγεῖται τὴ συνάντησή του μὲ τὸν ἀμερικανὸ ποιητὴ στὸ δοκίμιό του «Ἀπὸ τὴν Πίζα στὴν Ἀθήνα – ἡ περίπτωσις Πάουντ»:

Γιὰ τὰ γενέθλιά του (30 Ὀκτωβρίου 1885 – 30 Ὀκτωβρίου 1965) ὁ Πάουντ, λοιπόν, ταξιδεύει στὴν Ἑλλάδα καὶ φτάνει στὴν Ἀθήνα μαζὶ μὲ τὴν Olga Rudge [...]. Μιὰ Πέμπτη, 4 Νοεμβρίου 1965, νωρὶς τὸ πρωί, μοῦ τηλεφωνοῦν ἀπὸ τὸ ξενοδοχεῖο «Πλάκα», Καπνικαρέας 7 καὶ Μητροπόλεως 47 στὴν Ἀθήνα, πὼς μὲ ζητᾷ: «ὁ κύριος Πάουντ»! [...] Μιλᾷω μὲ τὴν Olga Rudge στὸ τηλέφωνο καὶ κατεβαίνω στὴν πόλη ἀπὸ τὴν Κηφισιά, πρὶν ἀπὸ τὸ μεσημέρι, γιὰ νὰ συναντηθοῦμε στὸ ξενοδοχεῖο τους. Ἀνεβαίνω στὸ δωμάτιο ὅπου ἡ Olga Rudge μὲ κατατοπίζει σύντομα γιὰ τὴ γενικὴ κατάστασις τοῦ ποιητῆ, καὶ πλησιάζω τὸν ἴδιο ποὺ μὲ κοιτάζει ὀρθιος, μπροστὰ ἀπὸ τὸ ἀνοιγμένο παρὰθυρο, μὲ τὴν Ἀκρόπολη πίσω του κρεμασμένη στὴ μέση στὸν οὐρανό. [...] Τοῦ πιάνω συγκινημένος τὰ χέρια, κρατᾷ καὶ αὐτὸς τὰ δικά μου σφιχτά, καὶ κοιταζόμεστε κατάματα ὦρα πολλή, δὲν μπορῶ νὰ προσδιορίσω πόση. Μὲ σταματοῦν ἡ λυγρὴ ἀχάμνια μαζὶ καὶ ἡ οβελτάδα του. [...] Ἔχω μπροστὰ μου ἓνα λαβωμένο ζῶο ποὺ τὸ ἔπιασε ἡ τσάγρα τῆς κοινωνίας καί, ἐπειδὴ δὲν μπόρεσε νὰ τὸ μερέψει, τὸ ἀχρήστεψε. Ὡστόσο, ἡ ψυχὴ σηκώνει ἀκόμα κεφάλι. [...]

‘Αρμολογᾷ δυσκολοπρόφερτα
τῇ φράσει του: I try to break out of
the cosmos (δὲ μοῦ πάει νὰ τίς με-
ταφράσω τίς λιγοστὲς αὐτὲς κου-
βέντες). “Υστερὰ λίγο ἀναταραγ-
μένη σιωπὴ, ὅμως σιωπὴ. “Υστε-
ρότερα ἀκόμα νέα φράση μὲ
ἀσκόνταφτη ἄρθρωση: There
must be a light... somewhere... Δια-
κοπή. The light in the rose-garden,
said Eliot. [...] Τὸν ρωτᾷ: «Βλέ-
πετε τὸν δρόμο;» Ἀπάντηση: No.
Σιωπὴ ξανά, τὴ φορὰ τούτῃ μεγα-
λύτερη, ἀποθαρρυντικὰ μεγάλη.
Ἀφήνομε τὰ χέρια μας. It’s a
strange thing... ἄρχισε τρίτῃ φορὰ.
Ποιὸ εἶναι τὸ παράξενο; τὸν ρώ-
τησα. Μία στιγμὴ δισταγμός, σά-
μπως νὰ παραπατοῦσε μέσα στὰ
ἀποσιωπητικὰ τῆς ἀρχινισμένης
φράσης του καί, ὕστερα, μὲ ἔμφα-
ση δραματικὴ στὸ κυμάτισμα τῆς
φωνῆς του καὶ μὲ λαμπηδόνα στὰ
μάτια: –...the power of Evil!”

Ἡ σκηνὴ αὐτὴ ἦταν ἡ ἀφορμὴ
γιὰ νὰ ξεκινήσω τὸ 2003 ἓνα
ντοκυμαντέρ πάνω στὸν ἀμερι-
κανὸ ποιητὴ πού τὸν ἀγα-
ποῦσα ἀπὸ τὰ δεκαοχτώ μου,
ὅταν τὸν διάβαζα πεταχτὰ
μαζὶ μὲ τὸν Γιώργο Φιλίππιδι.
Χάρη στὴν ἀφήγηση αὐτή, ὁ
Πάουντ φανερώθηκε σὰν ἓνα
πρόσωπο καίριο, μυστηριώδες
καὶ δραματικὸ. Τὴν ἴδια στιγ-
μὴ, ὁ τρόπος πού ρωτᾷ καὶ μαζὶ
ἐξετάζει ὁ Ζ.Λ. στὸ ἀπόσπα-
σμα, μοῦ ὑπέδειξε πῶς θὰ μπο-
ροῦσε κανεὶς ἀπὸ τὸ σήμερον νὰ
συνδιαλεχτεῖ μὲ τὸν “Ε.Π. καὶ
νὰ λάβει ἀπαντήσεις.

Ἡ πρόταση παραγωγῆς τοῦ
ντοκυμαντέρ ἔγινε δεκτὴ ἀπὸ
τὴν τηλεοπτικὴ ἐκπομπὴ «Πα-
ρασκήνιο» καὶ τὸν Φλεβάρη
τοῦ 2003, ξεκίνησα μὲ τὴν ψη-
φιακὴ μου κάμερα καὶ τὴν κάρ-
τα Interail ἓνα ταξίδι στὴν
Εὐρώπη στὰ μέρη πού ἔζησε ὁ
Πάουντ. Σὲ ὅλη τὴ διάρκειά
τοῦ ταξιδιοῦ, ἡ μυστικὴ ἔνταση
καὶ τὸ περιεχόμενο τῆς συνά-
ντησης Πάουντ-Λορεντζάτου
παρέμενε ἡ βάση τῆς μελέτης

καὶ τὸ κύριο ἐρώτημα.

Ἦξερα ἀπὸ τὴν ἀρχὴ ὅτι τὸ
ἀπόσπασμα θὰ ὑπῆρχε αὐτού-
σιο στὸ ντοκυμαντέρ. Τὸ ζήτη-
μα ἦταν πῶς θὰ ἀποδιδόταν ἡ
δύναμή του, πού κατὰ τὴ γνώ-
μη μου βρίσκεται στὸν ἱλιγγο
τῆς σιωπῆς τῶν δύο συνομι-
λητῶν μεταξὺ τῶν συγκεκριμέ-
νων ἐρωταπαντήσεων. Ἡ ὁ-
μορφία τοῦ μεσημεριοῦ κάτω
ἀπ’ τὴν Ἀκρόπολη, ἡ ἀναγνώ-
ριση τοῦ κακοῦ καὶ μέσα στὴν
ἴδια τὴν ὁμορφία, ἡ ψυχὴ τοῦ
γέρου ποιητῆ πού «σηκώνει κε-
φάλι» στηριγμένη στὴν ἀγάπη
τοῦ νεώτερου συνομιλητῆ, ὅσο
ἰσχυρὰ καὶ ἀπρόβλεπτα καὶ ἂν
ἦταν, δὲν ἔφταναν γιὰ τὴν ἀνα-
σύσταση αὐτοῦ τοῦ ἱλίγγου.
Αὐτὸ πού ἔλειπε ἐδῶ ἦταν ἡ δι-
κὴ μου προσωπικὴ ἐμπειρία
ἐνὸς τέτοιου γεγονότος.

Ἐνῶ τὸ μοντάζ πλησίαζε στὸ
τέλος του μὲ τὴ συγκεκριμένη
σκηνὴ ἀκόμη ἄλυτη, ὁ Νίκος
Παναγιωτόπουλος μεσολάβη-
σε καὶ κανονίστηκε μιά συ-
νάντησή μου μὲ τὸν Ζήσιμο
Λορεντζάτο.

Ἀνεβαίνουμε μὲ ταξὶ ἀπὸ τὴν
Ἀθήνα στὴν Κηφισιά. Φτά-
νουμε στὸ σπίτι, ὁ κύριος Ζήσι-
μος πού μᾶς περιμένει, μᾶς
ἀνοίγει καὶ καθόμαστε στὸ σα-
λόνι. Ἡ ἀγωνία μου εἶναι μεγά-
λη: δὲν εἶναι σίγουρο ὅτι ὁ Ζ.Λ.
θὰ μοῦ μιλήσει καὶ οἱ ἐξαντλη-
τικὲς σιωπὲς διαδέχονται ἡ μία
τὴν ἄλλη. Τὸ πνεῦμα τοῦ ἄν-
θρώπου τῶν ὀχτῶ δεκαετιῶν
ἐπιβάλλεται καὶ ὁ ρυθμὸς ἄλ-
λάζει. Κάθε ἀνυπομονησία ἢ
νεανικὴ λαίμαργία σβήνει. Δὲν
περιμένω τίποτα. Εἶναι Σε-
πτέμβρης, ἔχει ζέστη, τὰ βιβλία
εἶναι κρυμμένα στὸ μέσα δω-
μάτιο, ἡ πράσινη λάμπα γιὰ τὴν
ἀδύναμη ὄραση εἶναι ἀναμμέ-
νη. Σιγὰ σιγὰ βγαίνουν ἀπὸ τὰ
συρτάρια τὸ χειρόγραφο γράμ-
μα τοῦ Πάουντ καὶ τὰ δωρισμέ-
να βιβλία μὲ τίς ἀφιερώσεις.
Προσπαθοῦμε νὰ ξεδιαλύνου-
με τίς φράσεις τοῦ γράμματος.

Ὁ “Εζρα Πάουντ στὸ Σούνιο τὸ Νοέμβριο τοῦ 1965.
Φωτογραφία τοῦ Ζ.Λ.

Συζητᾷμε γιὰ τὸν Πάουντ ὥρα
πολλή. Οἱ φράσεις τοῦ Λορεν-
τζάτου συνδέονται μὲ μεγάλες
σιωπὲς, σὰν χάσματα. “Όταν
λίγο μετὰ πηγαίνουμε στὸ
μπάρ παραδίπλα, οἱ σιωπὲς ση-
μαίνουν ἀκόμα περισσότερο,
ἀφοῦ τίς γεμίζει ὁ θόρυβος τῶν
ἀνθρώπων πού κάθονται στὰ
γύρω τραπέζια. Ἡ συζήτησή
μας στέκεται μέσα στὸ θόρυβο
αὐτό, ὅπως θὰ μπορούσε νὰ
στέκει στὴν ὁμορφία ἐνὸς με-
σημεριοῦ. Ἡ σύνδεση ἔχει γίνει
καὶ ὁ θόρυβος μοῦ ἀποκαλύ-
πτει τί ἦταν ἡ ὁμορφία ἐκείνου
τοῦ μεσημεριοῦ τοῦ ’65: ἦταν
συναίσθηση θανάτου. Τέτοια
συναίσθηση ἔχω τώρα κι ἐγὼ
πού βλέπω τὸν Ζ.Λ. νὰ κάθεται
καὶ νὰ πίνει τὸ οὔισκι του, νὰ
μιλᾷ ἀργὰ γιὰ τὸν Πάουντ, τὴ
δεκαετία τοῦ ’30 καὶ τὸ σήμερον

Πάουντ. Τελικὰ
δημοσιεύεται ἐκεῖ
μόνο ἓνα μέρος
του. Τὸ ἀγγλικὸ
πρωτότυπο ἔχει
ὡς ἐξῆς:

St Elizabeth’s
hospital. (not St
Francis) Wash P.C.
10 July

Thanks for
magnificent edition.
It looks much more
like poetry in that
imprint.
Shall now have to
try to make out
what you have said
in the preface. V.
disturbing as I was
just ready to like
spanish more than
other tongues.

now what steps can
be taken to get
copies to

Olga Rudge
Academia Chigiana
Siena, Italy

O<livia>r<osset-
ti> Agresti
36 Via Ciro
Menotti, Roma,
Italy

D.D. Paige, Carella
30, Rapallo, Italy

Thanks for
emphasis p.11
parag. 2 = must
now look for
rhapsode.

Yes, yes, v. good for
grampaws morale
and oh yes a 4th
copy to Achilles
Fang, 23 Boylston
Hall Harvard Univ.
Cambridge Mass.
U.S.A. who has now
got ill.
the chinese proper
names for LII LXI
tabulated in
ideogram.

Benedictions, EzP

[παλιά σημείωση
κάθετα στη
σελίδα: Hailey
makes sense for the
1st time]
3. 'Από την Πίζα
στην Αθήνα,
εκδόσεις Δόμος, σ.
94-101.

4. 'Ο Έρως και η
Δύση, Ντενί ντέ
Ρουσιμόν, εκδόσεις
"Ινδικτος,
μετάφραση
Μπάμπης
Λυκούδης.

σ' ένα μπάρ της Κηφισιάς γε-
μάτο κόσμο.

Κουβεντιάζουμε για αρκετή
ώρα ακόμη – ανάμεσα στα άλ-
λα με έκπληξη μαθαίνω ότι ο
Πάουντ δεν ήταν ψηλός, όπως
τον φανταζόμουν. Φεύγω από
το μπάρ με την άγρια χαρά να
έχω δει με τα μάτια μου ότι το
πνεῦμα μπορεί και να μὴ γερ-
νᾷ. Τὴν άγρια χαρά να έχω δει
έναν άνθρωπο πού χωρίς πά-
θος οὔτε γκρίνια ἀναμετρίεται
με τις εποχές πού ἔζησε· πού
δὲν νοιάζεται πιά να συμφωνεῖ
ἢ να διαφωνεῖ καὶ ἐμπιστεύεται
τὸν δικό του τρόπο πού δὲν
μοιάζει με τῶν άλλων. 'Ο Λο-
ρεντζάτος μου ἔχει δώσει κου-
ράγιο, χωρίς όμως να με κοροϊ-
δέψει – πράγμα σπάνιο.

Εἶναι δύσκολο να σοῦ τύχει
τέτοια συνάντηση τις μέρες αὐ-
τές. «'Ακίνητοι στήν ἔκπτωτη
σκάλα τοῦ σπιτιοῦ τῶν πατέ-
ρων», ὅλοι ἐδωπέρα – ὅλοι μας –
ἰσχυρίζονται πῶς κανέναν δὲν
ἔβλαψαν, κι ἄς ἔχουν βλάψει
τοὺς πάντες. Πῶς μετὰ να σοῦ
πεῖ κάποιος να κρατᾷς τὸ σω-
στό ἂν δὲν βλέπει τὸ λάθος;
Πῶς να τὸν ἀκούσεις καὶ τί με
τὴ σειρά σου να τοῦ ἀντιγυρί-
σεις; Πῶς να σοῦ φανερώσει
κανεῖς μυστικό ὅταν παριστά-
νει συνέχεια τὸν ἄθῳο; Πῶς να
βρεθεῖ συμπόνια πού να 'χει
δύναμη, ὅταν ὅλοι μισοσυγγω-
ροῦμε συνέχεια; Μιλώντας για
τὸν Πάουντ στή συνάντηση, ὁ
Λορεντζάτος μου ἔδειξε ἕνα
κράτημα γερό: πρέπει κανεῖς
να 'ναι αὐστηρὸς με τὸν ἑαυτό
του, οὔτε με ἀγάπη βιαστική να
συγχωρεῖ, οὔτε ἀπὸ ἀπόσταση
να ξεμπερδεύει καταδικάζο-
ντας ὅ,τι ἀσυγχώρητο· ἀντίθε-
τα, με ὑπομονή να προσπαθεῖ
ν' ἀντέξει τὸ μυστικό πού τὸ
ἀσυγχώρητο φανερώνει. Στὸ
κράτημα αὐτό, καὶ ἡ ἀγάπη
πλουτίζει ἀπ' τὸ ψυχρὸ ρεῦμα,
καὶ ἡ πολιτικὴ συμμορφώνεται.
Δὲν νομίζω πῶς θὰ μπορούσα
να τὰ βγάλω πέρα με τὸν Πά-

‘Ο Έρως Πάουντ στὸ Σούνιο τὸ Νοέμβριο τοῦ 1965. Φωτογραφία
τοῦ Ζ.Λ.

ουντ, ἂν δὲν με βοηθοῦσε ὁ Λο-
ρεντζάτος να τὸ χωνέψω.

Λίγες μέρες μετὰ καὶ με κά-
ποιες ὥρες ὑπέρβαση, ὁλοκλη-
ρώσαμε τὸ μοντάζ πού κάναμε
στήν Cinetic με τὸν μοντέρ Πά-
νο Βουτσαρά, καὶ παραδώσα-
με τὸ ἐπεισόδιο. Προβλήθηκε
στὸ Φεστιβάλ Ντοκυμαντέρ
Θεσσαλονίκης καὶ τὸ φθινόπω-
ρο θὰ προβληθεῖ στήν ΕΡΤ.

«Ίσως ἡ σύλληψη να μὴν
εἶναι τίποτε ἄλλο ἀπὸ τὴν προ-
σπάθεια ἐνὸς πνεύματος πού

ἀνθίσταται στήν πτώση καὶ
πού ὑπερασπίζεται τὸν ἑαυτό
του μέσα στὸν πειρασμό...»⁴.
Νομίζω ὅτι ἡ φράση αὐτὴ ἀπὸ
τὸ βιβλίο τοῦ Ντενί ντέ Ρου-
σιμόν 'Ο Έρως καὶ ἡ Δύση, ται-
ριάζει στὸν ἄνθρωπο πού γνώ-
ρισα.

Τὸ μέσον τῆς τέχνης

του Ἀγγέλου Καλογερόπουλου

...ἡ τέχνη, ἀκόμη καὶ ἡ
ἀνώτερη, εἶναι μόνο τὸ μέσο
γιὰ ἓνα στόχο,
(...) ἀκόμα καὶ ἡ τέχνη τῶν
γραφῶν, εἶναι μόνο ἓνας
τρόπος
«νὰ βλέπουμε μέσα ἀπὸ ἓνα
γυαλί, θολά», καὶ μολονότι
αὐτὸ εἶναι πολὺ
καλύτερο ἀπὸ τὸ νὰ μὴ
βλέπουμε καθόλου, ἡ
χρησιμότητα τῆς
εἰκονογραφίας
πρέπει νὰ αἰρεται ὅταν ἡ
θέωση εἶναι «πρόσωπον πρὸς
πρόσωπον».

Ananda K. Coomaraswamy

 ἂ ξεκινήσω μὲ μιὰ ἐξο-
μολόγηση: ἡ πρώτη μου
ἐνσταση γιὰ τὰ γραπτὰ
τοῦ Ζήσιμου Λορεν-
τζάτου ἦταν ἡ ἐμμονή
του σὲ κάποιους τύπους μιᾶς
«χωριάτικης», θὰ ἔλεγα, δημο-
τικῆς ἀταιρίαστους γιὰ ἓνα λό-
γιο ἀστὸ. Ἀπὸ ἓναν τέτοιο τύ-
πο, ὡστόσο, παίρνω ἀφορμὴ
γιὰ νὰ ἀρχίσω αὐτὸ ἐδῶ τὸ κεί-
μενο. Μιλώντας γιὰ τὴ γλώσσα
τοῦ Σαραντάρη κάνει λόγο γιὰ
λάθη «ἀφημένα ἀτήραγα». Μὲ
ξενίζει καὶ τώρα αὐτὸ τὸ «ἀτή-
ραγα», ἀλλὰ ἂν τὸ καλοσκε-
φτεῖς ὁ Λορεντζάτος ἀκριβολο-
γεῖ. Πράγματι, ὁ Σαραντάρης
μὲ τὸν «ἀγίνωτο» ἐλληνικό του
λόγο ἔρχεται νὰ μᾶς μιλήσει ὄχι
τόσο μέσα ἀπὸ μιὰ παράδοξη
ποιητικὴ, ἀλλὰ χαράσσοντας
ἓναν πνευματικὸ δρόμο. Στὸν
Λορεντζάτο ὀφείλουμε τὴν ἐπι-
σήμανση, μὲ τὴν ἀπαιτούμενη
ἐνάργεια, αὐτῆς τῆς πνευμα-

τικῆς του προσφορᾶς.

Ἄλλοι, περισσότερο ἀρμόδι-
οι, μποροῦν νὰ μιλήσουν γιὰ τὸ
ἔργο τοῦ Ζήσιμου Λορεντζά-
του καὶ τὴν συνολικὴ προσφο-
ρά του. Μὲ ἐνδιαφέρει νὰ στα-
θῶ ἀποκλειστικὰ στὸ βιβλίο
του Διόσκουροι, 1. Γιώργος
Σαραντάρης, 2. Δημήτριος Κα-
πετανάκης, Δόμος, 1997, ὅπου
ἐπιμένοντας περισσότερο στὸν
Γιώργο Σαραντάρη ἐπιδιώκει
νὰ ἀναδείξει τὴν ποίηση ὄχι ὡς
αἰσθητικὴ ἀλλὰ ὡς ἠθικὴ ἀνά-
βαση καὶ ὡς συνδετικὸ στοι-
χεῖο τῶν δύο Διόσκουρων τὴν
ἐνασχόλησή τους μὲ τὰ γράμ-
ματα ὡς τρόπο ζωῆς, ὡς ὁδὸ
πνευματικῶν κατακτήσεων.
Ὅπου ἡ λέξη πνευματικὸς
ἀντιμετωπίζεται μᾶλλον μὲ θε-
ολογικὴ καὶ σχεδὸν καθόλου
φιλολογικὴ σημασία. Πάντως ἡ
παραίτηση τοῦ Λορεντζάτου
ἀπὸ τὴν ἀντίληψη τῆς λογοτε-
χνίας σὰν «αἰσθητικὸ αὐτο-
σκοπὸ» δὲν θὰ πρέπει νὰ λογα-
ριαστεῖ ἀπαραιτήτως ὡς ἔκ-
φραση ἑνὸς ἐλληνοκεντρισμοῦ,
καθὼς ὁ ἴδιος ἐνῶ ἐπιδιώκει τὴ
σύνδεση τῆς τέχνης μὲ τὴ βιω-
ματικὴ μεταφυσικὴ παράδοση
τοῦ τόπου καὶ τοῦ λαοῦ ποὺ
γέννησε τὸν καλλιτέχνη, δὲν
παύει νὰ εἶναι προσανατολι-
σμένος στὴν ἀναζήτηση τῶν
ἐκλεκτικῶν συγγενειῶν ποὺ
ἐμφανίζονται μέσα σὲ μιὰ ἀντί-
ληψη «ἀέναης σοφίας» στὶς πιὸ
ὑψηλές ἐκφάνσεις τοῦ ἀνθρώ-
πινου πνεύματος.

Ἔτσι δὲν μᾶς ξαφνιάζει ποὺ
θεωρεῖ τὸν Σαραντάρη μαθητὴ
τοῦ Δάντη παραπέμποντας

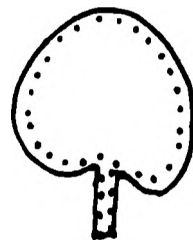
στὸν στίχο

O gente umana, pe volar su nata
(ὁ γένος τῶν ἀνθρώπων, γεν-
νημένοι γιὰ νὰ πετᾶτε ψηλά)

(Καθαρτήριο XII, 95)

Παράλληλα, τοποθετεῖ ὡς
ἀπαραίτητη προϋπόθεση τῶν
κριτικῶν παρατηρήσεων τοῦ
Σαραντάρη γιὰ τὴν ἀπουσία
ὁποιασδήποτε μεταφυσικῆς ἐ-
ξόδου στὴν ποίηση τοῦ Σεφέ-
ρη, τὴν κραυγὴ τοῦ Ρεμπώ «J'
attends Dieu avec gourmandise».

Γιὰ τὸν Λορεντζάτο, ὁ Σαρα-
ντάρης ἀντιστρατεύεται τὸν
αἰσθητισμὸ, τοῦ Καβάφη φερ'
εἰπεῖν, ὄχι ἀπὸ τὴν πλευρὰ μιᾶς
συμπαγοῦς ἱστορικῆς παραδό-
σεως ἀλλὰ λόγω μιᾶς πρωτογε-
νοῦς προσηλώσεως σὲ ἓνα
ἀνώτερο πνευματικὸ αἶτημα.
Αὐτὸ τὸ αἶτημα μπορεῖ νὰ
ἐκφράζεται ἀπὸ τὸν Σωκράτη
καὶ τὸν Ἰωάννη τῆς Κλίμακος,
ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὸν Δάντη, τὸν
Βλάσιο Πασκάλ ἢ τὸν Ρεμπώ.
Γιατὶ, ὅπως ἐπισημαίνει, ὁ Σα-
ραντάρης εἶναι ἴσως ὁ μόνος
στὴν Ἑλλάδα ὁ ὁποῖος ἔχει ἐπί-
γνωση τοῦ γεγονότος πὼς ἡ τέ-
χνη δὲν τροφοδοτεῖται ἀπὸ μιὰ
καθολικὴ ἀλήθεια ἢ διδασκα-
λία πνευματικὴ ὥστε νὰ δια-
σφαλίζει τὴν δική της ἀλήθεια.
Ἐπομένως, τὸ γράψιμο ἢ ἡ τέ-
χνη δὲν εἶναι παρὰ μονάχα
ἐκδηλώσεις τοῦ πνεύματος. Ἡ
τέχνη εἶναι μιὰ ἀπὸ τίς πολλές
συμβολικὲς γλώσσες τῆς ἀλή-
θειας. Ὁ Σαραντάρης μὲ τὰ
«ἀγίνωτα» καὶ τὰ «ἀτήραγα»
ἐλληνικά του συλλαβίζει αὐτὴ
τὴ γλώσσα καὶ μέσα ἀπὸ τὸν
συλλαβισμό αὐτὸ ὁλοκληρώνε-

Διόσκου αι. Διός - γιατί και α' δούτα, πόνουναι βαρύνει το
 έτος. Κοῦροι - γιατί και α' δούτα, βέρουσι το σένεχο τας διατάξας
 "έτσι ντα, σχεδόν παιδεία (καμωσάει)!"

Και ε να βγά βγά' τα αποθήκευα ναί, αμώς ε τήρησ τα
 παλαιών (1908-1941) και, κατά δεύτερο σίρ, ε Ανεκτίρη Καστανόκας (1912-1944), με 4-
 σπουα, με να τα βγάς δάναρ ναί, τα αποθήκευα σήμωρ η' να τοίς
 τίποτα ναί, με αμώς με - αποθήκευα ε παλαιών, κίμωρ η' ταίς,
 η' αποθήκευα.

[illegible]

τοῦ Ζήσιμου Λορεντζάτου —ἀλλὰ καὶ τῆς Σκοπετέα— ἀρκοῦμενοι στὴν εἰκόνα ἑνὸς νεφελωδῶς μοντερνιστῇ ποιητῇ ποὺ κουβαλάει κάποιες ἰταλικές ἐπιρροές μαζί μὲ τὶς εὐθραυστες εὐαισθησίες του. Ἴσως εἶναι ἓνας λόγος ποὺ οἱ ἐκδόσεις αὐτὲς δὲν εἶχαν τὰ ἀναμενόμενα ἀποτελέσματα ὥς πρὸς τὴν πρόοδό μας νὰ ἀνακαλύψουμε αὐτὸν τὸν ποιητῇ. Ὅχι βεβαίως ἐπειδὴ δὲν μνημονεύουν τὸν Λορεντζάτο ἢ ὅποιον ἄλλον ἔχει ἐκφράσει ἀνάλογες ἀπόψεις, ἀλλὰ γιατί ἡ οὐσιαστικὴ αὐτὴ πλευρὰ τοῦ Σαραντάρη δὲν συζητεῖται κἄν. Ἐξ ἄλλου καὶ ἡ ἐργασία τῆς Σκοπετέα, ποὺ δὲν συμφωνεῖ ἀπαραιτήτως μὲ τὶς θέσεις τοῦ Λορεντζάτου, ἀλλὰ ἀντιμετωπίζει πάντως τὸν Σαραντάρη συνολικά, πέρασε κι αὐτὴ ἀπαρατήρητη. Ὁ Σαραντάρης εἶναι μὲν γαλουχημένος μέσα στὸν περιορέοντα ποιητικὸ μοντερνισμό, ἀλλὰ ἡ καινοτομία του ἔγκειται σ' αὐτὴν τὴν ἐκ παραδόσεως βαθιὰ καὶ κοινὴ πίστι, ἡ ὁποία, ὅμως, μιλάει χωρὶς τὸ βάρος τῆς ἱστορικῆς παραδόσεως καὶ κοιτάζει σταθερὰ τὸ μέλλον. Καὶ μετὰ τοὺς Διόσκουρους τοῦ Λορεντζάτου αὐτὴ ἡ πλευρὰ δὲν λαμβάνεται σχεδὸν ἀπὸ κανέναν ὑπ' ὄψιν. Ἔτσι μᾶς μένει ἓνας Σαραντάρης «συμπαθὴς» καὶ «εὐαίσθητος», ἀλλὰ μᾶλλον ἀκατανόητος ὅποτε καὶ ἡ ἐνασχόλησή μας μ' αὐτὸν δὲν βρίσκει τὸν λόγο της. Ἐπομένως, ἡ συζήτηση γιὰ τὸν Σαραντάρη δὲν ἔχει κἄν ἀρχίσει.

“Ὅσον ἀφορᾷ τὸν Καπετανάκη ἡ ἐγχώρια κριτικὴ ἔχει ἀσχοληθεῖ ἐλάχιστα. Βέβαια, καὶ ὁ Λορεντζάτος πολὺ λίγο ἀσχολεῖται ἀρκοῦμενος σὲ ἓνα μόνο σημεῖο: τὴν ἐπισήμανση τοῦ Καπετανάκη ὅτι σὺν ἐρώτημα περὶ τῆς ἀμφιβολίας ὁ λόγος τοῦ Ντοστογιέφσκι εἶναι πιὸ οὐσιαστικὸς ἀπὸ αὐτὸν τοῦ

Ἡ πρώτη σελίδα
ἀπὸ τὸ
χειρόγραφο τῶν
Διόσκουρων
(Ἀρχεῖο Ζ.Λ.).

ται διότι προσφέρει μιάν ὁδὸν, ἓνα νόημα ποὺ συμπυκνώνεται στὴν ἀγάπη καὶ τὸν Χριστό. «Ἡ ἀγάπη εἶναι δυσκολότερη ἀπὸ τὴν φιλοσοφία», μᾶς λέει ὁ Λορεντζάτος, «ἀλλὰ εἶναι καὶ ἡ δυσκολότερη φιλοσοφία».

Γι' αὐτὸ τὸ λόγο εἶναι ἀδύνατο νὰ δεῖ τὸν Σαραντάρη ὡς ποιητὴ ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὰ φιλοσοφικά του δοκίμια. Ἀπεναντίας συμβάλλει σὲ μιὰ συνολικὴ ἀντιμετώπιση τοῦ ἔργου του ὥστε νὰ καταστήσει σαφὴ

τὴν ἐνιαίαν πνευματικὴν παρουσία του. Δηλαδή, θέτει τὶς ἀπαραίτητες προϋποθέσεις γιὰ νὰ διαβάσουμε τὸν Σαραντάρη, ὄχι ἀποσπασματικὰ καὶ κατὰ τὸ δοκοῦν, ἀλλὰ ὑποχρεωμένοι νὰ σκύψουμε σὲ ὅλα ὅσα ἔγραψε χωρὶς νὰ ἀποσιωποῦμε ὅσα δὲν μᾶς βολεύουν. Εἶναι δὲ ἀπορίας ἄξιον πῶς ἀνθολογητὲς τοῦ ἔργου τοῦ Σαραντάρη –μὲ μοναδικὴ ἑξαίρεση τὴν ἐργασία τῆς Σοφίας Σκοπετεά– παραβλέπουν τελείως τὴ ματιά

Ντεκάρτ. Καί ὅτι τὸ Ὀνειρο ἐνὸς γελοίου τοῦ Ντοστογιέφσκι θὰ ἔπρεπε νὰ κατέχει σημαντικότερη θέση στὴν ἱστορία τῆς φιλοσοφίας ἀπὸ τὸν Λόγο περὶ τῆς Μεθόδου τοῦ Ντεκάρτ. Τί συνδέει τὸν Καπετανάκη μὲ τὸν Σαραντάρη; Ἡ πνευματικὴ ὁδὸς καὶ τὸ νόημα. «Ὁ ἄνθρωπος πληγώνεται βαθιά καὶ ἂν εἶναι ἀρκετὰ εὐαίσθητος, πρέπει ἀργὰ ἢ γρήγορα νὰ ἀναρωτηθεῖ ἂν ὑπάρχει κανένα νόημα στὴ ζωὴ». Αὐτὰ λέει ὁ Καπετανάκης καὶ ὁ Λορεντζάτος μιλάει γιὰ τὸν Πασκάλ καὶ τὴν καρδιά, γιὰ τὸν Σοφοκλή, γιὰ τὸν Μακρυγιάννη, γιὰ τὸν Ρεμπώ καὶ γιὰ τὸν Πλάνκ. Ἐν τέλει μιλάει πάλι γιὰ τὴν ἀγάπη δεχόμενος ὅτι καὶ ὁ λογισμὸς καὶ ἡ καρδιά ἐξ ἴσου μᾶς ἀνήκουν. Ὅμως ἀπὸ τὴν ἀμφιβολία δὲν μᾶς σώζουν

οἱ διανοητικὲς προσεγγίσεις μιᾶς ἀσφαλοῦς διερώτησης, ἀλλὰ, ὅπως συμβαίνει μὲ τὸν Ντοστογιέφσκι, ἡ ἀναμέτρηση μὲ τὸ ἀνθρώπινο δράμα. Ὁ πρῶτος δρόμος μᾶς ὁδηγεῖ σὲ ἀνθρωπιστὲς –σὰν τοὺς σημερινούς– ποὺ δὲν δίνουν δεκάρα γιὰ τὸν ἄνθρωπο. Ὁ ἄλλος δρόμος ἔχει τὴν ἀνάγκη τοῦ Θεοῦ γιὰ νὰ μὴν ἀγαπάει κανεὶς μόνο τὸν ἑαυτό του. Καὶ ὅπως εἶπαμε «ἡ ἀγάπη εἶναι ἡ δυσκολότερη φιλοσοφία». Δηλαδή, δὲν εἶναι μιὰ φυσικὴ προδιάθεση τοῦ ἀνθρώπου, ἀλλὰ δρόμος ὁδυνηρὸς καὶ δύσβατος ποὺ ἀπαιτεῖ καὶ θυσία καὶ ἀσκησι. Ἡ τέχνη καμιά φορὰ βοηθάει σ' αὐτὸ. Ἀλλὰ εἶναι μιὰ στάση ποὺ πρέπει νὰ τὴν περάσεις. Δὲν εἶναι ὁ σταθμὸς ποὺ πρέπει νὰ φτάσεις.

Μὲ λίγα λόγια καὶ γιὰ νὰ μὴν

κρυβόμαστε πίσω ἀπὸ τὸ δάχτυλό μας. Γιὰ τὸν Λορεντζάτο ἡ τέχνη τοῦ καιροῦ μας κοιταγμένη ἀπὸ μακριὰ ἔχει «καταντήσῃ ἓνα ἀπέραντο δειγματολόγιο». Τὸ χαμένο κέντρο δέ, εἶναι ἡ ἀνάγκη τῆς πίστεως. Ὁ ἴδιος τὸ λέει ἀπόλυτα: «Οἱ αἰσθήσεις εἶναι πολυμορφία, αὐθαιρεσία, ἀτομισμός. Ἡ ἀλήθεια εἶναι ὁμοιομορφία, νόμος, κοινότητα γιὰ ὅλους. Οἱ αἰσθήσεις εἶναι ἀναρχία, ἡ ἀλήθεια εἶναι ἀρχή. Καὶ ἐν ἀρχῇ ἦν ὁ Λόγος».

Τὸ δεχόμαστε; Ἀλλιῶς κάθε μνημόσυνο εἶναι περὶττό.

ΚΥΚΛΟΦΟΡΗΣΕ

ΠΑΛΛΑΔΑΣ Ο ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΥΣ ΚΑΙ ΤΟ ΤΕΛΟΣ ΜΙΑΣ ΕΠΟΧΗΣ

Το αρχαίο κείμενο και μεταφραστικές και ερμηνευτικές προσεγγίσεις από τον Τζίμη Παπανικολόπουλο

ΠΑΛΛΑΔΑΣ Ο ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΥΣ

ΚΑΙ ΤΟ ΤΕΛΟΣ ΜΙΑΣ ΕΠΟΧΗΣ

Μεταφραστικές και ερμηνευτικές προσεγγίσεις
από τον
ΤΖΙΜΗ ΠΑΠΑΝΙΚΟΛΟΠΟΥΛΟ

ΕΚΔΟΣΕΙΣ
ΠΟΛΥΤΥΠΟ

Ο Παλλαδάς ο Αλεξανδρεὺς –ἀγνωστος στο ευρύτερο αναγνωστικό κοινό και του οποίου «το ποιητικό κύρος ἔφτασε στο ἀπὸγειό του μετὰ το β' παγκόσμιο πόλεμο» (J. Irmscher)– ἔζησε στο β' μισό του Δ' αἰώνα και το ἔργο του βρίσκεται διασκορπισμένο στα οχτὼ ἀπὸ τα δεκαῆξι βιβλία τῆς Παλατινῆς Ανθολογίας. Τὴν εποχὴ αὐτὴ ὁ χριστιανισμὸς ἐδραιώνεται και ἀνακηρύσσεται ἐπίσημη θρησκεία τοῦ κράτους, ἐνῶ τα ἀλλεπάλληλα διατάγματα τοῦ Θεοδοσίου νομιμοποιοῦν τοὺς νέους διωγμούς που ἀναλαμβάνουν τώρα οἱ χθесиноὶ διωκόμενοι.

Ο Παλλαδάς, συγκλονισμένος ἀπὸ τα τραγικά γεγονότα, θα διατυπώσῃ ἐπιγραμματικά τὴν πικρία του:

*Εἴμαστε ἀλήθεια ζωντανοί, ὦ Ἕλληνες
καθὼς μας πῆρε τώρα ἡ συμφορὰ
κι ἐγινε ἡ ζωὴ μας ἐφιάλτης;
Ἡ μήπως ζοῦμε εμεῖς κι ἔχει ἡ ζωὴ πεθάνει;*

Για ὅσους ἐξακολουθοῦν να ἀναζητοῦν μέσα ἀπὸ τα ερείπια τῆς ἱστορίας τὸ πνεῦμα των Ἑλλήνων που χάθηκε, οἱ στίχοι αὐτοὶ θα ἀναδύονται ἀπὸ τα βάθη τοῦ χρόνου ἀνέπαφοι καθὼς συνοψίζουν ἐπὶκαιρες ἀπορίες.

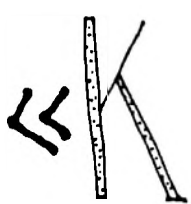
ΠΟΛΥ
ΤΥΠΟ

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΠΟΛΥΤΥΠΟ

Δημοχάρους 60, Αθήνα 115 21 • τηλ: 210-7232819, φαξ: 210-7226107,
e-mail: chrapou@otenet.gr

Κηφισιά 2004

του Δημήτρη Καράμπελα

«Κηφισιά» ήταν σχεδόν πάντοτε ο τόπος. Από την πρώτη, ιδρυτική σημείωση στην έκβολή του *Δοκιμίου Ι* για τον Σολωμό, ως την αντίστοιχη τελευταία στο τέλος του προλόγου για την ανθολογία των ποιημάτων του Καβάφη, πενήντα πέντε χρόνια αργότερα, ο τόπος έμεινε ο ίδιος. Ο χρόνος δεν σεβάστηκε ούτε συγχώρεσε τη φιλειρηνική αυτή σταθερότητα – και μᾶς οδήγησε άπροειδοποίητα, απ' την έκπνοή του δευτέρου παγκοσμίου πολέμου στις αρχές του 21ου αιώνα. Η προσεκτική καταγραφή τόπου και χρόνου στην κατακλείδα κάθε γραπτού του Ζήσιμου Λορεντζάτου, ή ακροτελεύτια σημείωσή του, όριζε, για τον ίδιο, το τέλος της γραφής: για μᾶς, αντίστροφα, σηματοδοτούσε την πνευματική μας γέννηση. Η τελεία του Λορεντζάτου ήταν μια πόρτα που άνοιγε στην πνευματική μας ενηλικίωση – κι οί κατακλείδες του γίνονταν τίτλοι, έπικεφαλίδες και οδηγοί στις ζωές μας και στους αμφίβολουσ αγώνες μας για τη λογοτεχνία – για ό,τι ο ίδιος «θα προτιμούσε να ονομάσει *έσχατολογία της λογοτεχνίας*» – που εξακολουθοῦμε να δίνουμε, συγγραφείς και αναγνώστες, σήμερα πιά μόνοι μας, χωρίς την εύεργετική σκιά του στις μελλοντικές διψασμένες ώρες μας.

“Αν και ή «Κηφισιά» ήταν σχεδόν πάντοτε ο τόπος, στο σῶμα των μέχρι σήμερα έκδο-

μένων *Μελετών*, κρατᾶ συνήθως μια ταπεινή θέση στο λευκό περιθώριο ἔξω απ' το κείμενο. Πέρα από μια περαστική αναφορά στο δοκίμιο για τον “Έζρα Πάουντ και μια εισαγωγική μνεία σε μια βραδιά στο σπίτι του Γιάννη Σαργιάννη «στην Κηφισιά» που αποτέλεσε το έναυσμα για το «Ένας όρισμός του Σολωμού για το ὕφος», μόνον ξεφυλλίζοντας την αλληλογραφία του δοκιμογράφου με τον Σεφέρη αισθανόμαστε κάπως οίκειότερα με τον φυσικό χώρο όπου ο Λορεντζάτος ἔζησε το μεγαλύτερο μέρος της ζωής του: τις ἑναλλαγές των εποχών του – τα τελευταία οκτωβριανὰ τριαντάφυλλα, «τά ωραιότερα του κόσμου» (Γράμμα 12, 2-10-1948), λίγο αργότερα το χριστουγεννιάτικο χιόνι: «Σοῦ γράφω από το σπίτι μου κουκουλωμένος (χιόνισε) μέχρι ἑρμίνας» (Γράμμα 16, 27-12-1948), και τον ἔρχομό της άνοιξης: «Σε λίγες μέρες ανθίζουν οί γλυσίνες στην Κηφισιά» (Γράμμα 4, 5-4-1948) – αλλά και το αίσθημα της αποστέρησής του, την περίοδο που ο Λορεντζάτος ζει στο Παρίσι, όταν γράφει στον Σεφέρη: «Πάντως αν μείνεις τον ἄλλο μήνα στην Κηφισιά χαιρετίσέ μου το φῶς και τὰ δέντρα» (Γράμμα 46, 17-11-1950) κι ο Σεφέρης του ἀπαντᾷ: «Στην Κηφισιά δὲ θὰ σε λησμονήσω· θὰ σκύψω στη ρίζα ἑνὸς πεύκου και θὰ τοῦ πῶ: ὁ Ζῆς πὺν πάει στὸ Χαρτοῦμ σου στέλνει χαιρετίσματα»

(Γράμμα 47, 26-11-1950). Σε ἄλλα σημεία γινόμαστε μάρτυρες τῆς ἀμφιθυμίας του: «*Η Κηφισιά ἦταν ἀνυπόφορη ἐφέτος. Οἱ φάτσες πὺν κυρίεψαν τὶς καρέκλες τοῦ Κεφαλαριοῦ ἔχουν ὅλες τους ἕνα ὕφος λουομένων στὴ χαβούζα τῶν Μεθάνων. Τὸ σκηνικὸ συμπληρώνεται ἀπὸ ἕνα πίνακα τοῦ Φιλαδελφέως, “Η Ἀνάληψη”, ἔξω ἀπὸ τὴν ἐκκλησία τοῦ Σωτήρος (ἡ ἐκκλησία σὲ ρυθμὸ ἢ χρώματα τούρτας ζαχαροπλαστείου τῆς ὁδοῦ Ἀθηνᾶς)*» (Γράμμα 9, 20-8-1948) – ἔγγραφὴ πὺν συμπληρώνεται ἀπὸ μιὰν ἀνάλογη διάθεσης σεφερική ἡμερολογιακὴ ἀναφορά (κατὰ σύμπτωση γραμμὴν περιπὺν ἀπὸ κοινοῦ με τὸν Λορεντζάτο, δώδεκα χρόνια αργότερα): «*Στὴν Κηφισιά ἐκεῖνο τὸ βράδυ με τὸν Ζῆ, πὺν καθίσαμε στὸ Κεφαλάρι. Οἱ φάτσες τοῦ χαρτοπαιγνίου. Ἡλικιωμένες πὺν μπορεῖ νὰ ἦταν σεβάσμιες κυράδες ἢ μαμάδες μπορντέλου, ἀδιαφόρετα. Ἡ βουλμία στὰ μούτρα, ἡ ὕπνοβασία – αὐτὰ πὺν φοβόμασταν 30 χρόνια πρίν, ἦρθαν. Καὶ ὁ ἄνθρωπος πὺν γράφει μέσα σ' ὅλα αὐτὰ τί νόημα ἔχει, Θεέ μου;*» (Μέρες Ζ', σελ. 251-252). Ὑπάρχει, τέλος, στὸ *Χαμένο Κέντρο*, ὁ γνωστὸς φθινοπωρινὸς περίπατος με τὸν Σεφέρη ἀπὸ τὸ Κεφαλάρι στὸν Κοκκιναρά, στὴν ἐκκλησία τοῦ “Αι-Γιώργη (πρβλ. καὶ Γράμματα 89, 23-4-1961, 90, 4-5-1961 καὶ Μέρες Ζ', σελ. 252-253). Στὸ πρόσωπο τοῦ ποιητῆ φίλου

του, ο δοκιμιογράφος μοιάζει να οδηγεί με αργά και άβιαστα βήματα ολόκληρη την ελληνική λογοτεχνία προς έκκλησιασμόν· προς την πνευματική της αυτοσυνειδησία.

Για τον Λορεντζάτο, ή Κηφισιά υπήρξε ένα όψιμο –άφοῦ μεγάλωσε κι έζησε, ὡς τὰ εἰκοσί του χρόνια περίπου, στο κέντρο τῆς Ἀθήνας– πατρικό σπίτι. Ἀπό τὸ τέλος τῆς δεκαετίας τοῦ 1930, ἔγινε ἡ μόνιμη κατοικία του, ὁ τόπος ὅπου θὰ ἀφοσιωνόταν στὴ λογοτεχνία καὶ θὰ ἔγραφε τὰ περισσότερα ἔργα του. Δέν μπορούμε νὰ ξέρουμε ποιά ἦταν τὰ βαθύτερα αἰσθήματά του ἀπέναντί της· ἂν ἀγαποῦσε τὴν ἡρεμὴ φύση της, ἂν τὴν ἔβλεπε σὰν τὸ ἰδανικό πλαίσιο τῆς ἀνάγκης του γιὰ ἀπομόνωση, καθὼς πολὺ πρόωρα ἄρχισε νὰ τὸν καταλαμβάνει ἓνα αἶσθημα αὐτάρκειας, ἀναχωρητισμοῦ καὶ ἀπόσυρσης στὴ δουλειά: «Τὰ τοπικά νέα μαθαίνεις ἀπὸ ἄλλες πηγές· ἐγὼ κατεβαίνω σπάνια καὶ τώρα ἐνδιαφέρομαι λιγότερο» (Γράμμα 4, 5-4-1948). Ἐκεῖ περιμένει νὰ γυρίσει γιὰ νὰ ξαναρχίσει νὰ γράφει: «Σκοπεύω τὸ χειμῶνα νὰ γυρίσω στὴν Κηφισιά πὺν μὲ περιμένουν δυὸ τρεῖς Πηνελόπες – Δοκίμιο II, III, IV» (Γράμμα 43 –ἀπὸ τὸ Παρίσι– 12-6-1950). Οὔτε γνωρίζουμε τὸ πῶς ἀκριβῶς βίωσε τὸ πέρασμά της ἀπ' τὴν ἐποχὴ πὺν δὲν ἦταν παρὰ ἐξοχή (μὲ μόλις τρία καταστήματα) καὶ καλοκαιρινὸ θέρετρο, στὴ ραγδαία ἀνάπτυξή της σὲ μεγαλοαστικό προάστιο. Ἄραγε τὴν εἶχε ποτὲ αἰσθανθεῖ ὡς σύμβολο ἐνὸς ἀσήκωτου πατρικοῦ βάρους πὺν καταδυναστεύει τὶς σκέψεις καὶ τὰ συναισθήματά του; Εἶχε νιώσει, ὅπως ὁ ποιητὴς πὺν ἀγάπησε, τὴν ἀνάγκη νὰ φωνάξει: «*Why does this city still retain/ Its ancient rights over my thoughts and feelings?*», ψιθυρίζοντας κρυφὰ μέσα του τὴν

εὐχὴ τοῦ ἀποχωρισμοῦ: «*That I still secretly repeat to myself: Lady Godiva, Goodbye...*» (Ἰοσιπ Μαντελστάμ, *Selected Poems*, μετάφραση James Greene);

Ἐπάρχουν καὶ κάποιες σκόρπιες, δικές μας ἀναμνήσεις πὺν κλείνουν, χωρὶς νὰ ἀπαντοῦν, τὶς ἄσκοπες αὐτὲς διερωτήσεις. Μόνος του, νὰ τρώει ἓνα παγωτὸ στὸ «Ἰγκλού» ἓνα καλοκαιρινὸ Σαββατόβραδο. Στὰ μαγαζιά γιὰ ψώνια, στὶς ταβέρνες τῆς περιοχῆς. Τὸ ποδήλατό του πὺν στεκόταν, παροπλισμένο πιά, στὸ χῶλ τοῦ σπιτιοῦ του. Βόλτες ἀπὸ τὸ Κεφαλάρι ἀνεβαίνοντας ψηλὰ τὴ Φιλαδελφείως, πὺν κατέληγαν σὲ ἓναν ἀνοιχτὸ χῶρο μὲ μιὰ μικρὴ παιδικὴ χαρά.

Γιὰ μᾶς, ξέρουμε πιὸ καθαρά τί σήμαινε ἡ Κηφισιά, ποῖο συμβολικὸ ρόλο ἔπαιξε καθὼς μεγαλώνουμε. Τοὺς παιδικούς μας χειμῶνες μπορούσες νὰ τὴν ζῆσεις σὰν ἓνα πορσελάνινο χρυστουγεννιάτικο τοπίο, βόλτες μὲ τὴ μητέρα σου στὰ μαγαζιά, γαλλικὲς τυρόπιτες, τσίχλες πάνω σ' ἓνα δέντρο, ἀποκλεισμένος ἀπ' τὸ χιόνι, ταινίες τὰ κυριακάτικα ἀπογεύματα καὶ ἄγχος λίγο πρὶν κλείσεις τὴ σάκα. Ἀλλὰ τὴν ἀνοιξη καὶ ἀργότερα τὰ καλοκαίρια, ἔμοιαζε μὲ τὴ δεύτερη εὐκαιρία τῆς ἐφηβείας μας· τὰ σχολεῖα ἔκλειναν κι οἱ καθηγητὲς ἀπεργοῦσαν τὴν περίοδο τῶν ἐξετάσεων· νωρὶς τὰ ἀπογεύματα στὰ ἀνοιχτὰ δισκάδικα, γῆπεδα μπάσκει καὶ συζητήσεις γιὰ συγκροτήματα στὶς κερκίδες, ἐπισκέψεις στὸν ὁδοντίατρο καὶ μετὰ ἔξοδοι μὲ συμμαθητὲς πὺν συναντοῦσες γιὰ πρώτη φορὰ ἐκτὸς σχολείου· «Πάππας» καὶ «Καπριτσιόζα», ἓνας πόνος στὸ στομάχι ὅταν ἔβλεπες μιὰ γνωστὴ σου ἀπ' τὰ γαλλικά, ἓναν χρόνο μεγαλύτερη, νὰ βγαίνει μὲ φίλους τῆς ἀπ' τὴν βραδινὴ προβολὴ στὴ «Χλόη» – ἀμάξια μὲ ὀρθά-

νοιχτα παράθυρα καὶ ἐκκωφαντικὴ μουσική, πηγαδάκια ἔξω ἀπ' τὸ «Ἰγκλού», δὲν εἶχες νὰ ξυπνήσεις τὸ πρωὶ ἀλλὰ εἶχες ἄγχος μὴν ἀργήσεις, καλοκαιρινὰ βράδια πὺν δὲν χρειαζόταν νὰ κοιμηθεῖς, ἐπέστρεφες μαζί μ' ἓνα φίλο σου, μὲ τὸ αὐτοκίνητο τοῦ μεγαλύτερου ἀδερφοῦ του. Φωτισμένες φυλλωσιές κι ὁ μονότονος ἦχος τοῦ αὐτόματου ποτίσματος στοὺς κήπους μὲ τὰ φωτιστικά-μανιτάρια, μακρινὰ προσκλητήρια ἀπ' τὴν κατασκήνωση τοῦ Τ.ΥΠ.Ε.Τ. καὶ ἓνα πάρτυ ὅπου εἶσαι καλεσμένος, «Moonlight shadow» καὶ «Dancing in the dark», ζευγάρια φιλιοῦνται μέσα στὸ ἄδειο σπίτι. Ἡ Κηφισιά ἦταν ἡ ζωὴ πὺν ξεχείλιζε, ἓνα, δύο, τρία χρόνια πρὶν ξεκινήσουν τὰ φροντιστήρια γιὰ τὴν Τρίτη Λυκείου καὶ τὶς Πανελλήνιες, λίγο πρὶν διασχίσουμε

Ἡ Ζ.Α. στὸ σπίτι του στὴν Κηφισιά, τὴν ἀνοιξη τοῦ 1999 (Φωτογραφία Λίας Ζαννῆ).

τὴν Κηφισιάς ἀπ' τὴν κάτω πλευρά, ἀνεβοῦμε στὸ τρένο καὶ κατεβοῦμε στὴν Ἀθήνα. Ἡ Κηφισιά ἦταν γιὰ χρόνια ἡ ζωὴ ποὺ μᾶς ἀνῆκε ὁλόκληρη. Ἐγκυμονοῦσες μὲ φαρδιά χρωματιστὰ φορέματα στὰ μαγαζιά, νέες μητέρες ποὺ ἔκαναν βόλτα μὲ τὰ καροτσάκια στὴν ἀνθοκομικὴ ἔκθεση, γηραιές κυρίες στὴν πίσω αἴθουσα τοῦ Βάρσου, ἓνας λαχειοπώλης μὲ μακριά, βρώμικα γένεια σὰν Ἄι-Βασίλης γιὰ ὅλο τὸν χρόνο καὶ κοπάδια σκυλιῶν ποὺ ἔτρεχαν γαβγίζοντάς μας στὴ Χαριλάου Τρικούπη.

Κι ἀκόμα, γιὰ ὀρισμένους ἀπὸ μᾶς, ἡ Κηφισιά ἦταν ὁ ἰδανικὸς χώρος γιὰ νὰ ἐπιβεβαιώσουμε τὴν πίστη ποὺ εἶχε ἀρχίσει νὰ φουντώνει μέσα μας, στὸ πνεῦμα τῶν μεγάλων ἐλλήνων ποιητῶν καὶ στὰ ἔργα τους – ἔργα ποὺ ἀντλοῦσαν ἀπ' τὴ φύση τίς ἰσχυρότερες μεταφορὲς καὶ ἀναλογίες τους, σταματημένα πιά σὲ μιὰ παρωχημένη ἐποχὴ ποὺ ὅμως ἡ παλιὰ ἀστική πλευρὰ τῆς Κηφισιάς καὶ τὸ φυσικὸ της τοπίο ἔμοιαζαν νὰ συντηροῦν ἀκόμα στὴ ζωὴ εἰδικὰ γιὰ νὰ μᾶς προσηλυτίσουν. Τὰ ποιήματα ἐπαληθεύονταν κι ἡ δύναμή τους ἀνάβλυζε ἀπ' τὴν ἴδια πηγὴ μὲ τὴν ἐφηβεία μας. Ἀνάμεσα στὸν βαθύτερο ρυθμὸ τῶν στίχων – ποὺ τόσο μᾶς ἀναστάτωνε: δὲν μπορούσαμε νὰ πιστέψουμε πὼς κανεὶς κατόρθωνε νὰ δημιουργήσῃ τὰ πάντα σχεδὸν μὲ σκέτες λέξεις – καὶ στὸ ξύπνημα τοῦ σώματος, δὲν ὑπῆρχε κανένας διχασμὸς, καμιά ἀντίφαση. Ἡ Κηφισιά δεχόταν σὰν ἓνα καλὸ μητρικὸ στήθος, ζωὴ καὶ τέχνη, ὀρμές καὶ ὁμοιοκαταληξίες, χρησμούς καὶ γεμάτες ἀδημονία ἐπιθυμίες.

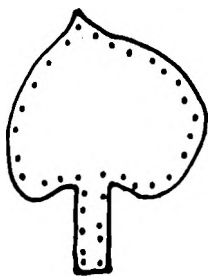
Στὴν καρδιά ὅλου αὐτοῦ τοῦ πυρετώδους κόσμου, ἀκριβῶς ἀνάμεσα στὰ πολυκαταστήματα καὶ τίς θορυβώδεις ὑπαί-

θριες καφετέριες, τὸ σπίτι τοῦ Λορεντζάτου ἔστεκε εὐγενικὸ, μοναχικὸ, χωρὶς νὰ προσελκύει τὴν προσοχὴ κανενὸς – ἦταν ἐκεῖ ἤδη πολλὲς δεκαετίες πρὶν τοὺς εἰσβολεῖς, τοὺς εἶχε παρακολουθήσει νὰ αὐξάνουν καὶ νὰ πληθαίνουν γύρω του, ἀλλὰ τώρα ἐκεῖνο ἔμοιαζε παρὰ ταιρο, προσγειωμένο δίπλα τους σὰν ἀπὸ κάποιον ἄλλον πλανῆτη ἐνὸς μυθικοῦ παρελθόντος, μὲ τὸ νεοκλασικὸ ὕφος του καὶ τὸ μικρὸ ἐξωτερικὸ ἀέτωμα τῆς εἰσόδου ὅπου εἶναι ζωγραφισμένος ὁ Αἶαντας. Στὴν καρδιά τοῦ ἀναβράζοντος αὐτοῦ κόσμου, τὸ σπίτι αὐτὸ ζοῦσε καὶ ἀνέπνεε – ἀλλὰ ἐμεῖς δὲν τὸ βλέπαμε, δὲν τὸ εἶχε προσέξει κανεὶς μας ποτέ. Δὲν ἦταν κρυμμένο πίσω ἀπὸ δέντρα ἢ κάποιον πελώριο φράκτη. Ἦταν πάντα ἐκεῖ, διακριτικὸ, σιωπηλὸ, αὐτάρκες μπροστὰ στὰ μάτια ὅλων – ἀλλὰ κανεὶς δὲν τὸ παρατηροῦσε. Ἴσως αὐτὸς νὰ ἦταν ὁ προορισμὸς του: νὰ ὑπάρχει χωρὶς νὰ ὑπάρχει, ὁρατὸ καὶ συγχρόνως ἀθέατο. Ἴσως τοῦ ἀρκοῦσε νὰ συνέχει καὶ νὰ ἐνοποιεῖ γύρω του ἐλεύθερες, ζωντανὲς φωνές, χωρὶς ἐκεῖνες νὰ χρειάζεται νὰ τὸ γνωρίζουν. Μήπως αὐτὴ ἡ περιγραφή δὲν θὰ ταίριαζε καὶ στὸν ἴδιον τὸν Λορεντζάτο ὡς ζωντανὸ ἄνθρωπο, ἢ, ἀκόμα περισσότερο, στὰ ἔργα του; Πίσω ἀπ' τίς φυλλωσιές, αὐτὸ τὸ σπίτι ποὺ ποτέ δὲν προσέξαμε. Τὰ βιβλία του στὰ ράφια τῶν βιβλιοπωλείων, ἀνάμεσα σὲ ἑκατοντάδες ἄλλα, μυθιστορήματα, ποιήματα, βιογραφίες καὶ λευκώματα – ἓνας σταθερὸς, ἀσάλευτος ἄξονας, ἐνῶ γύρω τους ἡ τρέχουσα παραγωγὴ κι ἡ παλιότερη, σελίδες ποὺ ἔχουν μόλις ἐκδοθεῖ καὶ μεταφρασμένα μνημειώδη ἔργα-ποταμοί, πληθαίνουν κι ἀλλάζουν θέσεις στὰ ράφια. Ἦταν πάντα ἐκεῖ – ὅπως ἦταν πάντα στὰ ράφια

τῆς οἰκογενειακῆς βιβλιοθήκης ἢ ἔκδοση τῶν *Μελετῶν* ἀπ' τὸν Γαλαξία, χρονολογημένη «Ἰούνιος 1966», μὲ τὸ πράσινο ἐξώφυλλο καὶ τὴ φωτογραφία μὲ τὸ διαφορὸν βλέμμα στὸ ὀπισθόφυλλο. Διάβαζα τὰ πάντα μὲ πάθος κι ἀπληστία, κι ὅμως δὲν τὴν εἶχα προσέξει. Μιὰ ξαφνικὴ παρόρμηση χάζεοντάς γιὰ χιλιοστὴ φορὰ τίς χρωματιστὲς ράχες· ἄπλωσα τὸ χέρι μου καὶ τράβηξα ἔξω τὸν μικρὸ τόμο· κι αὐτὴ ἡ κίνηση ἦταν ἀρκετὴ γιὰ νὰ μοῦ ἀλλάξει τὴ ζωὴ. Δὲν χρειάστηκαν πάνω ἀπὸ δύο ἢ τρεῖς μέρες παραδομένης ἀνάγνωσης γιὰ νὰ ὀρκιστῶ ἀφοσίωση σ' ἓνα ὕφος ποὺ συμπύκνωνε μὲ ἀπαράμιλλο τρόπο βαθιὲς ἐσωτερικὲς ἐμπειρίες καὶ σ' ἓναν κριτικὸ στοχασμὸ σὰν τὸν πηλὸ ποὺ ὁ Ἰησοῦς ἔτριψε κάποτε στὰ μάτια τοῦ τυφλοῦ γιὰ νὰ βρεῖ τὸ φῶς του. Στὸ τέλος κάθε δοκιμίου μὲ περίμενε ξανά καὶ ξανά ἡ χαριστικὴ βολή: *Κηφισιά 1945-1946, 1961, 1965...*

Πὼς ἦταν δυνατόν ἡ δική μου Κηφισιά, μὲ τὴν μυθικὴ τῆς ἐξωστρέφεια, νὰ ἔχει γεννήσει μιὰ τέτοια πνευματικὴ περιπλάνηση σὲ ἀπάτητες ἐνδοχώρες τῆς λογοτεχνίας καὶ τῆς σκέψης; Ἡ Κηφισιά ἀποκτοῦσε ξαφνικὰ τίς διαστάσεις ἐνὸς πνευματικοῦ χωροχρόνου χάρις σ' αὐτὸν τὸν συγγραφέα ποὺ ζοῦσε ἀθέατος δίπλα μας τὴν ἴδια ζωὴ μὲ μᾶς καὶ συγχρόνως μιὰ ἄλλη ζωὴ – τὴ ζωὴ τῆς ζωῆς μας. Τὸ νὰ διαβάζω ξανά καὶ ξανά τίς *Μελέτες* σημαίνει νὰ προσπαθῶ νὰ συνδέσω αὐτὰ ποὺ διάβαζα μὲ τὴν Κηφισιά ποὺ ἤξερα – ἄραγε δύο παράλληλους ἢ δύο ἀντίθετους κι ἀλληλοαποκλειόμενους κόσμους; Ποιὰ σχέση μπορούσε νὰ ὑπάρξει μεταξύ τους; Τί διακυβεύονταν σ' αὐτὲς τίς σελίδες;

Ἡ ἀληθινὴ συνάντηση μὲ τὸ

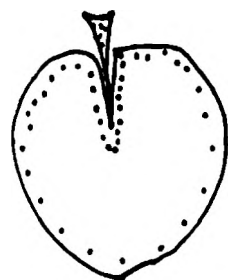
ἔργο τοῦ Ζήσιμου Λορεντζάτου ἀποδεικνύεται γρήγορα, γιὰ τοὺς περισσότερους ἀναγνώστες του, μιὰ ριψοκίνδυνη κάθοδος κάτω ἀπ' τὶς ἐπιφάνειες τῆς ζωῆς καὶ τῆς σκέψης, σ' ἓνα ἀπώτατο κέντρο ἐκφραστικῆς, ποιητικῆς καὶ πνευματικῆς ἐνότητας. Ἦδη, ὁ ὑπότιτλος τοῦ πρώτου μείζονος δοκιμίου του –τὸ ἐκφράζεσθαι– μᾶς ρυμουλκεῖ σ' αὐτὸ πού, γιὰ τὸν ἴδιο, ὑπῆρξε «τὸ κέντρο τοῦ νεοελληνικοῦ ἐκφραστικοῦ προβλήματος», καθὼς ἡ «ἐκφραση εἶναι ὁ δείκτης στὴν πνευματικὴ ἱστορία ἐνὸς λαοῦ». Στὸ «τόσο δηλωτικὰ κομματιασμένο, ἀτέλειωτο, ἀκρωτηριασμένο» ἐλληνικὸ ἔργο τοῦ Σολωμοῦ, ἐνσαρκώθηκε τὸ «ἀληθινὸ πνεῦμα» τῆς νέας ἐλληνικῆς γλώσσας, τόσο γιὰ τὴν ποίηση, ὅσο καὶ γιὰ τὴν πεζογραφία (Μελέτες, Α', σελ. 25, 30. Πρβλ. καὶ σελ. 178). Ἀπὸ κεῖ καὶ πέρα, σ' ὅλο τὸ μῆκος τῶν Μελετῶν, ἡ γλώσσα σ' ὅλες τὶς μορφές της –γλωσσικὴ σκέψη, αἴσθηση καὶ γραφή («Πρόλογος» στὶς Μελέτες, σελ. 12)– ἀναζητᾷ τὸ δικό της κέντρο, τὸ «ἀληθινὸ πνεῦμα» της – στὴν πραγματικότητα, τὴν ἐνδεχόμενη ὀντολογικὴ της ἐπαλήθευση. Ὑπάρχει ριζωμένη στὸ ἔργο τοῦ Λορεντζάτου ἡ νοσταλγία γιὰ μιὰ γλωσσικὴ ἐνότητα πρὶν ἀπὸ τὶς διαιρέσεις τῆς Βαβέλ (πρβλ. καὶ τὶς «Πηγές» τῆς Συλλογῆς, σελ. 12), ὅπου τὸ σημαῖνον, τὸ σημαινόμενο καὶ τὸ τυγχάνον (σύμφωνα μὲ τὴ στωικὴ διάκριση) θὰ ταυτίζονταν καὶ ἡ γλώσσα θὰ συναρμοζόταν μὲ τὸ εἶναι (βλ. τὶς ὀντολογικὲς ἀπηχήσεις ὅσον ἀφορᾷ τὴ γλώσσα τοῦ Παπαδιαμάντη: «σχεδὸν ὅπως ἓνας γλωσσικὸς Ἀδὰμ πού ὁ Θεὸς τοῦ παρουσίασε γιὰ ἐμᾶς τὰ πάντα», ξαναβαφτίζοντας «μὲ τὸ ἔργο του στὴ δεξαμενὴ τῆς ζωῆς –στὴ μοναδικὴ περίπτωση τῆς ζωῆς

του– τὴ γλώσσα ὁλόκληρη ἐξαρχῆς». Μελέτες, Α', σελ. 262, 264). Ὁ Λορεντζάτος ἀγωνίζεται γιὰ τὴν καθολικὴ καὶ κοινὴ γλώσσα (ὁ ἥρακλειτεῖος «ξυνὸς λόγος» ἐπανερχεταὶ ἐπίμονα στὰ γραπτὰ του) ποὺ εἶναι ὄργανο «ἱερό» (Γράμμα 76, 18-4-1956), ταυτίζεται μὲ τὴν ἀλήθεια ἢ τὴ φύση καὶ γεννιέται μέσα στὴν ἀρχέγονη μήτρα τῆς ἀνωθυμίας ἀπὸ τὸν «παντογνώστη λαό». Στὸ ἀρχετυπικὸ παράδειγμα τοῦ δημοτικοῦ τραγουδιοῦ, ὁ κανόνας εἶναι «νὰ λὲς τὴν ἀλήθεια» – συναντοῦμε «παντοῦ κυριολεξία», ἐφόσον «ὁ λαὸς δὲ φοβᾷται νὰ ὀνοματίσει τὰ πράγματα». Στόχος τοῦ δημιουργοῦ εἶναι «μὲ τὸ δούλεμα ἢ γλώσσα» νὰ γίνῃ «φύση». Ἡ ἀξία τῶν δημοτικῶν τραγουδιῶν εἶναι ἀκριβῶς ὅτι δὲν εἶναι «καταγεγραμμένα μὲ μολύβι καὶ χαρτί» ἀλλὰ «κυριολεκτικὰ δονημένα ἀπὸ τὸ χτυποκάρδι τῆς ζωῆς» (ὅλες οἱ παραπομπές ἀπὸ τὸ «Ἀπόσωμα», Μελέτες, Α', σελ. 183-203).

Ἡ γλώσσα γίνεται ἔτσι ἓνα μητρικὸ σῶμα ὅπου ὅλα θὰ ἦταν, ἴσως, ἀδιαφοροποίητα καὶ ἀχώριστα. Ἀπ' τὴν νοσταλγία τοῦ σώματος αὐτοῦ πηγάζει καὶ ἡ θερμὴ ἀγάπη τοῦ Λορεντζάτου γιὰ τοὺς παρωχημένους καὶ ἀναντίστοιχους μὲ τὸν σημερινὸ κόσμον δημοτικούς γλωσσικούς τύπους ποὺ ἐνσωματώνονται ὀρισμένες φορὲς στὸ ὕφος του. Κάποτε, οἱ λέξεις του μοιάζουν πλασμένες περισσότερο γιὰ νὰ τὶς ἀγκαλιάσουμε παρὰ γιὰ νὰ τὶς μιλήσουμε. Ἡ γλώσσα του, διεγερμένη ἀπὸ μιὰ ἐπιθυμία ὀντολογικῆς ταύτισης, σχεδὸν μᾶς καρφώνει πάνω στὰ πράγματα. Ἀκριβῶς ἐπειδὴ ἀναζητᾷ μιὰ ἐπαφὴ στόμα μὲ στόμα μὲ μιὰ μητρικὴ πρώτη ἀνάσα, οἱ λέξεις του κάποιες φορὲς δὲν διαβάζονται ἀλλὰ τρώγονται. Ὅμως, συγχρόνως, τὸ

προσωπικὸ τοῦ ὕφους ὄχι μόνον δὲν ἐνσωματώνεται καὶ δὲν ὑποτάσσεται σ' αὐτὸ τὸ ἐπιθυμητὸ σῶμα, ἀλλὰ τὸ κυριεύει· κατέρχεται πρὸς τὴ γλώσσα μὲ μιὰ ἰσχυρὴ πατρικὴ δύναμη καὶ αὐθεντία, συνθέτει καὶ δημιουργεῖ ἓναν διάσπαρτο μὲ ποιητικὲς νησίδες, ἀλλὰ καὶ βαθιὰ στοχαστικὸ προσωπικὸ κόσμον. Ἡ παλιὰ κατηγορία τοῦ Κ.Θ. Δημαρᾶ, ὅτι ἡ γλώσσα τοῦ Λορεντζάτου, παρ' ὅλο τὸ «σεβασμό του» γιὰ τὸ δοκιμιογράφο, τὸν «ἀποκρούει» καθὼς χρησιμοποιεῖ «παραπειστικὰ μέσα» ὅπως «μεταφορὲς, παρομοιώσεις, μακρὲς ἀλληγορικὲς παραβολές» (Τὸ Βῆμα, 11-5-1962), θὰ πρέπει νὰ λογίζεται ὡς ἐγκώμιο. Τὰ δοκίμιά του ἀνήκουν ὄχι μόνον στὶς διεισδυτικότερες σελίδες τῆς ἐλληνικῆς κριτικῆς σκέψης ἀλλὰ καὶ στὶς ὑποβλητικότερες σελίδες τοῦ νεώτερου πεζοῦ λόγου.

Ὅμως ἐπειδὴ ὁ κόσμος μας εἶναι ἔλλειψη καὶ παντοτινὸς χωρισμὸς ἀνάμεσα στὶς λέξεις καὶ τὰ πράγματα, στὰ ὀνόματα καὶ τὸ εἶναι, ἡ ἐνωση στὴν ὁποία κατατείνει διαρκῶς ἡ γραφή του, «ἀποτυγχάνει». Δὲν πρόκειται ἀπλῶς γιὰ τὴ σκιά τοῦ ἀνεκπλήρωτου καὶ διαρκῶς ἀναβαλλόμενου τῆς «ἀκριβοῦς» διατύπωσης ἢ γιὰ τὸ πένθος τῆς ἀποτυχίας τοῦ Λορεντζάτου-ποιητῆ: εἶναι ἡ ἀνεπάρκεια τῆς γλώσσας νὰ χωρέσει τὴ ζωὴ: «Μολύβι πέφτουν τὰ φτερὰ τῆς τέχνης σου τῆς ποιητικῆς». «Τὴ φτώχεια γράφοντας μαθαίνεις τῆς γραφῆς» (Συλλογὴ, σελ. 13). «Τὴ ζωὴ τὴ ζοῦμε, ὁ καρπὸς της τρώγεται καὶ τὸ πολὺ πού κάνεις μὲ τὸ γράψιμο ἀναμασᾷ τὰ φλούδια της». «Ὁ λόγος ὅλων τῶν χαρτιῶν εἶναι λόγος πλάγιος – μπροστὰ στὴν ἀμεσότητα τῆς ζωῆς (καὶ τοῦ θανάτου)» (Στοῦ τιμονιοῦ τὸ αὐλάκι, σελ. 9-10 καὶ σελ. 155). Τὸ κέντρο τῆς γλώσσας ἀπο-

Ὁ Ζ.Α. στὸ σπίτι του στὴν Κηφισιά (στὸν τοῖχο πορτρέτο τοῦ πατέρα του).
*Ανοίξη τοῦ 1999 (Φωτογραφία Λίας Ζαννῆ).

δεικνύεται λοιπὸν κενό; Καὶ ποιά εἶναι τότε ἡ λύτρωση; Νὰ ἀφεθοῦμε ἀπλῶς στὴ ζωὴ «πὺ δὲ μιλάει», πὺ «δὲ γράφει» «καὶ ἀναντικατάστατα μοναχὰ ζεῖ, ζεῖ καὶ πάλι ζεῖ, δὲν ξέρει ἄλλο τίποτα, πηγὴ ὕδατος ἀλλομένου ἀπροσπέλαστη» (ὁ.π. σελ. 9);

Κέντρο τῆς ζωῆς τοῦ ἴδιου τοῦ Λορεντζάτου ὑπῆρξε ἡ λογοτεχνία – καὶ δικό της κέντρο ἡ ποίηση. Σ' αὐτὴν ἔμεινε πιστὸς ὡς τὸ τέλος τῆς ζωῆς του – ἀπ' τὸ «συλλάβισμα» τοῦ Ὁμήρου τῶν παιδικῶν του χρόνων (*Δοκίμιο II* [Κάλβος], σελ. 50) ὡς τοὺς στίχους τῶν δημοτικῶν τραγουδιῶν πὺ ἀναζητοῦσε τὶς τελευταῖες ὥρες του στὸ κρεβάτι τοῦ νοσοκομείου (Σ. Ζουμπουλάκης, *Νέα Ἑστία*, Ἀπρίλιος 2004). Ὁ ἴδιος, ἐλάχιστα ποιητής, ὅπως ἐνιωθε τὴν ἀνάγκη νὰ ἐπαναλαμβάνει στὰ

τελευταῖα κείμενά του, παρὰ τὴ διάρκεια ὀρισμένων στίχων του πὺ ὀφείλεται περισσότερο στὴν ἐγγενὴ δραστικότητα τοῦ ὕφους του, ἀναζήτησε στὴν ποίηση, πέρα ἀπὸ τὸ «ἀπόσταγμα» τῆς «ἀμεσότητας τῆς ἐξωτερικῆς καὶ τῆς ἀμεσότητας τῆς ἐσωτερικῆς» (Στοῦ τιμονιοῦ τὸ αὐλάκι, σελ. 151), ἓνα «ὑπόγειο ρεῦμα πὺ κυλάει κάτω ἀπ' τὶς λέξεις» (*Μελέτες*, Β', σελ. 499), ἓναν τόπο «πραγματικὸ καὶ συμβολικὸ, ὑπαρχτὸ καὶ ἀνύπαρχτο (μὲ τὴ δικιά μας ἀντίληψη τῆς ὑπαρξης)» (*Ἐνα αὐστηρὸ ἐλληνικὸ ποίημα. Οἱ «Βράχοι τῆς Ὑδρας», Νίκου Καρούζου*, σελ. 10), τελικὰ ἓνα κέντρο «ἀπερινόητο» (*Μελέτες*, Α', σελ. 317). Στὴν ποίηση καὶ τὴ σχέση τους, ὁ Λορεντζάτος θὰ προβάλλει τὶς δικές του ἐσωτερικὲς συγκρούσεις καὶ μεταμορφώσεις σὲ κάθε καμπὴ τῆς μακρόχρονης διαδρομῆς του. Τὴν πρώτη περίοδο τῆς σκέψης του, ἡ ποίηση κρίνεται μὲ τὰ μέτρα τῆς τεχνικῆς καὶ τῆς αἰσθητικῆς τῆς ἀριότητος καὶ τὸ νόημά της μόνον μὲ τὴν ἔνταση τῆς αἰσθαντικότητας. Ἡ ποίηση (καὶ ἡ τέχνη γενικὰ) «προσφέρει μονάχη της τὰ μέτρα τῆς τέχνης» μὲ τὸν ἴδιο τρόπο πὺ μία ἀλγεβρική ἐξίσωση «δὲν κρίνεται ἀπὸ τὸ ἀν ὠφελεῖ τὸν ἄνθρωπο ἠθικά» ἀλλὰ «μὲ τὸ ἀν εἶναι αὐτὸ πὺ λέμε σωστὴ ἢ ὀχι» (*Μελέτες*, Α', σελ. 56, 60). Οὔτε τὸ περιεχόμενό της παραπέμπει κάπου ἄλλοῦ, ἢ φορτίζεται ἀπὸ ἓνα ἠθικὸ ἢ πνευματικὸ δέον, πέρα ἀπὸ τὴν ἔκφραση τῶν σκέψεων καὶ συναισθημάτων τοῦ δημιουργοῦ. Ὅπως ὑποστήριζε στὸ δοκίμιό του γιὰ τὸν *Θησέα* τοῦ Ἀντρέ Ζίντ, «πραγματικότητα [...] γιὰ τὸ ἔργο τῆς τέχνης, εἶναι ἡ ἀπεικόνισή του. Δὲν ἔχει ἄλλη» (*Μελέτες*, Β', σελ. 257). Αὐτὴ ἀκριβῶς ἡ ἀντίληψη γιὰ τὴν τέχνη θὰ τρωθεῖ ἀποφασιστικά

τὴν περίοδο τῆς μεταστροφῆς του, περίπου στὰ χρόνια 1953-1955: «Ἐνα ἄλλο πρᾶμα πὺ ἀπομονώνει μέσα στὴν Εὐρώπη τὸν Μπλέκ εἶναι πὺς εἶχε τὴν προφητικὴ ἀντίληψη τῆς ποίησης, ὅπως τὴν εἶχανε ὅλοι οἱ μεγάλοι πολιτισμοί: ὀχι τὴν αἰσθητικὴ» («Εἰσαγωγή» στὴ μετάφραση τῶν *Γάμων* τοῦ Οὐρανοῦ καὶ τῆς *Κόλασης*, Ἀγγλοελληνικὴ Ἐπιθεώρηση, Περίοδος Β', τεῦχος Β', Φθινόπωρο 1953, σελ. 92). Ἡ ποίηση ὀφείλει πλέον νὰ ἀνακτήσει τὸν λησμονημένο προφητικὸ της χαρακτήρα, νὰ ἀναβαπτισθεῖ στὶς χθόνιες δυνάμεις πὺ κάποτε τὴν συνέδεαν μὲ τὴ μητέρα-γῆ καὶ στὶς πνευματικὲς δυνάμεις πὺ κάποτε τὴν συνέδεαν μὲ τὸν Θεό, ἀπεσταλμένος τοῦ Ὁποίου ὀφείλει νὰ εἶναι ὁ Ποιητής (πλέον μὲ «Π» κεφαλαίον). Αὐτὴ ἡ πνευματικὴ φιλοδοξία ἀποτυπώνεται, ὡς γνωστὸν, περισσότερο θεωρητικὰ παρὰ ποιητικὰ, στὴ *Μικρὰ Σύρτι* (1955). Μόνον πὺ ἡ ἐσωτερικὴ μετεξέλιξη τοῦ Λορεντζάτου δὲν θὰ ὀλοκληρωθεῖ παρὰ μόνον ὅταν ἡ «ἐμπράγματη μεταφυσικὴ» του (*Μικρὰ Σύρτις*, σελ. 54) ἐνσαρκωθεῖ στὸ ἔδαφος τῆς ἀνατολικῆς ὀρθόδοξης παράδοσης: ὅταν βρεῖ τὴ «μεταφυσικὴ ρίζα τῆς ζωῆς» (*Μελέτες*, Α', σελ. 257) στοὺς ζωντανοὺς δεσμούς του μὲ τὴν πνευματικὴ παράδοση τοῦ δικοῦ του τόπου – ὅπως καὶ ἔγινε στὸ δοκίμιό του γιὰ τὸν Παπαδιαμάντη (1960/1) καί, βέβαια, στὸ *Χαμένο Κέντρο* (1961). Πρόκειται γιὰ μιὰ κίνηση συνειδητῆς ταπείνωσης στὴν ὁποία ὑποβάλλονται τὰ ἀνιστορικὰ πνευματικὰ ὄνειροπολήματα ἑνὸς ὀργισμένου καὶ ὑπερδιογκωμένου ἐγώ. Πρόκειται ἀκόμα γιὰ μιὰ μοναδικὴ σύνθεση ἐμμένειας καὶ καθολικότητας. Πλέον, στὸ *Χαμένο Κέντρο*, ἡ λογοτεχνία ὀπως ἀναπτύχθηκε στὴν Εὐρώ-

πη από την Αναγέννηση μέχρι σήμερα «είναι προσωπικά στη ζωή μου μια υπόθεση μάλλον κλειστή ή ένας αναχρονισμός» (Μελέτες, Α', σελ. 333). «Για να βλαστήσει πάλι και να τρανέψει, πρέπει ή ποίηση (ο *alitra ape*), κατά κάποιο τρόπο να άρνηθεί την ποίηση, όπως γίνεται σήμερα, και να βουτήξει στην άβυσσο, που χαίνει στην αρχή του κόσμου». 'Η ποίηση θα πρέπει «να βαφτιστεί στα νερά της πνευματικής ή μεταφυσικής πίστης» και να υπηρετήσει ξανά το πνευματικό «κέντρο ή το χαμένο δράμα» (δ.π., σελ. 367 και 364).

Με τις ιστορικές αυτές φράσεις –και σχεδόν μόνος με την κατανόηση ή τη βοήθεια ελάχιστων συγχρόνων του– ο Λορεντζάτος έφερε, στα μέσα του περασμένου αιώνα, σχεδόν παρά τη θέλησή της την ελληνική λογοτεχνία αντιμέτωπη με την πνευματική της αυτοσυνειδησία. Πέρα, πάντως, απ' την όποια κατανόηση των διαδοχικών σταδίων τα όποια διεξήλθε για να καταλήξει στις προκεχωρημένες θέσεις του Χαμένου Κέντρου, πρέπει να αποδεχθούμε ότι, σήμερα ακόμα, απέχουμε αρκετά απ' το να γνωρίζουμε τα γενεσιουργά αίτια της μεταστροφής του. 'Αγνοούμε το υπαρκτικό ή ακόμα και το ψυχολογικό της υπόβαθρο. Θα ήταν δυνατόν να πραγματοποιηθεί χωρίς κάποιον προσωπικό κλονισμό; Δεν πρόκειται για μιάν αλλαγή βιβλιογραφίας, αυτό είναι βέβαιο. Ένεργοποιήθηκαν άραγε, μέσα στον Λορεντζάτο, ψυχικές δυνάμεις (τόσο προς τα μπρός όσο και προς τα πίσω) που παρέμεναν μέχρι τότε εν ύπνώσει; 'Η έπιρροή του Φίλιπ Σέρραρντ –σύμφωνα με τις ελάχιστες πληροφορίες που προς το παρόν διαθέτουμε φαίνεται όπωσδήποτε σημαντική, αλλά με άμφιλεγόμενο

το θετικό ή αρνητικό της πρόσημο: εύθύνεται, άραγε, και για μία δυναμική χωρισμού του κόσμου/Ιστορίας και του Πνεύματος στις σελίδες του Χαμένου Κέντρου, για έναν λανθάνοντα νεοπλατωνισμό στραμμένο περισσότερο στο παρελθόν (πρωτολογία) παρά στο μέλλον (έσχατολογία); Κι ακόμα υπάρχει το λεπτό ζήτημα της μετάβασης από μιάν άφηρημένη ριζοσπαστική θρησκευτικότητα στους συγκεκριμένους δεσμούς του με την πνευματική πραγματικότητα του τόπου του. Αυτό το τελευταίο σκαλοπάτι ήταν ίσως το δυσκολότερο και το πιο άπρόσμενο. Πώς το αποτόλμησε; Είναι ίσως ακόμα νωρίς για να μάθουμε.

Έκείνο όμως που γνωρίζουμε καλά γιατί αποτελεί μέρος της δικής μας μικρής ιστορίας και μεγάλη προσωπική μας όφειλή, είναι ότι το Χαμένο Κέντρο, σε κάθε καινούργια έπιστροφή μας σ' αυτό, ανανεώνει μέσα μας όλα τα μεγάλα πνευματικά διλήμματα, ανοίγοντάς τα μπροστά μας στα δύο, σαν σπλαχνοσκόπος. 'Υπήρξε –και έξακολουθεί να είναι– το θεμελιώδες σύγχρονο ελληνικό κείμενο όπου ή λογοτεχνία διεκδικεί ξανά τα όντολογικά, θα λέγαμε, δικαιώματά της. Έρχεται πρόσωπο με πρόσωπο αντιμέτωπη και μάχεται με τις «Μεγάλες Ουσίες»: το πνευματικό δράμα του ανθρώπου και τις έσχατολογικές έλπίδες του – την έλευθερία και τον προκαθορισμό – τη θνητότητα και την αιωνιότητα – την άγωνία της ήθικης και μεταφυσικής πράξης – την παρουσία και την απουσία του Θεού. 'Οποια απάντηση κι αν δώσει κανείς στα έρωτήματα που θέτει, και υπάρχουν πολλές, δεν μπορεί να κοιμάται πιά ήσυχος τον μακάριο ύπνο της αισθητικής ή καλλιτεχνικής «αυτονομίας».

Μαζί του, τελειώνουν ιστορικά (μπορούν να επιβιώσουν έφεξης μόνον ως παρωδίες) οί μεγάλοι νεοελληνικοί ποιητικοί μύθοι όπως καλλιεργήθηκαν μέχρι και τη γενιά του 1930, είτε πενθούν είτε δοξολογούν το ελληνικό παρελθόν και παρόν. Τελειώνει όριστικά κι ή λογοτεχνία-αυτοσκοπός, καθρέφτης και τροφοδότης των μοναχικών μας φαντασιώσεων. 'Ο θάνατος της ναρκισσιστικής λειτουργίας της (λειτουργίας –έπαναλαμβάνει προσεκτικά ό Λορεντζάτος– όχι ουσίας) θραύει τα προσωπεία και τις αντίστασεις της και ανοίγεται σε μιάν πνευματική περιπέτεια που στο τέρμα της άχνοφέγγει ή δυνατότητα να συναντήσει κανείς, τόσο τον πραγματικό όσο και τον υπερβατικό Άλλο.

Άλλά δεν θα πρέπει να θεωρούμε το Χαμένο Κέντρο σαν κάποιο είδος ολοκλήρωσης της διαδρομής του Λορεντζάτου. Έχοντας αισθανθεί βαθιά πως ό άνθρωπος δεν είναι παρά αιώνια έλλειψη που μάταια πασχίζει να κατακτήσει, να ένωθεί με το απόλυτο (πρβλ. και την σύλληψη του «Προδρομικού» στη Συλλογή, σελ. 26-29) –πως το μεταφυσικό κέντρο είναι αιώνια ζητούμενο και αιώνια απόν– τα δοκίμια που ακολουθήσαν το Χαμένο Κέντρο και μέχρι το τέλος (αν εξαιρέσουμε τους Διώσκουρους –γραμμένους, έξάλλου, στο μεγαλύτερο μέρος τους, στα μέσα της δεκαετίας του 1960– όπου οί άποψεις του έχουν ακόμα μιάν τραχιά, ακατέργαστη και διχαστική μορφή) μειώνουν σταδιακά την απόσταση που χωρίζει τον κόσμο από το επέκεινα, και βιώνουν τη ζωή στην πρωταρχική της ένότητα («'Ο τάφος ή ό θάνατος ανήκουν στην αλλαγή, στη ζωή, πάνε μαζί της, αλληλοσυμπληρώνουν τον κύκλο της με φυσικό τρόπο

Τὸ γραφεῖο τοῦ
Ζ.Λ. στὸ σπίτι
του στὴν
Κηφισιά. Ἔκδοση
τοῦ 1999
(Φωτογραφία
Λίας Ζαννῆ).

[...] Καὶ τὰ δυὸ μαζί –ζωὴ καὶ
τάφος ἢ θάνατος– βρίσκονται
ἀπέναντι ἀπὸ τὸ μόνιμο ἢ ἀπὸ
τὸν ἄξονα», Μελέτες, Α', σελ.
412. Πρβλ. καὶ τὸν «Πρόλογο»
στὴν ἀνθολογία τῶν ποιημά-
των τοῦ Ἁγίου Σικελιανοῦ,
σελ. 14: «Ζωὴ καὶ θάνατος
εἶναι μαζί αἰτία καὶ ἀποτελέ-
σμα, αἷτιο ταυτόχρονα καὶ
αἷτιατό, ἀξεδιάλυτα θηλυκω-
μένα τὸ ἓνα μέσα στὸ ἄλλο».
Ἀντίθετα ἀπ' τοὺς στοχαστὲς
ποὺ προσηλώνονται σ' ἓναν
μυθικὸ ἢ θρησκευτικὸ πυρήνα
τῶν πραγμάτων, ἀπ' τὸ βαθὺ
φόβο τους ν' ἀναλάβουν τὴν
εὐθύνη τῶν ἐπιθυμιῶν καὶ τῶν
ἀναγκῶν ποὺ τοὺς συνδέουν
μέ τὸ σῶμα, τὴ φύση τους καὶ
τελικά τὸν κόσμον –καταφεύγο-
ντας σὲ μιὰ καθαρὴ ἀφαίρεση–
ὁ Λορεντζάτος συνδέει τὸ
πνευματικὸ μυστήριον «μέ τὴ
γενετήσια ρίζα τῆς ζωῆς ἢ μέ

τὴ ζωὴ στὴ μυστικὴ τῆς πρώτη
ἀξία» (Μελέτες, Β', σελ. 327).
Ἡ ἴδια ἢ «μεταφυσικὴ» ἢ ἡ
«πνευματικότης» ἐφεξῆς δι-
ευρύνεται, πλαταίνει – ὥστε νὰ
χωράει καὶ τὴν παρουσία καὶ
τὴν ἀπουσία, καὶ τὴν ἔνωση
καὶ τὸν χωρισμό. Ὁ τίτλος τοῦ
ποιήματος τοῦ Χαϊλντελιν
«Τὸ Ἀσυχώρετο» ὀνομάζεται
«μεταφυσικός» (Μελέτες, Β',
σελ. 315) γιατί τὸ ζευγάρι τῶν
ἐρωτευμένων «ἐξουσιάζεται
ἀπὸ τὴν πνευματικὴ ἢ μεταφυ-
σικὴ τάξη» καὶ κανεὶς δὲν ἐπι-
τρέπεται νὰ τὸ χωρίσει (δ.π.,
σελ. 327). Μεταφράζοντας τὰ
Ξένια τοῦ Εὐγένιου Μοντάλε,
ὁ Λορεντζάτος γράφει πῶς τὰ
διαπνέει «μιὰ πνευματικὴ ἢ με-
ταφυσικὴ διάσταση διάχυτη»
(Ἑκρηβόλος 16-17, 1987, σελ.
1608) – τὴ στιγμή ποὺ ἐκεῖνα
κατεργάζονται τὸ πένθος τοῦ
ποιητῆ γιὰ τὸ θάνατο τῆς γυ-
ναίκας του σ' ἓνα κλίμα πόνου
προσὰ στὸ αἶνιγμα τοῦ θα-
νάτου, ἀποχωρισμοῦ, ἀπου-
σίας καὶ ριζικῆς ἀμφιβολίας
ἀπέναντι στὶς διαβεβαιώσεις
τῆς πίστεως (βλ. κατεξοχὴν τὰ
ποιήματα 1, 2: «μιὰ στραπα-
τσαρισμένη Βίβλο πολὺ λίγο/
πιστευτή», 7: «Ποιὸς κοτάει νὰ
πεῖ ἓναν ἄλλο κόσμον;», 11 καὶ
13). «Πνευματικὸ» καὶ «Μετα-
φυσικὸ» εἶναι πρωταρχικά τὸ
ἄνοιγμα στοὺς μεγάλους κλο-
νισμοὺς τῆς ζωῆς, σὲ ὅ,τι μᾶς
ὑπερβαίνει. Ὅπως κι ἡ ἴδια ἢ
πίστις εἶναι πρωταρχικὰ ἡ πί-
στις στὴ ζωὴ, στὶς ἀπαραμίλλες
τελικές σελίδες τοῦ ὁδοιπορι-
κοῦ του στὸ Αἶγαῖο: «Ὅποιο
δρόμον καὶ νὰ ἀκολουθήσεις,
ἐνόσω συνεχίζεις νὰ ζεῖς, ση-
μαίνει πῶς τὴ ζωὴ τὴν ἀποδέ-
χτηκες καὶ ὅχι μοναχὰ τὴν πί-
στεψες – γιὰ νὰ τὴ δεχτεῖς (συ-
νειδητὰ ἢ ἀσυνειδητὰ, δὲν τὸ
ἐξετάζω) [...] ἡ πίστις, μέ ἄλλα
λόγια, εἶναι ἡ ζωὴ μας ἐνόσω
τὴν ἀποδεχόμαστε, εἶναι
ἐκεῖνο τὸ παραδεχτὸ [...] ποὺ
ἐν αὐτῷ γὰρ ζῶμεν καὶ κινού-

μεθα καὶ ἐσμέν».

Γιατὶ γιὰ ἐκεῖνον ποὺ ἡ ζωὴ
(ὅπως στὸ προηγούμενον χω-
ρίον) δὲν εἶναι κάτι τὸ φυσικὸ
καὶ δεδομένο, ἀλλὰ, ἀντίθετα
μέ ὅ,τι συμβαίνει στοὺς περισ-
σότερους ἀνθρώπους, ἓνα
πρόβλημα ἀπέναντι στὸ ὁποῖο
πρέπει νὰ τοποθετηθεῖ γιὰ ν'
ἀποφασίσει ἂν θὰ τὴν «ἀποδε-
χθεῖ» ἢ ὅχι ἂν θὰ τῆς ἀπευθύ-
νει τὸ «ναί» ἢ τὸ «ὄχι» του· γιὰ
ἐκεῖνον δὲν ὑπάρχει ποτὲ ἐφη-
συχασμὸς οὔτε σ' ἓνα μητρικὸ
σῶμα-γλώσσα οὔτε στοὺς κόλ-
πους μιᾶς αἰωνόβιας πνευμα-
τικῆς παράδοσης. Ὑπάρχει
πάντα ἓνα ἐκκρεμὲς ἀνάμεσα
στὴν πίστιν καὶ σὲ «κάποια με-
γάλῃ αἰτία – πιθανότερα πολ-
λὲς μαζί» ποὺ ἀπομονώνει τοὺς
ἀνθρώπους «ἀπὸ τὸν κόσμον»
(Μελέτες, Α', σελ. 283) – ἀνά-
μεσα στὴ δύναμιν ἢ τὴ στερεό-
τητα τῶν δεσμῶν καὶ τῶν
ἔργων του καὶ σ' ἓνα αἶσθημα
ὀρφάνιας, στὸ «σύνδρομον τῆς
μοναξιάς» ἐνὸς παιδιοῦ ποὺ
«λογάριάζε νὰ γίνῃ φαροφύ-
λακας» (Στοῦ τιμονιοῦ τὸ
αὐλάκι, σελ. 26) – ἀνάμεσα
στὴν ἐσχατολογικὴ προσδοκία
καὶ τὴ βαθιὰ κατανόηση καὶ
συμμετοχὴ στὸν ἀνθρώπινον
πόνον («Χωρομετρήσεις. Τρισά-
γιο σὲ τρεῖς ποιητές») – στὴν
ἐπὶ κλησὶν τοῦ Πνεύματος καὶ
στὴν καρτερικὴ ἀποδοχὴ τοῦ
«βαθύτερου στοιχείου τῆς τρα-
γωδίας ποὺ βρίσκεται μέσα στὴ
φύσιν τοῦ ἀνθρώπου ἢ γενικὰ
στὴ ζωὴ» (Μελέτες, Α', σελ.
528).

Σκέψεις καὶ ὑποθέσεις καὶ
ἀπόψεις ποὺ σίγουρα θὰ μετε-
ωρίζονταν μπροστὰ του... Ξέ-
ρω καλὰ πῶς, ἂν γινόταν νὰ
ξαναβρισκόμουν στὸ σαλόνι
τῆς Κηφισιάς, ἐγὼ στὸν κα-
ναπὲ κι ἐκεῖνος πάλι ἀπέναντί
μου, στὴν πολυθρόνα του, θὰ
τραύλιζα μᾶλλον, προσπαθώ-
ντας νὰ διατυπώσω σωστὰ καὶ

μέ τις κατάλληλες λέξεις όλες αυτές τις συμφωνίες και τις έρμηνείες μου, τις απορίες και τὸ θαυμασμό μου, ἐπιλέγοντας τὴν τελευταία στιγμή τὴν ὁδὸ τῆς φυγομαχίας, τῆς ὑπεκφυγῆς. Τὸ δέος δὲν ἔφευγε ποτέ· εὐτυχῶς ὁ πατέρας πρέπει νὰ παραμένει μέσα μας ζωντανός. «Δὲν ὑπάρχει κανένα μαγνητόφωνο κρυμμένο ἐδῶ γύρω πού νὰ μαγνητοφωνεῖ πῶς τὰ λέμε», μοῦ εἶχε πει τὴν πρώτη φορά πού κάθισα δίπλα του κι ἔψαχνα νὰ βρῶ τὴ σωστὴ λέξη γιὰ νὰ διατυπώσω μιὰ σκέψη μου, ἐνῶ στὸ πρόσωπό του χάραζε διάπλατα ἐκεῖνο τὸ μετέπειτα τόσο γνώριμο χαμόγελο πού διέλυε κάθε ἀνασφάλεια. Πολλοὶ ἀπὸ ὅσους κάθισαν ὅλες αὐτὲς τις δεκαετίες ἀπέναντί του, πήγαιναν, ἴσως, στὴν ἀρχὴ πρὸς τὸ μέρος του μέ τις ἀνάγκες και τις προβολές τους, ἀναζητώντας τὴν πατρικὴ ἐπιβεβαίωση ἢ ἓνα δογματικὸ στήριγμα ἢ μιὰ προνομακὴ ματιὰ πίσω ἀπ' τὴν κουρτίνα τοῦ μύθου. Ὁ Λορεντζάτος ὅμως ἀντιστεκόταν στὴν ἐπιθυμία μας νὰ γίνει ὁ ἄλλος πού θὰ φρουρεῖ καὶ θὰ προστάζει τις ζωές μας. Ὅ,τι κι ἂν τοῦ ζητούσαμε, νομίζω πῶς τὸ ἀσυνείδητο ὅλων μας πάντα τὸ ἤξερε: ὅσο ἐλεύθερα εἶχε ζήσει κι ὁ ἴδιος, χωρίς νὰ φοβᾶται νὰ πιστέψει, νὰ ἀναθεωρήσει, νὰ θυμώσει, ν' ἀλλάξει πλευρὴ, τὸ ἴδιο ἐλεύθερα ἤθελε νὰ ζήσουμε κι ἐμεῖς.

Ἔτσι, ἐκεῖνος πού τίμησε καὶ διέσωσε μέ τὸ ἔργο του τὸ «ἀνεξήγητο καθεστὼς τῶν πατέρων» (Σολωμός, Παπαδιαμάντης, Πικιώνης, Κουγέας...), ἔγινε ὁ ἴδιος συμβολικὸς πατέρας γιὰ ὅλους μας, μῶντας μας στὶς βαθύτερες ὑποψίες μιᾶς πνευματικῆς ἐνήλικης ζωῆς. Γιὰ μᾶς, ἔγινε ὁ ἴδιος τὸ πνευματικὸ κέντρο πού ἀναζητοῦσε. Καὶ τὸ σπῖτι του, ἓνα εἶδος ὀμφαλοῦ τῆς γῆς, ἓνας

ἀσάλευτος ἄξονας γύρω ἀπ' τὸν ὁποῖο θὰ μπορούσαμε νὰ κινούμαστε ἐπ' ἄπειρον, ἥσυχοι πῶς ἐκεῖνος θὰ ἀγρυπνεῖ πάντα γιὰ χάρη μας.

Τώρα, τὸ σπῖτι του εἶναι ἄδειο καὶ ὁ κύριος Ζήσιμος λείπει. Τὸ κέντρο πού συνεῖχε τις ζωές μας δὲν ὑπάρχει πιά. Ἐνα ἄλλο γο καλπάζει ἀνάποδα ἀνάμεσα στὰ πεῦκα καὶ τις λεῦκες, χωρίς ἀναβάτη. Σκέφτομαι τὴ μοναξιά τοῦ γραφείου του, τῶν φωτογραφιῶν πάνω στὸ τζάκι, τῶν βιβλίων του καὶ προσπαθῶ νὰ ἀποδεχθῶ τὴν ἀπουσία του, ὅσο κι ἂν κάποιος μέσα μου δὲν θέλει νὰ πιστέψει ὅτι εἰδικὰ ἐκεῖνος θὰ μπορούσε ποτὲ νὰ πεθάνει.

Τώρα, τὸ ἄδειο σπῖτι του ἔξακολουθεῖ νὰ στέκεται εὐγενικό, μοναχικό, χωρίς νὰ προσελκύει τὴν προσοχὴ κανενός, ἐνῶ γύρω του ἡ Κηφισιά ἐκσυγχρονίζεται μέ ὁλοένα ἐπιταχυνόμενους ρυθμούς, μέ καινούργια ὑπαίθρια μπάρ καὶ πολυκαταστήματα καὶ παραρτήματα πολυεθνικῶν, καινούργιες μητέρες πού βγάζουν βόλτα τὰ μωρά τους καὶ καινούργιους ἐφήβους πού κάνουν οὐρὰ ἔξω ἀπ' τὴ «Μπομπονιέρα» καὶ τριγυρίζουν στὰ κοντινὰ κλάμπ. Καὶ τὰ ἀρχικά του ἐρωτήματα ἐπανερχονται ἀναπάντητα. Ἄραγε νιώθει κανεῖς, κοιτώντας τὰ ἀστέρια πού ἀνάβουν ἓνα-ἓνα στὸ καλοκαιρινὸ στερέωμα, καθισμένος στὶς πάνινες καρέκλες λίγο πρὶν ἀρχίσει ἡ ταινία ἢ μέσα στοὺς κήπους λίγο πρὶν τὸν παρασύρει ὁ ρυθμὸς τῆς μουσικῆς, αὐτὸ τὸ κενό; Ἄραγε ἡ καρδιά τοῦ πυρετώδους σύγχρονου κόσμου εἶναι πιά ὁλότελα ἄδεια κι ἐμεῖς ὅλοι ἀνέστια σημεῖα πού διασπείρονται στὸ ἄπειρο χωρίς καμιὰ ἐλπίδα νὰ ξανασμίξουν; Τὸ κενὸ πού ἀφήνουν φεύγοντας ἄνθρωποι σὰν τὸν Λορεντζάτο εἶναι συναισθηματικὸ ὑπόλειμ-

μα μιᾶς ἄλλης ἐποχῆς πού κανεῖς πιά δὲν ἔχει ἀνάγκη; Μήπως δὲν ὑπάρχει κανένα κενὸ γιὰ νὰ αἰσθανθεῖ κανεῖς, κανέναν πυρήνα ν' ἀναζητήσει;

Κι ὅμως, βλέπω τὸν κύριο Ζήσιμο νὰ μοῦ χαμογελάει ξανὰ καὶ καταλαβαίνω πῶς τὸ σφάλμα εἶναι καὶ πάλι ὅλο δικό μου – ὅσο ἔξακολουθῶ νὰ μὴν κατανοῶ πῶς, ἐκεῖνο πού τελικὰ μᾶς διδάσκει τὸ ἔργο του, εἶναι ὅτι οἱ δικοὶ μας διχασμοὶ καὶ μόνον χωρίζουν τὸν κόσμο στὰ δύο καὶ βλέπουν στὴν Κηφισιά καὶ τὸ Πνεῦμα δυνάμεις πού πρέπει νὰ παλέψουν, νὰ ἀλληλοκατηγορηθοῦν, νὰ ἀνταγωνιστοῦν ἢ μία τὴν ἄλλη. Μόνον ὅταν δείξουμε ἐμπιστοσύνη στὴ ζωὴ μας, μόνον ὅταν αἰσθανθοῦμε ὅτι τὸ Πνεῦμα σκιρτᾷ σὲ κάθε τι πού ἐπιθυμοῦμε, στὰ καλοκαιρινὰ βράδια πού ἔρχονται κάτω ἀπ' τὰ ἄστρα, στὴν καινούργια σπορὰ τῆς ζωῆς, στὴν ἐλευθερία μας – μόνον τότε ἡ ἀρχικὴ ραγισματιά, ἡ βαθιὰ ἀνεπάρκεια τῆς ὑπαρξῆς θὰ πάψει νὰ εἶναι ἓνα ἀδιέξοδο σημεῖο καὶ θ' ἀποκτήσει κι ἐκείνη νόημα.

Wer das Tiefste gedacht, liebt das Lebendigste.

Who has thought deepest, loves what is liveliest.

Ἐκεῖνος πού στοχάστηκε βαθύτερα, ἐκεῖνος ἀγαπάει τὴν πιὸ ζωντανὴ ζωντάνια.

(Χαίλντερλιν, «Σωκράτης καὶ Ἀλκιβιάδης», μετάφρ. Ζ.Λ.)

Τὸ Ζήσιμο καὶ τὸ Γράψιμο

τοῦ Δημήτρη Κοσμόπουλου

Εδῶ καὶ λίγους μῆνες, τὸ χῶμα τῆς ἀττικῆς γῆς, δέχτηκε στὰ σπλάχνα του τὸ κορμὶ τοῦ Ζήσιμου Λορεντζάτου. Ἐφυγε ἀπὸ τὸν κόσμον αὐτὸ πλήρης ἡμερῶν, ἔχοντας διανύσει ἡλικιακὰ σχεδὸν ὅλο τὸν εἰκοστὸ αἰῶνα καὶ ἔχοντας ζήσει πνευματικὰ τὴν περιπέτεια τοῦ νεοελληνικοῦ ἀλλὰ καὶ τοῦ εὐρωπαϊκοῦ βίου. Ἄλλωστε, κατὰ τὰ λεγόμενά του, ἐκεῖνο ποὺ πάντα τὸν ἐνδιέφερε, ἦταν πάνω ἀπ' ὅλα τὸ *Ζήσιμο* καὶ ὄχι τὸ *Γράψιμο*, ἡ ζωὴ ποὺ δὲν λέγεται οὔτε γράφεται, ἀλλὰ «ἀναντικατάστατα μοναχὰ ζεῖ, ζεῖ καὶ πάλι ζεῖ, δὲν ξέρει ἄλλο τίποτα, πηγὴ ὕδατος ἀλλομένου ἀπροσπέλαστη. [...] Τὴ ζωὴ τὴ ζοῦμε, ὁ καρπὸς τῆς τρώγεται καὶ τὸ πολὺ ποὺ κάνεις μὲ τὸ γράψιμο ἀναμασᾷς τὰ φλούδια τῆς».

Παρ' ὅτι εἶναι φυσικό, τὰ λόγια μας, ὅταν ἔχουν νὰ κάνουν μὲ «Γέροντες δασκάλους ποὺ μᾶς ἀφῆσαν ὀρφανούς», νὰ ὑποφέρουν ἀπὸ ἀλλιιώτικη θερμοκρασία, ἃς προσπαθῶμε νὰ ἐπισημάνουμε κάποια στοιχεῖα, ὡς πρὸς τὸν τρόπο του καὶ τὸν κόσμο του: Γιὰ τὸ πόσο καθαρές, ἔντονες καὶ ἔμμονες ὑπῆρξαν οἱ ἀπαντήσεις του στὰ μεγάλα ἐρωτήματα. Κυρίως ὅμως, ἃς συλλογιστοῦμε –ἀσχέτως τοῦ ἂν συμμεριζόμαστε ἢ ὄχι τὶς ἀπαντήσεις αὐτῆς– τὰ μείζονα ἐρωτήματα μὲ τὰ ὁποῖα κατέγινε καὶ κονταροχτυπήθηκε· ἀφοῦ αὐ-

τὰ ἀφοροῦν στὸ σήμερον τῆς νεοελληνικῆς συνθήκης, ἀλλὰ καὶ τοῦ σύγχρονου ἀνθρώπου.

Ὁ Λορεντζάτος μελετᾷ καὶ συνομιλεῖ στὴν περιοχὴ τῆς τέχνης μὲ τὰ μείζονα νεοελληνικά καὶ εὐρωπαϊκὰ μεγέθη. Μὲ ὅσους φεύγουν διὰ τοῦ ἔργου τους ἀπὸ τὰ ὅρια μιᾶς αἰσθητικῆς ἐπίτευξης, ἀπὸ τὰ ὅρια τῆς «αἰσθητικῆς ἐπιφάνειας». Τὰ μεγάλα ἔργα (Σολωμός, Παπαδιαμάντης, Πάουντ, Καβάφης καὶ ἄλλοι Εὐρωπαῖοι, Ἕλληνες ἢ Ἀμερικανοί) εἶναι ἐκεῖνα ποὺ μετεωρίζονται ἀνάμεσα στὸ ὑψηλὸ αἰσθητικὸ κατόρθωμα καὶ στὸ διάφωτο τοῦ ἀρρήτου. Ἡ περιοχὴ τοῦ ἀρρήτου γιὰ τὸν Λορεντζάτο καλύπτεται ἀπὸ τὶς μεγάλες συλλογικὲς παραδόσεις καὶ ἀπὸ τοὺς καρποὺς ποὺ κομίζει ἢ κατασταλαγμένη τους ἐμπειρία.

Στὸν καιρὸ τῆς νεωτερικότητος καὶ τοῦ ἀτομικοῦ καλλιτέχνη, ὁ Λορεντζάτος τονίζει ὅτι αἰσθητικὴ πραγμάτωση ποὺ δὲν ὀδηγεῖ ἢ δὲν ἀπηχεῖ τὸ νόημα, παραμένει ἀτελής καὶ ἀτροφική· ὑποκαθιστᾷ τὴν ἰερότητα μὲ πεπερασμένα καὶ ἀτροφικά μέσα, ἀπολύτως θνησιγενή, ὅταν ἐγκλωβίζεται στὸν πεπερασμένο ἀνθρωποκεντρισμό. Τὰ γραπτὰ τοῦ Λορεντζάτου καταδεικνύουν ὅτι καὶ στὴν ἐλληνικὴ γλωσσικὴ περιοχὴ μὰ καὶ στίς ἄλλες μεγάλες παραδόσεις, ἡ ὑψηλὴ τέχνη ἀλλὰ καὶ ἡ σκέψη καὶ τὰ κατορθώματα τοῦ στοχασμοῦ,

καταρδεύονται ἀπὸ τὶς πηγὲς τῆς παραδομένης ἐμπειρίας ἢ, τουλάχιστον, συνομιλοῦν μαζί της, πέρα ἀπὸ κάθε ἐγκλωβισμό στὴ «φυσικότητα» τῆς αὐτάρκειας τὴν ὁποία χαρίζει ἢ ὁποιαδήποτε μορφή οὐμανιστικῆς ἀνθρωποκεντρικότητος.

Ἡ ἀληθινὴ τέχνη, λοιπόν, φανερώνεται μὲ τὸ αἰσθητικὸ ἐπίτευγμα, ὅμως δὲν μένει ποτὲ σὲ αὐτό. Κατατείνει στὴν ὑπέρβαση τῆς αἰσθητικῆς, ἀναιρώντας τὴν αὐτονομία τῆς στὴν προοπτικὴ τῆς μέγιστης δυνατῆς ταύτισης: *Τὸ Γράψιμο* στὰ μεγάλα καὶ ἀληθινὰ ἔργα γίνεται *Ζήσιμο*, στὸν μέγιστο δυνατό βαθμό. Ὑπ' αὐτὴν τὴν ἔννοια ἡ ἀληθινὴ τέχνη κάθε τόπου καὶ καιροῦ δὲν προοδεύει, μάλιστα ἡ λειτουργία τῆς ἀντίκειται στὴν νεωτερικὴ ἔννοια τῆς προόδου, ἀλλὰ παραμένει καὶ γίνεται στὴν ἐκάστοτε χρονικὴ στιγμὴ *πρωτότυπη*. Μὲ τὴν σωστή καὶ ἀκρὴ ὅμως σημασία: «Πρωτοτυπία εἶναι νὰ μένεις πιστὸς στοὺς πρώτους στίχους, στὰ αἰώνια πρότυπα, νὰ σβήνεις τὴν “ἰδίαν φρόνησιν” μπροστὰ στὸν “ξυνὸν λόγον” (Ἡράκλειτος), μὲ παράλληλα λόγια, νὰ χάνεις τὴν ψυχὴ σου ἂν θέλεις νὰ τὴ βρεῖς, καὶ ὄχι νὰ προβάλλεις τὴν ἰδιορρυθμίαν σου ἢ νὰ κάνεις τοῦ κεφαλιοῦ σου».

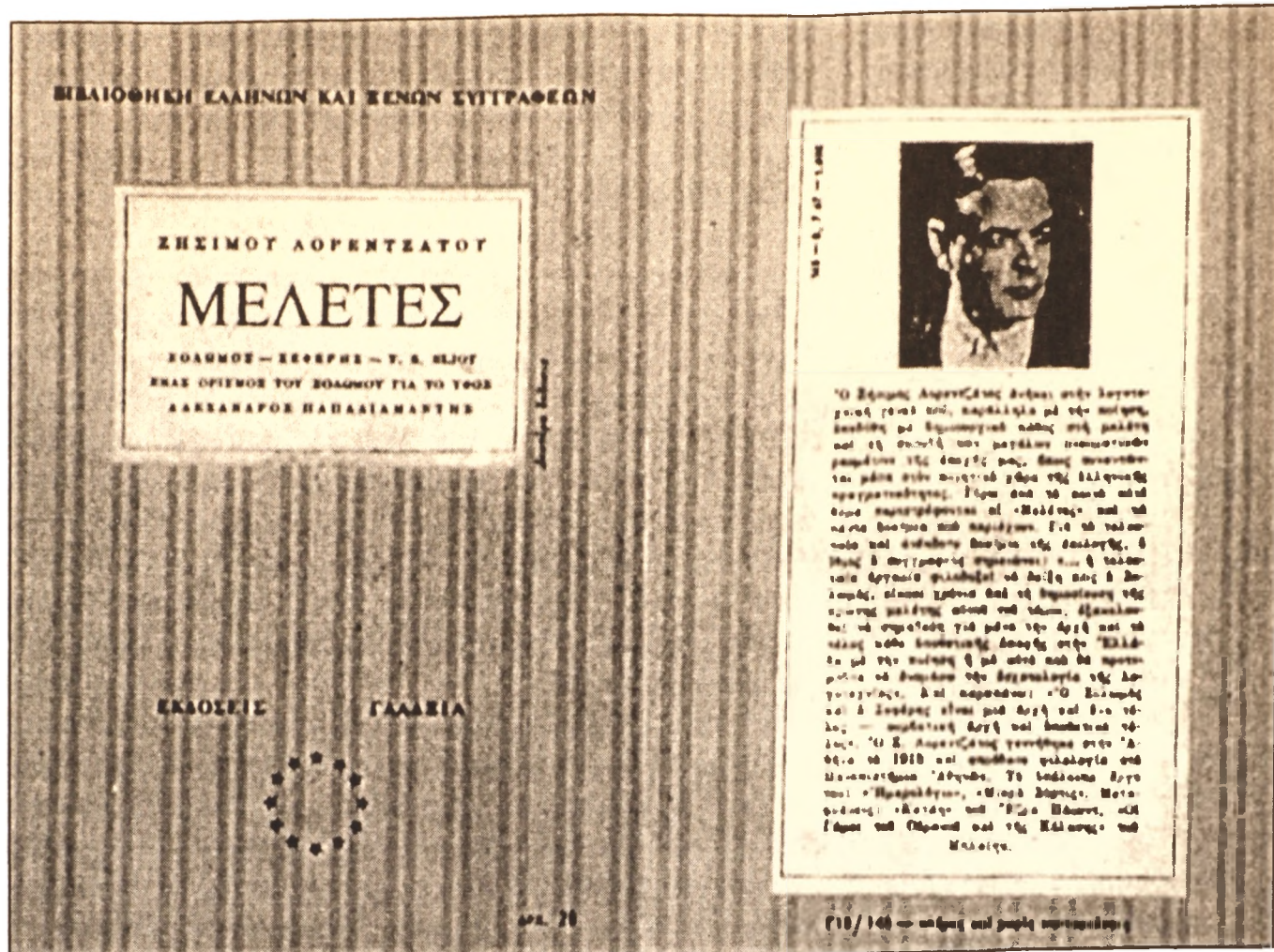
Προφανέστατα οἱ θέσεις τοῦ Λορεντζάτου γιὰ τὴν τέχνη καὶ τὴν παράδοση, συγκροτοῦν μιὰ *πολιτικὴ ἀντίληψη* γιὰ τὴν ἀνθρώπινη δημιουργία καθ'

αυτήν ως προς την κοινωνία των ανθρώπων. Βυθίζοντας ή πραγματική τέχνη τη ρίζα της στα προτάγματα και τις προτεραιότητες του συλλογικού, τίθεται στον πυρήνα του βίου, νοουμένου όμως ως *κοινωνικού γεγονότος*, θεμελιωμένου στα χώματα της πνευματικής εμπειρίας, που όριζει κάθε πραγματική κοινωνικότητα. Έτσι μπορεί να εξηγηθεί και να κατανοηθεί ή αγάπη αλλά και ή σπουδή του για περιπτώσεις «ιδιότυπες» και πάντως φευγαλέες του έλληνικού μοντερνισμού, όπως ο Σαραντάρης ή ο Καπετανάκης, οι οποίες, πέραν των αδόκητα σταματημένων από τον Άδη προθέσεων και λογοτεχνικών αποτελεσμάτων, για τον Λορεντζάτο παραμένουν υποδείγματα *μιάς προσπάθειας* με μείζον όραμα ως προς την γραφή και την σχέση της με την ζωή και την κοινωνία.

Τόσο ωφέλιμες αντιλήψεις, ειδικά στις μέρες μας, όπου «στανικά» –για να θυμηθούμε τον Μακρυγιάννη– επιχειρείται μονότροπα να οικοδομηθεί λόγος περί κοινωνικού και πολιτικού στην τέχνη, έκπεπτως στο γκρίζο τέλμα ιδεολογηματικών προκατασκευών και προκαταλήψεων. Να επισημάνουμε, ένα ακόμη, καίριο στοιχείο. Στην μεταπρατική νεώτερη Ελλάδα, καλά κρατούν ίσα με σήμερα οι καβγάδες για *το δικό μας* και *το ξένο*, για *το επιχώριο* και *το αλλότριο*, για την παράδοση την καθ' ήμās και την Ευρώπη.

Ο Λορεντζάτος «[...] δεμένος άξεδιάλυτα με την ύλική και πνευματική ζωή του τόπου» μās προτρέπει στον δύσκολο και σκολιό δρόμο της –έξω από κάθε ιδεοληπτικό παράγωγο της αλλοτριώσεώς μας– σοβαρότητας. Γι' αυτόν ή σοβαρότητα δέν έχει καμία σχέση με την σοβαροφάνεια

των έτεροκαθοριζόμενων «διδάχων», φιλελληνικού τύπου. Όφείλουμε, μās λέει, να μελετήσουμε και να γνωρίσουμε διά της μετοχής την παράδοσή μας στο πολυμέτωπο βάθος της, ώστε να συνομιλήσουμε με τον ευρωπαϊκό κόσμο και τὰ επιτεύγματά του, δίχως άμυντικά σύνδρομα ή συμπλεγματικές και άκριτες εξαρτήσεις. Έάν «είναι ιερό κάθε τι που ζεί», τότε για να ζήσουμε πραγματικά κι όχι κατά φαντασίαν, προκαλούμαστε να επανεύρουμε και να συμφιλιωθούμε με τον αληθινό μας έαυτό. Μόνον έτσι θα αποβεί ισόρροπη και εμπλουτιστική ή συνάντηση με την ευρωπαϊκή ή όποιαν άλλη έτερότητα. Ο Λορεντζάτος τονίζει ότι ή ζωή ποτέ δέν μπορεί να αιχμαλωτισθεί στην περιζωής φαντασίωση, ψυχολογική ή ιδεολογική.

Ξεσκολίζοντας τούς θησαυρούς τούς κρυμμένους στο κελάρι της δικής του γλώσσας, από τον Όμηρο μέχρι τον Σολωμό και τον Παπαδιαμάντη, είδε την ξένη τέχνη και ζωή,

από πρώτο χέρι, μέσω της προσωπικής του όπτικής. Ένας από τούς ελάχιστους συγκαιρινούς μας Έλληνες που έμαθε την Ευρώπη όπως και την πατρίδα του –καλύτερα: διά της ανακαλύψεως της πατρίδας του–, μπορούσε καθαρότερα να δει στον καθρέφτη της γλώσσας και της συμπεριφορās μας –δίχως τὸ «προοδευτικό» μένος ή την άραχνιασμένη συντηρητικότητα– την φυγόκεντρη συνισταμένη των δυνάμεων που μās απομάκρυναν από κέντρα αναφορās τὰ όποια διαμόρφωσαν άλλοτε αλλά και χρωματίζουν έν πολλοίς ως άπηχήματα την τωρινή συμπεριφορά μας.

Μπορεί κάποιος –καλής ή κακής προαιρέσεως, αδιάφορο– να συμφωνεί ή να διαφωνεί με την, κατά τόπους, λαϊκότερο-πη (δηλαδή κατασκευασμένη σέ έργαστήριο) γλώσσα του ή με την ξεροκέφαλα «κανονιστική» στάση του στην άνθολόγηση ή αποτίμηση των σπουδαίων ποιητών μας – (πράγμα που συναντούμε ως συμπερι-

Ζ.Α.: *Μελέτες*, Έκδόσεις Γαλαξία, <Αθήνα 1967>, έξωφυλλο και όπισθόφυλλο. Β' έκδοση του 'Ιουλίου 1967 σέ 1800 αντίτυπα.

1. Είναι χαρακτηριστική ή απάντηση του Σεφέρη στην παρατήρηση του Λορεντζάτου: «[...] Μοῦ γράφεις ὅτι ἔχω στὰ χέρια μου ἓνα ὄργανο ἱερὸ – τὴν ἑλληνικὴ λαλιά καὶ τὴν χρησιμοποιῶ στὸ κενό. Ἄν τὰ ἱερὰ ὄργανα μποροῦν νὰ χρησιμοποιηθοῦν γιὰ νὰ σκουπίζουμε ἄδεια κανάτια, χωρὶς νὰ γίνουν στάχτη στὰ χέρια μας, τί σοὶ ἱερὰ ὄργανα εἶναι; Κι ἂν εἶναι κενὸ τὸ νὰ μιᾶς γιὰ τὴν ἀνθρωπιά καὶ τὴν τραγωδία καὶ τούτῃ τὴν προφορικὴ παράδοση ἑνὸς τόπου δικοῦ σου, ποῖο εἶναι τὸ μὴ κενό; Οἱ Ἀζτέκοι; Δὲν πιστεύω πὼς πηγαίνει κανεὶς στὸ Θεὸ ἀπὸ κριτικὲς τῆς ἱστορίας. Λαλεῖ μέσα του ἢ δὲ λαλεῖ, κι ὅταν λαλεῖ χρειάζεται ἀσκήση τῆς ἀνθρωπιάς, ἀγάπη καὶ προσευχὴ ἐν-ἐνεργείᾳ. Ζόρικα πράγματα. Σὲ παρακολουθῶ πάντα μὲ φροντίδα. Ὁ κίνδυνός σου εἶναι ὁ θεωρητικὸς ἱεροφάντης. Πρόσεξε. [...]».

φορὰ σ' ὅλους τοὺς μεγάλους τεχνίτες). Σὲ κάθε περίπτωση, πάντως, ἡ στάση αὐτὴ ὑπῆρξε εἰλικρινέστατα προσωπικὴ, κι ἦταν προφανὲς δικαίωμά του.

Μπορεῖ νὰ διαφοροποιεῖται ἀπὸ τὸν παράγωγο «Λορεντζατισμό», πού ὡς τάση διαμόρφωσε ἀγκυλωμένα καὶ ἐξαρτημένα κριτήρια σὲ συγκεκριμένους χώρους. Ἄλλωστε, ποῖος ἀληθινὰ μεγάλος θεράπων τῆς Τέχνης καὶ τῆς Σκέψης, εὐθύνεται γιὰ τὴν ἰδεολογικοποίησή του; Κι ἂς μὴν λησμονοῦμε ποτέ, ὅτι ἡ ροπὴ τῆς ἀνθρώπινης φύσης κατατείνει στὴν θαλπωρὴ πού χαρίζει ἡ «ἀσφάλεια» τῶν ἰδεολογικῶν παραισθήσεων, ἀκόμη κι ὅταν αὐτὲς δημιουργοῦνται στὸ ὄνομα τῆς ὁποίας «πνευματικότητας».

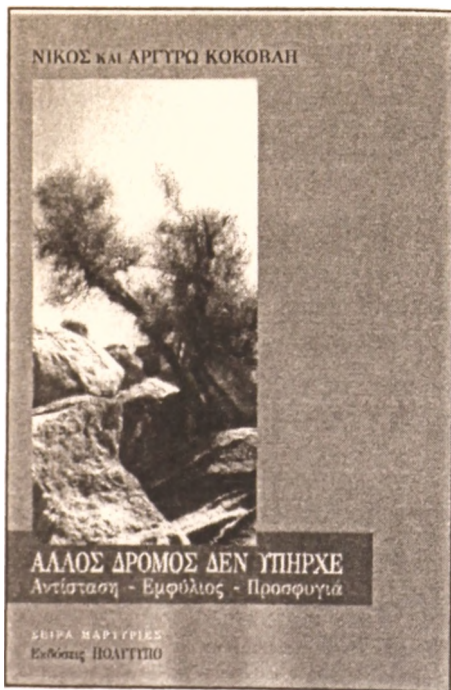
Εἶναι ὅμως ἄλλο πρᾶγμα τὰ κείμενα καὶ ἡ στάση τοῦ Λορεντζάτου, μὲ τὴν συνέπεια καὶ τὴν λιονταρίσια ἀλληλοσύνδεσή τους στὸ πείσμα καὶ τὴν ἐπιμονή, κι ἄλλο οἱ παρενέργειες. (Ὅπως ἄλλο ζήτημα ὁ Καρυωτάκης κι ἄλλο ὁ ἐπιγονικός Καρυωτακισμός).

Στις 18 Ἀπριλίου τοῦ 1956, ὁ Λορεντζάτος ἀπαντᾷ στὸν Σεφέρη, ὁ ὁποῖος τοῦ εἶχε ἀποστείλει τὸ φρεσκοτυπωμένο *Κύπρον*, οὗ μ' ἐθέσπισεν. Ἐκεῖ τοῦ διατυπώνει τὴν

παρατήρηση ὅτι βλέπει «νὰ κρατᾷ στὰ χέρια (του) ἓνα ὄργανο ἀπὸ τὴ φύση τοῦ ἱεροῦ [...] χρησιμοποιώντας το... στὸ κενό!». Στὴν ἴδια ἐπιστολὴ καὶ ἐν συνεχείᾳ μιᾶ γιὰ ἐκεῖνα πού ἀνὰ τοὺς αἰῶνες ἀποτελέσαν τὸ πνευματικὸ ἀπόσταγμα τῶν ἀνθρώπων καὶ πού «βγαίνουν ἔξω ἀπὸ τὸν κύκλο τῆς νομιζόμενης καὶ λεγόμενης σήμερα “ποίησις” ἢ τοῦ αἰσθητικοῦ αὐτοσκοποῦ». Δὲν ξέρω κατὰ πόσο στὸν δικό μας τὸν καιρὸ ἡ ποιητικὴ δημιουργία, νιώθει τὴν ἀνάγκη ξεπεράσματος τῶν αἰσθητικῶν στερεοτύπων ἢ, ἀκριβέστερα, τὴν ἀνάγκη ὀργανικῆς σύνδεσης τῆς αἰσθητικῆς τῶν μορφῶν μὲ τίς πηγές τοῦ Νοήματος καὶ τῆς Ἱερότητας σ' ἓναν κόσμον ἐξοντωτικὰ ἀποϊεροποιημένο. Ὁ Λορεντζάτος γιὰ τοῦτο μίλησε.

Γι' αὐτὸ εἶναι βέβαιον, ὅτι τὸ ἔργο καὶ ἡ παρουσία τοῦ πρεσβύτη τῆς Κηφισιάς – ἔργο δασκάλου σοφοῦ καὶ δυσεύρετου – θέτει ἐρωτήματα καὶ δίνει ἀπαντήσεις γιὰ τιτάνια, ἀλλὰ συνάμα καὶ τόσο καθημερινά, προβλήματα τῆς ζωῆς μας καὶ τῆς τέχνης μας. Ἀλλὰ καὶ γιὰ προβλήματα σχετικὰ μὲ τὴν δύσκολη ὑπόθεση τῆς κατανόησης τοῦ ρωμαίου. Δηλαδή τοῦ ἑαυτοῦ μας. Ἄς ἔχουμε τὴν εὐχή του.

Κ Υ Κ Λ Ο Φ Ο Ρ Ε Ι

Νίκος και Αργυρώ Κοκοβλή:

ΑΛΛΟΣ ΔΡΟΜΟΣ ΔΕΝ ΥΠΗΡΧΕ

Αντίσταση - Εμφύλιος - Προσφυγιά

Η ιστορία του Νίκου και της Αργυρώς Κοκοβλή όπως την ζωντανεύουν οι ίδιοι.

Ξεκινά από την προσφυγιά της Μικράς Ασίας και συνεχίζει στα χρόνια της Κατοχής και της Αντίστασης στην Κρήτη. Αρχίζουν οι διώξεις, ο Εμφύλιος, το κυνηγητό των διαλυμένων τμημάτων του Δ.Σ. με τη δεκαεξάχρονη παρανομία σε σπηλιές και κρύπτες στα βουνά των Λευκών Ορέων, η δραματική απόδραση στην Ιταλία. Το περιπετειώδες ταξίδι μέσω Ελβετίας, Αυστρίας και Ουγγαρίας μέχρι την ΕΣΣΔ. Η άφιξη στην Τασκένδη. Η αποκάλυψη της σοβιετικής πραγματικότητας. Οι περιορισμοί. Επιστροφή στην πατρίδα ύστερα από 14 χρόνια.

Μια απίστευτη σε δραματικά γεγονότα ανθρώπινη ιστορία που πρέπει να γνωρίζει κάθε πολίτης.

Ένα μάθημα εγκάρτηρησης και ανθρωπιάς.

ΠΟΛΥΤΥΠΟ

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΠΟΛΥΤΥΠΟ

Δημοχάρους 60, Αθήνα 115 21

τηλ: 210-7232819, φαξ: 210-7226107, e-mail: chrapou@otenet.gr

Μιά ἐπιστολή

Θεσσαλονίκη 19.2.2004

Ἀγαπητέ μου κύριε Νίκο,

Ἡ Ὁρθοδοξία, ὡς γνωστόν, «ἀποδίδει» πρωτίστως, ὅταν συνιστᾷ βίωμα. Ὅταν δὲν ὑπάρχει τὸ βίωμα ἢ –σπανίως– ὑπάρχει ἀλλὰ παραμερίζεται, τότε πέφτουμε στὰ «ἐγκεφαλικά» ἢ στὶς «αἰσθητικές ἐπιφάνειες», γιὰ νὰ χρησιμοποιήσω τὰ λόγια τοῦ μακαριστοῦ [Λορεντζάτου]. Αὐτὰ πού σᾶς γράφω ἐν εἵδει εἰσαγωγῆς φτάνουν καὶ περισσεύουν, πιστεύω, ὥστε νὰ δικαιολογηθεῖ ἡ συνέχεια.

Ἐγραψα χτὲς στὸν πίνακα λίγο πρὶν ἀρχίσει τὸ μάθημα τῆς λογοτεχνίας (Β΄ Γυμνασίου):

Ζήσιμος Λορεντζάτος
Παναγιώτης Φασούλας

Οἱ μαθητὲς καὶ οἱ μαθήτριάς μου περιέγραψαν με κάθε λεπτομέρεια τὸν καλαθοσφαιριστὴ ἀλλά, ὅπως –φεῦ!– εἶναι φυσικό, δὲν εἶχαν τίποτα νὰ ποῦν γιὰ τὸν μεταστάντα.

Οὐδὲν μεμπτόν! Ἀπὸ τὸ σημεῖο αὐτὸ ἀρχεῖται ὁ ρόλος τοῦ δασκάλου. Ἐνα σύντομο βιογραφικό («Ἐξησε ἀριστοκρα-

τικά καὶ πέθανε μὲ ἀξιοπρέπεια») ἦταν ὅ,τι ἔπρεπε, γιὰ νὰ ἐρεθισθοῦν ἀλλὰ καὶ νὰ ἐθισθοῦν... Καὶ ὅταν τοὺς «ἔφερα στὰ νερά μου», τὸ φωτοτυπημένο ἀντίγραφο πού μοίρασα ἦρθε «καπάκι» ἢ, ἄλλως πως, «ἦρθε κι ἔδεσε».¹

Ἐρώτηση μαθητῆ: «τί σημαίνει ὅτι “κάποιοι μερμινούσανε καὶ τυρβάζανε περὶ πολλά”;». Ἀπάντηση δασκάλου: «ἀσχολοῦνταν μὲ ἀνώφελα καὶ περιτὰ πράγματα, δηλαδή ἐπαιζαν τὸ πουλί τους».

Ἔτσι ἀκριβῶς.

Μαθήτρια: Ἄν κατάλαβα καλά, ὁ συγγραφέας μᾶς καλεῖ νὰ ἐπιστρέψουμε στὴν... (δὲν τῆς βγαίνει ἡ λέξη).

«Στὴν ἰθαγένεια» προσθέτω ἐγώ.

«Εὐχαριστῶ, κύριε, αὐτὸ ἤθελα νὰ πῶ!»

Κι ἐρχόμαστε στὸν μέγιστο καὶ κάλλιστο Ζαχαρία. Πρόκειται γιὰ μαθητὴ «ἀδικημένο» ἀπὸ τὴν φύση μὲ σοβαρὰ αἰσθησιοκινητικὰ προβλήματα. Μόλις εἶδε τὴ φωτογραφία τοῦ Λορεντζάτου πού τοὺς ἔδειξα ἀνεφώνησε: «Ὡραῖος!».

«Ζαχαρία, μὲ συγκινεῖς!», ἀντέτεινα...

Κάπως ἔτσι, δηλαδή μὲ παραμύθια καὶ παραβολές, κύλησε ἡ ὥρα. Μάλιστα, μία μαθήτρια θυμήθηκε κάτι πού ἐγὼ εἶχα ξεχάσει: Στὴν ἀρχὴ τῆς χρονιάς ἡ τάξη μου ἔτυχε εὐλογίας ἀπὸ τὸν μακαριστό! Μιά ἐπιστολή πού ἔστειλε ἕνας Ἰνδιάνος σὲ Πρόεδρο τῶν Η.Π.Α. (θεσπέσιο κομμάτι πού διδάχτηκε μὲ ἰδιαίτερη ἐπιμέλεια) ἦταν μεταφρασμένη ἀπὸ τὸν Λορεντζάτο!

Τὸ κουδούνι γιὰ διάλειμμα μὲ βρῆκε νὰ συστήνω στὸ ἐκκλησίασμα ἐνθέρμως, στὸ πρῶτο παρεκκλήσι πού θὰ συναντήσουν νὰ κολλήσουν ἕνα κερί ὑπὲρ ἀναπαύσεως τοῦ δούλου τοῦ Θεοῦ Ζήσιμου.

Τὸ ἴδιο βράδυ, κατὰ τὴν διάρκεια «μικρᾶς διαχύσεως» μὲ τὸν Στέλιο Κοῦκο καὶ ἕναν ἀκόμη καλὸ φίλο, διεπίστωνα, διαβάζοντας τὸν Παπαγιώργη² πού μοῦ ἔφερε ὁ καλὸς συντάκτης τῆς *Πανσελήνου*, ὅτι ἐγὼ ἔπραξα προκαταβολικά ὅ,τι προτείνει γιὰ τὴν ἐκπαίδευση ὁ συντάκτης τῆς στήλης «Ἰσόπεδος διάβασις».

Μὲ ἀγάπη
Στέλιος Παπαθανασίου

(Σημειώσεις τοῦ παραλήπτη τῆς ἐπιστολῆς)

1. Πρόκειται γιὰ τὸ ἐξῆς ἀπόσπασμα ἀπὸ τὸ δοκίμιο «Τὸ χαμένο Κέντρο» (βλ. *Μελέτες* Α΄, 413-414):

«Ὅταν οἱ προοδευμένοι ἄνθρωποι –δὲ μιλάω εἰρωνικά– καταλάβουν, μὴ μέρη, ἢ ξαναβροῦν δύσκολα τὴν παράδοσή τους (τὴν παράδοση μπορεῖς νὰ τὴν καταλάβεις μοναχὰ μὲ τὴ ζωὴ σου ἢ μὲ τὴ μεταφυσικὴ πράξη, διαφορετικὰ ἀπομένει καὶ αὐτὴ μόνο φιλοσοφία ἢ φιλοσο-

φικὸ σύστημα καί, τὸ σπουδαιότερο, χάνει τότε τὴ θεϊκὰ προέλευσή της), θὰ πρέπει νὰ χρωστᾶνε εὐγνωμοσύνη στὶς καθυστερημένες γριές –καὶ πάλι δὲ μιλάω εἰρωνικά– τὶς μανάδες ἢ τὶς κυροῦλες τῶν περισσότερων ἀπὸ μᾶς, πού ἀνάφταν ἀκούραστες τὰ καντήλια στὰ ταπεινὰ ξωκλήσια καὶ στὰ ἐρημομονάστια τῆς Ἑλλάδας, ὅλο αὐτὸ τὸ διάστημα τῆς σιωπῆς ἢ τῆς μεταφυσικῆς ἀγρανάπαψης, πού ἐκεῖνοι κουρασμένοι μερμινούσαν καὶ τυρβάζονταν περὶ πολλά.»

Σημειῶνω ὅτι ἡ γραφὴ *μερμινούσανε* καὶ *τυρβάζανε* στὴν ἐπιστολή προέρχεται ἀπὸ τὴν πρώτη δημοσίευση τοῦ δοκίμιου.
2. Ἐννοεῖ τὰ ἐξῆς ἀπὸ τὴ νεκρολογία τοῦ Κωστῆ Παπαγιώργη στὸν *Ἐπενδυτὴ* τῆς 14-15 Φεβρουαρίου 2004: «Σταθμίζοντας σήμερα τὰ πράγματα καὶ τὰ βιβλία, κατανοοῦμε ὅτι τὸ λορεντζατικὸ ἔργο θὰ πρέπει ν' ἀποτελεῖ τὴν πρωτοβάθμια, τὴ δευτεροβάθμια καὶ τὴν ἀνώτατη ἐκπαίδευση κάθε νέου πού ἀποφασίζει νὰ καταπιαστεῖ μὲ τὰ γράμματα.»
Ν.Δ.Τ.

Ποίηση και μεταφυσική αλήθεια

Ο Ζήσιμος Λορεντζάτος και η πνευματική κατάσταση της εποχής μας

του Κώστα Ανδρουλιδάκη

*«Είναι μάταιο να θέλουμε να
προφασιζόμαστε αδιαφορία
σχετικῶς με ἔρευνες, πὺν τὸ
ἀντικείμενό τους δὲν μπορεῖ νὰ
εἶναι ἀδιάφορο στὴν
ἀνθρώπινη φύση»
Ἰμάνουελ Κάντ*

Καθὼς ἡ πρόσληψη τοῦ ἔργου τοῦ Ζήσιμου Λορεντζάτου βρίσκεται ἀκόμη στὶς ἀρχές της, εἶναι χρήσιμο, νομίζω, νὰ ἐξεταστοῦν ὁρισμένα θεμελιακὰ ζητήματα πὺν θὰ ἐπιτρέψουν μιὰν ὁρθότερη κατανόηση καὶ ἀποτίμησὴ του. Εἰδικότερα σκοπεύω νὰ ἀναφερθῶ σὲ δύο διαφορετικὰ, ἀλλὰ ἀλληλένδετα θέματα: τὴ γενικότερη φιλοσοφικὴ ἢ κοσμοθεωρητικὴ του ἀφετηρία καὶ τὴ σχέση της μὲ τὴ θεωρία καὶ τὴν κριτικὴ του τῆς λογοτεχνίας. Εἶναι ὀλοφάνερο ὅτι τὰ θέματα τοῦτα εἶναι τεράστια καὶ πολύπλοκα, ὥστε τὸ μόνο πὺν μπορῶ νὰ κάμω ἐδῶ εἶναι ἀπλῶς νὰ τὰ θίξω. Καὶ εἶναι ἀναπόφευκτο ὅτι οἱ διατυπώσεις θὰ εἶναι κάποιες φορὲς σχηματικές, ἐμφαντικές ἢ καὶ ἀπόλυτες, ἐπειδὴ θὰ χρειάζονταν ἀρκετὲς ἀκόμη διευκρινίσεις καὶ περιορισμούς. Πρὶν τὰ δοῦμε κάπως ἐγγύτερα, ὀφείλω μιὰν ἐξήγηση: ἀκριβῶς ἐπειδὴ πιστεύω ὅτι ἡ συμβολὴ τοῦ Λορεντζάτου στὴν πνευματικὴ ζωὴ καὶ στὴν «ἱστορία τῶν συνειδήσεων» τοῦ τόπου

μας εἶναι ἀξιόλογη καὶ ἡ θέση μου γιὰ τὸ ἔργο του εἶναι κατ' ἀρχὴν θετικὴ, θὰ εἶναι ἐπίσης καὶ κριτικὴ.

Ποιὰ εἶναι ἡ στάση τοῦ Λορεντζάτου ἀπέναντι στὴν πνευματικὴ κατάσταση τῆς ἐποχῆς μας; Ποιὰ εἶναι ἡ θέση ἢ τὸ στίγμα του στὸ γενικότερο φιλοσοφικὸ τοπίο; Γιὰ νὰ τὸ ἐντοπίσουμε, θὰ ἐπιχειρήσω νὰ ἐπισημάνω τὰ κυριότερα, κατὰ τὴν ἄποψή του, γνωρίσματα ἀλλὰ συγχρόνως καὶ προβλήματα, φιλοσοφικὰ καὶ πολιτισμικά, τῆς ἐποχῆς μας (θὰ ἀναφερθῶ στὴν ὥριμη περίοδο τῆς σκέψης του, περίπου μετὰ τὸ 1954-55). Θεωρεῖ, λοιπόν, ὅτι τὰ σπουδαιότερα προβλήματα τῆς νεώτερης καὶ σύγχρονης ἐποχῆς (ἀπὸ τὴν Ἀναγέννηση καὶ τὸν Διαφωτισμὸ καὶ ἔπειτα) ἀποτελοῦν: α) ὁ *θετικισμός*, δηλ. ἡ ἀναγνώριση ὡς ἔγκυρης γνώσης (καὶ ἀντιστοίχως ὡς πραγματικότητας) μόνο τῶν πορισμάτων πὺν δέχονται οἱ ἐπιστῆμες. Ἀμεσο καὶ ἀναπόσπαστο ἐπακόλουθο τοῦ θετικισμοῦ, εἶναι β) ἡ *ἀπόρριψη τῆς Μεταφυσικῆς* καὶ μαζί μ' αὐτὴν ἡ ἀπόρριψη τοῦ ὑπερβατικοῦ ἢ τοῦ ὑπερφυσικοῦ καὶ τοῦ πνεύματος· γ) ἡ *Λογοκρατία*· δ) ἡ ἐπικράτηση τοῦ *τεχνοκρατικοῦ* καὶ *μηχανοκρατικοῦ* πολιτισμοῦ· τέλος, ὡς ἐπακόλουθο καὶ ἀποκορύφωση ὅλων αὐτῶν, ε) ὁ *μηδενισμός*. Ἀς δοῦμε πρῶτα πῶς

ἀντιλαμβάνεται ὁ ἴδιος τὰ ζητήματα τοῦτα, καὶ ἰδίως βέβαια τί ἀντιπαραθέτει ἢ ἀντιπροτείνει, ὥστε νὰ ἐπιχειρήσουμε ἔπειτα νὰ ἀποτιμήσουμε κριτικὰ τὶς ἀπόψεις του. Εἶναι ἀξιοσημείωτο, πάντως, χαρακτηριστικὸ τῆς σκέψης του νὰ μὴν τὰ ἀντιμετωπίζει ἀπλῶς ὡς θεωρητικὰ ἐρωτήματα, ἀλλὰ νὰ τοὺς ἀποδίδει διαστάσεις ζωτικῆς σημασίας εἴτε καὶ τελείως κοσμοϊστορικές.

Πῶς ἀντιλαμβάνεται ὁ Λορεντζάτος τὸ πρόβλημα τῆς Μεταφυσικῆς (ἢ τὸ ὑπερφυσικό, τὸ πνεῦμα κτλ.); Γενικά, ἔχω τὴν ἐντύπωση ὅτι εἶναι σχετικά σαφέστερος σὲ ἐκεῖνα πὺν ἀπορρίπτει ἀπὸ ὅσο σὲ ἐκεῖνα πὺν ὑποστηρίζει. Γιὰ νὰ ἀπαντήσουμε στὸ ἐρώτημα τοῦτο, θὰ χρειασθεῖ νὰ σκιαγραφήσουμε, ἔστω ἀκροθιγῶς, τὶς σχετικὲς ἐναλλακτικὲς καὶ ἀντίπαλες θέσεις. Ἐννοεῖται ὅτι πρόκειται γιὰ σχηματικούς ἢ ἀφηρημένους ἰδεότυπους, ὁρισμένα χαρακτηριστικὰ τῶν ὁποίων συνυπάρχουν καὶ ἐπικαλύπτονται μὲ ἐκεῖνα τῶν ἄλλων.

Ἡ ἄρνηση τῆς Μεταφυσικῆς μπορεῖ νὰ εἶναι ἀπόλυτη, ριζικὴ ἢ ἀκραία. Αὐτὴ εἶναι ἡ τυπικὴ περίπτωση, π.χ., τοῦ ἀπόλυτου ἢ συνεποῦς ὕλισμοῦ, τοῦ θετικισμοῦ, τοῦ λεγόμενου ἐπιστημονισμοῦ. Μιὰ διαφορετικὴ ἐκδοχὴ ἀπόρριψης ὁρισμένων μορφῶν ἢ πτυχῶν τῆς Μεταφυ-

ικῆς (λ.χ. τῆς θρησκευτικῆς ἢ περβατικῆς) ποὺ συννυπάρχει ἐ τὴν καλλιέργεια τῆς παιδείας καὶ τοῦ πνεύματος εἶναι ὁ ἄνθρωποκεντρικὸς οὐμανισμὸς ἐκεῖνος ποὺ ἀποκαλοῦν οἱ ἀντίπαλοί του «ἄθρησκος ἢ ἄθεος ἢ παγανιστικὸς» ἄνθρωπισμός), ποὺ παραμένει περιορισμένος «μέσα στὰ σύνορα οὗ χαριτωμένου κόσμου» μας καὶ τοῦ «καθαρῶς ἀνθρώπινου», κατὰ τὴ διατύπωση τοῦ Ἰωάννη (ὅπως μᾶς θύμιζε ὁ διδασκάλος ὁ Λορεντζάτος), καὶ δὲν κυνηγᾷ τὸν ἄνεμο μὲ μάταιες ἐλπίδες, σὰν τὴν «πιὸ κούφια ρύτρα ἀνθρώπινη», κατὰ τὸν Ἰνδαρικό μὶτο τοῦ «Ἐρωτικοῦ Λόγου» τοῦ Σεφέρη (κι οἱ ἄλλοι τους, Γκαίτε καὶ Σεφέρης, τυπικοὶ ἐκφραστές τοῦ ἀνθρωποκεντρικοῦ ἢ ἀντιμεταφυσικοῦ οὐμανισμοῦ). Μιὰ εἰδικότερη πάλι ἐκδοχὴ ἀποτελεῖ ἡ συνειδητὴ καὶ ριζικὴ ἀπόρριψη τῆς ὑπερβατικῆς Μεταφυσικῆς μετὰ τὴν ταυτόχρονη ὅχι ἀπλῶς καλλιέργεια τοῦ πνεύματος, ἀλλὰ μὲ τὴν, περισσότερο ἢ λιγότερο, συνειδητὴ ἀνύψωση τῆς τέχνης καὶ τῆς πνευματικῆς δημιουργίας γενικότερα στὸ ἐπίπεδο τῆς ἀνώτατης, αὐτοτελοῦς, αὐτάρκους καὶ αὐτόνομης ἀξίας, ἀκόμη περισσότερο: πρὸ ἐπίπεδο τῆς μεταφυσικῆς ἀξίας. Τὸ κρίσιμο αὐτὸ βῆμα πρὸς τὴν ἱστορία τῆς ἀνθρώπινης ἐκείνης ἐκαμαν ἐκεῖνοι ἀκριβῶς ποὺ κατέφεραν ἐπίσης ἱποφασιστικὰ πλῆγματα ἐναντίον τῆς κλασικῆς, ὑπερβατικῆς Μεταφυσικῆς: ὁ Σοπενάουερ καὶ ὁ Νίτσε.

Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, ἡ κατὰ φύσιν καὶ ἡ ἀποδοχὴ τῆς Μεταφυσικῆς μπορεῖ νὰ πάρει δύο κυρίως μορφές (στὶς ὁποῖες μποροῦμε πάλι νὰ διακρίνομε ὁρισμένους εἰδικότερους περιπτώσεις). Ἡ πρώτη εἶναι ἡ θρησκεία ἢ ἡ θρησκευτικὴ κοσμοθεωρία, εἴτε μέσα στὰ ὅρια μιᾶς ὁρισμένης ἱστορικῆς ἢ θε-

τικῆς θρησκείας, π.χ. τοῦ χριστιανισμοῦ –καὶ ἐδῶ, πάλι, εἴτε μέσα στὰ ὅρια μιᾶς ἐκκλησίας ἢ ὁμολογίας εἴτε ὅχι– εἴτε καὶ ἐκτὸς τῶν θετικῶν θρησκειῶν, π.χ. μὲ τὴν ἀποδοχὴ μιᾶς οἰκουμενικῆς «θρησκευτικῆς πνευματικότητος» ἢ ἐνὸς εἴδους «φυσικῆς θρησκείας». Χαρακτηριστικὰ γνωρίσματα τῆς θρησκευτικῆς Μεταφυσικῆς (τουλάχιστον στὸν χριστιανισμό) εἶναι ὅτι προϋποθέτει τὴν πίστη καὶ τὴν ἀποκάλυψη καὶ στηρίζεται σὲ αὐτές. Ἡ ἄλλη κύρια μορφή εἶναι ἐκείνη ποὺ κινεῖται ἀποκλειστικῶς μέσα στὰ ὅρια τοῦ ἀνθρώπινου Λόγου καὶ μόνον, χωρὶς νὰ παραδέχεται ὑπερλογες ἢ ὑπερφυσικὲς γνωστικὲς ἰκανότητες. Ἐδῶ ἀνήκει ἡ κολοσσιαία παράδοση τῆς φιλοσοφικῆς Μεταφυσικῆς μὲ τὰ πολυάριθμα συστήματα καὶ τὶς θεωρίες της, ἀπὸ τὶς φιλοσοφίες τῶν Ἰνδίων, τῆς ἁπλῆς Ἀνατολῆς καὶ τῆς ἑλληνικῆς ἀρχαιότητος μέχρι τὶς μέρες μας.

Ὁδηγημένος ὁ Λορεντζάτος ἀπὸ τὴν μεταφυσικὴ ἢ πνευματικὴ ἐρημιά τῆς ἐποχῆς μας, στράφηκε ἐναντίον της καὶ ζήτησε τὴν ἀνόρθωση ἢ ἀποκατάσταση τῆς μεταφυσικῆς παράδοσης καθὼς καὶ τὴν ἀναγνώριση τοῦ μεταφυσικοῦ ἢ πνευματικοῦ ἄξονα ἢ πυρήνα ὡς μέτρου καὶ κριτηρίου τῆς ἀξίας τῆς λογοτεχνίας. Ἀλλὰ ἐδῶ προβάλλει τὸ κρίσιμο ἐρώτημα: Τί ἐννοεῖ μὲ τὴν Μεταφυσικὴ; Ἡ ἀπάντηση δὲν εἶναι εὐχερὴς γιὰ τὸν ἀκόλουθο λόγο. Ἀπὸ τὴν μελέτη τοῦ ἔργου του, ἔχω σχηματίσει τὴν ἐντύπωση ὅτι ὁ Λορεντζάτος δὲν ὑπῆρξε βαθὺς ἢ εἰδικὸς μελετητὴς τῶν φιλοσοφικῶν ἢ καὶ τῶν θεολογικῶν ζητημάτων, δὲν ἀσχολήθηκε *ad hoc* καὶ κάπως ἐγγύτερα (μὲ ἀνάλυση, κριτικὴ συζήτηση καὶ ἐπιχειρηματολογία, ἱστορικὴ καὶ συστηματικὴ-θεωρητικὴ) μὲ τὰ

κεντρικὰ μεταφυσικὰ προβλήματα, ἐννοῶ οὔτε καὶ μὲ ἐκεῖνα ποὺ ἔθιξε. Μὲ ὅλες τὶς ἀναγκαῖες ἐπιφυλάξεις, λοιπόν, νομίζω ὅτι κυμαίνεται –ἀνάλογα μὲ τὸ θέμα, τὰ ἔργα του καὶ ἄρα τὴν ἐποχὴ τους– ἀνάμεσα σὲ μιὰ φιλοσοφικὴ Μεταφυσικὴ κατὰ τὸ εἶδος τῆς *philosophia perennis* καὶ τὴν Μεταφυσικὴ τῆς χριστιανικῆς Δογματικῆς, εἰδικότερα βέβαια τῆς ὁρθόδοξης. Μὲ τὴν μέγιστη συντομία καὶ τὴν ἀναγκαίαν ἐλλειπτικότητα, θὰ ἔλεγα ὅτι τὸν κεντρικὸ ἄξονα καὶ τὴν θεμελιακὴ ἀρχὴ τῆς φιλοσοφίας του ἀποτελεῖ ἡ ἡρακλείτεια (καὶ στωικὴ!) ἐννοια τοῦ Λόγου ὡς κοσμικῆς ἢ παγκόσμιας τάξης, ὡς φυσικοῦ καὶ συγχρόνως ἠθικοῦ νόμου ποῦ, ὅπως κυβερνᾷ τὸ σύμπαν, ἔτσι ὀφείλει νὰ κυβερνᾷ τὴ σκέψη, τὴν πράξη καὶ τὴ ζωὴ τῶν ἀνθρώπων.

Ἐνὸς ὁ Λορεντζάτος κινεῖται μέσα στὰ ὅρια τοῦ ἀνθρώπινου Λόγου, οἱ ἀπόψεις του εἶναι συζητήσιμες –μπορεῖ νὰ εἶναι ὁρθές, ἐσφαλμένες ἢ ἀμφίβολες– καὶ ἀντιμετωπίζουν ὅλες τὶς δυσκολίες ποὺ ἔχουν οἱ ἀνάλογες φιλοσοφικὲς ἀπόψεις, ὅλα τὰ προβλήματα μὲ τὰ ὁποῖα ἔχει νὰ ἀντιπαλέψει, λ.χ., ἡ θεοδικία τοῦ Λάμπνιτς ἢ ὁ ἀγῶνας τοῦ Κάντ ἐναντίον τοῦ σκεπτικισμοῦ καὶ τῆς μεταφυσικῆς ἀδιαφορίας τῆς ἐποχῆς του. Ὅταν, ὅμως, ὑποστηρίζει τὶς ἀπόψεις τῆς θρησκευτικῆς καὶ εἰδικότερα τῆς χριστιανικῆς Δογματικῆς, ἡ θέση του ἀντιμετωπίζει πρόσθετες, πολὺ ριζικότερες ἀπορίες καὶ ἀντιρροήσεις. Εἶναι προφανές ὅτι δὲν ἀρκεῖ ἐδῶ ἡ ἐπίκληση ἱστορικῶν στοιχείων, π.χ. τῆς παράδοσης ἢ τῆς ἐμπειρίας, οὔτε καὶ τῆς θρησκευτικῆς ἢ τῆς ἐκκλησιαστικῆς: ἐπεὶδὴ ἡ δική μας παράδοση εἶναι ἡ χριστιανικὴ καὶ εἰδικότερα τῆς ἀνατολικῆς (ἢ ὁποιασδήποτε ἄλλης)

ἐκκλησίας, συνάγεται ὅτι ἡ διδασκαλία της (ἡ δογματική ἢ ἡ ἠθική) εἶναι ὀρθή ἢ εὐλογη; Εἶναι ἐξίσου προφανές ὅτι κάθε ἰσχυρισμός πού ἐγείρει τὴν ἀξίωση νὰ γίνῃ δεκτός ὡς ἀληθινός, ὀφείλει νὰ εἶναι βάσιμος ἐνώπιον τοῦ Λόγου ὡς τοῦ μόνο καὶ ἔσχατου κριτή. Ἡ ἐπίκληση τῆς θρησκευτικῆς πίστεως ἢ τῆς ἀποκάλυψης κ.ο.κ., συνιστᾷ ἐνδεχομένως καὶ κατὰ περίπτωσιν, *ἐπίκληση τῆς αὐθεντίας, ἄγνοια τοῦ ἐλέγχου, ἀλλαγὴ τοῦ ζητήματος ἢ μετάβασιν εἰς ἄλλο γένος*, δηλαδή σοβαροὺς παραλογισμούς – ἀπὸ τὴν ἄποψη, βέβαια, πάντοτε τοῦ ἀνθρώπινου Λόγου, μέσα στὰ ὅρια τοῦ ὁποίου κατ' ἀνάγκην καὶ ἀναπόφευκτα κινούμαστε. Παραδέχομαι τὴν ἀντίρρηση ὅτι ἡ θρησκεία ἢ ἡ πίστις ἀποτελεῖ ἓνα αὐτοτελές ἢ αὐτόνομο πεδίο ἢ μιὰ «μορφὴ ζωῆς» πού ὑπάγεται σὲ δικούς της ἐσωτερικοὺς κανόνες, ὅρους καὶ προϋποθέσεις, κατὰ τὸν Βιτγκενστάιν. Πιστεύω, ὅμως, ὅτι καμιά σοφιστεία δὲν μπορεῖ νὰ ἀναιρέσει τὴν πραγματικότητα: ὅτι ἡ ἀλήθεια καὶ ἡ βασιμότητα τῶν ἰσχυρισμῶν τῶν θρησκειῶν ὡς πρὸς τὰ κεντρικά τους θέματα καὶ δόγματα, λ.χ., τοῦ Θεοῦ, τῆς ἐλευθερίας ἢ τῆς ἀθανασίας, προϋποθέτει τὴν πραγμάτευση τῶν σχετικῶν ζητημάτων ἀπὸ τὴ Μεταφυσικὴ καὶ ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὴν θετικὴ (καταφατικὴ) ἐπίλυση καὶ ἀπάντησή τους. Ἐκτὸς ἂν καταφύγομε σὲ ἓνα εἶδος θεωρίας τῆς *διπλῆς ἀλήθειας* καὶ ποῦμε: μολονότι τὸ πρόβλημα τοῦ Θεοῦ δὲν μπορεῖ νὰ ἐπιλυθεῖ –ἢ, ἀκόμη καὶ ἂν ἀπαντηθεῖ, κατὰ τὸν φιλοσοφικὸ Λόγο, ἀρνητικά– παρ' ὅλα αὐτά, ἐμεῖς ἐπιλέγομε τὴν ὁδὸ τῆς θρησκευτικῆς πίστεως. Αὐτὴ φαίνεται ὅτι εἶναι ἡ θέση τοῦ Ντοστογιέφσκι.

Ὡς τὸ κυριότερο ἀπὸ τὰ προβλήματα τῆς νεώτερης ἐποχῆς

(μετὰ τὴν Ἀναγέννηση) ἢ, γιὰ τὴν ἀκρίβεια, ὡς τὴ βασικὴ αἰτία τῶν προβλημάτων αὐτῶν θεωρεῖ ὁ Λορεντζάτος τὴ Λογοκρατία καὶ τὰ «σιδερένια δεσμά» της. Ἐὰν μὲ τὴ λέξη τούτη, ἐννοεῖ τὴν ὑπέρμετρη κυριαρχία τοῦ λογικοῦ ἢ τῆς διανοίας σὲ ὅλες τὶς πλευρὰς καὶ τὶς ἐκδηλώσεις τῆς ζωῆς –ἐὰν ἐννοεῖ τὴ νοησιοκρατία καὶ τὸν διανοητικισμό– τότε ἡ ἄποψή του εἶναι, πιστεύω, δικαιολογημένη καὶ βρίσκεται, ἄλλωστε, στὴν ἴδια γραμμὴ σκέψης με σημαίνοντα ρεύματα, λ.χ., μὲ τὸν Νίτσε, τὴ φιλοσοφία τῆς ζωῆς καὶ τὸν ὑπαρξισμό. Καθὼς, ὅμως, ἡ ἐπίμονη καὶ πολύμορφη κριτικὴ ἢ καὶ πολεμικὴ του κατὰ τῆς Λογοκρατίας δὲν προβαίνει πάντοτε στὶς ἀναγκαῖες διακρίσεις, μπορεῖ νὰ δημιουργηθεῖ ἡ ἐντύπωση ὅτι στρέφεται συνολικὰ κατὰ τοῦ Λόγου, ἄρα καὶ κατὰ τὶς πρωταρχικότερες σημασίες καὶ τὸ νόημά του ὡς τῆς ἱκανότητος τῆς ὀρθῆς σκέψης καὶ πράξης μὲ συνέπεια καὶ θεμελίωση (μὲ γνώμονα τὸ «*λόγον διδόναι*»). Ἐὰν ἡ ἐντύπωση τούτη εἶναι βάσιμη, ἐπιβάλλονται ὁρισμένες ἀντιρρήσεις: Σὲ ποιά βάση στηρίζεται ἢ σὲ ποιά περιοχὴ κινεῖται ὁ ἴδιος; Πῶς ἐπιχειρηματολογεῖ, πῶς συνεννοεῖται καὶ *συζητεῖ*, δηλ. ἀναζητεῖ τὴν ἀλήθεια ἀπὸ κοινοῦ μὲ τοὺς ἄλλους συνδιαλεγόμενους; Εἶναι προφανές ὅτι δὲν συζητεῖ μὲ βάση τὴν πίστιν, τὴν ἄμεση ἐνόρραση τῆς ἀποκάλυψης, τὰ συναισθήματα, τοὺς μύθους ἢ τὶς διαισθήσεις (ὅπως θὰ ἔλεγε δηκτικὰ ὁ Σεφέρης: «*διαισθανόμαστε λοιπόν...*»), ἀλλὰ ὅτι οἱ ἀναλύσεις του, μὲ ὅλες τὶς διακυμάνσεις, τὶς ἀρετὲς καὶ τὶς ἀδυναμίες τους, ἀποτελοῦν *ἔλλογους συλλογισμούς* ἢ διαλεκτικὲς θεωρήσεις.

* * *

Τὸ δεύτερο ζήτημα στὸ ὁποῖο θὰ ἀναφερθῶ εἶναι οἱ ἀπόψεις τοῦ Λορεντζάτου γιὰ τὴν κριτικὴ τῆς λογοτεχνίας. Μὲ ὅλη τὴν ἀναγκαίαν συντομία, οἱ κεντρικὲς του θέσεις εἶναι οἱ ἀκόλουθες: ἀληθινὸ κέντρο ἢ θεμέλιο, ἀλλὰ συγχρόνως καὶ μέτρο καὶ κριτήριον τῆς αὐθεντικῆς καὶ ἄξιας λογοτεχνίας εἶναι τὸ μεταφυσικὸ ἢ πνευματικὸ της περιεχόμενο ἢ ἄξονας ἢ ἀναφορὰ. Ἐνα λογοτεχνικὸ ἔργο, γιὰ νὰ εἶναι ἄξιο, ὀφείλει νὰ ἐκφράζει αὐθεντικὰ μιὰ μεταφυσικὴ ἢ πνευματικὴ παράδοση ἢ πίστιν, ὅπως ἦταν ἡ κανονικὴ κατάσταση τῆς λογοτεχνίας στὴν ἀρχαιότητα καὶ στὸν μεσαίωνα. Μετὰ τὴν Ἀναγέννηση, ὅμως, μὲ τὴ διακήρυξη τῆς ἀνεξαρτησίας τοῦ ἀνθρώπου ἀπὸ τὶς μεταφυσικὲς παραδόσεις καὶ τὸν ἐκούσιο ἢ ἀκούσιο ἐγκλεισμό του μέσα στὰ ὅρια τοῦ ἀπλῶς φυσικοῦ ἢ κοσμικοῦ καὶ τῆς Λογοκρατίας, ἐπῆλθε καὶ ὁ ἀντίστοιχος περιορισμὸς τῆς λογοτεχνίας στὸ ἀποκλειστικὰ ἀνθρώπινο καὶ αἰσθητικὸ πεδίο. Καθὼς, ὅμως, ἡ λογοτεχνία δὲν φτάνει πιά γιὰ νὰ δικαιολογήσῃ τὴ ζωὴ, ἀπαιτεῖται μιὰ μεταφυσικὴ ἀναθεώρηση καὶ στροφή: «*Ἡ τέχνη πρέπει νὰ ξαναβαφτιστεῖ στὰ νερὰ τῆς πνευματικῆς ἢ μεταφυσικῆς πίστεως*». Ἀλλὰ πρὸς ποιά κατεύθυνση;

Δὲν χρειάζεται νὰ τονίσῃ κανένας ἰδιαίτερα ὅτι τὸ ζήτημα τοῦτο εἶναι τεράστιο καὶ ὅτι τοῦ ἀφιέρωσαν τὶς δυνάμεις τους ὁρισμένοι ἀπὸ τοὺς σπουδαιότερους συγγραφεῖς καὶ στοχαστὲς τῶν δύο τελευταίων αἰώνων: ὁ Ντοστογιέφσκι, ὁ Τολστόι, ὁ Γέιτς, ὁ Ἑλιοτ ἢ, γιὰ νὰ ἔρθομε στοὺς δικούς μας καὶ μὲ τὸν τρόπο του ὁ καθένας, ὁ Σικελιανός, ὁ Ἐλύτης, ὁ Θεοτοκάς, ὁ Πρεβελάκης. Ἐδῶ θὰ περιοριστοῦμε σὲ ὁρισμένες παρατηρήσεις, ἀπορίες καὶ ἐρωτήματα.

Ἐὰν ἡ ἀξία ἑνὸς λογοτεχνικοῦ ἔργου ἐξαρτᾶται ἢ καθορίζεται πράγματι ἀπὸ τὸ ἂν ἀναγνωρίζει καὶ ἐκφράζει ἓνα μεταφυσικὸ περιεχόμενο ἢ μιᾷ μεταφυσικῇ ἢ πνευματικῇ πίστει, τότε πῶς ἐξηγεῖται ἡ λογοτεχνικὴ ἀξία – ἐννοεῖται, σύμφωνα καὶ μὲ τὴν κρίση τοῦ ἴδιου τοῦ Λορεντζάτου – λ.χ., τοῦ Καβάφη; Κατὰ τὴν ἀποψή μου, ἡ σχέση τοῦ Καβάφη μὲ τὴ Μεταφυσικὴ ἀλλὰ καὶ τὴ θρησκεία εἶναι ἄκρως προβληματικὴ ἢ, ἀκριβέστερα, ἡ στάση του εἶναι μᾶλλον συνειδητὰ σκεπτικιστικὴ κατὰ τὸ εἶδος τοῦ *free-thinker*. Ἡ ἡ ἀξία τοῦ Σικελιανοῦ, τὸν ὁποῖο ὁ Λορεντζάτος θεωρεῖ ὡς τὸν μεγαλύτερο Ἑλληνα ποιητὴ τοῦ εἰκοστοῦ αἰῶνα, ἀκριβῶς σὲ ἀντίθεση μὲ τὶς θεωρητικὲς του ἀναζητήσεις (μολονότι συνέλαβε, μόνος αὐτὸς στὴν Ἑλλάδα, τὸ μεταφυσικὸ πρόβλημα τῆς ἐποχῆς μας). Τέλος, ποῖο εἶναι ἄραγε τὸ μεταφυσικὸ περιεχόμενο τοῦ ἔργου τοῦ Καρυωτάκη, τὸν ὁποῖο ἀναγνωρίζει ὡς *maître* καὶ ὡς τὸν σημαντικότερο ἀπὸ τοὺς ἐλάσσονες ποιητὲς μας τοῦ μεσοπολέμου;

Ἄς ὑποθέσουμε ὅτι συμφωνοῦμε στὴν ἀναγκαιότητα τῆς μεταφυσικῆς ἢ πνευματικῆς ἀναζήτησης ὡς περιεχομένου τῆς λογοτεχνίας. Κατὰ τὸν Λορεντζάτο, ὁ ἄνθρωπος (ἄρα καὶ ὁ συγγραφέας) ἀναζητεῖ τὸ «χαμένο κέντρο» ἢ ὄραμα σὲ χίλιους δρόμους ἐκτὸς ἀπὸ τὸν «ἓνα, οὐ ἔστιν χρεῖα» καὶ πού τοῦ ὑποδεικνύει ἡ θρησκευτικὴ πίστι καὶ ἡ ἀποκάλυψη. Ἀλλὰ τί θὰ ποῦμε στὸν Σεφέρη ἢ σὲ ὁποιοδήποτε ἄνθρωπο καλῆς θελήσεως πού «ἔμαθε ἀπὸ τὸν κύριο ἐκεῖνο τῆς Ἀναγέννησης νὰ μὴν περιμένει πολλὰ πράγματα ἀπὸ τὴ Δευτέρα Παρουσία» καὶ πού δὲν εἶναι διατεθειμένος νὰ ὑποστῇ τὴ «θυσία τοῦ νοῦ»; Ὅπως εἶναι μάταιο νὰ προφασίζομαστε ἀδιαφορία

γὰ ζητήματα, γὰ τὰ ὁποῖα δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι ἀδιάφορος ὁ ἄνθρωπος Λόγος, δηλαδὴ γὰ τὰ μεταφυσικὰ ἐρωτήματα, κατὰ τὸν γέρο καὶ σοφὸ διδάσκαλο τῆς Καινιξέργης, ἐξίσου εἶναι μάταιο νὰ παραγνωρίζομε τὰ ὄρια ἀλλὰ καὶ τὴ δύναμη τοῦ ἀνθρώπινου Λόγου καὶ νὰ ἐπιδιώκομε, λ.χ., νὰ ἐπανεέλθομε σὲ ἐποχὲς πρὶν ἀπὸ τὴν ἀπομυθοποίηση ἢ τὴν «ἀπομάγευση τοῦ κόσμου» (κατὰ τὸν ὄρο τοῦ Μᾶξ Βέμπερ).

Ἐκτὸς ἀπὸ τὸ νὰ ἐκφράσει μιᾷ ἰσχυρῇ ὑπερφυσικῇ ἢ ὑπερβατικῇ Μεταφυσικῇ, ἡ τέχνη, στὴν ἐποχὴ τοῦ ἐπιστημονικοῦ θετικισμοῦ καὶ τοῦ μεταφυσικοῦ μηδενισμοῦ, ἔχει μιὰν ἄλλη δυνατότητα πρὸς τὴν ἀντίθετη κατεύθυνση, ἐκείνη πού ὑπέδειξε φιλοσοφικὰ ὁ Νίτσε: μετὰ τὸν μηδενισμό, δὲν ἀπομένει παρὰ ἡ ὑποκατάσταση τῆς παλιᾶς καὶ ξεπεσμένης Μεταφυσικῆς καὶ τῆς θρησκευτικῆς πίστες, ἀπὸ τὴν λατρεία τῆς τέχνης, τῆς καλλιτεχνίας, τῆς μορφῆς καὶ τοῦ ὕφους ὡς τοῦ οὐσιώδους στοιχείου ἢ τοῦ μόνο περιεχομένου τοῦ ἔργου τέχνης. Σύμφωνα μὲ τὸ νέο τοῦτο «εὐαγγέλιο τοῦ καλλιτέχνη», ἀνακηρύσσεται «ἡ τέχνη ὡς τὸ ἀληθινὸ καθῆκον (καὶ ζήτημα) τῆς ζωῆς, ἡ τέχνη ὡς ἡ μεταφυσικὴ τῆς δραστηριότη-
τα» ἢ: «στὴ σημασία τῶν ἔργων τέχνης κατέχομε τὴν ὑψιστὴ ἀξία μας – διότι μόνον ὡς αἰσθητικὸ φαινόμενο δικαιώνεται αἰώνια ἡ ὑπαρξὴ καὶ ὁ κόσμος». Ἡ, πάλι, ὅπως διατύπωσε καίρια τὴν τάση τούτη ἓνας ἀπὸ τοὺς ἐγκυρότερους ἐκφραστές τῆς, ὁ Γκότφριντ Μπέν: «Ἡ καθαυτὴ τέχνη: δὲν ὑπάρχει στὴν ἀκρίβεια τῶν λεκτικῶν σχημάτων, στὴν σπανιότητα τῶν συστατικῶν μερῶν, στὴν ἐπίπεδη ἐπιφάνεια, στὴν συμφωνία τοῦ συνόλου, δὲν ὑπάρχει ἐκεῖ μιᾷ βαθύτερη

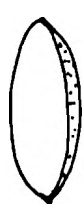
ἀρετὴ, ἓνα εἶδος θεϊκῆς δύναμης, κάτι αἰώνιο σὰν μιὰ Ἀρχή». Ἀλλὰ ἀκριβῶς τὸ εἶδος τοῦτο τῆς ἀποκλειστικῆς καλλιτεχνίας τῆς μορφῆς καὶ τοῦ ὕφους πού ἀνήγαγαν σὲ ἰδεῶδες ὁ Ε.Α. Πόε, ὁ Φλωμπέρ, ὁ Μπωντελαίρ, ὁ Μαλαρμέ ἢ ὁ ἴδιος ὁ Μπέν, ἀπορρίπτει κατηγορηματικὰ ὁ Λορεντζάτος.

Ἐὰν ἐπιχειροῦσα μιᾷ συνοπτικῇ ἀποτίμηση, θὰ ἔλεγα: ὁ ἀγώνας τοῦ ἐναντίον τοῦ θετικισμοῦ, τοῦ μεταφυσικοῦ μηδενισμοῦ καὶ τοῦ τερατόμορφου μηχανοκρατικοῦ πολιτισμοῦ εἶναι κατὰ βάσιν δικαιολογημένος, ἀξιόλογος καὶ ἐν πολλοῖς πρωτοποριακός. Καὶ ἀκριβῶς ἐπειδὴ εἶναι ρηξικέλευθο, τὸ ἔργο του παραμένει ἀκόμη μιᾷ «φωνὴ βοῶντος ἐν τῇ ἐρήμῳ».

Ἀγγλοελληνικὴ
Ἐπιθεώρηση,
Τόμος 6, τχ. 2,
Φθινόπωρο
1953, σελ. 90.
Γουλιέλμου
Μπλένκ: *Οἱ
Γάμοι τοῦ
Οὐρανοῦ καὶ τῆς
Κόλασης*.
Μετάφραση καὶ
εἰσαγωγὴ Ζ.Λ.

Γιὰ τὴν «μυστική» καὶ «καρδιακή» διάσταση στο ἔργο τοῦ Ζ. Λορεντζάτου

τοῦ Σωτήρη Γουνελά

ποιος πάει νὰ μιλήσει γιὰ τὸν Ζ. Λορεντζάτο πρέπει νὰ λάβει σοβαρὰ ὑπ' ὄψη του –γιὰ νὰ μὴν πῶ πρέπει νὰ εἶναι ἐξοικειωμένος μὲ– δύο πεδία: τὸ ποιητικὸ καὶ τὸ ἀγιοπνευματικόν. Ὅποια κι ἂν εἶναι τὰ θέματά του –καὶ εἶναι πολλὰ– διασταυρώνονται μὲ αὐτὰ τὰ δύο πεδία, φιλτράρονται μέσα ἀπὸ αὐτά, κρίνονται καὶ ἀξιολογοῦνται. Ἄν σέ αὐτὰ τὰ δύο πεδία προσθέσουμε καὶ τὴν ιδιαιτερότητα τῆς γλώσσας, τὸ γεγονός δηλαδὴ ὅτι ὁ Ζ.Λ. ἔφτιαξε μιὰ ἐξαιρετικὰ στέρεα γλώσσα, ἔχουμε τὴν «τριάδα» μέσα ἀπὸ τὴν ὁποία μπορούμε νὰ *συναντηθοῦμε* μὲ τὸ ἔργο. Διαφορετικὰ κινδυνεύουμε νὰ παραμορφώσουμε τὰ λεγόμενά του, νὰ μειώσουμε τὴ σημασία τους καὶ νὰ μείνουμε ἄγευστοι τοῦ μυστηρίου καὶ τοῦ θαύματος στὰ ὁποῖα μᾶς παραπέμπει.

Στὸ κείμενο ποὺ ἀκολουθεῖ θὰ ἀσχοληθῶ μὲ ἓνα σημεῖο ποὺ ἀπαντᾷ στὸ ἐρώτημα τί «διάβασε» ὁ βαθὺς αὐτὸς μελετητὴς στὸν νεώτερο πολιτισμό, ἓναν πολιτισμὸ ποὺ τὸν διασχίζει ἓνας διχασμός: πνεύματος καὶ ὕλης, ψυχῆς καὶ σώματος, διάνοιας καὶ συναισθήματος μὲ πλῆθος παραγῶγων αὐτοῦ τοῦ διχασμοῦ, ποὺ ὅταν τείνει νὰ ἐξαλειφθεῖ, αὐτὸ δὲν γίνεται πρὸς τὴ μεριά τῆς ὑπερβάσεώς του ἀλλὰ πρὸς τὴ μεριά τῆς προσκόλλησής του στὸ πιὸ φθοροποιὸ καὶ ὑποδεέστερο μέρος (ἢ μέρη) τοῦ διχασμοῦ.

Ὁ Λορεντζάτος λοιπὸν, ἀπὸ τοὺς λίγους ἐν Ἑλλάδι ποὺ ἔχουν καταλάβει πῶς πορεύεται ὁ πολιτισμὸς αὐτός, προσπάθησε νὰ μελετήσῃ ἔργα καὶ πρόσωπα ποὺ ὑπερέβαιναν τοὺς παραπάνω διχασμούς, ποὺ τοὺς εἶχαν διαγνώσει, τοὺς εἶχαν καταγγείλει καὶ προσπαθοῦσαν ὑπερβαίνοντάς τους νὰ μιλήσουν ἀπὸ ἓναν ἄλλο τόπο: εἴτε ποιητικόν, εἴτε φιλοσοφικόν, εἴτε ἀγιοπνευματικόν, τόπο ὀριακόν, πάνω στὸν ὁποῖο συνέκλιναν οἱ τομεῖς, οἱ ὄψεις, οἱ ἐκφράσεις, οἱ «καταστάσεις» ποὺ ὁ νεώτερος εὐρωπαϊκὸς πολιτισμὸς –αὐτὸ ποὺ λένε Νεωτερικότητα– τοὺς εἶχε διασπάσει, αὐτονομῆσει καὶ γιγαντώσει, τὸν καθένα μόνον του, ἔτσι ὥστε ὁ ἄνθρωπος νὰ τρέχει ἐκ τῶν ὑστέρων νὰ συνθέσει τὰ ἀσύνθετα ἢ φτάνοντας σὲ ἀδιέξοδο νὰ θεωρεῖ στὴν ἀνημπόρια του, εἴτε ὅτι δὲν χρειάζεται καμιὰ σύνθεση, εἴτε ὅτι ἡ σύνθεση δὲν ὑπάρχει κἄν.

Σὲ ποικίλα γραπτά του –ἀρχῆς γενομένης ἴσως ἀπὸ τὰ *Δύο κείμενα* (βιβλίου τοῦ 1972)– ὁ Ζ.Λ. θέτει τὸ ζήτημα τῆς *καρδιακῆς αἰσθήσεως*, θέτει τὸ ζήτημα τῆς ἀνάγκης νὰ συναφθεῖ ἡ ὁποιαδήποτε νεώτερη ἢ νεωτερικὴ πραγμάτωση ἢ θεωρία ποὺ στηρίχθηκε εἴτε πάνω στὸ ρασιοναλισμό, εἴτε πάνω στὸ θετικισμό, μὲ τὴν χριστιανικὴ παράδοση, ἂν ὅχι μὲ τὸ κέντρο της, ποὺ εἶναι ἡ Ἀγάπη. Εἴτε παίρνει ἀφορμὴ τὸν Πασκάλ,

εἴτε τὸν Παπαδιαμάντη, εἴτε τὸν Ἑλιοτ, εἴτε ἀκόμη καὶ τὸν Πάουντ, βλέπεις αὐτὴ τὴν ἐκπληκτικὴ διάνοια (τὸν Ζ.Λ. ἐννοῶ) νὰ πασχίζει δουλεύοντας μὲ τὸν τρόπο ποὺ δούλευε τὴ γλώσσα (τὴν ὁποία θεωροῦσε κάλυμμα τῆς ψυχῆς, τρόπο ποὺ ἔχει ἡ ψυχὴ μας νὰ ἐκφράζεται, ἡ ψυχὴ, ὅχι τὸ διασπασμένο ἀπὸ αὐτὴν σῶμα), νὰ συμφιλιώσει καρδιὰ μὲ διάνοια, νὰ μαλακώσει τὸ τεντωμένο διανοητικὸ τόξο, νὰ βουτήξῃ ὁ λόγος στὴν πνευματωμένη καρδιὰ, σ' ἓνα αἶσθημα καθαρτήριο.

Τὸ ἴδιο συμβαίνει καταφανέστατα στὸ δευτέρό του δοκίμιο (τὸ μικρότερο) γιὰ τὸν Καπετανάκη (βλέπε *Διώσκουρους*), ὅπου ἐπιλέγει νὰ μιλήσει γιὰ τὸ σχόλιο ἐκείνου πάνω στὸ *Ὀνειρο ἐνὸς γελοίου* τοῦ Ντοστογιέφσκι. Μὲ αὐτὸ λοιπὸν τὸ πλησίασμα καὶ τὴν «ἀνάγνωσή» του θὰ ἀσχοληθῶ στίς γραμμὲς ποὺ ἀκολουθοῦν, συμπληρώνοντας ἔτσι τὰ ὅσα κατὰ καιροὺς ἔγραψα γιὰ τὸ ἔργο τοῦ Ζ.Λ.¹

Ὁ Καπετανάκης λοιπὸν θέτει ἓνα σπουδαῖο ζήτημα καθὼς ἀντιδιαστέλλει τὸν Καρτέσιω ἀπὸ τὴ μία (φιλοσοφικὸ πάτρωνα τρόπον τινὰ τοῦ Νεωτερικοῦ πολιτισμοῦ) καὶ τὸν Ντοστογιέφσκι ἀπὸ τὴν ἄλλη, κάτι δηλαδὴ σὰν τοὺς δύο πόλους ἐνὸς τεράστιου διανύσματος. Ποιὸ εἶναι τὸ ζήτημα; Ὁ Καπετανάκης μᾶς λέει ὅτι ἡ *περιβόητη doute* τοῦ Καρτέσιου –νὰ

1. Ὅσοι ἐνδιαφέρονται περισσότερο τοὺς παραπέμπω στὸ ἐκτενὲς βιβλιοκριτικὸ κείμενο μὲ τίτλο «Ὁ Σαραντάρης τοῦ Λορεντζάτου», ποὺ ἀφορᾷ τὸ βιβλίου του *Διώσκουροι*, στὸ τεῦχος 1727 τῆς *Νέας Ἑστίας*, Ὀκτώβριος 2004, σ. 526-534. Συμπληρωματικὰ μπορούν νὰ δοῦν καὶ τὴν βιβλιοπαρουσίαση τῶν *Ἔργων Ι* τοῦ Σαραντάρη (εἰσ.-ἐπιμ. Σοφίας Σκοπετέα) στὸ τχ. 1758 τῆς *Νέας Ἑστίας* (Ἰουλ.-Αὐγ. 2003) καὶ πιὸ συγκεκριμένα τίς σελ. 138-139, ὅπου παραλληλίζω Σαραντάρη καὶ Λορεντζάτο.

ἀμφιβάλλεις δηλαδή για όλα όσα γνωρίζεις ως τότε ή θεωρείς αλήθεια, ώστε μετά να βρείς την αλήθεια— είναι μιὰ καθαρά διανοητική ἀμφιβολία, ένα παιχνίδι του νοῦ, σὲ ἀντίθεση με τὸ *Ὅνειρο* τοῦ Ντοστογιέφσκι, ὅπου ἡ ἀμφιβολία εἶναι πραγματική, ἀφορᾷ μιὰ «προσωπική πνευματική βίωση» – «ἀφορᾷ ὁλόκληρο τὸ εἶναι μας», πὺ σημαίνει ὅτι, ὅπως μπορεῖ «νὰ ἀποκαλύψει τὴν αλήθεια, τὸ νόημα τῆς ζωῆς, μπορεῖ ἐπίσης νὰ καταστρέψει κάποιον». Συνεχίζοντας ὁ Καπετανάκης τονίζει ὅτι στὸ διήγημα τοῦ Ντοστογιέφσκι ὁ ἥρωας δὲν καταστρέφεται μέσα στὴν μηδενιστική ἀμφιβολία του γιὰ τὴν αλήθεια καὶ τὸ νόημα, ὅχι γιατί τὸν σταμάτησε «ἡ παράταιρη σκέψη πὺς σκεφτόμαστε, τὸ περίφημο *je pense, donc je suis*, πὺ δὲν ὁδηγεῖ κανένα πουθενά, ἀλλὰ ἡ κραυγὴ τῆς ἀπόγνωσης ἑνὸς ἀνίσχυρου ἀνθρώπινου πλάσματος».

Καπετανάκης καὶ Λορεντζάτος, μετὰ τὸν Ντοστογιέφσκι βέβαια, μᾶς βάζουν μπροστὰ στὴν *πραγματικότητα* τῆς *κραυγῆς*, ὅχι στὴν πραγματικότητα σκέψεων, θεωριῶν, ἐρμηνειῶν ἢ ἀξιῶν. «Ὅλα αὐτὰ τὰ ἀμφισβητεῖς, τὰ κάνεις κουμάντο μετὰ τὴ διάνοιά σου, κάνεις ὅ,τι θέλεις, ὅμως σημασία ἔχει ἡ πραγματικότητα τοῦ ἀνθρώπινου πόνου, ἡ πραγματικότητα τῆς ἀνθρώπινης τραγικῆς ὑπαρξῆς, μέσα σ' ἕνα κόσμο πὺ ἔχει χάσει τὸ νόημα τῆς ζωῆς.

Προχωροῦμε τώρα στὸ βαθύτερο στρώμα. Ὁ Ζ.Λ. ἀναφέρεται σὲ δύο χωριστοὺς κόσμους. Τὴν *συμβατική ἀμφιβολία* (Ντεκάρτ) καὶ σειρὰ ὁλόκληρη ἀπὸ ἀνάλογες τέτοιες διανοητικές ἢ πλασματικές ἀμφιβολίες πὺ δὲν ἀγγίζουν τὸ ψαχνὸ τῆς ἀνθρώπινης ὑπαρξῆς καὶ πραγματικότητας καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη, τὴν *πραγματική*

ἀμφιβολία πὺ βάζει τὸ εἶναι μας ὁλόκληρο ἀντιμέτωπο μετὰ τὸ τίποτα. Πὺ μπορεῖ, εἴπαμε, νὰ μᾶς σώσει – ἂν ἀποκαλύψει τὴν αλήθεια— ἢ νὰ μᾶς ἀφανίσει.

Ὅλη αὐτὴ ἡ προσπάθεια πὺ κάνει ὁ Ζ.Λ. στὸ δοκίμιο περνώντας ἀπὸ τὸν Ντοστογιέφσκι στὸν Καπετανάκη, προωθεῖ τὴν καρδιακὴ διάσταση, τὸ ἀντίκρουσμα τοῦ ἀνθρώπινου πόνου, τῆς ἀνθρώπινης τραγωδίας, πὺ ἡ διάνοια μόνη της δὲν τὴν συλλαμβάνει, ἢ ἂν τὴ συλλάβει, τὴν ἀντικρύζει ὡς *παρατηρητῆς*, δὲν συγκινεῖται ἔτσι ὥστε νὰ σταματήσει τὸν κατήφορο πρὸς τὴν αὐτοκτονία (περίπτωση ἥρωα στὸ *Ὅνειρο*) καὶ νὰ στραφεῖ στὴν Ἀλήθεια πὺ τοῦ ἀποκαλύφθηκε, τὴν ἀγάπη γιὰ ὅλους καὶ γιὰ ὅλα. Ἐδῶ φθάνουμε. Σὲ αὐτὸ τὸν συγκλονισμό πὺ γίνεται μέσα στὴν ὁλόκληρη ὑπαρξὴ καὶ πὺ δὲν γίνεται *μόνο* μετὰ τὴ διάνοια. Χρειάζεται ἡ *συγκίνηση* ἢ ὁ *πόνος* πὺ μπορεῖ νὰ ἐνεργοποιήσει τὴν συνολικὴ ὑπαρξὴ. Καὶ ὁ Ζ.Λ. δίνει

τὸ καταπληκτικὸ ἀντιθετικὸ παράδειγμα ἀνάμεσα στὴν Ἀχμάτοβα νὰ περιμένει στὶς ἀτέλειωτες οὐρὲς ἔξω ἀπὸ τὶς φυλακὲς τοῦ Στάλιν, καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη τὸν Σάρτρ, ἀσφαλισμένο «μέσα στοὺς καφενέδες τοῦ Παρισιοῦ» νὰ κατακεραυνώνει «ὅσους ἀποτολμοῦσαν νὰ ἀμφισβητήσουν σὲ τίποτα τὴν ὑπαρχτὴ (ἀκόμα τότε) δημοκρατία τοῦ Στάλιν» (*Διόσκουροι*, σ. 352).

Ὁ Λορεντζάτος λοιπὸν μᾶς βάζει μπροστὰ στὴ σύναψη ἀνθρώπινου πόνου, ἀνθρώπινης ὑπαρξῆς καὶ ἀποκάλυψης τῆς αλήθειας, βεβαιώνοντας ὅτι «τὴν αλήθεια» τὴ βρίσκεις «ὅχι μετὰ τὸ *je pense* τοῦ Ντεκάρτ, ἀλλὰ μετὰ τὸ εἶναι σου ὁλόκληρο» (ὁ.π. σ. 352).

Μετὰ τὸν τρόπο αὐτὸ τοποθετεῖται γιὰ μιὰ ἀκόμη φορὰ στοὺς ἀντίποδες τῆς «raison» –καρτεσιανῆς ἢ ἄλλης– πὺ καθυπόταξε τὸν κόσμο ἀπὸ μιὰ ἱστορικὴ στιγμή καὶ ὕστερα καὶ γιὰ τὴν ὁποία ἔχει μιλήσει ἐκτενέστατα στὸ *Χαμένο κέντρο*, καταγγέλλοντας ὅχι μόνο

Ὁ Ζ.Λ. μετὰ τὸ ζεῦγος Δημήτρη καὶ Μαίρης Μαυρόπουλου στὰ Κατούνια Λίμνης Εὐβοίας, στὰ ἐγκαίνια τοῦ ναῖσκου Φίλιππου Σέρραρντ. 30 Μαΐου 1998 (Ἀρχεῖο Διονυσίας Σέρραρντ).

‘Ο Ζ.Λ. με τόν
γιατρό Τάσο
Ζαννή. Άνοιξη
του 1999, στόν
κήπο του σπιτιού
του Ζ.Λ. στήν
Κηφισιά
(Φωτογραφία
Λίας Ζαννή).

2. Φ.Μ.
Ντοστογιέφσκι,
*Τò όνειρο ενός
γελοίου*, μετ. και
έπιμ. Σωτήρη
Γουνελά, Άρμός,
Άθήνα 1996,
σ. 60.

αυτήν αλλά και τούς «παρακαμπτήριους δρόμους», όπως τούς ονομάζει. Δεν θέλω τώρα να ανοίξω αυτό το κεφάλαιο για να μην καταχραστώ τις σελίδες του περιοδικού. Θέλω μονάχα να προσθέσω στα όσα «καρδιακά» έπεσήμανα πιο πάνω, ότι ο Ζ.Λ. με τη βαθιά ανάγνωση στήν όποια ύποβάλλει τὰ κείμενα και τὰ έργα, όσο κι αν τὰ «άνακρίνει» ή τὰ φορτώσει με παραπομπές και περιπλανήσεις σέ άλλα έργα και άλλες διασταυρώσεις, πορεύεται σταθερά πρòς τήν Άγάπη και τήν Πίστη, διατυπώνοντας μονοκοντυλιές νοημάτων πού δέν καταπίνονται εύκολα από τόν σκοτισμένο άνθρωπο τής εποχής. Ίδου μία από αυτές: «Στήν πραγματικότητα ό άνθρωπος δέν αγαπάει τò συνάνθρωπό του, αγαπάει τόν έαυτό του. ‘Ο Θεός τής άγάπης του είπε *αγαπήσεις τόν πλησίόν σου ως σεαυτόν*. Δεν μπόρεσε ως τώρα και δέ θα μπορέσει

ποτέ άβοήθητος. Χρειάζεται βοήθεια πνευματική για να μπορέσει να αγαπήσει, χρειάζεται, με άλλα λόγια πίστη. ‘Όσοι πίστεψαν ή αγαπήσαν, άλλαξαν. [...] Δεν έχομε προηγούμενο πού ό άνθρωπος να άλλαξε άβοήθητος πνευματικά» (ό.π. σ. 355) Μά τò αποκορύφωμα είναι τὰ όσα λέει για τόν «άνθρωπισμό», τò πνεύμα εκείνο δηλαδή πού κυριαρχεί στους αντίποδες τής Πίστης και τής Άγάπης και πού τò βλέπουμε σήμερα παρά τις ποικίλες άμφισβητήσεις να παίρνει τή μορφή του μηδενισμού και του κυνισμού σέ παγκόσμια κλίμακα. Γράφει άμέσως πιο κάτω: «‘Όσοι προφασίζονται πώς αγαπήσαν τόν άνθρωπο (άνθρωπισμός) –ή άγάπη είναι δυσκολότερη από τή φιλοσοφία, αλλά και ή δυσκολότερη φιλοσοφία– στήν πραγματικότητα στάθηκαν άθελά τους, ή από άγνοια, αυτοί μισάνθρωποι [...] και σώρεψαν άμέτρητα δεινά στους ανθρώπους, τούς τρείς ή τέσσερις τελευταίους αιώνες με τόν άνθρωπισμό τους, όσα σώρεψαν οί Χριστιανοί (άλλά δίχως τήν άγάπη, δηλαδή, τò Χριστό ή τò Θεό) με τò χριστιανισμό τους κάθε φορά πού ταύτισαν τò βασίλειο του Καίσαρος και τò βασίλειο του Θεού». Για να φθάσει στήν κατακλείδα τήν όποια πολλοί άρχισαν να αντιλαμβάνονται μέσα από τις πολιτικοκοινωνικές πράξεις των τελευταίων χρόνων όχι μακριά από τήν περιοχή μας: «Τò βλέπομε όλόγυρά μας και δέ θέλομε να τò παραδεχτούμε, πώς, με τούτα και με τὰ άλλα, κατήντησε σήμερα να λέγονται άνθρωπιστές αυτοί πού δέ δίνουν δεκάρα για τόν άνθρωπο ή μάλλον πού δίνουν τόν άνθρωπο για μιὰ δεκάρα» (ό.π. 356).

‘Ο Λορεντζάτος καταγίνεται πάντα με τὰ δύσκολα. Και ή άγάπη φαίνεται να είναι τò δυ-

σκολότερο, γι’ αυτό και στήν *Κλίμακα* ό Ίωάννης τήν βάζει στο τελευταίο σκαλί, μαζί με τήν πίστη και τήν έλπίδα – «τήν μέν άκτίνα όρώ, τήν δέ φώς, τήν δέ κύκλον· πάντα δέ εν άπαύγασμα και μίαν λαμπρότητα» καθώς λέει, δηλώνοντας βέβαια ότι αυτά τὰ τρία σφίγγουν και διατηρούν και όλα τὰ άλλα συνδεμένα. Με τόν τρόπο αυτό ό Ζ.Λ. παρά τήν φαινομενική άκρατη διανοητικότητα του ακολουθεί τò κατόπι του πνευματικού άδελφού του, του ρώσου Ντοστογιέφσκι (όπως άλλωστε και των δύο «Διόσκουρων»), πού στο προαναφερθέν άφήγημα (*Τò όνειρο ενός γελοίου*) σημειώνει: «Η ουσία είναι να αγαπάς τόν πλησίον σου σαν τόν έαυτό σου, να ποιά είναι ή ουσία, αυτό είναι όλο και δέν χρειάζεται τίποτε άλλο: άμέσως θα μάθεις πώς χτίζεται ό παράδεισος».²

Η παμπάλαιη και σχεδόν τετριμμένη αυτή φράση, πού ωστόσο ή έμπρακτη έφαρμογή της σπανίζει, δέν νοείται και δέν πλησιάζεται από τόν σημερινό άνθρωπο τής Νεωτερικότητας ή τής Μετανεωτερικότητας, χριστιανό ή ότιδήποτε άλλο, αν δέν μελετηθεί και δέν άφομοιωθεί ή σημασία τής άκόλουθης φράσης πού ό Ζ.Λ. με παραλλαγές ένσωματώνει σέ πάμπολλα γραπτά του και χωρίς τήν όποια άλλωστε ούτε «καρδιακή» αίσθηση γίνεται κατανοητή, ούτε τίποτα βαθύτερο νιώθεται:

τὰ πάντα βρίσκονται μέσα στόν άνθρωπο (ό.π. σ. 349).

Τις ποικίλες διαστάσεις και σημασίες αυτής τής φράσης μέσα στο έργο του Ζ.Λ. τις αφήνουμε για άλλη φορά.

Δημοσιεύματα για τὸ θάνατο τοῦ Ζήσιμου Λορεντζάτου

Μιά πρώτη βιβλιογραφική καταγραφή

τῆς Ἑλένης Ἀμπλιανίτη

Α. ΗΜΕΡΗΣΙΟΣ ΤΥΠΟΣ

A1. Π. Κρ.: Πλήρης ἡμερῶν καί... ἔργου πέθανε ὁ Ζήσιμος Λορεντζάτος, ἔφ. *Ἡ Αὐγή*, 4 Φεβρ. 2004, 17.

A2. «Ἐφυγε» ὁ κριτικός, ποιητής καὶ δοκιμογράφος Ζήσιμος Λορεντζάτος, ἔφ. *Τὸ Βῆμα*, 4 Φεβρ. 2004, 27.

A3. Ζήσιμος Λορεντζάτος. Ἐφυγε ὁ στοχαστὴς τῆς ποιητικῆς. Ὁ σπουδαῖος δοκιμογράφος ἄφησε τὴν τελευταία του πνοή προχθὲς σὲ ἡλικία 89 ἐτῶν, στὸ «Υγεία», ἔφ. *Ἔθνος*, 4 Φεβρ. 2004, 51.

A4. Ζ. Λορεντζάτος. Ἐφυγε ὁ μοναχικὸς μελετητὴς τῆς λογοτεχνίας, ἔφ. *Ἐλεύθερος Τύπος*, 4 Φεβρ. 2004, 50.

A5. Ἰωάννα Κλεφτόγιαννη: Συνεπὴς καὶ ἐργατικὸς ὡς τὸ τέλος, ἔφ. *Ἐλευθεροτυπία*, 4 Φεβρ. 2004, 32.

A5a. Προβολὴ τοῦ ἀρθροῦ στὸν διαδικτυακὸν τόπον: i) http://www.enet.gr/online/online_hprint.jsp?q=%CB%EF%F1%E5%ED%F4%E6%DC%F4%EF%F2&a=&id=54382860 καὶ ii) <http://www.lexima.gr/lxm/main.php?s=nea&i=9>

A6. Ὁ(λγα) Σ(ελλά): Ἐφυγε ὁ Ζήσιμος Λορεντζάτος. Ὁ ποιητὴς, κριτικός, μεταφραστὴς καὶ δοκιμογράφος κηδεύεται αὐριο στὴν Κηφισιά, ἔφ. *Ἡ Καθημερινή*, 4 Φεβρ. 2004, 15.

A6a. Προβολὴ τοῦ ἀρθροῦ στὸ διαδικτυακὸν τόπον: http://www.kathimerini.gr/4dcgi/news/civ__246422KathiLev&xml/&aspKath/civ.asp?fdat e=04/02/2004

A7. Ἔ(φη) Φ(αλίδα): Ζήσιμος Λο-

ρεντζάτος, ἔφυγε ὁ στοχαστὴς τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων. Ἡ ἀγάπη τῆς ποίησης καὶ τὰ μοιρολόγια, ἔφ. *Τὰ Νέα*, 4 Φεβρ. 2004, 39.

A7a. Προβολὴ τοῦ ἀρθροῦ στὸ διαδικτυακὸν τόπον: http://ta-nea.dolnet.gr/neaweb/neafile.pf?entypo=A&my_fyllo=17857

A8. Κηδεύεται σήμερα ὁ Ζήσιμος Λορεντζάτος, ἔφ. *Ἡμερήσιος Κεφαλονιάς καὶ Ἰθάκης*, 5 Φεβρ. 2004, 14.

A9. Ζήσιμος Λορεντζάτος; Ποιὸς εἶναι αὐτός;, ἔφ. *Ἡ Καθημερινή*, 5 Φεβρ. 2004, 17.

Σχολιάζει ἐπικριτικὰ τὴν ἄγνοια παρουσιαστῶν τῆς τηλεόρασης γιὰ τὸν Ζ.Λ.

A10. Δ. Μυρίλλα: Στερνὸ ἀντίο στὸν Ζ. Λορεντζάτο, ἔφ. *Μακεδονία*, 5 Φεβρ. 2004, 29.

A11. Ζήσιμος Λορεντζάτος, Ἐνας ἀριστοκράτης τῶν γραμμάτων, ἔφ. *Ναυτεμπορική*, 5 Φεβρ. 2004, 52.

A12. Ζήσιμος Λορεντζάτος. Φτωχότερα τὰ γράμματα. Κηδεύεται σήμερα στὶς τρεῖς μετὰ τὸ μεσημέρι ὁ σπουδαῖος λογοτέχνης Ζήσιμος Λορεντζάτος, ἔφ. *Ἡ Νίκη*, 5 Φεβρ. 2004, 19.

A13. Γεωργία Ε. Κατσαλάκη: Ζήσιμος Λορεντζάτος (1915-2004). Ἐφυγε στὶς 3 Φεβρουαρίου γιὰ τὸν κόσμον τοῦ ἐπέκεινα ὁ Ζήσιμος Λορεντζάτος, ἕνας ἐστὲν τῆς λογοτεχνίας μας, ὁ ὁποῖος μὲ παράδοση καὶ δεξιότητὴν τὴν ὑπηρετήσε, ἔφ. *Ἡ Τόλμη*, 5 Φεβρ. 2004, 15.

A14. Συνάντηση τοῦ Ὑπ. Πολιτισμοῦ στὸν Δελφόν μετ' αὐτὸν «Ἡ Ἑλληνικὴ Ἐμπειρία». Τιμητικὴ ἔκ-

δήλωση γιὰ τὸν Λορεντζάτο, ἔφ. *Ἡμερήσιος Κεφαλονιάς καὶ Ἰθάκης*, 6 Φεβρ. 2004, 16-17.

A15. Ὁ(λγα) Σ(ελλά): «Ἑλληνικὴ ἐμπειρία» στὴ μνήμη τοῦ Ζ. Λορεντζάτου, ἔφ. *Ἡ Καθημερινή*, 6 Φεβρ. 2004, 15.

A15a. Προβολὴ τοῦ ἀρθροῦ στὸ διαδικτυακὸν τόπον:

http://www.kathimerini.gr/4dcgi/_w_articles_civ_245905_06/02/2004_92723

A16. Τιμὴ στὸν Ζ. Λορεντζάτο, ἔφ. *Μακεδονία*, 6 Φεβρ. 2004, 59.

A17. Μαριλένα Ζαμπούρα: «Ἐφυγε» ὁ ποιητὴς καὶ συγγραφέας Ζήσιμος Λορεντζάτος (89 χρόνια δημιουργίας). Ἐμφανίστηκε στὰ γράμματα τὸ 1936 μὲ τὸ βιβλίο «Ἐντγκαρ Ἀλαν Πόε. Οἱ ἐξαιρέσεις. Ἡ φιλοσοφία τῆς συνθέσεως», Ἐνθετο Η#7, ἔφ. *Ἡμερησία*, 7-8 Φεβρ. 2004, 5/35.

A18. Ὁ(λγα) Μπακομάρου: Μεγεθύνσεις, ἔφ. *Ἐλευθεροτυπία*, 7 Φεβρ. 2004, 11.

Ἐνα ἀπὸ τὰ σχόλια τῆς στήλης, γιὰ τὸ θάνατον τοῦ Ζ.Λ.

A18a. Προβολὴ τοῦ ἀρθροῦ στὸ διαδικτυακὸν τόπον:

http://www.enet.gr/online/online_hprint.jsp?q=%CB%EF%F1%E5%ED%F4%E6%DC%F4%EF%F5&a=&id=41862044

A19. Γιάννης Τριάντης: Δυσαναπλήρωτο κενό, ἔφ. *Ἐλευθεροτυπία*, 7 Φεβρ. 2004, 79.

Σχόλιο μὲ ἀναδημοσίευση μέρους τοῦ ἀρ. Β1.

A19a. Προβολὴ τοῦ ἀρθροῦ στὸ διαδικτυακὸν τόπον:

http://www.enet.gr/online/online_hprint.jsp?q=%CB%EF%F1%E5%ED%F4%E6%DC%F4%EF&a=&id=43986268

A20. Στάθης Τσαγκαρουσιάνος: Σέ είδα!, έφ. *Έλευθεροτυπία*, 7 Φεβρ. 2004, 37.

A20α. Προβολή του άρθρου στο διαδικτυακό τόπο:

http://www.enet.gr/online/online_hprint.jsp?q=%CB%EF%F1%E5%ED%F4%E6%DC%F4%EF%F2&a=&id=43898876

A21. Παρασκευή Τατούλη: Είς Μνήμην. Ζήσιμος Λορεντζάτος (1915-2004). 'Ο σεμνός των ελληνικών γραμμάτων, έφ. *Απογευματινή της Κυριακής*, 8 Φεβρ. 2004, 71.

A22. Νίκος Μπακουνάκης: 'Ο θάνατος του άπολιτικού, έφ. *Τò Βήμα*, 8 Φεβρ. 2004, ένθετο Βιβλία, 1.

A22α. Προβολή του άρθρου στο διαδικτυακό τόπο:

http://tovima.dolnet.gr/demo/owa/tobhma.print_unique?e=B&f=14085&m=S01&aa=1&cookie=

A23. Καί τώρα τί θα γίνουμε χωρίς τον «ξυνόν λόγον», έφ. *Έποχή*, 8 Φεβρ. 2004, 27.

'Αντί νεκρολογίας ή ύπεύθυνη της σελίδας Ν. Θεοδοσοπούλου παραθέτει την έπιστολή της 18-4-1956 του Ζ.Λ. στον Γιώργο Σεφέρη, και την άπάντηση του τελευταίου με την έπιστολή του της 26-4-1956 [βλ. *Γράμματα Σεφέρη-Λορεντζάτου (1948-1968)*, έπιμ. Ν.Δ.Τριανταφυλλόπουλος, Δόμος, 'Αθήνα 1990, 152-155] και στη στήλη «Στάσεις» άναδημοσιεύει τò ποίημα του Ζ.Λ. «Μετάφραση» από την ποιητική συλλογή *Συλλογή*.

A23α. Προβολή του άρθρου στο διαδικτυακό τόπο:

http://www.epohi.gr/seferis_letters_culture_822004.htm

A24. Δημήτρης Κοσμόπουλος: Τò ζήσιμο και τò γράψιμο. Γιατί ό Λορεντζάτος θα έπρεπε νά ενδιαφέρει, έφ. *Η Κυριακάτικη Αύγή*, 8 Φεβρ. 2004, 37.

A24α. Γιάννης Τριάντης: "In memoriam". Για τόν Ζήσιμο Λορεντζάτο από τò Δημήτρη Κοσμόπουλο στην Αύγή, έφ. *Έλευθεροτυπία*, 9 Φεβρ. 2004, 71.

A25. Γιάννης Τριάντης: Λήρημα, έφ. *Έλευθεροτυπία*, 9 Φεβρ. 2004, 71.

A25α. Προβολή του άρθρου στο διαδικτυακό τόπο:

http://www.enet.gr/online/online_hprint.jsp?q=%CB%EF%F1%E5%ED%F4%E6%DC%F4%EF&a=&id=8078636

A26. Μαριάννα Τζιαντζή: «Λίντερ» του γυαλιού και «λίντερ» της ούσίας. Έφυγε ό Ζ. Λορεντζάτος και ή Κ. Μητροπούλου, έφ. *Τò Πρίν*, 8 Φεβρ. 2004, 21.

A26α. Προβολή του άρθρου στο διαδικτυακό τόπο:

<http://www.kefaloniaphotonews.gr/articles.asp?id=81>

A27. Πέτρος Μανταϊός: Στής «φωταγωγίας» τὰ άφεγγα, έφ. *Έλευθεροτυπία*, 9 Φεβρ. 2004, 2.

A27α. Προβολή του άρθρου στο διαδικτυακό τόπο:

http://www.enet.gr/online/online_hprint.jsp?q=%CB%EF%F1%E5%ED%F4%E6%DC%F4%EF%F2&a=&id=50249500

A28. Πάνος Θεοδωρίδης: Ζήσιμος Λορεντζάτος, έφ. *Άγγελιοφόρος Θεσ/νίκης*, 11 Φεβρ. 2004, 46.

A29. Νίκος Κιουράνης, Γιώργος Μαυρογιάννης: Ζήσιμος Λορεντζάτος 1915-2004. «Σημασία έχει ό άνθρωπος»: Τò πιστεύω του Λορεντζάτου, έφ. *Η Άλήθεια Χίου*, 12 Φεβρ. 2004, 9.

A29α. Προβολή του άρθρου στο διαδικτυακό τόπο:

<http://www.alithia.gr/newspaper/2004/12022004/12022004,3445.html>

A30. Κωστής Παπαγιώργης: Ζήσιμος Λορεντζάτος. 'Η άποχώρηση ένός μεγάλου μάστορα της κριτικής και του έν γένει στοχασμού, έφ. *Έπενδυτής*, 14-15 Φεβρ. 2004, 4.

A31. Χρήστος Γιανναράς: Ζήσιμος Λορεντζάτος, έφ. *Η Καθημερινή*, 15 Φεβρ. 2004, 18.

A31α. Προβολή του άρθρου στο διαδικτυακό τόπο:

http://www.kathimerini.gr/4dcgi/_w_articles_columns_246617_15/02/2004_9404

A32. Γιώργος Ν. Παπαθανασόπουλος: Μνήμη Ζήσιμου Λορεντζάτου, Πνευματικές Μορφές, έφ. *Τύπος της Κυριακής*, 15 Φεβρ. 2004, Ένθετο *Όρθοδοξία και Έλληνισμός*, 16.

A33. Ε.Ν. Μόσχος: 'Ο κριτικός Ζήσιμος Λορεντζάτος. 'Ο ποιητής και μεταφραστής άφησε πίσω του πλούσιες σελίδες για τόν Δ. Σολωμό, τόν Άγγ. Σικελιανό, τόν Τ. Σ. Έλιοτ, τόν Γ. Σε-

φέρη, έφ. *Η Καθημερινή*, 17 Φεβρ. 2004, 14.

A33α. Προβολή του άρθρου στο διαδικτυακό τόπο:

http://www.kathimerini.gr/4dcgi/_w_articles_civ_100089_17/02/2004_94150

A34. Δημήτρης Γκιώνης: Χωρίς τίτλο, έφ. *Έλευθεροτυπία*, 21 Φεβρ. 2004, 39.

Σύντομο σχόλιο για τò θάνατο του Ζ.Λ.

A34α. Προβολή του άρθρου στο διαδικτυακό τόπο:

http://www.enet.gr/online/online_hprint.jsp?q=%CB%EF%F1%E5%ED%F4%E6%DC%F4%EF%F2&a=&id=6095596

A35. Γ.Δ. Κούβελας: Ζήσιμος Λορεντζάτος, ό μοναχικός μελετητής της Λογοτεχνίας μας, έφ. *Σημαία Καλαμάτας*, 22 Μαρ. 2004, 6.

Β. ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΣ ΤΥΠΟΣ

B1. Ν.Δ. Τριανταφυλλόπουλος: Για τόν Ζήσιμο Λορεντζάτο (1915-2004), περ. *Άντί*, τχ. 808, 6-12 Φεβρ. 2004, 50.

B2. Λίζυ Τσιριμώκου: 'Ο ποιητής και κριτικός στοχαστής, περ. *Άντί*, τχ. 808, 6-12 Φεβρ. 2004, 51.

B3. Κωστής Παπαγιώργης: Ζήσιμος Λορεντζάτος, περ. *Άθηνόγραμμα*, 12-19 Φεβρ. 2004, τχ. 196, 14.

B4. Κωστής Παπαγιώργης: Ζήσιμος Λορεντζάτος, περ. *Άθηνόγραμμα*, 19-26 Φεβρ. 2004, τχ. 197, 112.

B5. Μανωλάκης ό Καρναβαλιστής: Βομβίδια καρναβαλικής πολιτιστικής άφασίας, περ. *Άντί*, τχ. 810, 20-27 Φεβρ. 2004, 57.

Σχόλιο παρόμοιο με τόν άριθ. Α9.

B6. Δημήτρης Κοσμόπουλος: Για τόν Ζήσιμο Λορεντζάτο, περ. *Ευθύνη*, τχ. 386, Φεβ. 2004, 23.

'Αναδημοσίευση της πρώτης παραγράφου του άριθ. Α24.

B7. Πρωτ. Π. Θωμάς Βαμβίνης: Τò «παλιό», τò «νέο» και ή Παράδοση, περ. *Έκκλησιαστική Παρέμβαση*, Μηνιαία έκδοση της 'Ιερās Μητροπόλεως Ναυπάκτου και 'Αγίου Βλασίου, τχ. 96, Φεβρ. 2004, 1,3.

A22α. Προβολή του άρθρου στο διαδικτυακό τόπο:

http://www.parembasis.gr/2004/04_02_04.htm

B8. Γιάννης Κιουρτσάκης: Έστιάσεις. 'Η άνεξήγητη χάρη του ανθρώ-

που, περ. *Νέα Έστία*, τχ. 1735, Μάρτιος 2004, 485-486.

B9. Δημήτρης Μαυρόπουλος: Ζήσιμος Λορεντζάτος (1915-2004), περ. *Σύναξη*, τχ. 89, Ίαν.-Μαρ. 2004, 87-88.

B10. Σταύρος Ζουμπουλάκης: «Και τὸ βοριά τὸ δροσερὸ τὸν πήραν τὰ καράβια». Ἡ τελευταία συνάντηση μετὸν Ζήσιμο Λορεντζάτο, περ. *Νέα Έστία*, τχ. 1736, Ἀπρίλιος 2004, 659-662.

B10α. Κώστας Ρεσβάνης: «Νέα Έστία», ἡ τελευταία συνάντηση μετὸν Λορεντζάτο, *Τὰ Νέα*, 10 Μαΐου 2004, 48.

B10β. Νίκος Μπακουνάκης: Λεονάρντο ὅπως Ντὶ Κάπριο, *Τὸ Βῆμα*, 16 Μαΐου 2004, ἐνθετο Βιβλία, 43. Προβολὴ τοῦ ἄρθρου στὸ διαδίκτυακὸ τόπο:

http://tovima.dolnet.gr/demo/owa/tobhma.print_unique?e=B&f=14165&m=S01&aa=1&cookie=

B10γ. Χάρης Μαυρομάτης: Σπουδὲς τοῦ «ἄλλου κόσμου», *Ἀπογευματινὴ τῆς Κυριακῆς*, 23 Μαΐου 2004, 40-41.

B11. Βρασίδης Καραλής: Μνήμη Ζήσιμου Λορεντζάτου (1915-2004), περ. *Διαβάζω*, τχ. 450, Ἀπρίλιος 2004, 32-35.

B12. Ζήσιμος Λορεντζάτος 1915-2004, περ. *Ἀνοιξή 2004*, Ἐτήσια Ἐποχιακὴ Ἔκδοση γιὰ τὰ Βόρεια Προάστεια, 74.

Ἡ ἔρευνα γιὰ αὐτὴ τὴν ἐργασία πραγματοποιήθηκε στὴ Βιβλιοθήκη τῆς Βουλῆς καὶ στὴν Ἐθνικὴ Βιβλιοθήκη. Θὰ ἤθελα νὰ εὐχαριστήσω τὸν Μιχάλη Τζεκάκη, τὴ Νάντια Μάνου, προϊσταμένη τῆς Βιβλιοθήκης τῆς Βουλῆς, καθὼς καὶ τὸ προσωπικὸ πού με βοήθησε νὰ ἔχω μερικὴ πρόσβαση στὰ ἀρχεῖα, ἰδιαίτερα τὴ Ματίνα Μαζαράκη. Ἐπίσης, ὅσον ἀφορᾷ τὴν ἔρευνά μου στὴν Ἐθνικὴ Βιβλιοθήκη θὰ ἤθελα νὰ εὐχαριστήσω τὸν κ. Ζάχο καὶ τὴν κα. Ἀναστασίου, καθὼς καὶ ὅλο τὸ προσωπικὸ πού ἐργάζεται στὸ τμῆμα τοῦ περιοδικοῦ τύπου. Ἀκόμα εὐχαριστῶ τὴ Δήμητρα Διακάτου-Παπαδάτου τῆς κεφαλониτικῆς ἐφημερίδας *Ἡμερήσιος*. Τέλος ὀφείλω θερμότερες εὐχαριστίες στοὺς Σταῦρο Ζουμπουλάκη, Δημήτρη Μαυρόπουλο, Νίκο Παῖσιο καὶ Ν.Δ. Τριανταφυλλόπουλο. Τόσες εὐχαριστίες λοιπὸν γιὰ μιὰ τόσο σύντομη καὶ ἀπλῶς ἐνδεικτικὴ ἔρευνα. Αὐτὴ τὴ στιγμὴ δὲν μπορῶ νὰ ἀποσιωπήσω τὴ σκέψη πού εἶχα συνέχεια στὸ μυαλό μου αὐτὲς τὶς μέρες: «Γιὰ νὰ βρῶ αὐτὰ τὰ δημοσιεύματα τὸν πέθανε τόσες φορές τὸ Ζήσιμο, αὐτὸν πού ἀγαποῦσε τόσο πολὺ τὴ ζωή».

Ε.Α.

Γ. ΔΙΑΔΙΚΤΥΑΚΟΙ ΤΟΠΟΙ

Γ1. Πέθανε ὁ ποιητὴς καὶ κριτικὸς Ζήσιμος Λορεντζάτος. 89 χρόνια δημιουργίας,

<http://www.in.gr/news/article.asp?lngEntityID=514382>, 4 Φεβρ. 2004.

Γ2. Συνάντηση γιὰ τὴν «Ἑλληνικὴ Ἐμπειρία» στοὺς Δελφούς στὴ μνήμη τοῦ Ζήσιμου Λορεντζάτου,

<http://www.in.gr/news/article.asp?lngEntityID=514798>, 6 Φεβρ. 2004.

Γ3. Βιβὴ Τρύφωνα: Στὰ 89 τοῦ ἔφυγε ἀπὸ τὴ ζωὴ ὁ Ζήσιμος Λορεντζάτος, <http://www.kefaloniaphotonews.gr/printnews.asp?id=366>, 9 Φεβρ. 2004.

Γ4. Εὐάγγελος Βενιζέλος: Συνέντευξη Τύπου,

http://www.evenizelos.gr/index.php?page=speeches_details&id=312&category_id=3

Ὁμιλία στὸ συνέδριο «Ἡ ἐμπειρία τῆς γραφῆς» με ἀναφορὲς στὸν Ζ.Λ. Βλ. καὶ τοὺς ἀριθ. Α14, Α15, Γ2.

Γ5. Πολιτισμός: Μορφές. Ζήσιμος Λορεντζάτος, Λογοτέχνης & Κριτικὸς <http://www.kefalonias.net.gr/el/infoID.asp?CatID=8&ScatID=63&EntityID=591>

Δ. ΒΙΒΛΙΑ

Δ1. Γιάννης Γαλανός: «Ζήσιμος Λορεντζάτος» [ποίημα], *Μποτίλιες στὸ πέλαγος*, Συλλογὴ ποιημάτων, Ἐκδ. Φαίδων, Ἀθήνα 2004, 389.

• ΝΗΣΙΔΕΣ •

Εκδόσεις Νησίδες, 37003 Σκόπελος,
τηλ.: 2424-023277, 023283,
231-0263363, 6937745452

www.nissides.gr

Χρῖστος Τσολάκης, *Τὴ γλῶσσα μοῦ ἔδωσαν ἐλληνικὴ*
Τρίτος τόμος

- *Ὁ Νίτσε καὶ ἡ πολιτικὴ. Ὁλοκληρωτισμός ἢ δημοκρατία;*
- *Τὸ ὄραμα τοῦ υπερανθρώπου. Μία ἐρμηνεία τοῦ ἔργου τοῦ Νίτσε «Ἐστὶ μίλησε ὁ Ζαρατούστρα»*

• **Τὰ ἔργα τοῦ Φρίντριχ Νίτσε σε καινούργιες μεταφράσεις τοῦ Ζήση Σαρίκα:**

- *Χαραυγὴ*

- *Ἐστὶ μίλησε ὁ Ζαρατούστρα*

- *Πέρα ἀπὸ τὸ καλὸ καὶ τὸ κακὸ*

- *Τὸ λυκόφως τῶν εἰδώλων-Ἀντίχριστος*

- *Ἴδε ὁ ἄνθρωπος (Ecce homo)*

- *Ἡ θέληση γιὰ δύναμη*

- *Γενεαλογία τῆς ἠθικῆς*

- *Ἡ γέννηση τῆς τραγωδίας*

- *Κείμενα γιὰ τὴν Ελλάδα*

• **Πετρ Κροπότκιν, Ἀναμνήσεις ἐνὸς επαναστάτη**

• **Ζιλ Λιποβετσκί, Ἡ ἐποχὴ τοῦ κενοῦ**

• **Πῶλ Βιριλιό, Αὐτὸ πού ἐρχεται**

- *Ἡ πληροφορικὴ βόμβα*

- *Ἡ διαδικασία τῆς σιωπῆς*

- *Καθαρὸς πόλεμος*

• **Ζαν Μπωντριγιάρ, Ἡ καταναλωτικὴ κοινωνία**

- *Συνθήματα*

• **Μαρκ Φερό, Ἡ ἱστορία ὑπὸ ἐπιτήρηση**

• **Κρίστοφερ Λας, Ἡ κουλτούρα τοῦ ναρκισσισμοῦ**

• **Νικόλαος Μουτσόπουλος, Ἀγνωστα βυζαντινὰ κάστρα τῆς Μακεδονίας**

• **Ἄλντους Χάξλεϋ, Θαυμαστός καινούργιος κόσμος**

• **Φιόντορ Ντοστογιέφσκι, Ὁ σωσίας**

• **Ἄρθουρ Κάιςλερ, Τὸ μὴδὲν καὶ τὸ ἀπειρο**

• **Πιέρ-Πάολο Παζολίνι, Μυθοπλασία**

• **Τόμας Μπέρνχαρντ, Οἱ Πτηνοφαγάδες**

• **Φούλα Λαμπελέ, Τὸ ἄλλο ἀνάστημα**

- *Ἰο (διηγήματα)*

- *Διακοπὴ ταξιδιοῦ (διηγήματα)*

• **Ζήσης Σαρίκας, Ψίχουλα (μικρά πεζά)**

- *Μισὲς δουλειές*

• **Ἀπόστολος Λυκεσάς, Διηγῆσεις εὐχαριστημένων ἀνθρώπων (μικρά πεζά)**

• **Στέφανος Μπαλῆς, Μαθηματικὰ καὶ ποίηση**

- *Λυρικά ουρανογραφήματα*

• **Χριστίνα Φλόκα, Ἡ φαρμακογνωσία**

τοῦ Ὀδυσσεά Ελύτη

- *Εγώ, ὁ Ἀμάραντος (Τὰ βότανα στὸ δημοτικὸ τραγούδι)*

• **Τὰ μυθιστορήματα τοῦ Ἀργύρη Παυλιώτη**

- *Ὀλέθριος δεσμός*

- *Ὁ φόνος θέλει τέχνη*

- *Τὸ δίχτυ*

• **Χάννα Ἀρεντ, Ἄνθρωποι σε ζοφεροὺς καιροὺς**
(Λούξεμπουργκ, Μπένγκιαμιν, Μπρεχτ)

• **Κώστας Τομανάς, Χρονικὸ τῆς Θεσσαλονίκης**

• **Ταβερτάν Τόντοροφ, Ἀπέναντι στὸ ἀκράϊο**

• **Νταϊνβιντ Ρήσμαν, Τὸ μοναχικὸ πλήθος**

• **Εὐα Φοργκάς, Μπάουχους: Ἰδέες καὶ πραγματικότητα**

Ἐπιλογικό

Ὁ Ζ.Α. στό σπίτι του στήν Κηφισιά, μέ τόν Zirro, τόν γάτο τῆς κόρης του Πιερρέττας. Ἀνοιξη 1999 (Φωτογραφία Λίας Ζαννῆ).

1. Σημειώνω δυό πράγματα·
πρῶτα πρῶτα, ὅτι τὸ Ἄντι εἶναι
τὸ μόνο περιοδικό πού
ἀφιέρωσε σελίδες στὸν Ζήσιμο
Λορεντζάτο, ἐνόσω ἀκόμη
ἐκεῖνος ζοῦσε (τχ. 594,
22.12.1995). Ὑστερα, ὅτι δίχως
τὴ βοήθεια τοῦ Νίκου Π.
Παῖσιου, πού παραστάθηκε σὰ
γινὸς στὸν Ζήσιμο Λορεντζάτο
ὅταν πιά εἶχαν θαμπώσει τὰ
μάτια του, δύσκολα θὰ τὰ
ἐβγαζα πέρα μέ τοῦτο τὸ
ἀφιέρωμα – χώρια πού θὰ μᾶς
ἔλειπε τὸ πολύτιμο χρονολόγιό
του, πού ἐλπίζουμε πὼς μέ τὸν
καιρὸ θὰ ἐμπλουτιστεῖ.
Προσθέτω πὼς ἡ ἰδέα ν'
ἀφιερωθεῖ τὸ τεῦχος αὐτὸ στὴ
μνήμη τοῦ Ζ.Α. ἦταν τοῦ
Μανόλη Παπουτσάκη, τοῦ
μόνου ἀπὸ τοὺς νεαροὺς
φίλους τοῦ Λορεντζάτου πού
εἶχε τὸ προνόμιο νὰ τὸν
προσφωνεῖ ἀπλὰ «Ζήσιμε».

Καὶ ἀνίσως οἱ νέοι μποροῦν νὰ ρωτήσουν:
– Μήπως θέλεις τάχα νὰ ξεπλανέσεις τὴ ζωὴ μέ
ἓνα γέροντα ἢ νὰ ἀναστήσεις μέ τὰ λεγόμενά
σου ἓναν ἀποθαμένο;
Μιὰ ἀπόκριση βρίσκω νὰ δώσω μοναχὰ –
πὼς τέτοιους γέροντες ἢ Ἑλλάδα ἔπρεπε νὰ
τοὺς περνάει βασιλικὸ στό ἀφτί της.
(Ζήσιμος Λορεντζάτος, «Ὁ Σωκράτης Κου-
γέας καὶ ἡ μέσα Ἑλλάδα», *Μελέτες Β'*, 96).

Μολονότι ἡ ἱστορία διδάσκει πὼς ἡ
Ἑλλάδα, ἀπὸ τὰ ἀρχαῖα κιόλας χρόνια, δὲν
πολυσιμάρει, γενικά, τοὺς μυριστικούς γέ-
ροντες, ἢ ἀλήθεια εἶναι πὼς ποτὲ δὲν ἔλει-
ψαν ἐκεῖνοι, ἄλλοτε περισσότεροι καὶ ἄλ-
λοτε λιγότεροι, πού τό 'χουν γιὰ καμάρι νὰ
στολίζουν τ' αὐτί τους μέ τέτοια κλωνιά βα-
σιλικό.

Ἐτοῦτο τὸ ἀφιέρωμα τοῦ Ἄντι' ἔχει συ-
ντεθεῖ ἀπὸ ἀνθρώπους πού μπορεῖ οἱ δρό-
μοι τους νὰ διαφέρουν ἀλλὰ πού τοὺς ἔτυ-
χε νὰ ἀγγίξουν καὶ νὰ μυρίσουν τὸν ψηλὸ
καὶ πλατύφυλλο βασιλικὸ τῆς Κηφισιάς,
πού ἀφέθηκαν στὴ δροσιά του.

Τὰ πρόσωπα εἶναι σπαθιά. Καὶ τὰ πρόσω-
πα τοῦ κόσμου, πού σιωπηλὸς ἀλλὰ ἐπ'
ἐλπίδι καὶ μέ χαρμολύπη τὸν ἀποχαιρε-

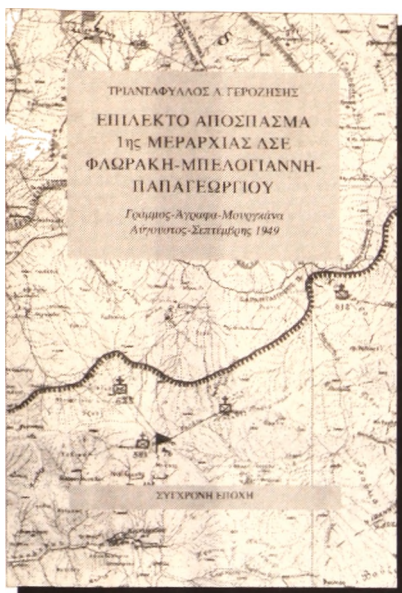
τοῦσε στὸ κοιμητήριο τῆς Κηφισιάς, αὐτά,
λοιπὸν, τὰ πρόσωπα εἶχαν ἐπάνω τους
γραμμένη τὴν ἀλήθεια πὼς ἦταν
μακρὺς ὁ λάκκος π' ἄνοιξε
ἐκείνη τὴ μέρα. Κανένας δὲ φαινόταν ν'
ἀμφιβάλλει πὼς ξεπροβοδίζαμε τὸν στερ-
νὸ μιᾶς ἄλλης Ἑθνικῆς Ἑλλάδος.

Οὔτε τὸ σπίτι τοῦ Ζήσιμου Λορεντζάτου
εἶχε χτιστεῖ σὲ τόπο *δύσιππον* οὔτε ὁ νοικο-
κύρης του ἦταν δυσάνθρωπος – αὐτὸ ὁμο-
λογοῦσε ἀμίλητα ὁ κόσμος πού ἀκολου-
θοῦσε τὸ ξόδι του. Τὸ ἴδιο πράγμα βεβαιώ-
νουν καὶ τὰ περισσότερα κείμενα αὐτοῦ
τοῦ τεύχους. Καὶ εἶναι μεγάλο κέρδος, θαρ-
ρῶ, τὸ ὅτι πολλοὶ ἄνθρωποι, πού δὲν εἶδαν
ποτὲ ἀπὸ κοντὰ τὸν Ζήσιμο Λορεντζάτο,
θὰ μάθουν ἀπὸ τοῦτα τὰ γραφτὰ πὼς ἦταν
ἄνδρας εὐεργετικὸς – καὶ πρακτικά,
ὅταν τὸ καλοῦσε ἡ ἀνάγκη. Θὰ μάθουν
ἀκόμα πὼς ἐκεῖνος, πού συχνὰ ἔδινε τὴν
ἐντύπωση τοῦ «ὄξινου», ὅπως λένε στὴν
Κύπρο, συχνὰ πάλι χαμογελοῦσε *λαμπε-
ρός* (ἔ, ναί! τοῦ πάει καὶ θὰ τὸ πῶ)

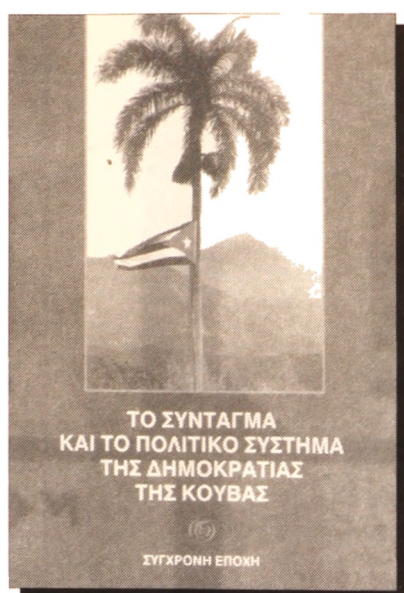
σὰ μιᾶς ἀρχαίας ἀκρογιαλιάς μαργαριτάρι

Χαλκίδα, Ἰούλιος 2004

Ν.Δ.Τ.

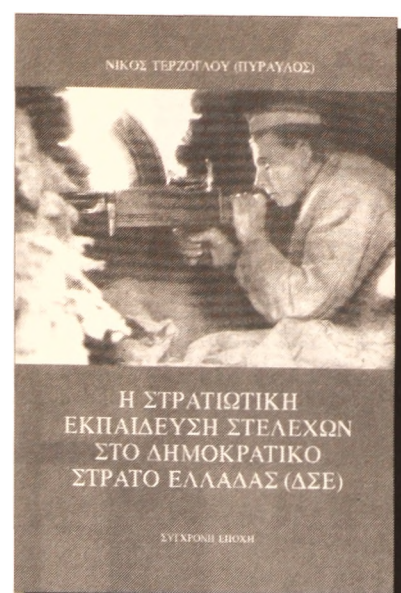
Το Α. Γεροζήσης
ΕΠΙΛΕΚΤΟ ΑΠΟΣΠΑΣΜΑ
1ης ΜΕΡΑΡΧΙΑΣ ΔΣΕ

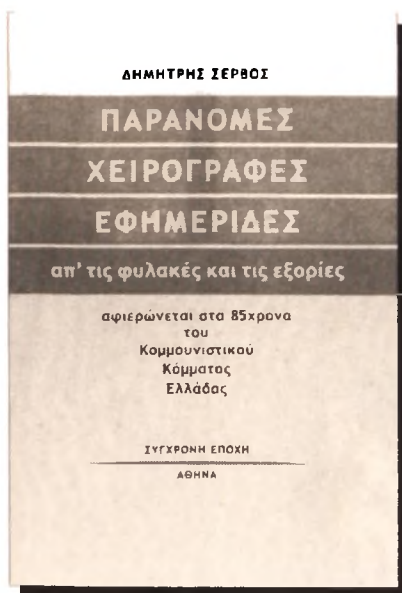
ΤΟ ΣΥΝΤΑΓΜΑ
ΚΑΙ ΤΟ ΠΟΛΙΤΙΚΟ ΣΥΣΤΗΜΑ
ΤΗΣ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑΣ ΤΗΣ ΚΟΥΒΑΣ

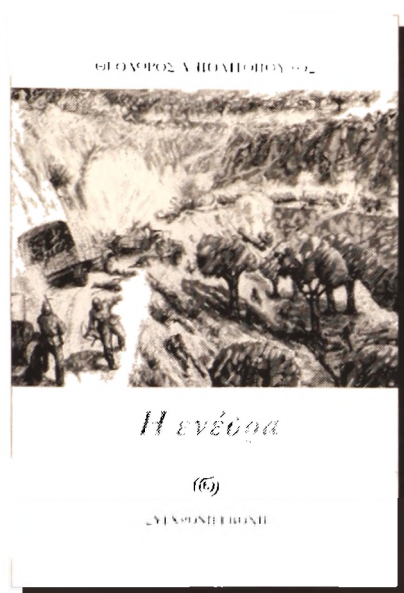
Η ΝΕΑ ΔΙΕΘΝΗΣ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ
ΜΕΤΑ ΤΗΝ 11η ΣΕΠΤΕΜΒΡΙΟΥ

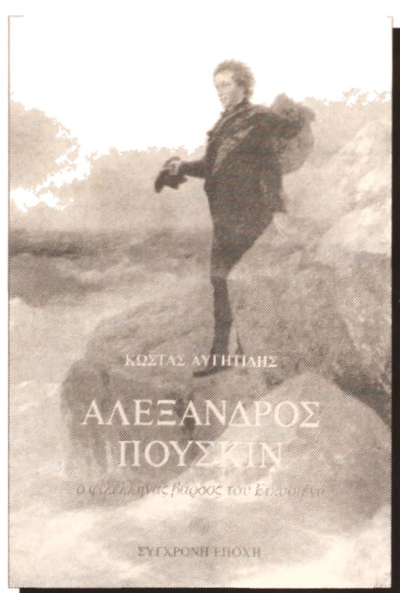
Ν. Τερζόγλου
Η ΣΤΡΑΤΙΩΤΙΚΗ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ
ΣΤΕΛΕΧΩΝ ΣΤΟ ΔΣΕ

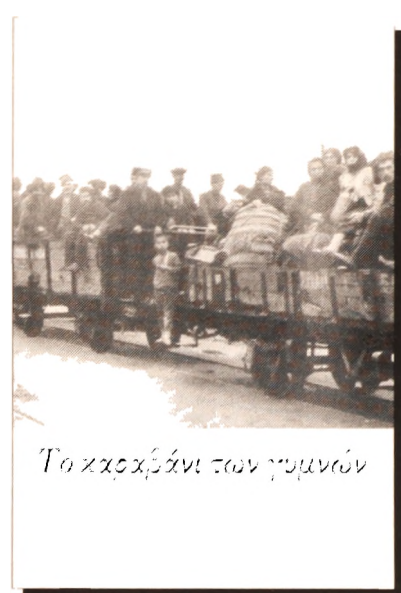
Δ. Σέρβος
ΠΑΡΑΝΟΜΕΣ ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΕΣ
ΕΦΗΜΕΡΙΔΕΣ

Θ. Πολιτόπουλος
Η ΕΝΕΔΡΑ

Κ. Αυγητίδης
ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΠΟΥΣΚΙΝ
ο φιλέλληνας βάρδος του Εικοσιένα

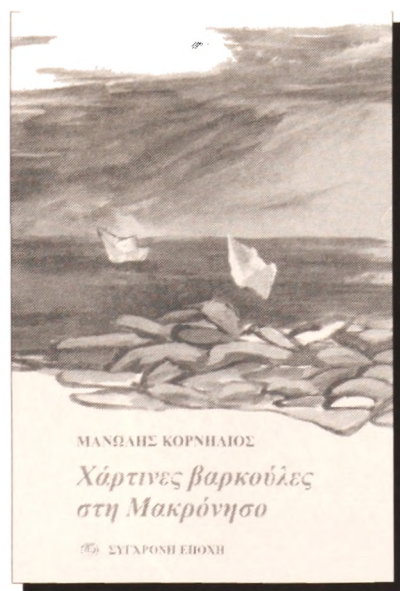
Τ. Αυγερινός
ΤΟ ΚΑΡΧΑΚΙ ΤΩΝ ΓΥΜΝΩΝ

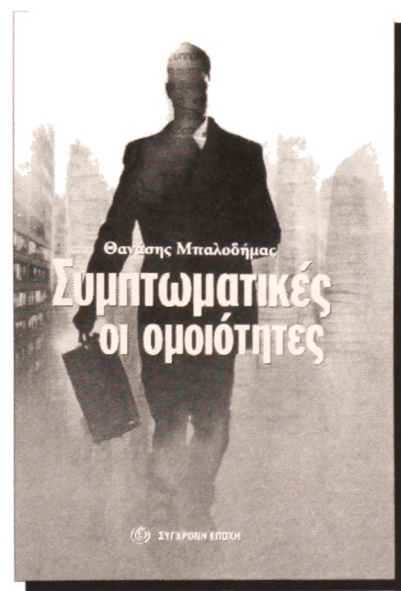
Τ. Ζόμπολας
ΓΡΑΦΗ ΠΑΡΑΝΟΜΩΝ

Δ. Κατσαμάκη
ΕΚΕΙ ΠΟΥ ΠΕΤΟΥΣΑΝ
ΟΙ ΑΕΤΟΙ

Μ. Κορνήλιος
ΧΑΡΤΙΝΕΣ ΒΑΡΚΟΥΛΕΣ
ΣΤΗ ΜΑΚΡΟΝΗΣΟ

Θ. Μπαλοδήμας
ΣΥΜΠΤΩΜΑΤΙΚΕΣ
ΟΙ ΟΜΟΙΟΤΗΤΕΣ

ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΕΠΟΧΗ

Σόλωνος 130, 106 81 Αθήνα, Τηλ.: 2103820835, 2103823649, Fax: 2103813354. <http://www.sep.gr>, e-mail: info@sep.gr

ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΔΙΑΘΕΣΗ: Μαυροκορδάτου 3, Τηλ.: 2103829835, 2103808132, Fax: 2103829814

ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΕΙΑ: 1. Αθήνα, Μαυροκορδάτου 3, Τηλ.: 2103829835, 2103808132. 2. Θεσσαλονίκη, Μπακατσέλου 3 & Εγνατία 65, Τηλ.: 2310283810.

3. Γιάννενα, 28ης Οκτωβρίου 19, Τηλ.: 2651038090.

